उर्दू काव्याचा परिचय

उर्दू काव्याचा परिचय

लेखक

सेतुमाधवराव पगडी

किंमत आठ रुपये

श्री लेखन वाचन भांडार

प्रकाशक :

ग. ल. ठोकळ बी. ए., बी. टी.

[illegible]

६२ बुधवार, पुणें २

• • •

आवृत्ति पहिली १९६१

• • •

मुद्रक :

मा. प. तळेकर

श्री दत्त मुद्रणालय

३३५ शनिवार पेठ, पुणें २.

अर्पण

ज्यांचें प्रोत्साहन नसतें तर हे लेख लिहून झाले नसते

ते माझे मित्र

विद्याधर गोखले

आणि

गोविंद तळवलकर

यांस

प्रकाशक :

ग. ल. ठोकळ बी. ए., बी. टी.

ठोकळ प्रकाशन

६२ बुधवार, पुणें २

● ● ●

आवृत्ति पहिली १९६१

● ● ●

मुद्रक :

मा. प. तळेकर

श्री दत्त मुद्रणालय

३३५ शनिवार पेठ, पुणें २.

अर्पण

ज्यांचें प्रोत्साहन नसतें तर हे लेख लिहून झाले नसते

ते माझे मित्र

विद्याधर गोखले

आणि

गोविंद तळवलकर

यांस

अनुक्रमणिका

श्री. सेतुमाधवराव पगडी यांचें

प्रकाशित वाङ्मय

लघुकथा संग्रह

(१) उषा
(२) अलकनंदा

परीक्षण

(३) मराठवाड्यांतील आधुनिक कविता
(४) मराठवाड्यांतील गद्य-वाङ्मय

निबंध

(५) अशोकाचीं पानें
(६) त्रिलिंग देशांतील दैनंदिनी

ऐतिहासिक

(७) वरंगलचे काकतीय राजे
(८) सूफी सांप्रदाय, तत्त्वज्ञान आणि परंपरा
(९) हैद्राबादेंतील स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा इतिहास
(१०) पानिपतचा संग्राम (फाटक आणि पगडी)

परिचय आणि अनुवाद

(११) मिर्ज़ा गालिब आणि त्याच्या उर्दू गजला

चर्चात्मक लेखसंग्रह

(१२) मणिकांचन

इंग्रजी

(1) Among the Gonds of Adilabad
(2) A Grammar of the Gondi Language
(3) A Grammar of the Kolami Language
(4) Tribal Welfare
(5) Freedom Struggle in Hyderabad 1800–1920
(Edited) in three volumes.

प्र स्ता व ना

उर्दू कवि आणि काव्य या विषयावर गेल्या पांच वर्षांत मीं जे लेख लिहिले त्यांचा हा संग्रह आहे. लोकसत्ता, शशी, वसुधा, मौज, साधना, अनुवाद इत्यादि नियतकालिकांतून हे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत.

उर्दू काव्याविषयीं महाराष्ट्रांत जिज्ञासा आणि कुतूहल हीं आढळून आल्यामुळें या विषयावर लिहून वाचकांना मराठींतून उर्दू कवि आणि काव्य यांचा परिचय करून द्यावा असें वाटलें. उर्दू ही भारतीय भाषांपैकीं एक असल्यामुळें या भाषेतील काव्यवाङ्मयाची ओळख करून दिल्यास भावनात्मक एकीकरणाच्या कार्यास अल्पसा हातभार लावतां येईल हा विचारहि मनांत होता.

उर्दूतून काव्यरचनेला सुरुवात इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस झाली. दक्षिणेंत प्रचलित असलेल्या उर्दूतून प्रथम हें साहित्य निर्माण झालें. इब्राहीम आदिलशहा, नुस्रती, सिराज यांच्या काव्यांवरून वाचकांना दक्षिणी उर्दूचें स्वरूप काय होतें याची कल्पना येईल. इ. स. १७३० नंतर उत्तर भारतांतील कवींनीं उर्दूला आधुनिक स्वरूप दिलें. त्यामुळें दक्षिणी उर्दूतील काव्यरचना मागें पडली.

प्रस्तुत संग्रहांत सौदा, मीर, मोमिन, दाग़, इक्बाल, दयाशंकर, मीर हसन, हसरत, जिगर इत्यादि उर्दूतील कविश्रेष्ठांचा परिचय करून देण्यांत आला आहे. या शिवाय गजल, मस्नवी इत्यादि पद्यप्रकारांची चर्चा केलेली या ग्रंथांत आढळून येईल.

महाराष्ट्रांतील रसिक वाचकवर्ग या संग्रहाचें स्वागत करील अशी आशा आहे.

सुशील
आर्थर बंदर रोड,
कुलाबा, मुंबई.
२७–११–१९६१

सेतुमाधवराव पगडी

लेखक-परिचय

सेतुमाधव श्रीनिवास पगडी

जन्म : २७ आगस्ट १९१०

स्थळ : मराठवाड्यांत निलंगा येथें

शिक्षण : न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें—मॅट्रिक : १९२५
बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी :
बी. ए. पहिल्या वर्गांत पहिले : १९३०
अलाहाबाद युनिव्हर्सिटी :
एम्. ए. पहिल्या वर्गांत पहिले : १९३२

नोकरी हैद्राबाद राज्य : १९३३–१९५६

मामलेदार, डेप्युटी कलेक्टर, आदिवासींचे विशेष अधिकारी, कलेक्टर, सेक्रेटरी रेव्हेन्यू बोर्ड, संचालक, शिक्षणखातें, गृहसचिव, शिक्षण-सचिव

इंडियन ॲड्मिनिस्ट्रेटिव्ह सर्व्हिसमध्यें प्रवेश. १९५१
महाराष्ट्रराज्य : नायबसचिव शिक्षणखातें : १९५६ नोव्हेंबर पासून
संयुक्तसचिव अर्थखातें : मे १९६०

महाराष्ट्र राज्यांत ग्याझेटियर बोर्डाचे कार्यकारी संपादक.

: १ :

इब्राहीम आदिलशहाचा 'नवरस'

विजापूरच्या आदिलशाही घराण्यांतील इब्राहीम आदिलशहा हा रसिक, संगीतप्रिय, विद्वान् आणि विद्वानांचा पुरस्कर्ता असा बादशहा होऊन गेला. त्यानें इ. स. १५८० पासून इ. स. १६२६ पर्यंत राज्य केलें.

त्याच्या दरबारांत अनेक विद्वान्, कलावंत आणि गुणी माणसें जमा झालीं होतीं. इतिहासकारांत फिरिश्ता आणि रफीउद्दीन शीराजी, कवि आणि साहित्यिकांत जुहूरी, मलिक कुमी, संजरकाशी, अबू तालिब कलीम, अशा प्रमुख व्यक्ति त्याच्या दरबारांत होत्या. फारसी भाषेच्या बरोबरीनें इब्राहिमनें दक्षिणी उर्दूला आश्रय दिला. याचें प्रमुख उदाहरण म्हणजे त्यानें रचिलेला उर्दू भाषेंतील नवरस हा गीत-संग्रह होय. इब्राहीम हा संगीताचा विलक्षण भोक्ता होता. त्यानें वेळोवेळीं निरनिराळ्या रागांत रचिलेलीं गीतें एकत्र करून त्या संग्रहाला त्यानें नवरस हें नांव दिलें. नवरस हा त्याचा आवडता शब्द होता असें दिसतें. नवरसपूर, नवरस मद्य, नवरस महाल, नवरस ध्वज, नवरस हत्ती, नवरस होन, हीं नांवें त्याच्याच काळांत प्रचारांत आलीं. इब्राहिमच्या संगीत शास्त्रावरील प्रभुत्वामुळें लोक त्याला जगद्‌गुरु म्हणत.

इब्राहिमची फारसी भाषेंतील काव्यरचना उपलब्ध नाहीं. पण त्याचा 'नवरस' या गीत-संग्रहाच्या प्रती मात्र जागजागीं उपलब्ध आहेत. लखनौचे विद्वान् प्राध्यापक डॉ. नज़ीर अहमद यांनीं त्याचें मोठें परिश्रमपूर्वक संपादन करून हा गीत-संग्रह प्रकाशित केला आहे.

या संग्रहांतील गीतांची एकंदर संख्या सत्तावन्न आहे. गीतांना जे राग देण्यांत आले आहेत त्यांपैकीं कांहीं पुढीलप्रमाणें आहेत.

भूपाळी, रामकली, भैरव, पूरवी, आसावरी, देसी, तोडी, गौरी, केदार, धनाश्री, कानडा, कल्याण.

या गीतांचा एक विशेष म्हणजे पौराणिक देवदेवतांची त्यांतून आढळून येणारी स्तुति हा होय. शिव, पार्वती, सरस्वती, गणेश, इंद्र इत्यादि देवदेवतांची इब्राहिमनें मुक्तकंठानें स्तुति केली आहे. याचीं कांहीं उदाहरणें पुढीलप्रमाणें—

हे माते सरस्वति, इब्राहिमवर तुझी कृपा आहे म्हणून तुझ्या प्रसादानें त्याचीं नवरस गीतें दीर्घकाळपर्यंत जगांत टिकतील.

नवरस सूर जुग जुग जूनी आनद सर्वगुणी
यू सत्सरस्वती माता इब्राहिम प्रसाद भयी दूनी

सरस्वतीचें शुभ नांव घ्या. इब्राहीम तिच्या पायांवर मस्तक नमवितो तेव्हां त्याचें हृदय आनंदानें भरून येतें.

लेवो शुभनाम श्री सरस्वतीको तब पायो जस नवरस सरस रंग
इब्राहिम कर्ण गहत दंडवत करत तब होत रोम रोम भयो उमंग

सरस्वतीची थोरवी काय वर्णन करावी ! तिच्या एका हातांत पुस्तक, दुसऱ्या हातांत शुभ्र माळ, तिसऱ्या हातांत शंख आणि चवथ्या हातांत कमळ आहे.

सरस्वती स्वच्छ सुंदरी महा उत्तम जात निर्मल,
एक हस्त पुस्तक, दूजे पांढरी सुमिरन,
तीजे शिये शंख, चौथे कर कमल

शारदा आणि गणेश यांची स्तुति :—

शारदा गणेश माता पिता तुम मानो निर्मल बींब स्फटिक सीसी ताश
इब्राहिम गुपित गहीसू अब नवाज परगट कीनो धन्न मेरो रास

गजाननाच्या स्तुतीनें चंद्राला हेवा वाटून त्याच्यावर कलंक निर्माण झाला आहे. माझ्या दरबारचे कलावंत गणेशाची स्तुति गात आहेत. गणराया, तुमच्या रूपाची एक लहानशी झळक म्हणजे वसंत ऋतूचा सूर्यच होय.

गणपती तुम रूप की तनिक ज्योत मानो
सूर जगमगे रुत बसंत
सुदिष्ट–सादिष्ट भयी विनायक मनोहर सन्मुख
देखत कठिण साधक नैन पंथ
चिंता छायी चंद्रमुख कलंक स्तुति तेरी सुने कंथ
इब्राहीम आंखें नवरस गणेश पद गावत चूप सेवक कलावंत.

सरस्वती ही कोकस शिल्पकारानें घडविलेली हस्तिदंताची पुतळी होय आणि म्हणून गणेशानें गजाननरूप धारण केलें आहे.

सरस्वती गौरी जैसे गजदंत पुतरी कोकस सुतारी संवारे बना
या कारण गणपती दीनो मान मातंग मुख स्वरूप कीनो अपना

गणपति म्हणजे हत्ताचा मेघ, त्याचे दांत म्हणजे दामिनी, आणि गौरमुख म्हणजे चंद्र होय.

गणपती मूरत हस्त मेघ मद बरखत-पानी दंत दामिनी
घंट घोर घोर गौर मंडन बिधु बानी

दुर्गेच्या तेजानें सूर्य लज्जा आणि संकोच यानें थरथर कांपत आहे.

पहनी ऐसी लागत दुर्गा दरसन देखत मानो सूर
परसजित लजा सकुचनी कांपत थरथर

सौंदर्याची विशेषतः स्त्री-सौंदर्याचीं इब्राहिमनें बहारदार वर्णनें केलीं आहेत. समोर उभी असलेली सुंदरी म्हणजे पौर्णिमेचा चंद्र होय. का मेघाच्छादित नभांत तळपणारी वीज होय. ती विविध प्रकारें क्रीडा करीत आहे. ती यवनी की ब्राह्मणी हें कळत नाहीं. पण तिचीं विविध क्रीडारूपें पाहतां दशावतारांची आठवण होते.

एक नार देख्या खडी सामने
पूनम रात की मकर चांदनी
या झुमके मेघ रुत सौदामिनी
बहुरूप खेले खेल कामिनी
होना जानूं तुर्कनी वर बामनी
आपीं नररूप आपीं रूप सुहागनी
दसरूप ईश्वर की लियायी निशानी

हे प्रिये, तुला सुधांशूची उपमा देतात; त्यामुळें तूं मूर्तिमंत अमृत आहेस. माझे नेत्र म्हणजे चकोर होय. तुझ्या सौंदर्यानें इब्राहीम बेशुद्ध झाला आहे. तूं आपल्या अधरामृतानें त्याला पुन्हा जीवदान दे बरें.

तेरी उपमा सुधांशु लच्छन चाहे अमृत दिखायी
मू चख चकोर परिचित अपनी आधि सगायी
इब्राहीम मूर्छन भये यू रीझे सुंदरतायी
अधर अमृत चखा भौर जिलायी

माझ्या नेत्रांत प्रेयसीचें प्रतिबिंब पडलें आहे. अरे, हा भावानें विहिरींत ढकललेला सर्वांगसुंदर युसूफ तर नव्हे.

लोचन बीच परछाई पियूकी मूरत अचरज चमत्कार
इब्राहिम महा सुंदर युसूफ पवित्र भय्या कूप दीजे डार

प्रेयसीच्या नेत्रांतील पांढरा भाग म्हणजे कागद, सुरमा म्हणजे अक्षरें, नेत्रांतील प्रतिमा म्हणजे मोहर, आणि पापण्या म्हणजे पत्र बंद करण्याचें पाकीट होय.

कागत श्वेत निर्मल नैन सुंदरा अखर खत कीर काजर.
बीच सिक्का तारिका पलखां लखोटी लपेटे तापर.

इब्राहीम, ही रात्र झोंपण्याची नाहीं. अशी प्रिया पुन्हा कोठें गवसेल....? ही संध्या शृंगाराची होऊं दे. रात्र थोडी आहे. मदन कहर करीत आहे. हाय! प्रिया लवकरच निरोप घेणार.

इब्राहीम निसू जाग ऐसा पियू कहां पावेगा
संध्या कर सिंगार लोभ कंठ लावेगा
रात थोडी मदन बहोत बना उठ जावेगा

प्रिया म्हणजे वर्षाऋतूचें दृश्य होय. तिचे दांत म्हणजे वीज, तिचीं रंगीत वस्त्रें म्हणजे मेघ, तिचे घर्मबिंदु म्हणजे वर्षा, तिचे रोमांच म्हणजे वेली आणि तारुण्य म्हणजे फळें होत. मेघांचा गडगडाट म्हणजे मल्हार राग होय. आणि मोर नाचत आहेत.

उपमा सुंदरी सू है शुद्ध सदा बरसात
बिजलियां झमके जगा ज्योतसों बत्तीसीत दांत
कसवत रंगरंग दिसे ज्यूं बादल
छाये बरसे मेघ सो खूये जल
सब तन केस रुख परकार
सरस जानी रूत आयी बार
गरजे सू तो कहे राग मल्हार
इब्राहीम मोर रीझ नाचे पुकार

हे प्रिये, तुझ्या प्रेमाच्या प्राणवायूनेंच मी जिवंत आहें. नाहीं तर माझी जीवन-ज्योत कधींच विझून गेली असती. तुझे चंचल आणि मादक नयन केवळ अमूल्य आहेत. जीवाचें मोल देऊन ती मिळत असेल तर मी तें देण्यास तयार आहें.

मस्त नैन हौर अचपल अमूले यूं रे
बोल राखे जिऊ साथ तो अव्वल हुं देऊं रे

प्रियेच्या विरहांत जी तळमळ होते त्याचें वर्णन पाहा. प्रिया माझ्यापासून दूर गेली. माझें हृदय छिन्नविच्छिन्न झालें आहे. वास्तविक मला मृत्युच यावयाचा. पण हृदयाचे विखुरलेले तुकडे एकत्र करून मीं त्यांची सरणी बनविली आणि प्रियेच्या नांवाचा जप करीत आहें. तिच्या नामामृतामुळें मला मृत्यु येणें कठीण झालें आहे.

इस फिराकों हुवा टुकडे टुकडे, दिला
सुमिरन कीते सब ले चूं चूं मिला
तेरा ध्यान अमृत अब मरना मुष्किला

बा वायो, विरहाग्नीनें जळत असलेल्या प्रेमिकांकडे जाऊं नकोस बरें, तुला ते भितात असें नाहीं तर तुझ्यामुळें त्यांची विरहाची आग पसरून सारें जग जळून जाईल ही भीति वाटते.

अरे पवन न जा उनपर जिन बिरही कठिन आगन भाग
हूं जलूं कुछ डर नहीं मुंज डर जग जल जाये उस आग

चंद्र विरहाग्नीनें जळणाऱ्या प्रियकराला सहानुभूति दाखविण्यास आला. पण विरहाग्नीनें तो स्वतः तप्त होऊन त्याचें सूर्यबिंबांत रूपांतर झालें.

पुनम निस बिरही लागत सोम आवत मू मनावन
मू बिरही अगिन जल देखत आवत मू हेमकिरण
आव गरमी भेदी इंदू क्या रुप लच्छन
रवी हो परगट दिसे सारिया कीरे लोचन

चंद्रावर इब्राहिमनें रचिलेली बहारीचीं गीतें पाहा. हें जग म्हणजे घट होय. चंद्रप्रकाश म्हणजे दूध होय, आणि चंद्रबिंब म्हणजे नवनीत होय.

दुनिया घडा भरे चंदना दूध
ऊपर निर्मल मस्का सो चांद सूद

चंद्र हा शुभ्र पक्षी, चांदणें म्हणजे मोत्यांची रास किंवा चंद्र हा प्रकाशाच्या ऐरावतावर आरूढ झालेला इंद्र होय, किंवा चांदण्याच्या भागीरथींत क्रीडा करणारा ब्रह्म होय.

या चकरंग चंद्र चंदना मोती
या इंद्रा इंदु चंदना ऐरावत हती
या वीधा विधु चंदना जल भागीरथी

का चंद्र हा चांदण्याच्या भस्माचे पट्टे ओढलेला योगी आहे, का चांदण्याच्या आरशांत चंद्राचें प्रतिबिंब पडलें आहे.

या कपाली चंद्र चंदना मंडल विभूती
या बदन छाई चंद्र चंदना आरसी ज्योती

का चंद्र म्हणजे पारधी असून स्वतःच चांदण्याच्या जाळ्यांत अडकला आहे.

झळकत निकल्या निस चांदा
आपीं पारधी होत्या किरण का फांदा
अजब फन क्योंकर आया बहारा
मत ऐसे ना देखे कोयी फिरे नवारा

चंद्र म्हणजे लावण्यवती रमणी, चंद्रावरील मेघाच्या छटा म्हणजे रमणीच्या चेहऱ्यावरील अवगुंठन होय. वाऱ्यानें मेघ चंद्रावरून कधीं नाहींसे होतात तर कधीं चंद्रावर पसरतात. रमणीच्या चेहऱ्यावरील वस्त्र सरकतें त्याप्रमाणें.

सोम दूर श्वेत मुदश्याम मानो नैन सुंदरी रूप लच्छन
बादर अंचर ता पर भरत लागे कब गुपित कब परगट दिसे बदन

चंद्राला विश्वासांत घेऊन इब्राहीम त्याला म्हणतो, " बा चंद्रा, दिवसा आपण दोघेहि दुःखी असतों. पण आतां रमणीय रात्र पातली आहे. आपणां दोघांनाहि आनंद झाला पाहिजे. अरे, या मीलनाच्या रात्रीं दिव्याची काय आवश्यकता आहे ? नाहीं तरी दिवा म्हणजे प्रकाशाचा, सूर्याचा हेर आहे. त्याला लवकर विझवून टाकला पाहिजे. नाहीं तर सकाळ होतांच तो रात्रीची हकीकत सांगण्याकरितां सूर्याकडे जाईल.

प्यारे चांद आखूं कंथ दीन दुयी दुखी
मन चाहे सो निस भयी हम तुम रहें आव सुखी
बुझावूं दीपक को तरासूं दिनकर आवेगा
घर घर छप रह जासूस सब सुध पहोंचावेगा
पौ फाटी तो देख जा टाक धावेगा

इब्राहिमनें रागरागिण्यांचें गीतांतून उत्कृष्ट चित्रण केलें आहे. उदाहरणार्थ भैरव राग म्हणजे—

भैरव कर्पूरगौर भाल तिलक चंद्रा
त्रिनेत्र जटा मुकुट गंगाधरा

आसावरी म्हणजे

आसावरी स्त्री गोरी चंपक सार
रक्त पीतांबर कंचुकी नीली सर्व शृंगार

कानडा म्हणजे

कर्नाटी गौरी मानो केतकी बीच श्वेतपत्र
सारी नीली कंचुकी पीली कुमुदकर कमल नेत्र

एका गीतांत इब्राहीमनें स्वतःचें चित्र वर्णिलें आहे.

एका हातांत वाद्य, दुसऱ्या हातांत नवरस गीत-संग्रह. मुखानें त्या गीतांचें गायन, त्यानें केशरी वस्त्र परिधान केलें आहे. दांतांना मसी आणि नखांना मेहंदी लावली आहे. तो मोठा गुणी आणि प्रेमळ आहे. त्याच्या गळ्यांत स्फटिकांची माळ आहे. विजापूर हें त्याचें प्रिय नगर आहे. त्याचा प्रिय हत्ती स्वारींत आहे. गणेश हा इब्राहिमचा पिता आणि सरस्वती ही त्याची माता आहे.

एक कर दंडी वादन दूजे पानडी पुस्तक सीखत नवरस गावत उत्पती
केशर वस्त्र दसन श्याम नख ललाई मेहदी गुणी पडती
कंठ ढाल फटिक जपमाळ विद्यापुरी वाहन हत्ती
इब्राहिम को गोत पिता देवगुरु गणपति माता पवित्र सरस्वती

इब्राहिमनें आपली आत्या बडी साहेबा, पत्नी मलिका जहान, आवडता हत्ती आतिशखान, आणि आवडता तंबोरा मोतीखान यांच्यावर गीतें रचिलीं आहेत. इब्राहिमला त्याच्या गीतप्रेमामुळें लोक नादमूर्ति जगत्गुरु म्हणूं लागले.

इब्राहिम गाये बजाये
परचंग जगत् गुरु नाद मूरत खिताबु पाये.

मराठींतून घेतलेले शब्द

या गीतसंग्रहाची भाषा दक्षिणी उर्दू आहे. त्यांतून आपल्याला मराठींत रूढ असलेले कितीतरी शब्द आढळतील.

आनदू (आणणें), घावेगा (घावणें), पांढरी, हती, विद्वांस, चातुर (चतुर), पुस्तक, जपमाळा, पारध, पुतरीं (पुतळी), लखोटी (लखोटा), कागत (कागद), दिसे (दिसणें), चमत्कार, गुणीजन, मुज (मजला), तुज (तुजला), अक्षता, स्वादिष्ट, तरासो (त्रासानें), घूपारति, आपीं (आपणच), चक, कवितगार (कवि), गल (मासे धरण्याचा गळ), छत्रपति, लच्छन (लक्षण), बुधवंत (बुद्धिवंत), बहुगुण, डफ, पावा, शनाई (सनई), रगत (रक्त), अंधकार, धनी (धन्य), महागुण (महागुणी), रसाळ, कपत (कांपत), पठियायो (पाठविलें), परस (परीस), जानवा (जानवें), बेग, बेगी (लवकर), अनपान (अन्नपान), दंडवत, कलावंत, भेट, समेत (समवेत), दारू (मद्य), न्यारी (आगळें, न्यारें) चिरंजीव.

वरील शब्दांपैकीं कांहीं हिंदींतून आले असतील पण त्या काळीं मराठींतून वरील शब्द रूढ होते. दक्षिणी उर्दूवर मराठीचा कितपत परिणाम झाला याचें संशोधन होणें आवश्यक आहे. त्या दृष्टीनें दक्षिणी उर्दूंत उपलब्ध असलेल्या विपुल साहित्याचा अभ्यास झाला पाहिजे.

इब्राहिमच्या काळीं जीं वाद्यें प्रचारांत होतीं, त्यांचीं नांवें या संग्रहांत आलीं आहेत तीं अशीं —

तंबोरा, कामाछा, रुबा, जतर, चंग, ढोलक, डफ, हुडगताल, मृदंग, सनई, पावा, नाई, खालू, उपग.

आवडतें वाद्य तंबोरा

पण इब्राहिमचें आवडतें वाद्य म्हणजे तंबोरा होय. त्यानें आपल्या तंबोऱ्याचें नांव मोतीखान ठेविलें होतें.

मोतीखान तंबोरा म्हणजे समुद्र होय. त्याचे सूर म्हणजे लहानमोठ्या लाटा होत. या समुद्रांत रागाचे मोतीं आहेत, तर समुद्रांतून नुसतें पाणी आहे. या समुद्राचें पाणी गोड, तर साध्या समुद्राचें पाणी खारें आहे.

मोतीखान सागर उपमांपूर
ता पर तंत कल्लोळ लहू गुर (लहान मोठे)
यू मुक्ता समुद्र वो जलसारी
ये जल मीठा वो जल खारी

तंबोरा जवळ नसला तर मला अन्नपान गोड लागत नाहीं. परमेश्वरा, लवकर माझी माझ्या तंबोऱ्याशीं गांठ घालून दे:

वेग मिलारे प्यारे सुभान
ना भावे सुख मुज अनपान
इब्राहीम बिरही मोतीखान

मोतीखान तंबोऱ्यांतून 'झनन् झनन्' असे नवरसाचे मधुर सूर निघत आहेत. या जगांत दोन वस्तु हव्या, एक तंबोरा आणि दुसरी कामिनी. या दोन इब्राहिमला मिळाल्या तर त्याला स्वर्ग आणि अमृत हीं कशास हवीं ?

झनन झनन झन मोतीखान की तांत गाजे
ताल मृदुंग भेद सों नवरस बाजे
इस जग में दो कुछ लीजे
एक तंबोरा एक कामिनी कीजे
इब्राहिम जब तूं बझे
तब बिहिश्त अमृत क्या करूं मूझे

इब्राहीम आदिलशहाचा मृत्यु इ. स. १६२१ मध्यें झाला. त्याला आज तीनशें चौतीस वर्षें झालीं. पण वीणापाणि सरस्वतीच्या या लाडक्या भक्तानें छेडलेले तंबोऱ्याचे सूर अद्यापि रसिकांना धुंद करून सोडीत आहेत.

झनन झनन झन मोतीखान की तांत गाजे
ताल मृदुंग भेद सों नवरस बाजे
झनन झनन झन, झनन झनन झन

• • •

: २ :

खुष्-मिजास विडंबनकार 'सौदा'

मिर्जा महंमद रफी 'सौदा' याचें घराणें मोगल होय. त्याच्या बापापर्यंत हें घराणें काबुल येथें शिपाई पेशाचें समजलें जात असे.

सौदाचा बाप मिर्जा शफी हा हिंदुस्थानांत व्यापाराच्या निमित्तानें येऊन स्थायिक झाला. औरंगजेबाच्या काळांतील सुप्रसिद्ध फारसी साहित्यिक नेमतखान आली याची मुलगी ही सौदाची आई होय. उपरोध आणि विडंबन या क्षेत्रांत नेमतखान आली हा फारसी साहित्यिकांत अद्वितीय गणला जातो. आजाचे गुण नातवांत पूर्णपणें उतरले होते. सौदानें आपल्या विडंबन काव्यांतून तत्कालीन दिल्लींतील अंदाधुंदीचें आणि सर्वनाशाचें हुबेहूब चित्र रेखाटलें आहे. या क्षेत्रांत तो आद्य आणि श्रेष्ठ कवि समजला जातो. या गुणांचें श्रेय त्याच्यावर नेमतखानाचे जे संस्कार झाले त्यांना द्यावें लागेल.

सौदाचा जन्म इ. स. १६९५ च्या सुमारास दिल्ली येथें झाला. त्याचा बाप सुखवस्तु माणसांत मोडत असल्यामुळें सौदाचें लहानपण ऐषआरामांत गेलें. बापानें त्याचें फारसीचें शिक्षण उत्तम प्रकारें केलें. सौदाचा स्वभाव रसिक आणि रंगेल होता. बापाच्या मृत्यूनंतर त्यानें मैफिली, मजालिशी आणि रंगेल जीवनांत बापाकडून मिळालेली संपत्ति उधळून टाकली. "कविजनांची सोबत, हातांत मधुपात्र आणि दारूची सुरई यांशिवाय मला जगाशीं दुसरें काम नाहीं," असें सौदानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे.

सुहबते शेर व वकफ जाम व सुराही दर दस्त ।
इस सिवा सौदा को कुछ काम नहीं दुनियासे ॥

आतां सौदाला उपजीविकेकरितां धडपड करणें भाग पडलें. तो कांहीं दिवस मोगलांच्या सैन्यांत होता; आणि सैन्याबरोबर तो दक्षिणेंत आला होता. पण सैन्यांतील नोकरी त्याला मानवली नाहीं. ती त्यानें सोडून दिली. सुदैवानें सौदाच्या उर्दू काव्याची चांगलीच प्रसिद्धि झाल्यामुळें त्याला आश्रयदात्यांची कधींच वाण भासली नाहीं. बसंतखान खाजासरा आणि दिल्लीचा वजीर इमादुल्मुल्क या बड्या व्यक्तींची मर्जी त्याच्यावर बसल्यामुळें सौदाला ददात अशी कधीं राहिली नाहीं. कवि मीरप्रमाणें त्याला दारोदार भटकावें लागलें नाहीं.

फारशीचा पगडा

त्या काळांत, लोक हळूहळू उर्दूकडे वळूं लागले होते. फारसीच्या बरोबरीनें उर्दू कविसंमेलनें म्हणजे मुशाइरे करण्याची परंपरा रूढ होऊं लागली. पण इतर समकालीन कवींप्रमाणें सौदावरहि फारसीचा जबरदस्त पगडा होता. त्यानें फारसींतून काव्यरचना करण्यास सुरुवात केली, पण एक दिवस एका उर्दू मुशाइऱ्यांत सुप्रसिद्ध कवि खान आरज़ू यानें त्याला म्हटलें, " मिर्ज़ा, फारसी तुझी मातृभाषा नव्हे. त्यांत तूं कितीहि काव्यरचना केलीस तरी इराणी लोकांची बरोबरी होणें शक्य नाहीं. तुझी प्रतिभा काव्यरचनेला अत्यंत अनकूल आहे. तूं उर्दूत कविता करूं लागलास तर अद्वितीय ठरशील. " हें ऐकून सौदा उर्दूकडे वळला. साधारणपणें इ. स. १७२५ पासून त्यान उर्दूतून कविता करण्यास सुरुवात केली. ' सौदा ' हें त्याचें कवितेंतील नांव होय. सौदा म्हणजे छंदी. प्रेमवेड्यांना सौदाई असें उर्दूतून संबोधलें जातें.

सौदा हा तत्कालीन कविश्रेष्ठ हातिम याचा शागीर्द होता. पण अल्पकाळांतच त्यानें आपल्या गुरूची वाहवा मिळविली. पुढें पुढें तर हातिमला आपल्या या शिष्याबद्दल गर्व वाटूं लागला, आणि असा शिष्य आपल्याला लाभला याबद्दल तो नेहमीं धन्योद्गार काढूं लागला.

सौदाचे दिवस सुस्थितींत चालले होते तरी दिल्लींत अराजकच निर्माण झालें होतें. नादान बादशहा, स्वार्थी वजीर, बंडखोर सुभेदार यांच्यामुळें दिल्लीच्या प्रजेचे अत्यंत हाल होऊं लागले. त्यांत नादिरशहा, अहमदशहा अब्दाली, मराठे आणि रोहिले यांच्या स्वाऱ्यांनीं मोगल साम्राज्य खिळखिळें होऊन गेलें. जुन्या अमीरउमरावांचें वैभव झपाट्यानें नाहींसें होऊं लागलें. दिल्लीच्या हलाखीचें करुण दृश्य आपल्याला ' मीर तकी मीर ' च्या काव्यांतून दिसतें. सौदा हा रसिक आणि प्रसन्न वृत्तीचा होता. डोळ्यांतून अश्रूंची धार लागेल अशीं करुण दृश्यें रेखाटणें हें त्याच्या वृत्तींत नव्हतें. पण दिल्लीच्या तत्कालीन समाजस्थितीचें त्यानें ' हजो ' म्हणजे विडंबनकाव्यांतून उत्कृष्ट चित्र रेखाटलें आहे. उर्दू विडंबन-काव्याचा तो जनक होय.

राजकवि-पदाची प्राप्ति

दिल्लींतील परिस्थिति पाहून सौदानें तें शहर सोडण्याचें ठरविलें. इ. स. १७५७ मध्यें अहमदशहा अब्दालीनें दिल्ली, मथुरा, आग्रा या शहरांवर स्वारी केली. त्याच्यातर्फे दुआबांतील बंगश नबाब आणि अयोध्येच्या नबाबाकडून खंडणी वसूल करण्याकरितां दिल्लीचा वजीर इमादुल्मुल्क बाहेर पडला. त्याच्या सैन्यांत सौदा होता. इमादुल्मुल्क फरुखाबाद येथें आला आणि त्यानें तेथील नबाब अहमदखान बंगश (महंमद बंगशाचा मुलगा) याच्याकडून खंडणी वसूल केली. अहमद-

खान आणि त्याचा दिवाण मेहरबानखान यांच्या कानांवर सौदाची कीर्ति गेली होती. त्यांनीं सौदाला फरुखाबाद येथें ठेवून घेतलें. काव्यप्रांतांत ते दोघेहि सौदाचे शिष्य बनले. सौदाला राजकवि म्हणून कीर्ति आणि वैभव या दोन्हींचा फरुखाबादेस लाभ झाला.

फरुखाबाद येथें सौदा सोळा-सतरा वर्षेपर्यंत होता. इ. स. १७७२ च्या सुमारास सौदा फरुखाबाद सोडून फैजाबाद येथें शुजाउद्दौल्याच्या आश्रयाला गेला. त्यानें फार पूर्वीं, " प्रिय बंधु " (बिरादरे मन मुशफिके मन) असें सौदाला संबोधून, त्याला फैजाबादेस येण्याचें आग्रहपूर्वक आमंत्रण दिलें होतें.

फैजाबादेस सौदा पोहोंचला तेव्हां शुजाउद्दौल्यानें त्याचें स्वागत केलें. फैजाबाद येथें अनेक कवि आणि कलावंत गोळा झाले होते. त्यांच्या सहवासांत सौदाचे दिवस मजेंत चालले होते. शुजाउद्दौल्याचा मृत्यु इ. स. १७७५ मध्यें झाला. त्याचा मुलगा आसफउद्दौला यानें आपल्या राज्याची राजधानी फैजाबादेहून लखनौ येथें नेली. सौदालाहि तेथें जावें लागलें.

टीका केली; जिवावर बेतली!

लखनौला गेल्यावर लवकरच सौदावर एक प्राणांतिक प्रसंग ओढवला. त्याची हकीकत अशी :—

लखनौ येथें अशरफ अलीखान नांवाचा विद्वान् गृहस्थ राहात असे. त्यानें पंधरा-वीस वर्षें श्रम करून फारसी कवींचा निवडक कवितासंग्रह तयार केला होता. तो एखाद्या विद्वानाकडून तपासून घ्यावा असें त्याला वाटून त्यानें तो तत्कालीन फारसी विद्वान् मिर्जा फाखरमकीन याला दाखविला. त्यानें त्या संग्रहांतील कवितांमधील असंख्य चुका दाखवून तो संग्रहच रद्द ठरविला. म्हणजे नामवंत अशा फारसी कवींच्या सकारण वा अकारण अशा चुका दाखविण्याचा फाखरमकीननें जणूं चंगच बांधला होता. आपल्या संग्रहाची अशी दुर्दशा झालेली पाहून अशरफ अलीखान अत्यंत अस्वस्थ झाला. त्यानें तो खोडाखोडी केलेला कवितासंग्रह सौदाला दाखविला. तो पाहून सौदाला फाखरमकीनच्या अगाध ज्ञानाची (?) कल्पना आली. त्यानें फाखरमकीनच्या दुरुस्त्या हास्यास्पद ठरविल्या. हें ऐकून फाखरमकीननें आपल्या शिष्यांना सौदाकडे पाठवून त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. पण सौदानें फाखरमकीनचें फारसी कवि आणि काव्यासंबंधींचें ज्ञान किती अपुरें आहे, हें त्या शिष्यांना पटवून दिलें. हें ऐकून फाखरमकीनच्या कांहीं गुंड शिष्यांनीं (त्यांना शेखजादे म्हणत) सौदाला धडा शिकविण्याचें ठरविलें. एक दिवस त्यांनीं हत्यारें घेऊन सौदाच्या घराला वेढा घातला. सौदा हा कविश्रेष्ठ खरा, पण शस्त्राच्या प्रांतांत त्याची काय गति चालणार ? शेखजाद्यांनीं त्याला मेण्यांत घालून फाखरमकीनच्या घराकडे चालविलें. चौकांत मेणा येतांच सौदाला बाहेर ओढून त्याची भरचव्हाट्या-

वर बेअब्रू करावी असा त्यांचा बेत होता. इतक्यांत लखनौच्या नबाबाचा भाऊ सादतअली हत्तीवर बसून येत होता. त्यानें पाहिलें तों हा कवि गुंडांच्या गराड्यांत सांपडला असून त्याची स्थिति अनुकंपनीय झाली आहे. त्यानें शिपाई पाठवून सौदाला सोडविलें आणि हत्तीवर आपल्याबरोबर बसवून नबाब आसफउद्दौल्याकडे नेलें. आपल्या आवडत्या राजकवीची अशी स्थिति झालेली पाहून आसफउद्दौला चिडला. त्यानें शेखजाद्यांच्या आळीवरून गाढवाचा नांगर फिरविण्याचा हुकूम केला. फाखर-मकीनला बोलावून त्याच्याकडून सौदाची माफी मागण्यास लाविलें आणि सौदाला सहा हजारांचें वर्षासन करून देऊन मानसन्मानासहित त्याची आपल्या घराकडे रवानगी केली. पुढें सौदाच्या सांगण्यावरून शेखजाद्यांची शिक्षा रद्द करण्यांत आली.

मानमान्यतेच्या शिखरावर

लखनौंत सौदाचीं शेवटचीं वर्षें सुखासमाधानांत गेलीं. त्याचे नबाबाशीं घनिष्ठ संबंध होते. सौदाचा कवितासंग्रह नबाबाच्या पलंगाशेजारीं नेहमीं ठेविलेला असे. लखनौचा रेसिडेंट जॉन्सन हा उर्दू काव्याचा भोक्ता होता. त्याला सौदानें आपला कवितासंग्रह भेट म्हणून दिला. ती प्रत अद्याप सुरक्षित स्थितींत आहे. याशिवाय सौदाच्या कवितासंग्रहाच्या प्रती त्याच्या हयातींतच तयार होऊन जागजागीं वांटल्या गेल्या. सौदाचे शिष्य शेंकडोंनीं होते आणि देशाच्या प्रत्येक भागांत पसरले होते. त्यामुळें सौदाची चांगलीच प्रसिद्धि होऊन तो आपल्या काळांतील सर्व-श्रेष्ठ कवि समजला जाऊं लागला. मानसन्मान, धनदौलत, लोकप्रियता यांचा उपभोग घेऊन सौदा इ. स. १७८१ त मरण पावला.

लखनौंत सुस्थितींत असूनहि सौदाला दिल्लीची आठवण सारखी होत असे. तो म्हणतो, " उपवनापासून लांब फेकल्या गेलेल्या बुल्बुलाला मीं तळमळतांना पाहिलें आहे. परमेश्वरा, कुणावरहि आपल्या देशापासून दूर राहण्याचा असा प्रसंग आणूं नकोस. "

बुल्बुलको क्या तडपते मैंने देखा चमनसे दूर ।
यारब न कीजियो तू किसी को वतनसे दूर ।।

सौदाची वृत्ति हसतखेळत काळ कंठण्याची होती. तो रसिक आणि रंगेल होता. कोणत्याहि बैठकींत तो गेला कीं त्याच्या विनोदानें आणि हजरजबाबीनें हास्याचीं कारंजीं थुईथुई उडूं लागत. विडंबनक्षेत्रांत त्यानें अनेक समकालीन साहित्यिकां-वर कविता रचल्या आहेत. त्याच्या कोटीबाजपणाचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील.

थट्टा-मस्करी

शेख कायमअली नांवाच्या कवीनें आपलें कवितेंतील नांव ' उमेदवार ' असें ठेविलें होतें. उर्दूत गर्भवतीलाहि उमेदवार असें म्हणण्याचा संकेत आहे.

सौदानें कायमअलीला उद्देशून म्हटलें " कुणाच्या तरी कृपेनें त्यांच्या वृक्षाला फळें येण्याचीं चिन्हें दिसतात, म्हणून का त्यांनीं उमेदवार म्हणून आपलें नांव ठेविलें आहे ? "

है फैजसे किसीके ये नख्ल उनका बारदार।
इस वासते किया है तखल्लुस उमेदवार ॥

बिचाऱ्या कायमअलीनीं आपलें उमेदवार हें नांव तांतडीनें बदलून कायम असें ठेविलें.

नबाब आसफउद्दौलाकडे एकदा सौदा गेला असतां नबाबाच्या दायाची मुलगी फार उच्छृंखल आणि उद्धट होती, तिच्यावर कविता लिहिण्यास नबाबानें सांगितलें. सौदानें लिहिलेल्या तिच्यावरील विडंबनाची पहिली ओळ खालीलप्रमाणें होती– " पोरीनें पोरीच्या जातीप्रमाणें पोरींत खेळायचें, का पोरांच्या घोळक्यांत जाऊन दंडबैठका काढायच्या ? "

लडकी वा लडकियों में जो खेले
न के लौंडोंमें जाके दंड पेले ॥

नवोदित कवींचें कौतुक करण्यास सौदा नेहमीं तत्पर असे. एका मुशाऱ्यांत एका बारातेरा वर्षांच्या मुलानें खालील ओळी म्हटल्या—

हृदयावरील व्रणानेंच हृदय अग्नींत होरपळून गेलें. म्हणजे हें घर, घरांतील दिव्यानेंच पेटून भस्म झालें म्हणायचें !

दिल के फफोले जल उठे सीने के दागसे ।
इस घर को आग लग गयी घर के चिरागसे ॥

त्या बालकवीचें सौदानें खूप खूप कौतुक केलें.

तरल कल्पनाविलास

सौदाची काव्यसंपत्ति विपुल आहे. सतत पन्नास वर्षेपर्यंत त्याचें लेखन चालू होतें. त्याच्या गजला हजारोंनीं भरतील. त्यानें वीस मस्नवी (म्हणजे दीर्घ काव्यें) लिहिलीं आहेत. याशिवाय वासोख्त (प्रेमकलह), मर्सिये (म्हणजे हसन हुसेन इत्यादींवरील शोकगीतें) कसीदा (म्हणजे स्तुतिगीतें), सलाम (म्हणजे वंदनगीतें) मन्कबते (म्हणजे पैगंबर आणि त्याच्या कुटुंबियांचीं स्तुतिगीतें), नात (म्हणजे धर्मपर भजनें) आणि हजो (म्हणजे विडंबनगीतें) त्यानें लिहिलीं आहेत. सारांश, उर्दू काव्याचा एकहि प्रांत असा नाहीं कीं, ज्यांत सौदानें संचार केला नाहीं. मीरसारखें व्यथाप्रिय हृदय घेऊन तो आला नव्हता. पण तरल कल्पनाविलास आणि रसिक वृत्ति हीं त्याच्या वाट्यास भरपूर प्रमाणांत आलीं होतीं. प्रणयभावनांचीं चित्रें डोळ्यांसमोर उभीं करण्यांत सौदाचें अप्रतिम कौशल्य दिसून येतें.

उपमाउत्प्रेक्षा इत्यादींचा त्याचा वापर मनाला स्तिमित करून सोडतो. उदाहरणार्थ–

" तुझा तेजस्वी चेहरा पाहून दवबिंदूच्या मनांत सूर्य भरेनासा झाला आहे म्हणून का तो सूर्योदय होतांच निघून जातो अन् सूर्यास्तानंतर परत येतो ? "

तेरे आगे उसे खुर्शीद का मूह खुश नहीं आता चमन से ।
वर्ना क्यौं जाती रही वक्ते सहर शबनम् ॥

" तिच्या विखुरलेल्या केशकलापांतून दिसणारे गोरे गोरे गाल पाहिले कीं, असें वाटतें जणू सूर्यास्त झाल्यावर प्रकाशाचा एक तुकडा रजनीच्या हातांत अडकून राहिला असावा ! "

हल्के में उसकी जुल्फ के आरिज पे कर नजर ॥
कुछ शब में रह गया है गिरह खाके नूरे सुबह ॥

"तुझ्या भ्रुकुटी-विभ्रमानेंच संयम आणि स्वस्थतेचें लष्कर गारद झालें आहे. आतां तल्वार घेऊन तूं निघशील तेव्हां युद्धाचा निकाल लागलाच म्हणून समजावें!"

ज़ुंबिशे अबरूने मारा लष्करे सब्रो करार ॥
होवे है फैसल के जब पोहोचे है बाशमशेर जंग ॥

" त्या सुंदरीचा केशकलाप हाताळतांना मीं सौदाला पाहिलें. तें असें पाहिलें कीं, जणू कांहीं हत्तीला इतस्ततः विखुरलेल्या साखळदंडाचा विळखा पडला आहे."

उस जुल्फ को जब देखा मैं हाथमें सौदा के ।
बिखरे हुये हाथी की जंजीर नजर आयी ॥

" कोकिळे ! बागेंत कुणाची दृष्टिकटार फिरली कुणास ठाऊक ! ज्या फुलाला पाहावें तें शेंकडों जखमांनीं चूर झालेलें आढळलें ! "

बुल्बुल चमन में तेगे निगह किसकी चल गयी ।
जिस गुल को देखता हूं सो जख्मों से चूर है ॥

" तुझी दृष्टि बागेवर पडली कीं मला सारखें वाटतें कीं बागेचें मदिरेंत रूपांतर होऊन बाग वाहून जावयाची. "

निगाह भर भर के तू जो देखे है ला सकेगा ये ताब गुल्हात ।
मुझे है धडका के बह न जावे चमन से होकर शराब गुल्शन ॥

" ती सुंदरी बागेंत आली. कळ्यांच्याकडे पाहून तिनें स्मित हास्य केलें. त्यामुळें त्या विद्ध झाल्या. नर्गिसकडे तिनें आपले नेत्र वळविले. तो नर्गिसला आजार जडला. ती बागेंत इकडे तिकडे फिरून जाऊं लागली. तेव्हां कोकिळेनें म्हटलें कीं, हाय वसंत ऋतूंत प्रभात काळांतच विरहाची दीर्घ रात्र फुलांवर ओढवली आहे. ती बैठकींत आली आणि तिनें आपलें अवगुंठन काढलें मात्र, पतंगांना दिव्याचा कंटाळा आला आणि ते सर्वच्या सर्व तिच्याकडे वळले. "

गुंचेसे मुस्कुराके उसे जार कर चले ।
नर्गिस को आंख मार कर बीमार कर चले ॥
फिरते हो बागसे तो पुकारे है अंदलीब ।
सुबहे बहारे गुलपे शबे तार कर चले ॥
आये जो बज्ममें तो उठा चेहरे से नकाब ।
परवाने ही को शमासे बेजार कर चले ॥

"अरे मुहतसिब (लोकांच्या वागणुकीवर लक्ष ठेवणारा अधिकारी), तिच्या नेत्रांतील मादकतेची दखल घे बरें ! पाहा तिच्या दृष्टिक्षेपानें सारें जग मद्यालय बनलें आहे."

मस्तीसे उस निगाह की ले मुहतसिब खबर ।
दुनिया तमाम बज्मे खराबात हो गयी ॥

प्रेमासंबंधीं सौदा म्हणतो, " प्रेम काय आहे हें मी जाणत नाहीं पण हृदयाला अग्निज्वालेनें वेष्टिल्यासारखें वाटतें खास. उमललेलीं फुलें एक वेळ संकोचून कळ्या बनतील. पण हृदय एकदा विखुरलें तर पूर्वपदावर येणें अशक्य आहे.

इश्क से तो नहीं हूं मैं वाकिफ दिल को शोला सा कुछ लिपटता है ।
गुंचा सिमटे तो सिमटे मुम्किन् है दिल जो बिखरे तो कब सिमटता है ॥

विरह भावनेसंबंधीं तो म्हणतो :—

हर आन यास बढनी, हर दम उम्मीद घटनी ।
दिन हश्र का है अब तो फुर्कत की रात कटनी ॥

" या हृदयांत काय पेटलें आहे कोण जाणें. जिभेंतून शब्दांच्याऐवजीं धूर निघत आहे. सौदाची वेळींच काळजी घ्या बरें ! नाहीं तर लवकरच त्याच्या उशाशीं बसून हाय हाय करण्याची पाळी येईल. "

नहीं मालूम क्या इस सीने में जूं शमा जलता है ।
धुवां नाके जबांसे बात करने में निकलता है ॥
खबर ले जल्द सौदा की वगर्ना मैं ये देखूं हूं ।
सरहाने उसके बैठा हाय से तू हाथ मलता है ॥

तूं रागावशील म्हणून तुला डोळे भरूनहि पाहिलें नाहीं. मरेपर्यंत मनींच्या आकांक्षा मनांतच राहिल्या.

भर नजर तुझको न देखा कभी डरते डरते ।
हसरतें जी की रहीं है जी ही में मरते मरते ॥

" काय ही जगाची रीत ! बागेंतील स्थिति पाहा. एकीकडे माळी फुलें खुडून नेतो तर दुसरीकडे दंवबिंदु अश्रु ढाळीत निघून जातात. "

न देखा इस सिवा कुछ लुत्फ अय् सुबहे चमन तेरा।
गुल इधर ले गये गुल्चीं, गयी रोती उधर शबनम्॥

" हें मधुपात्र माझ्या हातांतून काढून घ्या कसें. मी आतां चाललों. तें पाहून मला प्रियेच्या रसभऱ्या नेत्रांची आठवण होत आहे. "

कैफियते चश्म उसकी मुझे याद् है सौदा।
सागर को मिरे हाथ से लीजो के चला मैं॥

" हें मधुपात्र तुझ्या दृष्टिक्षेपानें भंगलें तरी भंगू दे. तुझी दृष्टि त्या पात्रावर एकदा पडली ना. मग त्यांतून आम्ही पाणी प्यालों तरी आम्हांला मदिराप्राशनाचें सुख लाभेल. "

टूटे तिरी निगाहसे अगर दिल हबाब का।
पानी भी फिर पिये तो मजा है शराब का॥

" बागेंत येऊन त्या सुंदरीनें एकदा आळोखेपिळोखे दिले आणि डोळे चोळले. तेव्हांपासून कळ्यांनीं आणि नर्गिसनें उमलणें सोडून दिलें आहे. "

न गुंचे गुल के खिलते हैं न नर्गिस की खिली कलियां।
चमन में लेके खमयाजा किसीने अंखडियां मलियां॥

" हातांत मधुपात्र, जवळ सुंदर तरुणी आणि भरपूर एकान्त हीं लाभलीं आहेत. आम्ही काय करूं हें काय विचारावयास पाहिजे. अरे कर्मठा, तुला शपथ आहे. तूं आमच्या जागीं असतास तरी आमच्याहून वेगळें असें तूं काय केलें असतेंस?"

गर हो शराब व खिल्वत व महबूब ख़ूबरू ज़ाहिद।
तुझे क़सम है जो तू हो तो क्या करे॥

" हे सुंदरी, तुझ्या छळाला कांहीं सीमा आहे काय? पण आम्ही तर सूड घेणें अशक्य. तेव्हां आमची इच्छा हीच कीं, तूं स्वतःवरच प्रेम करूं लागावेस म्हणजे तूं आपलाच छळ करूं लागशील! बस, परमेश्वर असेंच घडवून आणो. "

बदला तिरे सितम का कोई तुझसे क्या करे।
अपना ही तू फ़रेफ़ता होवे, ख़ुदा करे॥

" हे प्रिये, तुझ्या बैठकींतून तूं उठवून लावशील या भीतीनें श्वासोच्छ्वास सुद्धां मी भीत भीत करतों. मग मीं प्रेमाचें बोलणें करण्याची हिंमत कुठें? "

किसे ताकत है शरहे शौक उस मजलिस में करने की।
उठा देने के डरसे सांस वां लेते है डर डर कर॥

मदिरा आणि मधुपात्राचे उल्लेख सौदाच्या काव्यांतून भरपूर आहेत. उदाहरणार्थ हे आणखी पाहाः—

" ते पाहा मद्यपि, द्राक्षवल्लरीसारखे कसे झुलत आहेत. अरे कर्मठा, तुझ्या स्वर्गात हें वैभव आहे तरी का ? "

जूं ताक मैकदेमें पडे एंडते हैं मस्त ।
ज़ाहिद भला ये ऐश है बागे बिहिश्त में ।।

" शेख साहेब (कर्मठ) ' मीं जगाचा त्याग केला होता ' असें सारखें म्हणतां. जगाशीं काय तुमचें लग्न लागलें होतें, काडीमोड करायला ? या द्राक्ष-कन्येशीं प्रेमिक विलास करतात तर शेख साहेबांना कां वाईट वाटावें ? ती कोण त्यांची आईबहीण आहे का मुलगी आहे ?......हे शेखसाहेब चोरून दारू पितात. यांना दफन करा म्हणजे कबरीवर द्राक्षाची वेल उगाविल्याशिवाय राहणार नाहीं ! "

शेख साहबके अक़्द में दुनिया आयी थी कब जो दी उन्होंने तलाक।
गो दुख्तरे रज इश्क़ में यारोंके पगी है ।
जाहिद जो बुरा माने हैं क्या उसकी सगी है ॥
जाहिद्‌ने पी है सौदा छिपछिप शराब ।
उसकी मसवाक गाडदें तो हो ताक एक पल में ॥

सौदाच्या गजला, कसीदे (स्तुतिगीतें), मस्नवी (दीर्घ काव्यें) हीं सर्वच रमणीय आहेत. पण विडंबन-काव्यांत तो उर्दूतील पहिला कवि म्हणावा लागेल. एकंदरींत मोगल संस्कृतीनें आणि विशेषतः दिल्लीच्या दुर्दशेनें, इतर कवींप्रमाणें सौदाला दुःख झालें. उदाहरणार्थ तो म्हणतो—

" मदिरा संपली, साकी निघून गेला, माझेंहि पात्र भरून द्या (मरू द्या). परमेश्वरा, मद्यालयाची ही स्थिति मी कोणत्या डोळ्यांनीं बघूं ? "

उपहास–विडंबन

पण सौदाचा स्वभाव मुळांतच आनंदी. त्यामुळें तत्कालीन सामाजिक दुःस्थितीचें चित्र विडंबनद्वारें त्यानें रेखाटलें. दिल्लींतील अंदाधुंदी या थराला पोहोंचली होती कीं, रस्त्यावरून चालणेंहि धोक्याचें होतें. कविसंमेलनांतहि लोक हत्यारबंद होऊन जात. मद्यालयांतील गोंधळ झिंगण्याचा नसे तर चोरांच्या भीतीमुळें निर्माण झालेला असे.

बज्म में शब हर एक पीरो जवां
बैठे हैं करके रज्म का सामां
बेखतर दर से अब कोई न रहा
अहले मैं खाना में भी है हू हा

शहरांतील असुरक्षिततेबद्दल सौदानें शहर कोतवालाचें विडंबन केलें आहे. चोऱ्या दरवडे थांबेनात. खुद्द कोतवालाच्या घरीं चोरी झाली. मग कोतवालानें चोरांना बोलावून सांगितलें कीं, " बाबांनो, माझ्या घरीं चोरी केलीत तर चोरीचा माल मलाच विका. कृपा करून बाजारांत नेऊं नका. नाहींतर माझी बेअब्रू होईल. " मग चोरांचा नायक काय म्हणतो कीं, " ठीक आहे. आज आम्ही आपल्या डोक्यावरचें पागोटें चोरणार होतों, त्याची किंमत आतांच देऊन टाका म्हणजे चोरणार नाहीं ! "

एक दिन उसने सबसे तन्ज की राह
कहा तुम हो मिरे निपट दिलख़्वाह
चीज मेरी जो अब चुरावो तुम
चौक में बेचने न जावो तुम
कीमत उसकी जो कुछ मुशख़्खस हो
उतने को तुम उसे मुझी को दो

सौदा म्हणतो कीं, " दिल्लींत इतक्या चोऱ्या होत कीं, लोक रात्री जागून काढीत. फार काय आकाशांत चंद्र ही रात्र जागून काढी ! रात्रभर आळींआळींतून, धावा धावा, चोर गाठोडें घेऊन पळाला हेंच शब्द ऐकूं येत. "

शामसे सुबहतक यही है शोर
दौडियो गठडी ले चला है चोर
आस्मान पर भी मुनअदम है ख़्वाब
खुला रहता है दीदयें महताब

कोतवालाकडे लोक जात तेव्हां तो निर्लज्ज म्हणे कीं, " मी कशाकशाची चोरी पकडत फिरूं. चोरी कुठें नाहीं. श्रीमंतांच्या घरीं चोर महाल (रखेल्या) आहेत. सुंदरींच्या कबजांत प्रेमिकांचीं चोरलेलीं हृदयें आहेत. अस्तसमयीं सूर्याला चोरतात. या सर्वांचा मीच तपास लावीत बसूं काय ? चोर आतां माझ्या पागोट्याचीहि किंमत वसूल करूं पाहतात. मीं तरी काय करावें. " मोगल सैन्यांतील शिपायांपाशीं हत्यारें राहिलीं नव्हतीं. त्याच्या ढालीतलवारी वाण्यापाशीं गहाण पडलेल्या. ते बाहेर निघत तर एका हातांत सोटा आणि दुसऱ्या हातांत भिक्षापात्र असे.

निदान कर्ज में बनियोंके दी सिपर तल्वार।
घरोंसे अब जो निकलते हैं।
लेके वो हथियार ॥
बगल के बीच तो सोंटा है हाथ में कजकूल ॥

मोगल शिपायांचे घोडे कसे होते याबद्दल लिहितांना एका घोड्याचें वर्णन करतांना सौदा म्हणतो कीं, " अनेक दिवसांपासून घोड्याला खायला मिळालें नाहीं.

तो आशेनें आकाशाकडे पाहतो. त्याला तारका म्हणजे खाण्याचे दाणे वाटतात. ते खालीं कधीं पडतील असें त्याला वाटतें. त्याला मेखांशीं बांधून ठेविलें तें त्यानें वाऱ्यानें उडून जाऊं नये म्हणून ! स्वार त्याला बाजारांत घेऊन गेला तर कसाई आणि चांभार त्याला अगत्यानें विचारतात कीं, हा घोडा आम्हांला कधीं मिळणार म्हणून. त्याच्या जखमांवर इतक्या माश्या बसलेल्या असतात कीं, त्याचा मूळ रंग ओळखूं येत नाहीं म्हणून त्याला माशीच्या रंगाचा घोडा म्हणतात ! याचें वय काय म्हणून विचारलें तर मालक म्हणतो कीं, तें मला माहीत नाहीं, पण आदियुगांत सैतान याच्यावर बसून जमिनीवर उतरला असावा असें वाटतें ! एकदा वरातींत तो घोडा नेला होता. त्यावर बसून नवरा मुलगा, मुलीच्या घरीं पोहोंचेपर्यंत म्हातारा झाला. ”

रडतराउताचा घोडा

मराठ्यांशीं लढण्याकरितां या घोड्यावर स्वार होऊन मालक बाहेर पडला त्याचें वर्णन पाहा :—“ दोन्ही हातांत चाबूक, तोंडांत लगाम, तोबरा दाखवीत समोर मोतद्दार, आणि काठीनें बडवीत मागें गडी चाललेला. हें पाहून कोणी म्हणत कीं, ‘ अहो, याला चाकें लावा, म्हणजे रणांगणावर लवकर जाल ! ’ दुसरे म्हणत, ‘ याला शीड लावा म्हणजे हा अंतराळांतून गमन करील.’ शेवटीं लढाई सुरू झाल्यावर जोडे हातांत आणि घोडा बगलेंत मारून स्वार घरीं पळून आला. अशी दुर्दशा शत्रूंच्याहि वांट्याला न येवो ! ”

जब देखा मैं के जंग की यां अब बंधी है शकल ।
ले जूतियोंको हाथ में घोडा बगलमें मार ॥
घर धमका वां से लौटा हुवा शहर की तरफ ।
अल्किस्सा घर में आनके मैंने किया करार ॥

मीर आणि सौदा दोघेहि पट्टीचे कवि होते. पण मीरचें काव्य व्यथित आणि हळुवार, तर सौदाचें प्रसन्न आणि सुखकर असें होतें. दोघांची तुलना करतां एका टीकाकारानें निर्वाळा दिला कीं, मीरचें काव्य म्हणजे ‘ आहे ’ तर सौदाचें काव्य ‘ वाह ’ होय.

• • •

: ३ :

दर्दभऱ्या गज़लांचा अमर विधाता–"मीर"

इ. स. १७८२ मधली हकीकत आहे ही. तेव्हां लखनौमधें नबाब आसफउद्दौलाची राजवट चालू होती. अयोध्येच्या नबाबांच्या गुणग्राहकतेमुळें हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांतून कवि, लेखक, संगीतज्ञ आणि इतर कलावंत लखनौकडे आकर्षिले जात होते.

त्यांत दिल्लीकडून पूर्वेकडे जाणाऱ्यांची रीघ लागली होती. नादिरशहाच्या हल्ल्यापासून (१७३८) पन्नास वर्षांच्या काळांत दिल्ली कैक वेळां उद्ध्वस्त झाली. हजारों लोक दिल्ली सोडून लखनौ, रामपूर, हैद्राबाद इत्यादि शहरांची वाट चालूं लागले. या सुमारास लखनौच्या एका धर्मशाळेंत एक प्रवासी उतरला. त्या दिवशीं शहरांत एके ठिकाणीं मुशाइरा होणार असल्याची बातमी त्याला कळली. तो तशाच स्थितींत सहज मुशाइऱ्याच्या ठिकाणीं पोहोंचला. तेथें लखनौचे कवि, कलावंत आणि काव्याचे आश्रयदाते अमीर-उमराव जमले होते. प्रवाश्याचा तो दिल्लीच्या पद्धतीचा जुनाट वेष पाहून सर्वांना हसूं लोटलें. त्याचें लांब घेरेदार पागोटें, पन्नास वारांचा घेरेदार पायजमा, कमरेला बांधलेला एक ठाण भरेल इतका लांब शेला, नागफणीच्या आकाराचा अणकुचीदार जोडा, कमरेस एकीकडे तलवार तर दुसरीकडे कट्यार, हातांत सुबक छडी असा अवतार पाहून लखनौच्या फांकड्या तरुणांना टिंगल करण्याची बुद्धि झाल्यास नवल नाहीं. प्रवासी आपलें तोंड लहान करून कोपऱ्यांत बसला. मुशाइरा सुरू झाला. समई मजालशींत कवींच्या समोर फिरूं लागली. प्रवाश्याच्या समोर समई आल्यावर लोकांनीं त्याला डोळे मिचकावून विचारलें, "हुजूर का वतन कहां है?" त्यावर प्रवाश्यानें तात्काळ एक कविता म्हटली:—

क्या बूदवाश पूछो हो पूरबके साकिनो ।
हमको ग़रीब जानके हंस हंस पुकारके ॥
दिल्ली जो एक शहर था आलममें इंतिख़ाब ।
रहते थे मुंतख़बही जहां रोज़गार के ॥

उसको फ़लकने लूट के वीरान करदिया ।
हम रहनेवाले हैं उसी उजडे दियार के ॥

"हे पूर्वेकडील राहिवाश्यांनो, आम्हाला गरीब समजून आमची चेष्टा उडवीत, आमचा ठावठिकाणा काय विचारतां ? जगांतील, सर्वोत्कृष्ट असें दिल्ली जें शहर होतें; साऱ्या सृष्टींतील प्रसिद्ध लोक जेथें राहात असत; काळानें जें शहर लुटून निर्जन करून सोडलें, त्याच उजाड नगरीचे आम्ही राहिवाशी आहोंत."

या दर्दभऱ्या ओळी कानीं पडतांच सर्वांनीं त्या प्रवाश्याला ओळखलें, आणि त्याची क्षमा मागितली. कारण तो प्रवासी दुसरा तिसरा कोणी नसून, गजलसृष्टीचा परमेश्वर **मीर तक़ी ' मीर '** हा होता !

' शुद्ध बीजा पोटीं....'

उर्दूतील कविश्रेष्ठ 'मीर' याचा जन्म आग्रा येथें इ. स. १७२३ मध्यें झाला. याचें पूर्ण नांव **मीर महमद तक़ी 'मीर'**. याचा बाप मीर महमद अली हा एक साधु होता. ही सर्व सृष्टि प्रेमाच्या सूत्रानें बांधली गेली आहे, प्रेमाचें अस्तित्व सर्व चराचरांत आहे, अशी त्याची शिकवण होती. आपल्या पित्याचा शिकवणीचा मीर-वर विलक्षण प्रभाव पडला. प्रेमाची महती त्याच्या काव्यांत ठिकठिकाणीं वर्णिलेली आढळते. उदाहरणार्थ :—

इश्क़ ही इश्क़ है जहां देखो
सारे आलम में फिर रहा है इश्क़
इश्क़ माशूक़, इश्क़ आशिक़ है ।
यानी अपना ही मुब्तिला है इश्क़ ॥
कौन मक़्सद को इश्क़ बिन पोहोंचा ।
आरज़ू इश्क़, मुद्दुआ है इश्क़ ॥

"जेथें पाहा तेथें तुम्हाला प्रेमच प्रेम आढळेल. साऱ्या जगांत प्रेमाचें साम्राज्य पसरलें आहे. प्रेम प्रेयसी आहे, प्रेम प्रियकर आहे, प्रेम हें स्वतः प्रेममय आहे, प्रेमाशिवाय कुणाचें इष्ट साध्य झालें आहे ? प्रेम म्हणजे तळमळ आणि प्रेम हेंच श्रेष्ठ उद्दिष्ट होय."

दर्द ही ख़ुद है ख़ुद दवा है इश्क़ ।
शेख़, क्या जाने तू के क्या है इश्क़ ? ॥

"प्रेम हा स्वतः एक रोग आहे, आणि त्यावर औषध पण प्रेमच आहे. अरे कर्मठा, प्रेम ही काय वस्तु आहे हें तुला कसें बरें कळणार ? प्रेमाच्या शोधार्थ तर ही सृष्टीची सारखी चळवळ चालली आहे."

मक़्सूद गुम किया है तब ऐसा है इज़्तिराब ।
चक्कर में वर्ना काहे को यूं आसमां रहे ॥

" उद्दिष्ट नजरेआड झालें आहे म्हणून तर सगळीकडे क्षोभ पसरला आहे. नाहींतर हें कालचक्र असें सतत भ्रमण कां करीत राहिलें असतें ? "

स्वाभिमानाचा धडा पण मीरला आपल्या पित्याकडून मिळाला. मीरचें आयुष्य आतिशय खडतर आणि दुःखपूर्ण होतें. पण कुणासमोर अजीजी करणें, हात पसरणें, याचना करणें या गोष्टी मीरच्या आयुष्यांत आपल्याला आढळत नाहींत. एक ठिकाणीं आपला हा स्वाभिमान मीर खालील ओळींत खुबीनें सुचवितो :—

आगे किसी के क्या करें दस्ते तमा दराज़ ? ।
यो हाथ सोगया है सरहाने धरे धरे ॥

" कुणासमोरहि आम्ही आपले हात कसे पसरणार ? कारण ते हात आम्हीं उशीसारखे डोक्याखालीं घेतले आहेत ! "

धर्मासंबंधीं उदार मतेंहि मीरनें बापाकडून ग्रहण केलीं. सूफीला एक परमेश्वराच्या भक्तीसमोर सर्व गोष्टी तुच्छ वाटतात. मीरनें म्हटलें आहे—

किसका काबा, कैसा क़िब्ला
कौन हरम है क्या एहराम ।
कूचे के इसके वासिंदोंने
सब को यहींसे किया सलाम ॥

मत रंजा कर कसू को के अपने तो एतिकाद ।
दिल ढायेकर जो काबा बनाया तो क्या हुवा ॥
हम न कहते थे के मत दैरो हरम की राह चल
अब ये दावा हश्र तक शेख़ो बिरहमन में रहा ॥

"कुणाचा काबा (मक्केंतील पवित्र स्थळ)? कुठलें पूजास्थान ? या आमच्या परिसरांतील लोकांनीं येथूनच या स्थळांना नमस्कार केला. कुणाचें मन मोडूं नकोस, कुणाचें हृदय उद्ध्वस्त करून काव्याची निर्मिती केली तर काय मिळविलें ? मशिदीचा आणि मंदिराचा मार्ग चोखाळूं नका, असें आम्ही म्हणत नव्हतों का? आतां पाहा कल्पान्तापर्यंत शेख आणि ब्राह्मण यांचा वाद चालू राहील!"

राज्यक्रान्तीचा घोर परिणाम

मीर दहा वर्षांचा असतांना त्याचा चुलता (बापाचा मानलेला भाऊ) याचा मृत्यु झाला. त्याच वर्षीं मीरचा बापहि इहलोक सोडून गेला. बापाच्या मालमत्तेसंबंधीं मीर आणि त्याचे सावत्रभाऊ यांत वाद माजला. अशा स्थितींत मीरचीं कांहीं वर्षें गेलीं. या अवधींत तो एकदा दिल्लीस गेला. त्या वेळीं त्याचें वय पंधरा वर्षांचें असावें. दिल्लींत त्याला प्रसिद्ध अमीर 'समसामउद्दौला अमीरुल् उमरा'

यांजकडे रोजगार मिळाला. पण ही परिस्थिति फार काळ टिकली नाहीं. कारण इ. स. १७३८ मध्यें नादिरशहानें हिंदुस्थानवर स्वारी केली, त्यांत कर्नालच्या लढाईत युद्ध करीत असतांना समसामउद्दौला हा मारला गेला. त्यामुळें मीरचा आश्रय नाहींसा झाला. नादिरशहानें दिल्लींत जी भयंकर कत्तल केली, आणि कोट्यवधि रुपयांची संपत्ति धुऊन नेली, त्या प्रसंगीं मीर दिल्लींत हजर होता. दिल्लींतील या राज्य-क्रांतीचा मीरच्या कोवळ्या हृदयावर अतिशय परिणाम झाला. अमीर-उमरावांची चैन, महंमदशहा बादशहाचें स्त्रैण आणि विलासी जीवन; अमीर-उमरावांचे हेवेदावे यामुळें दिल्लीवर ही आपत्ति ओढवली. मीरच्या आत्मचरित्रांत याचे उल्लेख जागजागीं आढळतात. खुद्द महंमदशहाबद्दल खालील म्हण दिल्लींत प्रसिद्ध आहे– " बादशहाचा काय शौक ! त्यापायीं नको ही पीडा म्हणून राज्य सोडलें ! "

" **महमदशाहा की होडी । जिसके शौक में सल्तनत ऊः मूई करके छोडी ॥** "

निष्फळ प्रीतींचे दर्दभरे बोल

नादिरशहाच्या हल्ल्यानंतर मीर कांहीं दिवसांकरितां आग्र्यास परत आला. तेथें त्याचें बस्तान बसलें नाहीं. तेथें आपल्या नात्यांतील एका मुलीवर त्याचें प्रेम जडलें.

हें प्रेम कांहीं दिवस गुप्त रूपानें चाललें; पण त्याचा नंतर गवगवा झाला. मीरची आग्र्यांत फजिती होऊं लागली. रहस्यस्फोटामुळें अत्यंत दिलगीर होऊन मीर दिल्लीला आला. तेथें तो कांहीं दिवस आपल्या सावत्रआईचा भाऊ आणि सुप्रसिद्ध कवि ' सिराजुद्दीन खान आरज़ू ' याच्याकडे राहिला. पण मीरच्या प्रेम-प्रकरणाची बातमी दिल्लीस पोहोंचली आणि त्यामुळें खान आरज़ूनें मीरशीं कडक वागणूक केली. निष्फळ प्रेमाचा मीरच्या मनावर आधींच परिणाम झाला होता. त्यांत मामाच्या कडक वागणुकीची भर पडली. मीरला हें सारें असह्य झालें. मनाचा क्षोभ असह्य होऊन कांहीं दिवस मीर वेड्यासारखा वागूं लागला. प्रेम, प्रेमिक, प्रेयसी, मज्नू (प्रेमवेडा) यासंबंधींचे मीरच्या काव्यांत आढळणारे उल्लेख, त्याच्या या काळच्या मनःस्थितीचे द्योतक वाटतात. उदाहरणार्थ—

" हृदय तळमळत आहे, जीव नष्ट होत आहे, काळजाचें काय होईल ? लोक मला मज्नू म्हणतात. पण मज्नू माझ्याइतका प्रेमवेडा थोडाच असेल ? "

दिल तडपे है, जान खपे है,
हाल जिगर का क्या होगा ? ।
मज्नूं मज्नूं लोग कहे हैं,
मज्नू क्या हमसा होगा ? ॥

" माझें प्रेम गुप्त होतें. पण माझ्या हृदयाच्या दुबळेपणामुळें त्या रहस्यावरचा पडदा बाजूला सारला गेला."

पोशीदा राज़े इश्क़ चला जाये था सो आज।
बे ताक़तीने दिलकी वो पर्दा उठा दिया॥

" जीवनांत कितीतरी संकटें आलीं पण हृदय हरवणें ही दुर्घटना कांहीं विलक्षण म्हणायची."

मसायब और थे पर दिल का जाना।
अजब इक सानेहा सा होगया है॥

" तुझें नांव माझ्यासमोर कुणीं घेतलें तेव्हां मी आपल्या पीडित हृदयाची धडधड थांबविण्याचा प्रयत्न केला."

हमारे आगे तिरा जब कसूने नाम लिया।
दिले सितम ज़दाको हमने थाम थाम लिया॥

" तुझा पिवळा फिक्कट पडलेला चेहरा आणि हें तुझें खंगलेलें शरीर! अरेरे मीर, प्रेमापायीं कोण ही तुझी दुर्दशा झाली आहे!"

कुछ ज़र्द ज़र्द चेहरा कुछ लाग़री बदन में।
क्या इश्क़ में हुवा है अय् मीर हाल तेरा॥

" तुझें नांव घेतलें कीं डोळे पाण्यानें भरून येतात असें जीवन कंठण्यास दगडाचें काळीज कोठून बरें आणावें?"

जब नाम तिरा लीजिये तब चश्म भर आवे।
इस ज़िंदगी करने को कहां से जिगर आवे॥

आपल्या वेडाचें वर्णन मीरनें आपली मस्नवी 'ख़्वाबो ख़ियाल' यांत केलें आहे. त्यांत आपली प्रेयसी विश्वांतील प्रत्येक वस्तूंत कशी दिसत होती, याचें मोठें हृदयद्रावक वर्णन आलें आहे. त्याची ही झलक पाहा—

" तिचा चेहरा चंद्रबिंबांत मला आढळला. माझें जेवणखाण सुटलें. प्रत्येक क्षणाला तिचें मुख मला दिसे. जिकडे दृष्टि करावी तिकडे तिचेंच स्वरूप दिसे. तिच्या स्वरूपामुळें गुलाबांचें फूल लज्जित होतें आणि तिच्या सुगंधी केशकलापापुढें कस्तुरी खजील होऊन जाते!"

नजर आयी इक शक्ल महताब में।
कमी आयी जिससे ख़ुरो ख़ाब में॥
वही जल्वा हर आन के साथ था।
तसव्वुर मिरी जान के साथ था॥

उसे देखूं जीधर करूं मैं निगाह ।
वही एक सूरत हजारों जगह ॥
गुले ताज़ा शरमिंदा उससे हो ।
खज़ल मुश्कनाव उसके गेसूसे हो ॥)

हळूहळू मीरचें वेड कमी कमी होत गेलें. खान आरजूच्या मुशाइऱ्यांत तो भाग घेऊं लागला. थोड्याच काळांत कविमंडळांत त्याला श्रेष्ठ स्थान मिळालें. याचा साभिमान उल्लेख मीरनें जागजागीं केला आहे. उदाहरणार्थ—

" मीर म्हणजे वाहणारा जलप्रवाह आहे. धन्य आहे परमेश्वराची, काय त्याच्या काव्य-धारेचा वेग आहे ! या काळांत तोचं एक आहे. त्याच्या बरोबरीचा आम्हाला कोणी दिसला नाहीं. हृदयाच्या विलापिका त्यानें कितीतरी लिहिल्या. दिल्लींत सर्वांपाशीं त्या सांपडतील. उत्तर हिंदुस्थानांत त्याचें नांव झालेंच पण त्याचा लौकिक दक्षिणेंतहि पसरला आहे. उत्तर भारतांतच मीरच्या काव्यावर लोक लुब्ध आहेत असें नाहीं, तर साऱ्या दख्खनला त्याच्या काव्यानें वेड लाविलें आहे. "

मीर दरया है, सुनिये जबानी उसकी ।
अल्ला अल्ला रे तबीयत की रवानी उसकी ॥
एक है अहद में अपने वो परागंदा मिज़ाज़ ।
अपने आंखोंमें न आया कोई सानी उसकी ॥
मर्सिये दिलके कयी कहके दिये लोगोंको ।
शहर दिल्ली में है सब पास निशानी उसकी ॥
सर सब्ज़ मुल्के हिंद में ऐसा हुवा के मीर ।
ये रेख्ता लिखा हुवा तेरा दकन गया ॥
कुछ हिंद ही में मीर नहीं लोग जेब चाक ।
है मेरे रीख्तोंका दिवाना दकन तमाम ॥

दिल्लीच्या दुर्दशेचें चित्रण

पण इ. स. १७३७ पासून १७८२ पर्यंतच्या काळांत दिल्लींत रक्तपात, राज्यक्रांति, खून, अंतःकलह, लूटमार यांचें थैमान सारखें चालू होतें.

मीरच्या नशिबीं हे सगळे अत्याचार पाहण्याचे होते— नादिरशहाचा हल्ला, महंमदशहाचा मृत्यु, इराणी आणि तुराणी पक्षांचीं आपसांतील युद्धें, अहमदशहा बादशहा, आणि आलमगीर सानी यांचे खून, अहमदशहा अब्दालीचे अत्याचार ! मराठे, शीख, रोहिले, जाट यांचीं आक्रमणें यांमुळें दिल्ली उद्ध्वस्त झाली आणि शतकानुशतकें सांठलेली दिल्लीची संपत्ति साफ नाहींशी झाली. दिल्लींतील कैक घराणीं नष्ट झालीं. हजारों लोक देशोधडीला लागले. मीरला आपल्या पोटापाण्याच्या सोईकरितां

आज हा अमीर, उद्यां तो नवाब, परवां तो राजा यांचा आश्रय शोधावा लागला. मीरनें इ. स. १७५८ मध्यें आपलें आत्मचरित्र लिहिण्यास घेतलें. तें इ. स. १७८५ पर्यंत आणलें आहे. '**ज़िक्रे मीर**' या नांवानें हें फारसी आत्मचरित्र प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत मीरच्या दुरवस्थेबरोबरच दिल्लीच्या दुर्दशेचें चित्रण अत्यंत हृदयद्रावक असें उतरलें आहे. अब्दालीच्या हातून दिल्लीची दुर्दशा कशी झाली याचें वर्णन मीर खालील शब्दांत करतो :—

"राजा नागरमलनें संध्याकाळीं शहर सोडलें आणि सूरजमलच्या किल्ल्यांत तो सुरक्षित पोहोंचला. मी शहरांतच राहिलों. संध्याकाळीं दवंडी देण्यांत आली कीं, शहा अब्दालीनें सर्वांना अभय दिलें आहे. प्रजेनें घाबरण्याचें कांहीं कारण नाहीं. पण रात्रीच्या कांहीं घटिका संपतात न संपतात तोंच दुराणींनीं लोकांना छळण्यास सुरुवात केली. त्यांनीं शहरांत आगी लाविल्या; घरें जाळून फस्त केलीं. त्यानंतरची पहाट म्हणजे प्रलयाची पहाट होती! अफगाण आणि रोहिले लूटमार करण्यांत गुंतले. त्यांनीं घरांचे दरवाजे तोडले, लोकांच्या मुसक्या बांधल्या, कित्येकांना जिवंत जाळलें, कित्येकांचीं डोकीं उडविलीं. सगळीकडे रक्ताचे पाट वाहूं लागले. तीन दिवस आणि तीन रात्री हे अत्याचार चालू होते. दुराणींनीं खाण्यापिण्याची आणि पेहेरावाची एक वस्तु सोडली नाहीं. त्यांनीं घराच्या भिंती आणि छतें तोडलीं आणि असंख्य लोकांना जखमी केलें. राज्यांतील प्रतिष्ठित लोक फकीर बनले. वजीर आणि उमराव संपत्तिहीन झाले. यांपैकीं कित्येक रस्त्यांतून वणवण भटकत होते. लोकांचीं बायकापोरें कैदेंत पडलीं होतीं. अत्याचारांवर अत्याचार होत होते. अफगाण, लोकांची विटंबना करून त्यांना तऱ्हेतऱ्हेनें छळीत. लुटण्यासारखी प्रत्येक वस्तु त्यांनीं लुटली. कांहींच्या घरच्या चटया आणि सतरंज्याहि त्यांनीं सोडल्या नाहींत! शहाजहानाबाद म्हणजे नवीन दिल्ली जमिनीबरोबर सपाट झाली. यानंतर हे निर्दय लोक जुन्या दिल्लीकडे गेले. अफगाणांनीं असंख्य लोकांना ठार मारलें. सात आठ दिवसपर्यंत हा प्रकार चालू होता. कुणाच्याहि घरीं अंथरुणें-पांघरुणें आणि एक दिवसाचें खाण्याचेंहि सामान राहिलें नाहीं. पुरुषांच्या डोक्यावर टोपी आणि स्त्रियांच्या अंगावर दुपट्टाहि शिल्लक राहिलीं नाहींत! हे क्रूरकर्मे, लोकांचें धान्य लुटीत आणि गरिबांना जबरदस्तीनें विकीत. पीडितांचीं आणि त्रस्तांचीं आक्रंदनें अंतराळापर्यंत पोहोंचलीं. पण अब्दालीच्या मनावर त्याचा यत्किंचितहि परिणाम झाला नाहीं. लोक दिल्ली सोडून लखनौकडे निघून गेले.

मी आधीच गरीब, त्यांत आधिकच गरीब बनलों. दारिद्र्यामुळें माझी स्थिति अत्यंत शोचनीय झाली. माझें खोपटें रस्त्याच्या कडेला होतें. तें मातीबरोबर सपाट झालें. सारांश, त्या निर्दय लोकांनीं सगळें शहर धुऊन नेलें. माझे कित्येक प्रियजन विटंबनेमुळें जीव देते झाले."

पानिपतच्या लढाईसंबंधीं मीर म्हणतो—

" दाक्षिणी फौजांनीं जर आपला नेहमींचा गनिमी लढ्याच्या पद्धतीचा स्वीकार केला असता तर त्यांना जय मिळण्याचा संभव होता. ते भोंवतीं तोफांची तटबंदी करून बसले. अब्दालीच्या फौजेनें त्यांची रसद बंद केली. त्यामुळें मराठ्यांना बाहेर पडावें लागलें. युद्ध भयंकर झालें. उभय दलांतील योद्ध्यांनीं शौर्याची शर्थ केली पण जय अब्दालीला मिळाला. कत्तल आणि रक्तपात मोठ्या प्रमाणावर झाले. दाक्षिणी लोक फार वाईट रीतीनें मारले गेले. भाऊ हा स्वाभिमानी आणि शूर तरुण होता. आपल्यासमोर चाललेला संहार तो पाहात होता आणि म्हणत होता कीं, मी दक्षिणेंत जाऊन काय तोंड दाखवूं ? तो जाणूनबुजून फौजेवर तुटून पडला. त्यानें आपण होऊन मृत्यूच्या मुखांत उडी घेतली ! "

दिल्लींत मीर एक दिवस हिंडायला म्हणून निघाला. शहराची उद्‌ध्वस्त झालेली अवस्था पाहून पावलोपावलीं त्याच्या डोळ्यांत अश्रूंची दाटी होऊं लागली. घरें ओळखूं येत नव्हतीं. जीं होतीं तीं ओस पडलीं होतीं. घरें उद्‌ध्वस्त, भिंती कोसळलेल्या, मठ सूफी-विरहित आणि मद्यालयें मदिराभक्तांविना ओस पडलीं होतीं ! चालतां चालतां मीर आपल्या स्वतःच्या आळींत पोहोंचला. तो म्हणतो—

" अचानकपणें माझें घर जेथें होतें त्या आळींत मी पोहोंचलों. पूर्वीं रात्रंदिवस माझ्या घरीं मैफिली सजत. काव्यवाचनाचे समारंभ होत. प्रेम-प्रणयांत काळ जात असे. पण आतां एकहि प्रेम करणारा भेटला नाहीं. कुणाशीं दोन घटका बोलेन म्हटलें, तर एक परिचित भेटला नाहीं. मीं दिङ्मूढ होऊन तेथें थोडा वेळ थांबलों. माझी मनःस्थिति विलक्षण झाली. यापुढें पुन्हा इकडे येणार नाहीं, असा मीं निश्चय केला. आणि ठरविलें कीं, आपण जिवंत असेपर्यंत या शहराकडे पुन्हा फिरकायचें नाहीं. "

या वेळीं मीर, राजा नागरमलच्या आश्रयाला होता. त्याच्याबरोबर तो एकदा आग्र्याला भेट देऊन आला. तेथील उद्‌ध्वस्त घरें पाहून त्याला अतिशय वाईट वाटलें. दिल्लीवर मीरचें अत्यंत प्रेम होतें. दिल्लीच्या दुर्दशेवर मीरनें लिहिलेल्या कविता म्हणजे अत्यंत प्रभावी विलापिका वाटतात. दिल्लींतील प्रतिष्ठित लोकांचे धिंडवडे त्यानें पाहिले, बादशहांचे खून पाहिले, राजघराण्यांतील स्त्रियांची विटंबना पाहिली, संपत्ति नाहींशी झाल्यामुळें राजघराण्यांत फाके कसे पडत हें पाहिलें. पगार थकल्यामुळें शिपायांची अन्नान्नदशा पाहिली. सारांश, एक युग कसें तडफड करीत मृत्युपंथाला लागलें होतें, हें मीरनें पाहिलें. दिल्लीसंबंधीं त्याची हळहळ पुढील अनेक प्रकारांनीं व्यक्त झाली आहे.

" ज्या बादशहांच्या पायांना धुळीच्याऐवजीं रत्नें लागत, त्यांच्या डोळ्यांतून सळया फिरतांना आम्हीं पाहिल्या. ? "

शहां के कुहल जवाहर थी खाक पा जिनकी ।
उन्हींकी आंखोंमें फिरते सलाइयां देखीं ॥

" कालपर्यंत ज्यांना राजमुकुटाची ईर्ष्या होती त्यांना आज दिल्लींत भीकसुद्धां मिळेनाशी झाली आहे. "

दिल्ली में आज भीक भी मिलती नहीं उन्हें ।
था कलतलक दिमाग जिन्हें ताजोतख्त का ॥

" यंदा दिल्लींत काळ कंठणें कठीण झालें. येथें राहावयाचें तर हृदय दगडाचेंच केलें पाहिजे ! अब्रू शिल्लक राहिली नाहीं, मग छानछोकीचें नांव नको. कांहीं मदत करील असा कोणी राहिला नाहीं. घरें ओस पडलीं होतीं. जेथपर्यंत दृष्टि जाई तेथपर्यंत मैदानच दिसे ! काळ कंठणें अशक्य झालें आहे. "

दिल्ली में बहोत सख्त की अबके गुजरान दिलको कर संग ।
ग़ैरत न रही आक़िबतकार न शान रवींचा ये नंग ॥
यारोंमें न था कोई मदद् जो करे उजडे थे घर ।
ता मद्दे नजर साफ पडे थे मैदान अर्सा था तंग ॥

" माझ्या उद्ध्वस्त हृदयांत एक व्रण चमकत आहे. जणू काय ओसाड पडलेल्या नगरांत मिणमिणारी एक पणतीच ! "

रोशन है इसतरह दिले वीरान में एक दाग़
उजडे नगर में जैसे जलै है चिराग़ एक

" दिल्लीच्या पेठा या पेठा नव्हत्या. चित्रकाराच्या चित्रसंग्रहांतील पानें होतीं. दिल्लींत आढळणारी प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे एक चित्रच होतें. ज्यांतील प्रत्येक पेठ म्हणजे सप्तलोकांचें एकत्र झालेलें वैभवच, असें दिल्ली नगरासारखें नगर कोठें सांपडेल का ? "

दिल्ली के न थे कूचे औराक़े मुसव्विर थे ।
जो शक्ल नजर आई तस्वीर नजर आई ॥
हफ्त इ कलीम हर गली है कहीं
दिल्ली से भी दियार होते हैं ॥

" उद्ध्वस्त दिल्ली लखनौपेक्षांहि आपल्याला प्रिय आहे. हाय, मी दिल्ली सोडून आलों नसतों, दिल्लींतच मेलों असतों तर बरें झालें असतें ! "

ख़राबा दिल्ली का वो चंद बेहतर लखनौसे था
वहीं मै काश मरजाता, सरासीमा न आता

" अरे मीर ! तूं तर दरिद्री आहेस, तुझें काय, पण मोठमोठे प्रतिष्ठित लोक कसे मातींत मिळून गेले तें पाहा ! "

तू है बिचारा गदा, मीर तेरा क्या मजकूर।
मिल गये खाक में यां साहिबे अफसर कितने ॥

" हे विजे, कुठें तरी उपवनांत जाऊन फुलांच्या ढिगाऱ्यावर पड बरे ! कांटेकुटे जमवून मीं घरटें बनविलें आहे. माझ्या घरट्याच्या काड्या आणि कांटे कां तुला जाळायचे आहेत ? ? "

तडपके खि़र्मने गुलपर कहीं गिर अय् बिजली।
जलाना क्या है मिरे आशियां के खा़रोंका ॥

इतक्या आपत्तींतहि मीर दिल्लींत राहिला. तो म्हणतो, "मी त्या शोकसमुद्रांत राहिलों तो कसा, तर पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें ! "

नमूद करके वहीं बहरे ग़म में बैठ गया।
कहे तो मीर भी एक बुल्बुला था पानीका ॥

दिल्लीचे रहिवाशी उधळून गेले त्यावर मीरचा संकेत पाहा—

" प्रेमवेड्यांचा ठावठिकाणा कोठें आहे असें विचारलें, तर उत्तरार्थ प्रभातकाळच्या वायूनें जमिनीवरची धूळ उडवून दर्शविलें कीं, प्रेमवेड्यांची अशी धूळधाण उडाली आहे ! "

आवारगाने इश्क़ का पूछा जो मैं निशां।
मुश्ते .गुबार लेके सबाने उडा दिया ॥

दिल्लीची आठवण काढून कवि म्हणतो, " तेथें रोज कांहीं ना कांहीं करमणुकीच्या घटना घडत होत्या. देखण्या तरुण-तरुणी पेठापेठांतून आढळत. दिल्ली म्हणजे जादुनगरी होती, होय ! दिल्लींत आम्हीं काय काय पाहिलें नाहीं ? "

हर रोज एक नया तमाशा देखा।
हर कूचे में सौ जवां राना देखा ॥
दिल्ली थी तिलस्मात के हर जागा मीर।
इन आंखोंसे हमने क्या क्या देखा ॥

उद्ध्वस्त दिल्लीहून लखनौत

शेवटीं दिल्लींत परिस्थिति अगदीं असह्य झाल्यामुळें मीरनें इ. स. १७८२ त दिल्ली सोडली आणि लखनौचा रस्ता धरला.

लखनौला मीरला लवकरच राजाश्रय मिळाला. नबाब आसफउद्दौलानें त्याची नेमणूक तीनशें रुपये पगारावर केली.

मीरचे दिवस आतां बरे जाऊं लागले, पण मीरचा स्वभाव अत्यंत स्वाभिमानी, त्यांत त्याला आपल्या दिल्लीच्या उर्दू भाषेचा, आणि स्वतःच्या कवित्वशक्तीचा अभिमान ! 'उर्दू बोलावी तर आम्हींच. दिल्लीच्या बाहेरचे लोक काय उर्दू बोलतील ' असा अहंकार. त्यामुळें मीरचे दरबारी लोकांशीं आणि खुद्द नबाबाशीं खटके उडत. यासंबंधीं कितीतरी आख्यायिका रूढ आहेत.

एकदा नबाबानें मीरला बोलाविणें पाठविलें. तेथें मीर गेला त्या वेळीं नबाब हौदांतील रंगीबेरंगी मासे पाहात होता. मीरला पाहून गजल वाचून दाखविण्यास नबाबानें सांगितलें. मीरनें गजल वाचण्यास सुरुवात केली. नबाब एकीकडे गजल ऐकत होता आणि दुसरीकडे हातांतील छडीनें माशांबरोबर खेळत होता. मीरला हें आवडलें नाहीं. गजल वाचण्याचें त्यानें थांबविलें आणि नबाबाला तो म्हणाला, " आपण तर माशांबरोबर खेळत आहांत. माझ्याकडे लक्ष दिलें तरच मी गजल म्हणून दाखवीन. " यावर नबाबानें म्हटलें कीं, " गजलांत स्वारस्य असेल तर माझें लक्ष आपोआप वेधलें जाईल. " मीरनें मुकाट्यानें गजल खिशांत टाकली आणि नबाबाच्या रोषाची पर्वा न करतां तो घरीं निघून आला.

एकदा ' मीर सोज ' नें नबाबासमोर गजल म्हटली. नबाबानें वाजवीपेक्षां जास्त स्तुति केली. मीरला मीर सोजचें धाडस आवडलें नाहीं. त्यानें मीर सोजची कानउघाडणी केली आणि म्हटलें, "माझ्या कवितांची आणि तुझ्या कवितांची कसली बरोबरी ? पोरासोरांच्या घोळक्यांत तुझ्या कविता म्हणाव्यात; माझ्यासमोर नाहीं." असें म्हणून नबाबासमोर आपला नेमणुकीचा हुकूम ठेवून, " ख़ाना आबाद, दौलत ज़ियादा" म्हणून निरोप घेतला. नबाबानें म्हटलें, " ख़ुदा हाफ़िज."

आसफउद्दौलाच्या मृत्यूनंतर सादतअली खान गादीवर आला. त्यानें मीरकडे सुरुवातीला दुर्लक्ष केलें. एक दिवस नबाबाची स्वारी शहरांतून चालली होती. मीर एका मशिदीच्या पुढच्या भागांत बसला होता. नबाबाला सर्वांनीं ताजीम दिली. पण मीर तसाच बसून राहिला. नबाबानें विचारपूस केली. दरबारी लोकांनीं सांगितलें कीं, " हाच तो मीर, खाण्याची फाकाफाक, पण मिजास ही अशी. आजसुद्धां तो उपाशी असेल ! " हें ऐकून नबाबानें चोपदाराच्या हातीं त्याच्याकडे कांहीं रक्कम पाठविली. यःकश्चित् चोपदाराच्या हातीं नबाबानें पाठविलेली मदत मीरनें झिडकारली. "ही रक्कम कोणत्या तरी मशिदींत देऊन टाका. मी कांहीं इतका मोताद नाहीं..." कवि इन्शानें मग स्वतः रक्कम घेऊन जाऊन मीरची समजूत घातली.

मीरला शेवटपर्यंत नबाबाकडून मुशाहिरा मिळत होता. पण आयुष्यांत त्यानें भोगलेल्या संकटांमुळें त्याचें मन उदास बनलें होतें. त्यामुळें त्याच्या काव्यांत व्यथेचे

आर्त सूर निघत. त्यांत कौटुंबिक दुःखाची भर पडली. मीरची लाडकी मुलगी विवाहानंतर मरण पावली. कन्येच्या दुःखांत मीरच्या तोंडून खालील ओळी बाहेर पडल्या :—

" हे कन्ये, हे मनोरमे, आज माझ्या लक्षांत आलें कीं, तुझ्या लग्नांत तुला इतके दागदागिने मीं घातले; पण आंदण म्हणून तुला कफन (प्रेतावरील वस्त्र) देण्यास विसरलों ! "

अब आया ध्यान अय् आरामे जान इस नामुरादीमें ।
कफ़न देना तुम्हें भूले थे हम असबाबे शादी में ॥

मीरचा मृत्यु इ.स. १८१० मधें झाला. या वेळीं त्याचें वय सत्याऐंशी वर्षांचें होतें. उर्दू कवींत मीरच्या इतकें दीर्घायुष्य फक्त नज़ीर अकबराबादीला लाभलें.

मीरचें लेखन-साहित्य प्रचंड आहे. फार्शींत त्याचा कवितासंग्रह, आत्मचरित्र आणि उर्दू कवींच्या काव्याचें परीक्षण—'नुकाते शोरा' हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. उर्दूत त्याच्या गजलांचीच संख्या सोळाशें चौऱ्याहत्तर भरते. म्हणजे ग़ालिब, मोमिन आणि ज़ौक़ या तीन कवींच्या गजला मिळूनहि संख्येनें त्या मीरच्या गजलांच्या मानानें कमी भरतात. याशिवाय मीरनें पंचवीस 'मस्नवी' म्हणजे दीर्घ काव्यें, 'क़सीदे' म्हणजे स्तुतिगीतें, 'सलाम' म्हणजे धार्मिक कविता आणि इतर फुटकळ कविता लिहिली आहे.

व्यथेचें धगधगीत अग्निकुंड !

मीरची अखंड कीर्ति त्याच्या गजलांवर आधारलेली आहे. गजल क्षेत्रांत मीरची बरोबरी आजपर्यंत कोणी करूं शकलें नाहीं, असें रसिकांचें मत आहे.

मीरची तळमळ, त्याचें संवेदनाशील हृदय, त्याची हृदयाचा ठाव घेणारी भाषाशैली आणि त्याचे जीवनाच्या अनुभवांतून निघालेले बोल यांमुळें मीरच्या गजला म्हणजे तळमळ आणि व्यथा यांचें अग्निकुंडच असें म्हणण्यास हरकत नाहीं !

" मला कवि म्हणूं नका. असंख्य व्यथा आणि दुःखें एकत्र केलीं तेव्हां कुठें माझा ' दीवान ' म्हणजे कविता-संग्रह तयार झाला आहे. "

हमको शाइर न कहो मीर के साहब हमने ।
दर्दों गम कितने किये जमा तो दीवां किया ॥

" माझ्या सोबत्यांनीं विनाकारण व्यथित होण्याचे कष्ट घेतले. खरें पाहिलें तर माझ्या वाणींतील आर्ततेनें त्यांना अश्रु ढाळावयास लावलेंच कीं नाहीं ? "

तकलीफ दर्देदिल की अबस हमनिशींने ली ।
दर्दे सुखन ने मेरे सभोंका रुला दिया ॥

मीरची दर्दभरी कविता वाचून त्याचे हे उद्गार यथार्थ वाटूं लागतात.

रक्त आणि अश्रु

एका टीकाकारानें म्हटलें आहे कीं, "मीरचा प्रत्येक अश्रु म्हणजे एक शेर होय, आणि प्रत्येक चरण म्हणजे रक्ताचा एक थेंब होय!"

मीरच्या काव्यांत शोकरसाला प्राधान्य आहे. मीरला आलेले अनुभव हे सामाजिक परिस्थितींतून निर्माण झाले होते. त्यांत स्वतःच्या जीवनांत त्याला जाणवलेल्या वेदना यांचाहि प्रभाव पडला. उर्दू कवितेंत जी सांकेतिकता आहे तिचें आकर्षण मीरच्या अनुभवाचे बोल जेव्हां गुल, बुलबुल इत्यादि संकेतांच्या द्वारें बाहेर पडतात, तेव्हां जाणवते. पुढील 'शेर' पाहा—

"बा सोबत्या, प्रियेचा विरह म्हणजे एक महान् संकट आहे. अशा मृतवत् स्थितींत किती दिवस बरे जिवंत राहायचें ?"

हिजराने यार एक मुसीबत है हमनिशीं ।
मरने के हाल से कोई कबतक जिया करे ॥

'जगीं सर्व सूखी असा कोण आहे ?' या आशयाचा हा शेर—

कोई नहीं जहां में जो अंदोह गीं नहीं ।
इस गमकदे में आह दिले खुष कहीं नहीं ॥

"प्रेमाच्या प्रारंभीं आम्ही नुसती आग होतों, पण आतां अगदीं मातीचा ढिगारा बनलों आहोंत. ही आमची बरबादीची हद्द झाली."

आग थे इब्तिदाये इश्क में हम । अब जो हैं खाक इंतिहा हैं ये

"या जगाच्या उपवनांत मी प्रफुल्लित होऊं शकलों नाहीं. मी म्हणजे वायूनें हेटाळलेलें सुकलेलें फूल होय!"

इस गुल्शने दुनिया में शिगुफ्ता न हुवा मैं ।
हूं गुंचये अफसुर्दा के मर्दूदे सबा हूं ॥

संसारांतील दुःखें आणि निष्फल प्रेमाचें दुःख हींच मीरच्या काव्याचें भांडवल होत. गजलाच्या पद्यप्रकारांत संकेतांचा वापर आवश्यक असल्यामुळें मीरनें आपल्या भावना व्यक्त करतांना संकेतांचा वापर केला. मीरच्या भावना श्रोत्यांच्या आणि वाचकांच्या हृदयांना भिडणाऱ्या असल्यामुळें संकेतांच्या वापरानें त्यांत विलक्षण गोडी निर्माण झाली. मीरनें आपले स्वतःचे अनुभव आपल्या कवितांतून व्यक्त केले आहेत.

"हा प्रेमिक मीर म्हणजे विचित्र आहे. संकेतांच्या द्वारें त्यानें आपलें मनोगत व्यक्त केलें आहे."

इक आफत जमा है ये मीरे इश्क़ पेशा ।
पर्देमें सारे मतलब अपने अदा करे हैं ॥

" व्यथेंत आम्ही मद्यप्यासारखे वागत होतों. हृदय रक्तानें लाल झालें होतें. जणू काय लाल वारुणीचा पेलाच !"

उम्र भर हम रहे शराबीसे।
दिले पुर ख़ून की इक गुलाबीसे॥

" माझ्या हातांत असतें तर मी हसत खेळत जीवन कंठिलें असतें पण माझे अश्रु अनावर आहेत त्याला मी काय करूं ?"

हंसताही मैं फिरूं जो मिरा कुछ हो इख़्तियार।
पर क्या करूं मैं दीदये बेइख़्तियार को॥

इष्काचे मनोहर रंग

आतां प्रणयभावनेचीं हीं रम्य चित्रणें पाहा —

" काल डोळ्यांतून पुन्हा रक्त वाहूं लागलें. आणि आम्हाला तर वाटलें होतें कीं, हा रोग बरा झाला म्हणून !"

चश्मे खूंबस्तासे कल रात लहू फिर टपका।
हम ये समझे थे के अय् मीर ये आज़ार गया॥

" प्रेमांत काय घडतें हें आम्हाला माहीत नाहीं. पण कोणी तरी हृदय घुसळून काढीत आहे असें वाटतें खरें !"

हम तौरे इश्क़ से तो वाकिफ नहीं है लेकिन।
सीने मैं जैसे कोई दिल को मला करे है॥

" काय त्या प्रेयसीचा छळ. माझा चेहरा फिक्कट पडलेला पाहून ती म्हणते काय कीं आतां तुझा प्रेमाचा रंग उजळून निघत आहे."

ये छेड देख हंसके रुखे ज़र्द पर-मिरे।
कहता है मीर रंग तो अब निखर चला॥

"मीरचा संयम काय वर्णावा ! त्याचें हृदय तप्त झालें होतें. पण निःश्वास पाहावे तर थंडगार होते !"

आशिक़ हैं हम तो मीरके भी ज़ब्ते इश्क़ के।
दिल जल गया था और नफ़स लब पे सर्द था॥

"अरे मीर, तूं मारे गप्पा ठोकीत होतास कीं, तिची गांठ तर पडूं दे. तिला मी 'यौं' म्हणेन 'त्यौं' म्हणेन ? पण त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. गांठ पडल्यावर एक शब्दहि तोंडून निघत नाहीं !"

कहते तो हो यूं कहते यूं कहते जो वो आता।
ये कहने की बातें हैं कुछ भी न कहा जाता॥

"संध्याकाळपासून मी जरा उदासच असतों. माझें हृदय म्हणजे गरिबाच्या घरांत मिणमिण जळणारा दिवा बनला आहे."

शामसे कुछ बुझासा रहता हूं।
दिल हुवा है चिराग़ मुफ़लिस का॥

"हृदय म्हणतें कीं, हा सारा घात डोळ्यांमुळें घडून आला. डोळे म्हणतात कीं, ही आपत्ति हृदयामुळें आली. खरें काय तें कळत नाहीं, पण दोघांनीं मिळून 'मीर'ला मात्र सफाई बुडविलें!"

कहता है दिल के आंखने मुझको किया ख़राब।
कहती है आंख ये के मुझे दिलने खो दिया॥
लगता नहीं पता के सही कौनसी है बात।
दोनों ने मिलके मीर हमें तो डुबोदिया॥

सुंदरीचे नाज़-नखरे

प्रेयसीच्या स्वभावाचें, नाजनखऱ्याचें हें चित्रण पाहा—

"तूंच मला भेटण्याचा कंटाळा करतेस, नाहीं तर मैत्री म्हणजे कांहीं गुन्हा नव्हे कीं अपराध नव्हे. तुझ्या स्वभावांत, नाज़, नखरे, विभ्रम सारे कांहीं आहेत. पण त्यांत प्रेमभावना मात्र नाहीं."

कुछ तुम्हीं मिलनेसे बेजार हो मेरे वर्ना।
दोस्ती नंग नहीं, ऐब नहीं, आर नहीं॥
नाज़ो अंदाज़ो अदा, इश्वा व अग़माज़ो हया।
आबो गिलमें तिरी सब कुछ है मगर प्यार नहीं॥

"फुलांच्या फांद्या हलाव्या तशी ही सुंदरी पाहा कशी मुरडते आहे!"

इन गुलरूखोंकी कामन लहके है यूं हवा में।
जिस रंगसे लचकती फूलोंकी डालियां हैं।

"तिचे ओठ गुलाबाच्या पाकळ्यांप्रमाणें नाजूक आहेत. तिच्या अर्धोन्मीलित नेत्रांत मद्याची मादकता भरली आहे."

नाज़ुकी उसके लब की क्या कहिये।
पंखडी इक गुलाब की सी है॥
मीर इन नीमबाज़ आंखोंमें।
सारी मस्ती शराब की सी है॥

" हळूहळू उमलण्याची कला कळीनें तिच्या हळूहळू उघडणाऱ्या नेत्रांवरून उचलली आहे."

खिलना कमकम कलीने सीखा है।
उसकी आंखोंकी नीम ख़्वाबीसे ॥

"आभाळ आलेलें असावें, मद्याची सुरई असावी, फुलें असावींत, उपवन असावें, आणि तूं असावी !"

मोसमे अबर हो, सुबू भी हो।
गुल हो गुल्शन हो और तू भी हो ॥

' प्रतिकार तर निकराचा केला !'

शोकाच्या तत्त्वज्ञानाबरोबर मीरनें धैर्य आणि साहस यांची पण प्रशंसा केली आहे. पाहा—

"जयापजय दैवाधीन आहेत पण दुबळ्या हृदयानें प्रतिकार मात्र निकराचा केला. "

शिकस्तो फतह नसीबोंसे है व ले अय मीर।
मुकाबिला तो दिले नातुवांने ख़ूब किया ॥

आपलें संकटमय जीवन कसें व्यतीत झालें याबद्दल मीर म्हणतो,

" तारुण्य रुदनांत घालविलें, वार्धक्यांत डोळे मिटले. म्हणजे रात्री फार जागलों म्हणून सकाळ होतांच आम्ही विश्रांति घेतली !"

अहदे जवानी रो रो काटा पीरी में लीं आंखें मूंद।
यानी रात बहोत थे जागे, सुबह हुयी आराम किया ॥

"आमचे सारे उपाय उलटले, औषधाचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं या हृद्रोगानें आमचा निकाल लावला."

उल्टी हो गयीं सब तदबीरें कुछ न दवाने काम किया।
देखा इस बीमारीये दिलने आख़िर काम तमाम किया ॥

"मी तिच्यावर प्रेम करतों म्हणून ती चिडते. पण कोणीतरी तिला विचारा कीं, तूं इतकी गोड कां झालीस !"

चाहने का हमपे ये ख़ूबां जो धरते हैं गुनाह।
उनसे भी पूछे कोई तुम इतने क्यों प्यारे हुये ॥

थोरांनीं केलेली मीरची प्रशंसा

मीरनें गजल या पद्यप्रकाराला जें अपूर्व यश मिळवून दिलें त्याची कबुली उर्दूतील नामांकित कवींनीं दिली आहे. ग़ालिब म्हणतो,

"अरे ग़ालिब, उर्दूचा तूंच कांहीं उस्ताद नाहींस. मागें मीर पण होऊन गेला असें ऐकतों."

रेख़्ता के तुम्हीं उस्ताद नहीं हो ग़ालिब ।
सुनते हैं अगले ज़माने में कोई मीर भी था ॥

ज़ौक़ म्हणतो, "पुष्काळांनीं गजल हा प्रकार हाताळला, पण मीरचें यश त्यांच्या वाट्याला आलें नाहीं."

न हुवा पर न हुवा मीर का अंदाज़ नसीब ।
ज़ौक़ यारोंने बहोत ज़ोर ग़ज़ल में मारा ॥

स्वतः मीरचा आत्मविश्वास दांडगा होता. तो म्हणतो—

जाने का नहीं शोर सुख़न का मिरे हरगिज ।
ताहश्र जहां में मिरा दीवान रहेगा ॥

"माझ्या काव्याची चर्चा कधींच बंद होणार नाहीं. जगाच्या अंतापर्यंत माझें काव्य शिल्लक राहील."

उर्दू गजलच्या या विधात्याचे हे बोल सार्थ नाहींत, असें कोण म्हणेल ?

: ४ :

कवि सादतयारखान रंगीन

सादतयारखान रंगीन याचें घराणें शिपाई पेशाचें. त्याचा बाप तहमास बेगखान हा नादिरशहाच्या फौजेबरोबर हिंदुस्थानांत आला (इ. स. १७३८), तो येथेंच स्थायिक झाला.

दिल्ली दरबारांत त्याला मोठा हुद्दा मिळून त्याला सात हजारांची मन्सबदारी आणि एतिकादजंग ही पदवी देण्यांत आली. या संपन्न घराण्यांत रंगीन (हें त्याचें काव्यांतील नांव) याचा जन्म इ. स. १७५६ मध्यें पंजाबांत सरहिंद येथें झाला. रंगीनला त्याच्या बापानें शिपाईगिरीचें उत्कृष्ट शिक्षण दिलें. घोड्याची स्वारी, तलवार, भाला, बल्लम, खंजीर, इत्यादि शस्त्रांच्या वापरांत रंगीनला चांगलेंच प्रावीण्य प्राप्त झालें. तरुण वयांत तो मोगल सैन्यांत दाखल झाला. मोगल सेनापति इस्माइलखान यानें पाटण येथें महादजी शिंद्यांच्या सैन्याशीं लढाई केली. त्या वेळीं रंगीन हा मोगल सैन्यांत हजर होता. या लढाईत मराठ्यांनीं मोगल सैन्याचा दणदणीत पराजय केला (२० जून १७९०). या लढाईवर रंगीननें एक दीर्घ काव्य रचलें आहे. उर्दूत रज़मिया म्हणजे युद्धादि वीररसाच्या प्रसंगावर काव्यरचना फारशी झालीच नाहीं. याला जे कांहीं अपवाद आहेत, त्यांत रंगीनचें पाटणच्या युद्धावरील दीर्घ काव्य होय. यांत मोगलांचे पांच हजार शिपाई मारले गेले. पण युद्धाच्या सुरुवातीला मोगलांना आपल्या शक्तीचा भारी गर्व होता. या काव्यांत तो म्हणतो,

"शिंदे जबरदस्त असतील, पण आम्हीहि कांहीं दबणारे नाहींत. शिंदे काफर आहेत आणि आम्ही धर्मनिष्ठ मुसलमान आहोंत; आम्ही मोगल आहोंत तर तो खेडवळ मराठा आहे. आपले जवान दहा तर त्याचे हजार आहेत."

जबरदस्त है सिंधिया गो पटेल
तो हम भी नहीं कुछ उसके दबेल
वो काफर है और हम मुसलमान हैं
बदिल साहबे दीनो ईमान है
मोगल हम हैं वो मरहटा गंवार
जवान अपने दस और उसके हजार

थोरांनीं केलेली मीरची प्रशंसा

मीरनें गजल या पद्यप्रकाराला जें अपूर्व यश मिळवून दिलें त्याची कबुली उर्दूतील नामांकित कवींनीं दिली आहे. ग़ालिब म्हणतो,

"अरे ग़ालिब, उर्दूचा तूंच कांहीं उस्ताद नाहींस. मागें मीर पण होऊन गेला असें ऐकतों."

रेख़्ता के तुम्हीं उस्ताद नहीं हो ग़ालिब ।
सुनते हैं अगले ज़माने में कोई मीर भी था ॥

ज़ौक़ म्हणतो, "पुष्काळांनीं गजल हा प्रकार हाताळला, पण मीरचें यश त्यांच्या वाट्याला आलें नाहीं."

न हुवा पर न हुवा मीर का अंदाज़ नसीब ।
ज़ौक़ यारोंने वहोत ज़ोर ग़ज़ल में मारा ॥

स्वतः मीरचा आत्मविश्वास दांडगा होता. तो म्हणतो—

जाने का नहीं शोर सुख़न का मिरे हरगिज ।
ताहश्र जहां में मिरा दीवान रहेगा ॥

"माझ्या काव्याची चर्चा कधींच बंद होणार नाहीं. जगाच्या अंतापर्यंत माझें काव्य शिल्लक राहील."

उर्दू गजलच्या या विधात्याचे हे बोल सार्थ नाहींत, असें कोण म्हणेल?

● ● ●

: ४ :

कवि सादतयारखान रंगीन

सादतयारखान रंगीन याचें घराणें शिपाई पेशाचें. त्याचा बाप तहमास बेगखान हा नादिरशहाच्या फौजेबरोबर हिंदुस्थानांत आला (इ. स. १७३८), तो येथेंच स्थायिक झाला.

दिल्ली दरबारांत त्याला मोठा हुद्दा मिळून त्याला सात हजारांची मन्सबदारी आणि एतिकादजंग ही पदवी देण्यांत आली. या संपन्न घराण्यांत रंगीन (हें त्याचें काव्यांतील नांव) याचा जन्म इ. स. १७५६ मध्यें पंजाबांत सरहिंद येथें झाला. रंगीनला त्याच्या बापानें शिपाईगिरीचें उत्कृष्ट शिक्षण दिलें. घोड्याची स्वारी, तलवार, भाला, बल्लम, खंजीर, इत्यादि शस्त्रांच्या वापरांत रंगीनला चांगलेंच प्रावीण्य प्राप्त झालें. तरुण वयांत तो मोगल सैन्यांत दाखल झाला. मोगल सेनापति इस्माइलखान यानें पाटण येथें महादजी शिंद्यांच्या सैन्याशीं लढाई केली. त्या वेळीं रंगीन हा मोगल सैन्यांत हजर होता. या लढाईत मराठ्यांनीं मोगल सैन्याचा दणदणीत पराजय केला (२० जून १७९०). या लढाईवर रंगीननें एक दीर्घ काव्य रचलें आहे. उर्दूत रज़मिया म्हणजे युद्धादि वीररसाच्या प्रसंगावर काव्यरचना फारशी झालीच नाहीं. याला जे कांहीं अपवाद आहेत, त्यांत रंगीनचें पाटणच्या युद्धावरील दीर्घ काव्य होय. यांत मोगलांचे पांच हजार शिपाई मारले गेले. पण युद्धाच्या सुरुवातीला मोगलांना आपल्या शक्तीचा भारी गर्व होता. या काव्यांत तो म्हणतो,

" शिंदे जबरदस्त असतील, पण आम्हीहि कांहीं दबणारे नाहींत. शिंदे काफर आहेत आणि आम्ही धर्मनिष्ठ मुसलमान आहोंत; आम्ही मोगल आहोंत तर तो खेडवळ मराठा आहे. आपले जवान दहा तर त्याचे हजार आहेत. "

जबरदस्त है सिंधिया गो पटेल
तो हम भी नहीं कुछ उसके दबेल
वो काफर है और हम मुसलमान हैं
बदिल साहबे दीनो ईमान है
मोगल हम हैं वो मरहटा गंवार
जवान अपने दस और उसके हजार

" जमिनीवर गारांचा वर्षाव व्हावा तसा गोळ्यांचा पाऊस पडत होता. श्रावणाच्या महिन्यांत काजवे चमकावेत तसे धुराच्या गर्दीत तोफांचे गोळे लखलखतांना दिसत. आग ओकणाऱ्या तोफा पाहून कधीं चमकणाऱ्या तर कधीं नाहींशा होणाऱ्या विजांची आठवण येई; रणांगणावर इतका धूर पसरला होता कीं, आकाशांतील सूर्य दिसेनासा झाला. "

बरसती थीं इस तरह से गोलियाँ
के जैसे बरसते हैं ओलेगिरां
नजर आती रंजक धुयें में थी यूं
चमक जायें जुगनू हैं सावन में ज्यूं
वो होती थीं यूं तोपें आतिश फ़िशां
के ज्यूं बर्क हो गये अयां गहे निहां
बना था धुवां ऐसा अबरे सियाह
के आते नजर वहां न थे मेहरो माह

या लढाईत पराजय झाल्यावर रंगीननें मोठ्या संकटानें रणांगणांतून पाय काढला. तेथून तो प्रथम जयपूरला आणि नंतर भरतपूरला गेला. तेथें तो दोन वर्षें होता. नंतर तो लखनौला राजपुत्र सुलेमान शुकोहच्या आश्रयाला गेला (इ. स. १७९०). लखनौंत त्यानें नऊ वर्षें काढलीं. तेथील कविमंडळांत त्याची वाहवा झाली. लखनौहून तो इ. स. १७९८ च्या सुमारास बाहेर पडला. तो दान-तीन वर्षें भटकत होता. नंतर तो ग्वाल्हेरला शिंद्यांच्या आश्रयाला आला (इ. स. १८००). शिंद्यांनीं त्याला आपल्या राज्यांत मोठा अधिकार दिला. कूंचपासून झांशीपर्यंत आणि देवगडपासून हांसीपर्यंतचा मोठा प्रदेश त्याच्या आधिपत्याखालीं देण्यांत आला. एका कंपू तुकडीचाहि त्याला सेनापति नेमण्यांत आलें. शिवाय त्याला नबाब ही पदवी देण्यांत आली. शिंद्यांच्या दरबारांतील आपले अनुभव रंगीननें आपल्या काव्यांतून दिले आहेत. शिंद्यांनीं एकदा त्याला विचारलें कीं, देशी फौजांच्या मुकाबल्यांत इंग्रजांना नेहमीं जय कां मिळतो ? यावर रंगीननें सांगितलें कीं, युद्धकला शिकून घेण्याचा आपले लोक प्रयत्न करीत नाहींत. कुणाकडून शिक्षण घेणें म्हणजे ते कमीपणा समजतात. उलट इंग्रज अधिकारी सामान्य माणसाकडून युद्धकलेचें शिक्षण घेण्यास मागेंपुढें पाहात नाहींत. या प्रसंगीं शिंदे दरबारशीं रंगीनचीं जीं बोलणीं झालीं त्यावरून त्यानें युद्धकलेवर एक दीर्घ निबंध लिहिला. त्यांत तलवार, खंजीर, भाला, बरछी, धनुष्यबाण आणि बंदूक हीं शस्त्रें कशीं वापरावीं याची चर्चा आली आहे. अश्वविद्येवरहि त्यानें फरसनामा नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे.

भाषाप्रभु

रंगीननें इ. स. १८०६ मध्यें शिंद्यांची नोकरी सोडली. नंतर तो अनेक वर्षें दिल्ली, कलकत्ता वगैरे ठिकाणीं भटकत होता. शेवटीं तो इ. स. १८२७

मध्यें बांद्याचा नबाब जुल्फिकार अली याच्या आश्रयाला गेला. तेथें त्यानें आपला काळ आपल्या सर्व कविता एकत्र करून त्यांचे संग्रह तयार करण्यांत घालविला. बांद्याचा नबाब म्हणजे मस्तानीचा वंशज. त्याला काव्य आणि साहित्याची विशेष आवड होती. त्याच्या सहवासांत रंगीनचे शेवटचे दिवस मोठ्या सुखासमाधानांत गेले. बांद्याला असतांना रंगीन हा इ. स. १८३५ मध्यें वयाच्या ऐशींव्या वर्षी मृत्यु पावला.

रंगीनचें आयुष्य दिल्ली, लखनौ, कलकत्ता, भरतपूर, ग्वाल्हेर, बांदा इत्यादि ठिकाणीं व्यतीत झालें. त्याचें घराणें तुर्कांचें. त्यामुळें त्याला तुर्की भाषा चांगली अवगत होती. याशिवाय फारसी आणि उर्दू या भाषांवर त्याचें विलक्षण प्रभुत्व होतें. पंजाबी, हिंदी, गुजराथी, मराठी आणि पुश्तु या भाषा पण त्याला अवगत होत्या आणि त्या सर्व भाषांतून त्यानें फुटकळ काव्यरचना केली आहे.

रंगीनचें आयुष्य राजेमहाराजे, अमीरउमराव, कलावंत आणि कलावंतिणी, विद्वान् साहित्यिक, कवि आणि गुणीजनांच्या संगतींत गेलें. त्याच्या स्वभावांत रंगेलपणा पुरेपूर भरला होता. अनेक नर्तकींशीं त्याचे घनिष्ठ संबंध होते. त्यांच्या नांवानें त्यानें लिहिलेलीं अनेक प्रेमपत्रें उपलब्ध झालीं आहेत.

प्रणय भावनेचा आविष्कार

रंगीनची काव्यरचना प्रचंड आहे. गजलाचे नऊ खंड, सहा दीर्घ काव्यें (मस्नवी) आणि इतर सुफी मतांचे आणि नैतिक काव्याचे अनेक खंड त्यानें लिहिले आहेत. पण त्याची प्रतिभा प्रणय-गीतांतून, गजलांतून आणि कथानक काव्यांतून (मस्नवी) प्रकर्षानें प्रत्ययास येते.

" तिच्या चेहऱ्यावरचें तेज म्हणजे कहर होय, तिच्या कृष्ण कुंतलांची सळसळ विलक्षण, तिच्या दांतांची चमक न्यारी आहे. तिचे दांत म्हणजे मोतीं आणि तोंड म्हणजे शिंपले, तिच्या गतीसमोर हंसाचा काय पाड, चालणें किती नाज़ूक, पदापदाला तिच्या कमेरची लचक मोठी मनोहारी आहे. गोष्टी गोष्टीला तिचें तें रुसणें, बोलण्याची ती तऱ्हा आणि भुंवयांच्या लीलाहि आकर्षक आहेत. डोळे मारण्याची तिची एक तऱ्हा तर इतर विभ्रम कहर करणारे आहेत. तिच्या डोक्यावरचें वस्त्र जितकें आकर्षक तितकींच तिचीं अंगावरचीं वस्त्रें तंग आणि अंगाला चिकटून आहेत."

चेहरे की दमक एक कहरे बला, ज़ुफ़ोंकी
लहक फिर वैसी है
मस्सी की जमावट कहूं सो क्या दांतोंकी
चमक फिर वैसी है

दांत उसके गुहर और मूंह है सदफ रफ़्तार पे
कुबक की उस को शरफ़
चलने की नज़ाकत एक तरफ़, ठोकर की लचक
फिर वैसी है
हर बात में होना मुझसे ख़फ़ा और हरदम करना
जौरो जफ़ा
बातोंकी अजायब एक अदा, अबरूकी मटक फिर वैसी है
हे आंख लडाना एक सितम् हर एक अदा
फिर वैसी है
दस्तार नहीं बांकोंसे कम; और तंग क़बा
फिर वैसी है

" त्या प्रेयसीचे दांत इतके चमकतात कसे ? हां, आतां आलें लक्षांत, तिनें मोत्यांनीं ते घासले असले पाहिजेत."

अय् परी शायद् अपने दांतोंको
तूने आबे गुहर से है मांझा

" चंद्र तुझ्या मुखाची काय बरोबरी करूं शकतो. धूळ सूर्याशीं कधीं तरी बरोबरी करूं शकेल काय ? तुझ्या बांध्याला मी कांहीं सुरूच्या झाडाची उपमा देणार नाहीं, तुझ्या घर्मबिंदूंना गुलाब पाण्याची उपमा देणार नाहीं. त्यांच्यांत तुझी बरोबरी करण्याची शक्ति कोठें आहे."

कहां है माह को तिरे रुख की ताब की निस्बत
कहीं भी ज़र्रे को है आफताब से निस्बत
न दूं चमन में तिरे क़द् का सर्व से तशबीहं
न दूं अर्क़ को तिरे मैं गुलाब से निस्बत

" तिच्या कृष्ण कुंतलांनीं माझ्या हृदयावर आघात केला आणि नंतर ते परत फिरले. जणू एखाद्या नागिणीनें कडकडून चावा घेतला आणि ताबडतोब ती परत फिरली."

ज़ुल्फ़ उसकी लेके दिल को फिर यूं हुयी है बरहम्
डस कर किसी को जैसे नागन शिताब उलटे

हें होळीचें वर्णन पाहा.—

" पिचकाऱ्यांत रंग भरला आहे. तरुणतरुणींच्या घोळक्यांत उभयतांकडून रंग उडतो आहे. जणू काय रंगाचा पाऊस पडत आहे. गुलालाचे लाल मेघ जणू काय आकाशांत दाटी करून येत आहेत. लहानमोठीं माणसें होळी खेळण्यांत

दंग आहेत आणि गुलाल अबीराचा सडा पडला आहे. कोणी पिचकारी भरून दूरदूरपर्यंत रंग उडवीत आहे."

भरके पिचकारियोंमें रंगीन रंग
नाज़नीन को खिलाई होली संग
चलती है दो तरफ़से पिचकारी
मेंह बरसता हैं रंग का भारी
बादल आते हैं घिर गुलाल के लाल
कुछ किसी का नहीं किसी को ख़ियाल
है जो मसरुफ़ सब सग़ीरो कबीर
उड रहा है गुलाल और अबीर
है खडी कोई भरके पिचकारी
है किसीने किसींको जा मारी

विरहिणींचें वर्णन

विरहिणी स्त्रीचें हें वर्णन पाहा.—

" त्या चंद्रमुखीची दशा विचित्र झाली आहे. तें रूप आणि तो रंगहि आतां राहिला नाहीं. डोळे सदा अश्रूंनीं डबडबले आहेत, ती कधीं तळमळते आहे तर कधीं गडबडा लोळते आहे, तर कधीं हातानें आपले केस ओढते आहे. ती कधीं स्तब्ध, तर कधीं बडबडत आहे; कधीं शुद्धींत असते, तर कधीं बेशुद्ध असते. सारांश, पाऱ्याप्रमाणें तिची सारखी हालचाल चालू आहे. स्वस्थता म्हणून नाहीं."

माह जबीन की अजब ही है हालत
है न वो हुस्न और न वो रंगत
दोनों आंखें हैं डबडबाई हुयी
हालतें इश्क़ की हैं छाई हुयी
गाह तडपे हैं गाह लौटे हैं
बाल सरके कभी खसूटे हैं
गाह खामोश गाह खुरोश में हैं
गाह बेहोश गाह होश में हैं
मुद्दुआ ये के एक दम में कहीं
मिसले सीमाब उसको चैन नहीं

त्या काळच्या एकंदर रूढीला अनुसरून रंगीननें अनेक नर्तकींशीं संबंध ठेवले होते. या जगाशीं रंगीनचा फार घनिष्ठ संबंध होता असें दिसतें. त्या काळीं लखनौ, दिल्ली वगैरे शहरांतून प्रसिद्ध असलेल्या कलावंतिणींवर त्यानें एक दीर्घ

काव्य रचिलें आहे. त्यांत एकशें एकूणचाळीस नर्तकींचीं नांवें दिलीं असून त्यांचीं वर्णनें केलीं आहेत. त्याचें एक दीर्घ काव्य तर अश्लीलतेचा अर्क म्हणतां येईल. या काव्याच्या फारसी प्रस्तावनेंत तो म्हणतो कीं, " जगांत फक्त तीनच गोष्टी चांगल्या आहेत. उत्तम खाणें, उत्तम पिणें आणि सुंदर स्त्रियांशीं विलास करणें. " अव्वल .ख़ूब .खुर्दन, दुय्यम .ख़ूब नोशीदन, सुव्वम सुहबत बा नाज़नीनान दाश्तन. " रमणींच्या विलासक्षेत्रांत आपण तज्ज्ञ आहोंत असें सांगून रंगीननें त्याचें विवरण काव्यांतून केलें आहे. त्याच्यापुढें कोकशास्त्रहि फिकें पडावें. त्यांतील ओळी देणें म्हणजे सदाभिरुचीचा खून करणें होय.

बनारसचें वर्णन

अनेक नर्तकींना त्यानें पत्रें लिहिलीं आहेत. तीं खेळीमेळीचीं आहेत. ज्या स्थळांना त्यानें भेटी दिल्या त्यांचीं वर्णनें त्यानें काव्यरूपानें या पत्रांतून केलीं आहेत. उदाहरणार्थ, त्यानें बनारसहून लखनौची सुप्रसिद्ध नर्तकी बी. फ़ख़ुदा हिला लिहिलेल्या पत्रांत बनारसच्या घाटावरील दृश्याचें वर्णन केलें आहे. तो लिहितो :

" त्या पाहा, एकीकडे सुंदर वैश्यकन्या आहेत तर दुसरीकडे चित्तहरण करणाऱ्या बंगाली युवती आहेत. त्या एकमेकींवर पाण्याचे शिंतोडे उडवीत आहेत, आणि घाटावरून अनेक चांगले वाईट लोक हें दृश्य पाहात आहेत. कोणी युवती पाण्यांत बुडी मारते आहे, तर कोणी आपलें वक्षस्थळ दाखवून तें पुन्हा लपवीत आहे. कोणी आंघोळ करून बाहेर पडत आहे तर कोणी नाक बंद करून जप करीत आहे. कोणी सूर्याला नमन करून माझ्यासारखी दुसरी कोणी नाहीं असें म्हणत आहे. कोणी रामाचें नांव घेते तर कोणी शिवाचें. "

एक सिम्त बनियनिया है .ख़ुशरू
बंगालने एक रुख है दिल्जू
छींटोंसे लडे एक से एक
देखें है इन्हें खडे बंदो नेक
पैहम कोयी गोता है लगाती
कोयी ले है छिपा दिखाके छाती
निकले है नहाके कोयी चालाक
जब करती है कोयी बंदकर नाक
सूरज ही की कोयी करके पूजा
कहती है नहीं है मुझसा दूजा
ख़ुश होती है कह कोयी शिवराम
कहती है कोयी के बोल हरनाम

प्रणयी जनांची मनःस्थिति विविध प्रकारें रंगीननें चित्रिली आहे. ती पाहा—

" हे प्रिये, तुझें मुख म्हणजे गुलाब आणि मी त्यासाठीं झुरणारा कोकीळ आहें. तुझे गाल दिव्यासारखे तेजस्वी तर मी त्यावर जळून जाणारा पतंग आहें. माझ्या हृदयाची शिकार तुझ्या कचाट्यांतून कशी बरें निसटावी. कारण ती साधण्याकरितां तूं आपल्या कृष्ण कुंतलांचें जाळें पसरलेंस आणि त्यांत आपल्या गालावरील तिळाचे दाणे टाकले आहेस. "

गुल अगर मुखडा है तेरा तो है रंगीं अंदलीब ।
शोला है आरिज तिरा तो दिल मेरा परवाना है ॥
सैद दिल क्योंकर बचे सय्याद तेरे बीचसे ।
ज़ुल्फ़ मिस्ले दाम है और खाल मिस्ले दाना है ॥

प्रेयसीच्या छळासंबंधीं रंगीन म्हणतो,

" तुझ्या छळाची हकीकत काय सांगावी. ती वर्णन करण्यास लेखणी आणि वाणी दोन्हीं असमर्थ आहेत. लवकर माझी विचारपूस कर बरे. कारण मी आतां कांहीं क्षणांचाच सोबती आहें. माझी परिस्थिति काय विचारते आहेस ? माझी हीं दशा तुझ्यामुळें झाली आहे. माझे अपराध पोटांत घालून आतां मला क्षमा कर बरें. हा बंदा गुन्हेगार तुझ्या कृपेचा याचक आहे. "

अहवाल लिखूं क्या मैं तिरे जोरो सितमका
मकदूर जबां का है न मकदूर कलम का
आता है तो आ जल्द मिरे यार खबर ले
मेहमान हूं दुनिया में वगरना कोयी दम का
अय् आफते जान पूछे है क्या मुझसे मिरा हाल
क्या तुझसे कहूं मैं तो हूं मारा तेरे ग़म का
अब अफू हो तकसीर मेरी अय तेरे साहब
बंदा ये गुनहगार है मुहताज करम का

सादतयारखान रंगीन हा एक रसिक आणि रंगेल शिपाईगडी होता. त्याच्या दीर्घायुष्याच्या शेवटच्या काळांत तो धार्मिक वृत्तीचा बनला आणि धर्मपर कविता त्यानें रचल्या असल्या तरी त्याचा पिंड रसिक आणि रंगेल माणसाचा होता. त्यानें शिपाईगिरी केली, अधिकार गाजविला, मोगल राजपुत्र सुलेमान शुकोह, दौलतराव शिंदे, बांद्याचा नबाब जुल्फिकार अली इत्यादींच्या दरबारीं तो राहिला. त्या काळांतील विलासी जीवन त्यानें जवळून पाहिलें. स्वतःच्या आयुष्यांत त्यानें सर्व प्रकारें रंगढंग केले. शिपाई, मुत्सद्दी, राजेरजवाडे,

साहित्यिक, वेश्या, नर्तकी, सारांश, तत्कालीन समाजांतील सर्व थरांचा त्यानें अनुभव घेतला. या अनुभवाचें चित्रण त्याच्या काव्यांतून दिसून येतें. रंगीनची काव्यसंपदा जितकी विविध तितकीच समृद्ध आहे. अमक्या विषयावर त्यानें काव्यरचना केली नाहीं असें झालें नाहीं. गजला, दीर्घ कथानक काव्यें, संग्रामगीतें, नीतिपर कथा, स्त्रियांच्या बोलभाषेंतील काव्यें, आख्यानें, आख्यायिका, धर्मपर काव्यें, सारांश सर्वच क्षेत्रांत त्यानें आपली लेखणी चालविली आहे. इतकी विविध आणि विपुल रचना इतर उर्दू कवींच्या बाबतींत क्वचितच दिसून येते.

मराठे–मोगलांच्या पाटणच्या लढाईवर उर्दूतून प्रभावी काव्य लिहिणारा दौलतराव शिंद्यांच्या नोकरींत सहा वर्षें, आणि मस्तानीचे वंशज बांद्याचे नबाब यांच्या आश्रयाखालीं आयुष्याचीं शेवटचीं आठ वर्षें काढणारा हा उर्दू कवि काव्य प्रांतांत पहिल्या रांगेंतील समजला जातो. सादतयारखान रंगीन यानें आपल्या रचनांनीं उर्दू काव्यप्रांतांत विविध रंगांचीं जणू वृष्टीच केली आहे.

चलती है दो तरफ से पिचकारी
मेह बरसता है रंग का भारी

• • •

: ५ :

वैद्यराजांचा आजार नि शायरीचा बहार!

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात दिल्लींत अनेक कवींनीं आपल्या कलाकृतींनीं उर्दू काव्य समृद्ध केलें.

दिल्लीच्या रसिक राजघराण्यांभोंवतीं गोळा झालेल्या त्या कविमंडळांतील अनेक नांवें आपल्या डोळ्यांसमोर येतात. पण इ. स. १८०० ते १८५० च्या काळांत आपल्या तेजानें काव्याकाश उजळून टाकणारे तीनच तेजःपुज तारे होते. ते म्हणजे ग़ालिब, मोमिन आणि ज़ौक़ हे होत. मोमिनच्या काव्यांत तत्त्वज्ञान, अध्यात्म, गूढगुंजन यांना थारा नाहीं. त्याच्या गजलांचा एकमात्र विषय, प्रणय आणि त्याच्या चिंतन, विरह, मीलनादि भावनांचें हृद्य चित्रण, हा आहे. त्यांत त्याच्या प्रतिभेनें दाखविलेली कमाल पाहून रसिकांना अद्यापि ग़ालिब श्रेष्ठ का मोमिन श्रेष्ठ, असा प्रश्न पडतो. कांहींच्या मतें "ग़ालिब का जवाब हो सकता है तो वो मोमिन है, और मोमिन का जवाब हो सकता है तो वो ग़ालिब है." ग़ालिब आणि मोमिन यांच्यांत परस्परांबद्दल अपूर्व जिव्हाळा आणि प्रेम असे. मोमिनच्या अकाली मृत्यूनें हळहळून ग़ालिबनें म्हटलें आहेः—

काफिर बाशम अगर बमर्गे मोमिन ।
चूं काबा सियाह पोश
न बाशम ता उम्र ।।

"मोमिनच्या मृत्यूमुळें मी काव्याच्या कृष्ण शिलेप्रमाणें आमरण कृष्णवस्त्रें (शोकनिदर्शक) परिधान केलीं नाहींत तर मी काफिर ठरेन."

मोमिनखान मोमिनचा जन्म दिल्ली येथें इ. स. १८०० मध्यें झाला. मोमिनखानाचें घराणें पिढीजाद हकिमांचें. शहाआलम बादशहाच्या कारकीर्दीत मोमिनचा आजा हकीम नामदारखान आणि त्याचा भाऊ हकीम कामदारखान हे दोघे काश्मीरहून दिल्लीला आले. राजवैद्य म्हणून शहाआलमच्या दरबारांत त्यांची तैनात झाली व त्याबाबत त्यांना कांहीं गांवें जहागीर म्हणून देण्यांत आलीं. इंग्रजांकडूनहि या कुटुंबाला पुढें पेन्शन मिळूं लागलें. हकीम नामदारखानाचा मुलगा

गुलाम नबीखान आणि नातू मोमिन यांना पेन्शन आणि जहागिरींतून थोडीबहुत मिळकत होत असे. तिच्यावर त्यांची चांगली गुजराण होत असे.

मोमिनचें शिक्षण दिल्लींतील प्रसिद्ध विद्वान् आणि समाजसुधारक शहा अब्दुल कादर यांच्यापाशीं झालें. फारसी, अरबीचें शिक्षण घेतल्यावर मोमिननें आपल्याला वैद्यकीच्या पिढीजात धंद्याला वाहून घेतलें. घरची सुस्थिति असल्यामुळें त्यानें आपला दवाखाना मोफत ठेविला होता. आपला वैद्यकीय धंदा म्हणजे आपलें चरितार्थाचें साधन, असें त्यानें कधींच मानलें नाहीं.

स्वाभिमानी विद्वान्

वैद्यकीबरोबरच मोमिनला ज्योतिष आणि बुद्धिबळें यांचा नाद होता. या दोन्ही विषयांत तो दिल्लींत तज्ज्ञ समजला जात असे. पण त्याचें मन, खरें रमलें तें काव्यांत. आपल्या एकावन्न वर्षांच्या आयुष्यांत त्यानें कसीदा (स्तुतिगीतें), रुबाई, मस्नवी, गजल हे सर्व काव्यप्रांत हाताळले. त्याच्या विद्वत्तेबद्दल इतकेंच म्हणणें पुरें कीं, दिल्ली कॉलेजांत फारसीच्या प्राध्यापकाची जागा भरण्याचा प्रश्न निघाला, तेव्हां दिल्लींतील फारशीचा पंडित म्हणून ग़ालिबबरोबर मोमिनकडेहि विचारणा झाली होती. ती त्यानें नाकारली. मोमिनचा स्वभाव अत्यंत स्वाभिमानी होता. कपूरथलाच्या महाराजांनीं त्याला मासिक साडेतीनशें रुपये देऊं करून बोलाविलें. मोमिनला कळलें कीं, कपूरथल्यांत गवयांनाहि हेंच वेतन देण्यांत येतें. या सबबीवर मोमिननें ती नेमणूक घेण्याचें नाकारलें.

मोमिननें आयुष्यभर कोणाहि राजेरजवाड्याचा आश्रय मागितला नाहीं कीं कोण्या धनिकापुढें तोंड वेंगाडलें नाहीं. टोंकच्या नबाबानें त्याला आपल्याकडे राहण्यास बोलाविलें. तेव्हां आपल्याला दिल्ली सोडून येतां येत नाहीं हें एका गोड कसीद्यांत (स्तुतिगीतांत) त्यानें पटवून दिलें. दुसरा कसीदा पतियाळाच्या राजाचा भाऊ अजितसिंह याला उद्देशून आहे. त्या काळांत अजितसिंह ही एक अजब व्यक्ति होऊन गेली. त्याच्या औदार्याच्या अनेक आख्यायिका तत्कालीन ग्रंथांतून आढळतात. आपल्या भावाकडून त्याला हजारों रुपये मिळत. पण दान-धर्मांत तो त्यांचा चुराडा उडवून टाकी. त्याच्या मनांत येण्याचा अवकाश, कोणती वस्तु उचलून तो देऊन टाकील याचा नेम नसे. हत्ती, घोडे, घरांतील मूल्यवान् वस्तु या सर्वांची वाट लागत असे. शेवटीं वर्ष संपेपर्यंत राजा अजितसिंहापाशीं एखादी चटईसुद्धां शिल्लक नसायची ! मग पतियाळाच्या महाराजांनीं पुन्हा आपल्या भावाला हजारों रुपये पुरवायचे. असा प्रकार वर्षोवर्षीं चालायचा.

एकदा मोमिन अजितसिंहाच्या वाड्यावरून चालला होता. राजानें त्याला बोलावणें पाठविलें. मोमिनची विद्वत्ता आणि व्यक्तिमत्त्व याचा अजितसिंहाच्या

मनावर इतका परिणाम झाला कीं, मोमिनला त्यानें एक हत्तीण बक्षीस म्हणून देऊन टाकली आणि तिच्यावर स्वार करून मोमिनला आपल्या घरीं पाठविलें. या घटनेवर मोमिननें एका कसीदा रचला आहे. बाकीचीं त्याचीं सारीं स्तुतिगीतें पैगंबर, आणि पैगंबराची मुलगी, जांवई, नातू इत्यादींना उद्देशून आहेत.

मोमिन हा रंगेल स्वभावाचा होता. त्याचें बोलणें, चालणें, राहणी, पोशाख एखाद्या रसिक नागरिकाला शोभेल अशीच असे. त्याचें वर्णन करतांना "रंगीन तबा (रंगेल स्वभाव), रंगीन मिजाज (रंगेल प्रकृति), खुशवजा (आकर्षक राहणी), खुशलिबास (आकर्षक पोशाख), कशीदा क़ामत (उंच बांधा), सबज़ा रंग (गव्हाळी वर्ण), " असें त्याला पाहिलेल्यांनीं नमूद करून ठेविलें आहे. त्यानें मानेवर रुळतील असे केस राखले होते. केसांतून बोटें सतत फिरवायची त्याची लकब होती. अंगांत मलमलीचा अंगरखा, आणि सैल पायजमा असा त्याचा पोशाख असे. उर्दूतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक आणि ज़ौक़चा शिष्य महमद हुसेन आजाद यानें मोमिनबद्दल म्हटलें आहे :—

"मी मोमिनला नबाब अलीखान आणि मिर्जा खुदाबख्श कैसर यांच्या मुशाइऱ्यांतून कविता म्हणतांना ऐकलें आहे. मोमिनचा आवाज मोठा गोड होता. तो इतक्या तन्मयतेनें काव्यगायन करीत असे कीं, मैफलीला तंद्री लागायची. तें चित्र अद्याप डोळ्यांसमोर रेखाटल्यासारखें उभें आहे. हाय, त्या गोष्टी म्हणजे आतां फक्त कहाण्यांच्या स्वरूपांत उरल्या आहेत. अल्ला, अल्ला! अबतक वो आलम आंखों के सामने है. बातें कहानियां हो गयी "

मोमिननें आयुष्याचे कांहीं दिवस सहारनपूर, बदायून, रामपूर, सहसवान, जहांगीराबाद येथें काढले. पण दिल्लीची ओढ त्याला इतकी होती कीं, तो परत आपल्या या आवडत्या शहरांत येऊन राहिला.

मोमिनचें लग्न प्रसिद्ध सूफी कवि मीर दर्द याचा नातू ख्वाजा महमद नसीर याच्या मुलीशीं झालें होतें. त्याला एक मुलगा आणि एक मुलगी अशी संतति झाली. पण ती फार दिवस जगली नाहीं.

दिल वहाँ, जान वहाँ, ध्यान वहाँ !

मोमिनच्या आयुष्यांत गालिबप्रमाणेंच प्रेमाचे प्रसंग आले. अम्तुल फातिमा नांवाची एक तरुण कवयित्री होती. तिचें कवितेंतील नांव 'साहेबजी' होतें. तिची प्रकृति पाहून औषधयोजना करण्याच्या निमितानें या वैद्यबुवांना तिच्याकडे जाण्याचा योग आला. नाडीपरीक्षा करतांना हकीम मोमिन तिच्या प्रेमांत सांपडला. तो म्हणतो :—

मैंने उस नब्ज़ पे जो हाथ धरा
हातसे मेरे मेरा दिल ही चला।
उसको जूं हाथ लगाया मैंने
दिलसे बस हाथ उठाया मैंने॥

" तिच्या नाडीवर मीं हात ठेविलामात्र, तों माझें हृदय हातांतून निघून गेलें. तिला हात लावण्याचा अवकाश, मला हृदयावरून आपला हात (ताबा) सोडावा लागला!"

क्या लगा दस्ते दिलारामसे हाथ।
दिल गया हाथ से और काम से हाथ॥

" त्या मनोरमेला माझा हात लागलामात्र, हातांतून हृदय गेलें, आणि हात कामांतून गेले!"

साहेबजीवरील प्रेमाचें प्रकरण हें अल्पजीवि ठरलें. मोमिन आणि साहेबजीच्या प्रेमाचा गवगवा झाला तेव्हां तिच्या कुटुंबांतील मंडळींनीं दिल्ली सोडली आणि मोमिनला तीव्र विरह सहन करावा लागला. या आपल्या प्रेमप्रसंगावर मोमिननें 'कौले गमीन' नांवाची मस्नवी (दीर्घ कविता) लिहिली. तींत पाहिल्या भेटीनंतर मोमिनची काय स्थिति झाली तें पाहा—

वांसे आने की कहां ताकत थी?
क्या कहूं आह अजब हालत थी॥
दिलमें जब हूक उठी बैठ गया।
पांव उठा भी तो जी बैठ गया॥
अजब अहवाल (विचित्र मनःस्थिति) से घरतक पोहोंचा।
खूने दिल दीदा (डोळे) तक पोहोंचा॥
घरमें आया तो बले (परंतु) होश कहां?।
दिल वहाँ, जान वहाँ, ध्यान वहाँ॥

दुसऱ्या दिवशीं प्रेयसीचें पत्र आलें कीं, माझी पण तुझ्यासारखीच अवस्था झाली आहे. हें हृदय पण प्रज्वलित झालें आहे आणि निःश्वास हे माझ्या ओठांचे अलंकार बनले आहेत.

दिले मुश्ताक तपां है यां भी।
ज़ीनते लब ये .फुग़ा है यां भी॥

दुसऱ्या दिवशीं प्रेयसीची गांठ पडली. आणि मग कांहीं दिवस अवर्णनीय सुखाच्या अनुभूतींत गेले. पण काळाला हें सुख पाहवलें नाहीं. प्रेमाचा गवगवा

झाल्यावर प्रेयसीच्या आप्तांनीं तिला दिल्लींतून हलवायचें ठरविलें. मोमिनचीं आ1 त्याच्या प्रेयसीची शेवटची हृदयद्रावक भेट पाहा. प्रेयसी म्हणतेः—

के ये क्या हाल है क्यौं रोते हो ।
मुफ़्त किस वास्ते जी खोते हो ॥
अब तुम औरोंसे लगा लीजो जी ।
न हुये हम तो कोई और सही ॥
खैर रहना हुवा अबतक अपना ।
अब वतन तुमको मुबारक अपना ॥

इतकें म्हणून ती हुंदके देत आंत निघून गेली.

कह के ये उठ गयी जी खोती हयी ।
हिचकियां लेती हुयी, रोती हुयी ॥

निष्फळ प्रेमाचा असा प्रखर अनुभव आल्यामुळें मोमिनच्या गजलांतून चिंतन, प्रतीक्षा, विरह, मीलन इत्यादि प्रणयावस्थांचे सारे प्रकार प्रकर्षानें चित्रित केलेले आढळतात. मोमिनच्या गजला संख्येनें पावणेतीनशें भरतील. त्यांत फक्त प्रेमाचाच विषय त्यानें हाताळला आहे. अध्यात्म, परमेश्वराची ओढ किंवा नीति-अनीतीसंबंधीं आपल्याला त्यांत कांहीं आढळणार नाहीं. गजलांत केवळ प्रेमाचें भावोत्कट वर्णन हवें, इतर विषयांना त्यांत थारा असतां कामा नये, असें त्याचें मत होतें.

प्रणयाचें बहुरंगी चित्रण

" विरहव्यथा कुणासमोर उघडी करून दाखविणें कठीण. बाई ज्योति, लोक कां बरें तुझी जीभ (वात) कापतात ? आपल्या विरहाचें गाऱ्हाणें तूं कुणासमोर गायिलें होतेस का ?"

किस वास्ते अय, शमा
जबां काटते है लोग ? ।
क्या तूने भी की थी
शबे हिजरां की शिकायत ? ॥

प्रेमिकाची काय दुरवस्था होते याचें हें चित्रण पाहा :—

" प्रथम दिवशींच आम्ही आपल्या हृदयाच्या हांकेला ओ दिली नसती तर आज लोकांची टीका आणि टिंगल ऐकण्याचा प्रसंग आला नसता !"

जो पहले दिनही से दिल का कहा न करते हम ।
तो अब ये लोगों की बातें सुना न करते हम ॥

" त्या मनोरमेच्या हातांत आम्हीं आपलें हृदय दिलें नसतें, तर आज आम्हांला आपल्या हृदयावर सदा काळ हात ठेवून निराश होण्याची पाळी आली नसती."

अगर न हाथ में उस दिलरुबा के दिल देते।
तो दिल पे हाथ सदा धर लिया न करते हम॥

तिच्या कृष्णकुंतलाच्या जाळ्यांत आम्ही अडकलों नसतों, तर आज आम्ही इतके विकल आणि दुःखी बनलों नसतों.

अगर न दाम में ज़ुल्फ़े सियाह के आ जाते।
तो यूं खराब व परीशां रहा न करते हम॥

" त्या संशयी प्रेयसीच्या तिखट बोलण्यासमोर आम्हाला मौन धारण करण्याची संवय लागली नसती, तर आज शब्दाशब्दाला आम्ही तळमळून उठलों नसतों."

अगर न लगती चुप उस बदगुमां की शोख़ी से।
तो बात बात में मुज़्तर रहा न करते हम॥

" आमचें हृदय आणि प्राण यांवर कहर गुदरविणाऱ्या त्या सुंदरीवर आम्ही आमचा जीव ओवाळून टाकला नसता, तर आज ' लवकर मृत्यु येऊं दे ' अशी परमेश्वराला विनवणी करीत बसलों नसतों."

उस आफते दिलो जान पे अगर न मर जाते।
तो अपने मरने की हरदम दुवा न करते हम॥

" कुणाच्या स्मित हास्यानें आम्ही मोहित झालों नसतों, तर आज रडण्याची पाळी आमच्यावर आली नसती."

अगर न हंसना हंसाना किसी का भी जात ।
तो बात बात में यूं रोया न करते हम॥

" त्या मधुमुखीकडे आमची दृष्टि गेली नसती, तर आज वेड्यासारखें प्रत्येकाच्या चेहऱ्याकडे न्याहाळून पाहण्याची पाळी आमच्यावर आली नसती."

अगर न देखते वो प्यारी प्यारी सूरत आह।
तो एक एक की सूरत तका न करते हम॥

" सुंदरीच्या प्रेमापायीं दुःखें भोगण्याची वेळ आली नसती, तर हे मोमिन, आज आकाशाकडे पाहून ' हे परमेश्वरा ' असें म्हणण्याची पाळी आली नसती."

जो गम बुतोंका न होता तिरी तरह मोमिन।
तो देख चर्ख़ को है है ख़ुदा न करते हम॥

प्रेयसीच्या वर्णनांतील मोमिनचा तरल कल्पनाविलास हा असा आहे:—

"वसंत ऋतूच्या वायूंत आगळा सुगंध मिसळलेला दिसतो. हे प्रिये, तूं अलीकडे बागेंत फिरून आलेली दिसतेस."

बादे बहार में है कुछ और इत्रेजी ।
तुम आजकल में शायद सूये चमन गये हो ॥

"ती पुष्पमुखी बागेंत सहलीकरितां गेली असली पाहिजे. कारण आज प्रभातकाळच्या वायूंत सुगंधाच्या ऐवजीं फुलांचा रंग मिसळलेला दिसतो ! वसंतऋतूंत चनांतील पक्षी आनंदानें बेहोष होतात. त्याचें कारण वसंतऋतूनें प्रेयसीकडून स्मित हास्य करीत आगमन करण्याची कला उचलली आहे."

न जायै क्यों दिले मुर्गे चमन के सीख गयी ।
बहार वजा तिरे मुस्कराके आने कीं ॥

"पण विरहांत बागेंतील विस्कटलेलीं फुलें पाहून विरहाची वेदना तीव्र होते, आणि बुलबुलाचें आक्रंदन ऐकून प्रियकराच्या व्यथेला भरती येते."

अजबस जुनूने जुदाई गुल पैरहनसे है ।
दिल चाक चाक नग़मये मुर्गे चमनसे है ॥

"माझ्या हृदयाच्या ज्वालेला आपल्या तेजस्वितेवर गर्व आहे. एकदा तूं समोर येऊन त्याचें गर्वहरण कर पाहूं !"

शोलये दिल को नाजे ताबिज है ।
अपना जल्वा जरा दिखा देना ॥

"माझ्या प्रेमाची ओढ किती आहे तें दाखवायला म्हणून मी तिच्याकडे गेलों. तेव्हां 'तुझें प्रेम उत्कट असतें तर मीच तुझ्याकडे यायला हवें होतें. तें झालें नाहीं. सबब तुझें प्रेम तकलुबी आहे,' असें म्हणून तिनें माझी निर्भर्त्सना केली."

ये उज़्रे इम्तिहाने जज्बये दिल कैसा निकल आया ।
मैं इल्जाम उनको देता था कुसूर अपना निकल आया ॥

सतम् आख़िर ख़ुदा नहीं होता !

प्रेयसीबद्दल मोमिनचें गाऱ्हाणें ऐका :—

"तूं माझी झाली नाहींस. नाहीं तर जगांत काय काय घडलें नसतें ?"

तुम हमारे किसी तरह न हुये ।
वना दुनिया में क्या नहीं होता ॥

" दुसरें कोणी माझ्याजवळ नसतें, तेव्हां एकान्तांत तूंच एक माझ्या ध्यानीं मनीं असतेस. "

तुम मिरे पास होते हो गोया ।
जब कोई दूसरा नहीं होता ॥

" आम्हीं आपली हृदयव्यथा लिहावी कशी ? नैराश्यानें छातीवर ठेवलेला हात मोकळा झाला, तर ना आम्ही लेखणी उचलणार ? "

हाले दिल् यार को लिखूं क्यौंकर ।
हाथ दिलसे जुदा नहीं होता ॥

" प्रेयसीचा पदर लांब असेल. पण तिचे हात मात्र प्रियकराच्या हृदयापर्यंत पोहोंचण्याइतके दीर्घ नाहींत एवढें मात्र खरें ! "

दामन उसका जो है दराज तो हो ।
दस्त आशिकरसा नहीं होता ॥

" सहन करणें हेंच हृदयाचें औषध होय. आणि त्याला तर तुझी आवश्यकता आहे. तुझ्याशिवाय हृदयाला स्वस्थता कशी लाभेल ? "

चारये दिल् सिवाये सब्र नहीं ।
सो तुम्हारे सिवा नहीं होता ॥

" त्या प्रेयसीनें तरी तळमळणाऱ्या मोमिनची प्रार्थना कां ऐकावी ? ती परमेश्वर नव्हे, कीं भक्तांच्या भावाला वश होईल ! "

क्यौं सुने अर्ज़े मुज़तरिब मोमिन ।
सनम् आख़िर ख़ुदा नहीं होता ॥

" सुंदरीच्या प्रेमांत सारें आयुष्य गेलें. आतां आत्म्याला शेवटच्या आयुष्यांत इस्लाम-धर्मपालन काय माती साधणार आहे ! "

उम्र सारी तो कटी इश्के बुतांमें मोमिन ।
आख़िरी वक़्त में क्या ख़ाक मुसलमां होंगे ॥

वर सांगितल्याप्रमाणें मोमिनच्या गजलांचा विषय प्रणय हाच आहे. प्रणयांत प्रेयसी, तिची मैफिल, प्रतिस्पर्धी, प्रियकराचा प्रेयसीनें चालविलेला छळ, प्रियकराला होणाऱ्या विरहवेदना, प्रियेचें चिंतन, तिच्या छळाचें सहन, मीलनाची ओढ इत्यादि सर्व प्रकार मोमिननें मोठ्या हृदयंगम रीतीनें हाताळले आहेत.

तुला याद असेल, किंवा नसेल!

तारुण्यांतील प्रीतीचा काळ आतां सरला आहे. प्रेयसीची गांठ अनेक दिवसांनंतर पडली आहे. अशा वेळीं मोमिनच्या मनांत गतगोष्टींची आठवण होऊन, तो प्रेयसीला म्हणतो :—

" आपल्यांत ज्या आणाभाका झाल्या होत्या, आपण आपलें प्रेम निभावून नेऊं असें ठरावेलें होतें, तें तुला आठवत असेल अगर नसेल. पण मला मात्र त्यांची आठवण आहे. "

वो जो हम में तुम में क़रार था तुम्हें याद हो के न याद हो।
वही यानी वादा निबाह का तुम्हें याद हो के न याद हो॥

" एकेकाळीं आपलें आपसांत प्रेम होतें, आपले संबंध होते. तुला आठवो अगर न आठवो. "

कभी हम में तुम में भी चाह थी कभी हमसे तुमसे भी राह थी।
कभी हम भी तुम थे आशना तुम्हें याद हो के न याद हो॥

" आपली अकस्मात् गांठ पडली कीं, आपण आपल्या आतस्वकीयांचीं गान्हाणीं सांगत, परस्परांबद्दल निष्ठा व्यक्त करीत असूं. तें तुला आठवो अगर न आठवो. "

हुये इतिफ़ाक़से गर बहम तो वफ़ा जताने को दम्बदम्।
गिला मलामते अक़रुबा तुम्हें याद हो के न याद हो॥

" तुझी माझ्यावरील पूर्वीची प्रीति आणि कृपा तुला आठवत नसतील. पण मला अद्याप थोडें थोडें आठवतें. तें तुला आठवो अगर न आठवो."

वो जो लुत्फ़ मुझपे थे पेश्तर वो करम के था मिरे हालपर।
मुझे सब है याद ज़रा ज़रा तुम्हें याद हो के न याद हो॥

" तीं तुझीं रोज नवीन गान्हाणीं, त्या कुरबुरी, तें रुसणें-फुगणें तुला आठवो अगर न आठवो. पण मला मात्र सर्व आठवतात. "

वो नये गिले वो शिकायतें वो मज़े मज़े की हिकायतें।
वो हर एक बातपे रूठना तुम्हें याद हो के न याद हो॥

" चारचौघांत आपण बसलों असलों तर संकेतानेंच आपण आपसांत बोलत होतों. आपलें प्रेम व्यक्त करण्याची ती अनिवार ओढ, तुला आठवो अगर न आठवो."

कभी बैठे सब में जो रूबरू तो इशारताहि में गुफ्तगू।
वो बयान शौक का बरमला तुम्हें याद हो के न याद हो॥

"तुझ्या मर्जीविरुद्ध एखादी गोष्ट घडली तरी ती बोलून दाखविण्याच्या आधींच विसरून जाण्याची तुझी लकब, तुला आठवत असेल अगर नसेल."

कोई बात ऐसी अगर हुयी के तुम्हारे जी को बुरी लगी।
तो बयांसे पहले ही भूलना तुम्हें याद हो के न याद हो॥

"ऐक, किती तरी वर्षांपूर्वीची ती गोष्ट आहे. आपली प्रीत निभावून नेण्याचें तूं वचन दिलें होतेंस. ती वचनपूर्तीची गोष्ट कशाला? त्याची आठवण तरी आहे ना?"

सुनो ज़िक्र है कई सालका किया एक आपने वादा था।
सो निबाहनेका तो ज़िक्र क्या तुम्हें याद हो के न याद हो॥

"ज्याला तूं आपला एकनिष्ठ प्रियकर समजत होतीस, तो मीच दुःखपीडित मोमिन बरें. मग तुला आठवो कीं न आठवो."

जिसे आप गिनते थे आशना, जिसे आप कहते थे बावफ़ा।
मैं वही हूं मोमिने मुब्तिला, तुम्हें याद हो के न याद हो॥

दर्दभरें शोकगीत

मोमिनच्या आयुष्यांत अम्तुल फातिमा ऊर्फ साहेबजीशीं आलेला संबंध हा एकच प्रेमप्रसंग नव्हता हें वर सांगितलें आहे. तारुण्याच्या सुरुवातीच्या काळांत, म्हणजे वयाच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षीच मोमिनला प्रेमाची पहिली झळ बसली. पण हें प्रेम म्हणजे एक शोकांतिका ठरली. कारण दोन वर्षांनीं मोमिनची प्रेयसी निधन पावली. मोमिननें तिच्यावर जो 'मर्सिया' (शोकगीत) रचला आहे, त्याची तुलना ग़ालिबनें आपल्या प्रेयसीच्या मृत्यूवर रचलेल्या मर्सियाशीं करतां येण्यासारखी आहे. मोमिनच्या विलापिकेंतील या कांहीं ओळी पाहा:—

"माझ्या हृदयाप्रमाणें प्राणसुद्धां निघून गेला. माझी लाडकी प्रिया स्तब्ध आहे? आज तिला काय झालें आहे?"

दिल की तरह से ये भी चली जां को क्या हुवा।
दम में नहीं है दम मिरे जानां को क्या हुवा॥

"वनांतील हरिणांना आपल्या चंचलपणाचा गर्व आहे. माझ्या मृगनयनीच्या चंचल पापण्यांना आतां काय बरें झालें आहे?"

दावा है शोखियोंका गज़ालोंको दश्त के।
उस खुशनजर की जुंबिशे मिज़गां को क्या हुवा॥

"अरेरे, हेमंतानें बागेची शोभा घालविली. हाय, गालावरचे गुलाब कोमेजून गेले!"

खो दी खिज़ांने रौनके गुल्ज़ार हाये हाये।
पज़मुर्दा हो गये गुले रुख्सार हाये हाये ॥

जी पर्दानशीन प्रेयसी घरांतसुद्धां संकोचानें वावरायची, आज आळीआळीं-तून तिची प्रेत-यात्रा निघावी ना! अरेरे ! !"

फिरती न थी जो पर्दानिशीं घर में बेहिजाव।
लाश उसकी जाये है सरे बाजार हाये हाये ॥

"बागेंतील सुरूचीं झाडें आज मोठ्या डौलांत डुलत आहेत. अरेरे आज तिचें डौलदार चालणें कुठें गेलें ?"

सर्वे फ़तादा क़ामते महशर ख़िराम है।
क्या हो गयी वो शोख़ीये रफ़्तार हाये हाये ॥

माझ्या चंद्रमुखी सखीचे डोळे मिटले आहेत. अरेरे, आमचें नशीब असें कसें झोपी गेलें आहे ?

हम ख़्वाब माहजवीं की मिरे आंख मुंद गयीं।
क्या सो गये है तालेए बेदार हाये हाये ॥

उपेक्षेचें कारण

ग़ालिबला हालीसारखा रसिक टीकाकार भेटला. ज़ौक़चा शिष्य महमदहुसेन आजाद यानें आपल्या उस्तादाला कीर्ति-मंदिरांत नेऊन बसविलें. पण मोमिनला असा कोणी चरित्रकार न लाभल्यामुळें त्याला मिळावी तशी प्रसिद्धि लाभली नाहीं. धार्मिक बाबतींत त्यानें वाहाबी मताशीं जुळणाऱ्या सैयद अहमद बरेलवी, शहा इस्माइल यांच्या मतांचा स्वीकार करून सुन्नी, शिया इत्यादि मुसलमान समाजाच्या अंधरूढींवर सडकून टीका केली, त्यामुळें तो सनातनी लोकांना अप्रिय झाला. शिवाय त्याचा कवित्वशक्तीचा अभिमान इतक्या थराला गेला होता कीं, तो ग़ालिबसारख्या कविश्रेष्ठालाहि आपल्या बरोबरीचा समजत नसे, मग इतरांची काय कथा ? या वरील कारणांमुळें मोमिनकडे अभ्यासकांचें लक्ष जावें तसें गेलें नाहीं.

मोमिनचा मृत्यु इ. स. १८५१ मध्यें झाला. घरच्या गच्चीवरून पडण्याचें निमित्त झालें. हातापायाला जबर इजा झाली. अशा स्थितींत पांच महिने काढून या प्रणयी कवि-बुलबुलानें इहलोकाचें उद्यान सोडलें.

• • •

: ६ :

उत्तान गज़लांचा अंधा शायर!

शेख कलंदर बख़्श जुरअतचें घराणें दिल्लीचें. त्याचा बाप हाफिज अमान हा महंमदशाह बादशहाच्या पदरीं एका लहानशा हुद्यावर होता.

नादिरशहाच्या स्वारींत (१७३८) तो मारला गेला. त्या वेळीं जुरातचें वय सात-आठ वर्षांच्यावर नव्हतें. दिल्लीची दुर्दशा नादिरशहाच्या स्वारीपासून जी सुरू झाली, ती एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत चालू होती. या काळांत हजारों कुटुंबें दिल्लींतून परागंदा झालीं. त्यांत जुरात हाहि होता.

तरुण वयांतच जुरात लखनौला आला. त्याच्या काव्याची कीर्ति त्यापूर्वींच लखनौला पोहोंचली होती. जुरातची रंगेल वृत्ति, त्याचें संगीतावरील प्रभुत्व, त्याच्या कांहींशा उत्तान आणि म्हणून तरुणांना आवडणाऱ्या कविता यामुळें जुरातचा प्रवेश लवकरच नबाब आणि अमीरांच्या वर्तुळांत झाला. त्याच्या काव्यावर लखनौच्या रसिकांच्या उड्या पडत आणि काव्य-गायनाच्या प्रयोगासाठीं त्याला सारखीं बोलावणीं येत.

अंधत्वाची बतावणी

पण या रंगेल कवीच्या जीवनांत एक मनोरंजक घटना घडली.

जुरातची रंगेल वृत्ति, त्याचा हजरजबाबीपणा, हसणें-हसविणें या कामांतील त्याचें कौशल्य, आणि त्याच्या शृंगारिक कविता यांमुळें तो सगळ्यांना हवाहवासा वाटे. आज काय अमक्या नबाबानें बोलाविलें, उद्या काय तमक्या अमीराचें बोलावणें आलें, परवां काय अमक्या बेगमेनें आठवण केली, असा प्रकार अहर्निश चालू असे; आणि मग नबाबांच्या वाड्यांत, चार-चार दिवस जुरातनें तळ ठोकायचा. खाणेंपिणें, गप्पागोष्टी, मौजमजा यांत दिवस जायचे. प्रथम प्रथम बेगमा त्याच्याशीं पडदा पाळीत. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं तोहि संकोच राहिला नाहीं. तथापि, जनानखान्यांतून अनिर्बंध संचार करण्यास मिळावा आणि विलासी लावण्यवतींचें सौंदर्य निस्संकोचपणें पाहण्यास लाभावें, अशी हुरहुर जुरातला होती. एकदा त्याचे डोळे आले. त्याचा फायदा घेऊन जुरातनें ' आपले डोळे गेले ' असें खोटेंच उठवून दिलें!

मग काय, गरीब बिचारा आंधळा म्हणून, तो ज्यांच्या घरीं जाई तेथें जनानखान्यांत ठाण मांडून बसूं लागला. लखनौचें रमणीय स्त्रीसौंदर्य त्याला पूर्णपणें पाहण्यास मिळालें. जुरातच्या काव्यांतून स्त्री-सौंदर्याचीं प्रत्ययकारी वर्णनें आढळतात, त्याचें श्रेय जुरातच्या रंगेल वृत्तीला जितकें द्यावें लागेल, तितकेंच त्याला लाभलेल्या अनुभवालाहि द्यावें लागेल.

भांडें फुटलें

पण एका नबाबाच्या जनानखान्यांत असेंच अंधाचें सोंग घेऊन मजा करणाऱ्या जुरातचें भांडें फुटलें. एकदा सकाळीं त्यानें वाड्यांतील दासीकडे पाण्याचें भांडें मागितलें. ' येथें भांडें नाहीं ' असें दासी म्हणाली. तों जुरात बोलून गेला कीं, " तुझे डोळे फुटले आहेत कीं काय ? समोरचें भांडें तुला दिसत नाहीं काय ? " हे त्याचे उद्गार ऐकून दासी धावतच आंत गेली आणि तिनें बेगमेला सांगितलें कीं, " दुई बीबीं, ये मुवा कहता है के वो बंदा अंधा है। ये तो खासा सुजख्खा है। " मग जुरातची तेथून हकालपट्टी करण्यांत आली.

परमेश्वराची करणी पाहा. कांहीं दिवसांनीं जुरातच्या डोळ्यांना इजा होऊन तो खरोखरीच आंधळा झाला ! जुरातला दीर्घ आयुष्य लाभलें होतें. त्याचा मृत्यु इ. स. १८१० सालीं झाला. आयुष्याचीं शेवटचीं पंचवीस-तीस वर्षें त्याला अंधावस्थेंत काढावीं लागलीं. पण त्याला नबाबांचा सतत आश्रय मिळत गेला. प्रथम तो बरेलीचा पठाण सरदार हाफिज रहमत याचा मुलगा नबाब मुहब्बत खान याच्या पदरीं होता. मुहब्बत म्हणजे प्रेम, या शब्दावर कोटी करून तो म्हणतो,

" नाहीं तरी आम्ही प्रेमोपवनाचे माळी होतोंच कीं ! आणि आतां नोकर झालों तरी ' मुहब्बत खाना 'चे झालों ! "

वस्के गुल्चीं थे सदा इश्क़ के हम बुस्तांके ।
हुये नोकर भी तो नबाब मुहब्बत खांके ॥

त्यानंतर तो राजपुत्र मिर्जा सुलेमान शुकोह याच्या पदरीं लागला.

गमतीदार आख्यायिका

जुरातच्या अंधपणाच्या अनेक गमतीदार आख्यायिका पसरल्या आहेत.

सुप्रसिद्ध कवि इन्शा हा रसिकतेंत आणि कोटीबाजपणांत जुरातच्या बरोबरीनें प्रसिद्ध होता. एकदा तो जुरातकडे गेला, त्या वेळीं जुरातनें कवितेची एक ओळ रचली होती. ती कशी पूर्ण करावी या विचारांत तो होता. पहिल्या ओळीचा अर्थ असा कीं " तुझ्या केसांना अंधाऱ्या रात्रीची उपमा द्यावी असें वाटलें. "

उसे जुल्फपे फबूती शबे दीजुर की सूझी ।

इन्शानें पुढची ओळ म्हटली ती अशी—

" आंधळ्याला अंधारांत बरेंच दूरवरचें सुचलें म्हणावयाचें ! "

अंधे को अंधेरे में बहोत दूर की सूझी ।

आणि मग चिडून जुरात काठी घेऊन इन्शाच्या मागें लागला !

—एकदा एका सभेंत एकानें जुरातची नकल केली. आंधळ्याचें सोंग घेऊन तो नबाबसाहेबांना म्हणाला कीं, " सरकार, कवि आंधळा, त्याची कविता आंधळी आणि कवितेचा विषयहि आंधळा ! " असें म्हणून काठी टेकीत आंधळ्यासारखे फिरत, त्यानें जुरातच्या समोर, त्याचीच कविता म्हटली:—

प्रिये, तुला कंबर आहे असें ऐकतों ! ती कुठें आहे ? कुणीकडे आहे बरें ? "

सनम सुनते हैं तेरे भी कमर है ।
कहां है ? किस तरफको है ? किधर है ? ॥

" आज रात्रीं प्रियेच्या कृष्णकुंतलांची चर्चा चालू आहे. अरे देवा, काय ही रात्र आहे ! (काळ्या केसाला रात्रीची उपमा देतात त्याला उद्देशून जुरातच्या अंधत्वावर ही कोटी आहे !) "

इमशब किसी काकुल की हिकायत है वल्लाह ॥
क्या रात है ! क्या रात है ! क्या रात है वल्लाह ॥

याच कवितेंतील इतर कांहीं ओळी पाहा—

" तिनें आपला मेहंदी लावलेला हात दाखवून माझें हृदय हिरावून घेतलें. धन्य आहे. काय हात आहेत ! काय हात आहेत ! तिचें उन्नत वृक्षस्थळ पाहतां यौवन उतूं चाललेसें वाटतें. धन्य आहे. काय गात्रें आहेत ! काय रसरसलेलीं गात्रें आहेत पण ! "

दिल छीन लिया उसने दिखा दस्ते हिनाई ।
क्या हात है, क्या हात है, क्या हात है वल्लाह ॥
आलम है, क्या जवानी का जो उभरा हुवा सीना ।
क्या गात है, क्या गात है, क्या गात है वल्लाह ॥

चितवनमें गजब ?....

उर्दू गजलांतून स्त्रियांचें आपादमस्तक वर्णन करण्याचा विशष शिरस्ता नाहीं. प्रेयसीची वागणूक, तिचा बेदरकारपणा, प्रियकराचा तिनें चालविलेला छळ, प्रतिस्पर्ध्यांना घेऊन तिनें सजविलेली मैफिल इत्यादींचीं वर्णनें आढळतात. पण

जुरातनें हा पायंडा मोडला. त्यानें स्त्री-सौंदर्याचीं प्रत्ययकारी अप्रतिम वर्णनें केलीं आहेत. त्यांतील हीं कांहीं उदाहरणें पाहा—

" तिच्या गात्रागात्रांतून कहर उडवून देणारी माधुरी दिसून येते. अन् पापण्यांची हालचाल तर विचारूंच नका. माझें हृदय हिरावून नेणाऱ्या तिच्या भुवयांच्या लीला विचारूं नका. तिनें बहारदार वेणी घातली आहे त्यांतून निसटलेल्या कांहीं बटा कपाळावर नाचत आहेत. चेहऱ्यावर चंचलपणाचा आविर्भाव आहे. तिच्या ओठांची सुरम्य हालचाल तर विचारूंच नका ! तिचें उन्नत वृक्षस्थळ आणि मखमलीसारखें मृदु उदर ! ती कृशकटि आहे. तिच्या कमरेची लचक तर अगदीं विचारूं नका. तिचा तो चांफ्यासारखा वर्ण, ते फुगीर गाल, प्रफुल्ल यौवन, त्यावर तिच्या चेहऱ्यावरची ती कांति ! अगदीं कांहीं विचारूं नका ! "

चितवनमें लगावट में है गजब, मिजगांकी झलक फिर वैसी है ।
दिल छीन के उसकी चीनें जबीं अबरू की लचक फिर वैसी है ॥
कुछ माथे पे बिखरे बाल बला काफर है वो बंदिश जोडे की ।
मुखडे में शरारत ठहरी हुयी होंटोंमें फडक फिर वैसी है ॥
वो उभरी उभरी सख़्त कुचें और पेट मुलायम मखमलसा ।
पतलीसी कमर उस काफर की जुंबिशमें लचक फिर वैसी है ॥
वो चंपई नाजुक रंग उसका और भरे भरे वो रूखसारे ।
सूरत पे उमंग जवानी की चेहरे पे दमक फिर वैसी है ॥

" तिचा तो चांफ्यासारखा वर्ण आणि प्रफुल्ल गालें आठवतात तेव्हां मनाची अवस्था विचित्र होते. आधींच ती माझ्याशीं बोलत नाहीं आणि बोलली तरी किती तें लाजणें तिचें ! तिच्या पापण्यांच्या टोकावर माझें हृदय कसें अडकलें आहे म्हणाल ? तर फांदीला कोमजलेलें फूल चिकटलेलें असावें तसें ! "

याद आती है तो क्या फिरता हूं घबराया हुवा ।
चंपई रंग और बदन उसका वो गदराया हुवा ॥
बात ही अव्वल तो वो करता नहीं मुझसे कभी
और जो बोले है कुछ मूंहसे तो शरमाया हुवा ॥
नोके मिजगांपर दिले पज्मुर्दा है यूं सरनिगूं
शाखसे झुक आये है ज्यूं फल मुरझाया हुवा ॥

लग जा गले से नाजनीं ?....

प्रथम दर्शन, प्रतीक्षा, ओझरती भेट, विरह आणि त्याची व्याकुळता आणि नंतर मीलन, हे गजलांचे विषय होत. ते सर्व जुरातनें हाताळले आहेत. पाहा—

" हे प्रिये, आतां विरह सहन होत नाहीं. आतां कृपा करून नाहीं म्हणूं नकोस. तिच्याजवळ गेलों कीं म्हणते काय, चला बाजूला व्हा, मला असलें कांहीं आवडायचें नाहीं. जेव्हांपासून ती माझ्यासमोरून दूर झाली त्या वेळेपासून शरीरांत कशी आग पेटली आहे. तिच्यांत मन हिरावून घेण्यासारखें असें काय असेल बरें, का जगांत इतर सुंदर स्त्रिया नाहींत कीं काय ? "

लग जा गले से ताब अब अय् नाजनीं नहीं
है है खुदाके वास्ते मत कर नहीं नहीं ॥
क्या रुकके वो कहे हैं जो टुक उससे लग चलूं
बस बस परे हो शौक ये अपने तयीं नहीं ॥
आतिश से फुक रही है मेरे तन बदन में आह
जबसे के रूबरू वो रुखे आतिशी नहीं ॥
क्या जाने क्या उसमें है लौटे है जिसपे दिल
यूं और क्या जहां में कोयी हसीं नहीं ॥

" प्रियेचें रात्रंदिवस चिंतन चालू आहे. अशा स्थितींत मृत्यु आला तर आमच्या कबरींत देवदूतांच्याऐवजीं अप्सराच येतील. देवा, विरहावस्थेंत जुरातला मृत्यु येऊं देऊं नको. त्याला मरण यायचेंच तर प्रिया-मीलनाच्या वेळीं येऊं दे. "

अजल गर अपनी खियाले जमाले यार में आये
तो फिर बजाये फरिश्ता परी मज़ार में आये ।।
उठे जहांसे न जुरात उठाके दर्दे फिराक
इलाही मौत भी आये तो वस्ले यार में आये ।।

" आम्ही पूर्वीं प्रेमभावनेची टिंगल उडवीत होतों. आतां रडण्याची वेळ आली आहे. पूर्वीं कोणी हृदयावर डल्ला मारणारसें वाटलें तर आम्ही त्यांची थट्टा करीत होतों. आतां अश्रूंनीं आमचें तोंड धुतलें जाऊं लागलें आहे. रस्त्यांत चालतां चालतां अचानक सोन्याचा तुकडा लागावा त्याप्रमाणें आमचें हृदय फुकट तिला हस्तगत झालें आहे. "

जुस्तुजूमें दिलके बहलानेकी जो खोना पडा ।
जो हंसी की बात थी सो उसका अब रोना पडा ॥
कोई दिल मांगे था तो कहते थे हम मूंह धो रखो ।
सो ये कहते कहते अब अश्कोंसे मूंह धोना पडा ॥
नकदे दिग अपना लगा यूं जुरात मुफ्त हात ।
राह चलते जिस तरह पावे कोयी सोना पडा ॥

" विरहानें सारी रात्र झोपेवांचून जाते. त्यांत ती दुसऱ्याशीं मौज करीत असावी अशी शंका आली कीं, मन अस्वस्थ होतें. होणारच. आम्हाला हृदय नाहीं कीं काय काय ? "

शब चली जाती है लेकिन आंख लग जाती नहीं ।
दिलकी बेताबीसे सारी रात नींद् आती नहीं ।।
गैर की छातीपे सर धरकर जो लेहा है यो शोख ।
दिल मेरा क्यौं कर न उमडे क्या मिरी छाती नहीं ? ।।

उत्तान शृंगार

पण तत्कालीन प्रतिष्ठित मंडळींना जुरातच्या ह्या शृंगारिक कविता आवडल्या नाहींत.

त्यांना त्या उत्तान वाटूं लागल्या. वास्तविक पाहतां आजच्या रूढ कवितांच्या मानानें त्या फिक्याच वाटतील. खालील कविता पाहाः--

गर वो हाथ आयें तो जानू पे बिठाये रखिये ।
लब से लब सीने से सीने को मिलाये रखिये ।।
बस में वो पर्दानिशी अपने गर आजाये तो बस ।
कुंजे खिल्वत में उसे सबसे छुपाके रखिये ॥
और बख़्त अपने जो बेदार हों तो आठ पहर ।
क्या ही लिपटाके गले साथ सुलाये रखिये ।।

किंवा :--

हांथ पांव को लगाने वस्ल में देते नहीं ।
आपके हाथ ये अच्छा सताना लग गया ।।
क्या कहूं उसकी अदायें वस्ल की शबको के बस ।
हाथ लग जाते हि बस क्या कसमसाना लग गया ॥

वस्ल म्हणजे मीलन, इतकें सांगितलें तर वरील ओळींचा अर्थ सोपा आहे. आणखी एका कवितेंत प्रिया म्हणते :—

शब घर जो रहा मिरे हो मेहमान। था सुबह ये किस अदासे कहना॥
ताकद् न रही बदनमें है है । कुर्बान गया यहां का रहना ॥

आणखी खालील कविता पाहाः--

एक आह सर्द खींच के रह जाते हैं हम आह ।
दिल को मसोस सीने पे हाथ अपने मार कर ।।

कहना किसीका याद जब आता है ये हमें ॥
इतना न भींच भींच के तू मुझको प्यार कर ॥

किंवा :—

देके बोसा मुझे चितवन में जताता है वो शोख ।
ऐसा पाया है भला तूने मजा और कहीं ॥

वर दिलेल्या कविता सुप्रसिद्ध कवि मीर यालाहि आवडल्या नाहींत.

एका मुशाइऱ्यांत कविता वाचून झाल्यावर जुरात मीरपाशीं गेला आणि जवळ बसून "माझी कविता कशी काय वाटली?" असें त्यानें विचारलें. मीरनें प्रथम उत्तर देण्याचें टाळलें. जुरातनें फारच आग्रह केला तेव्हां मीरनें म्हटलें,

"कैफियत इसकी ये है के तुम शेर तो कहना नहीं जानते हो । अपनी चूमाचाटी कहलिया करो."

म्हणजे "तुम्हाला काव्य तर येत नाहीं. अशाच चुंबनालिंगनादींच्या गोष्टी तुम्ही करीत जाव्यात."

दिल्ली-वियोग

दिल्लीहून निर्वासित झालेल्या इतर कवींप्रमाणें जुरातलाहि दिल्ली सोडल्याचें दुःख सारखें डांचत होतें. अनेक कवितांतून त्यानें आपली व्यथा वर्णन केली आहे. गजलांच्या रूढ संकेतांत तो म्हणतो :– "आतां आम्ही आहोंत आणि परदेशांतील ही रात्र आहे. स्वदेशांतील प्रभात पाहून काळ लोटला आहे. कैदेंत सांपडलेले आम्ही गप्प कां आहोंत म्हणून काय सांगावें? बा प्रभात काळच्या वायो, तूं आपली वाट चालूं लाग कसा. तुला या चौकशा कशास हव्या आहेत?"

"पूर्वीं केवढीं वैभवें तेथें नांदत होतीं. आतां तेथें धूळहि शिल्लक राहिली नाहीं. शहर लुटलें जावें तर तें असें आणि इतकें कां? आतां उपवनांत कांहीं शिल्लक नाहीं. आम्हाला स्वातंत्र्य मिळालें तरी काय कामाचें?"

थी जाये ऐशो इश्रत अब खाक भी नहीं है ।
कोई नगर करे है बरबाद इस तरह का ॥
जब खाक नहीं चमन में तब हम कफस से छूटे ।
किस काम आये होना आजाद इस तरह का ॥

"उपवनांतून लांब अशा स्थळीं बुलबुल पक्ष्यानें तळमळत पडावें तसा मी सुंदरींच्या संगतीपासून दूर पडलों आहें. किंवा कोणी प्रवाश्यांच्या थव्यापासून सुटून मागें राहावा तसें आम्ही सोबत्यांपासून दूर झालों आहोंत."

बसाने बुल्बुल दूर अज चमन उफ्तादा अब आह।
पडे तडपते हैं हम बज्मे गुलरुखांसे दूर॥
हम इस तरह रहे याराने रफ्तगांसे दूर।
गरीब ज्यूं कोई रह जाये कारवांसे दूर॥

अभिमान

दिल्लीहून निघून बाहेर पडलेल्या सगळ्या कवींत, म्हणजे मीर, सौदा, जुरात, मसहफी इत्यादींच्या काव्यांत, आपल्याला हा उदास सूर दिसून येतो.

मैफलींच्या मौज-मजांतून दंग असावें आणि मग एकदम हृदयांत असह्य कळ येऊन जीव घाबरा व्हावा, असें लखनौंतील दिल्लीकर कवींच्या बाबतींत झालें आहे.

जुरातनें जेथें प्रेम, विरह, मीलन इत्यादि भावनांचीं उत्कृष्ट वर्णनें केलीं आहेत तेथेंच आपल्या अंतरींच्या व्यथेला काव्यांतून वाट करून दिली आहे. माझ्या काव्यांत हें विशेषेंकरून आढळून येईल असें सांगतांना तो म्हणतो :—

जहां कुछ दर्द का मजकूर होगा
हमारा शेर भी महशूर होगा॥

या रंगेल पण संवेदनाशील कवीची लोकप्रियता पाहतां जुरातचा अभिमान अगदीं अनाठायीं आहे असें कोण म्हणेल?

● ● ●

: ७ :

कविता-वधूची रम्य मुंडावळ !

ग़ालिब आणि मोमिनच्या बरोबरीनें एकोणिसाव्या शतकाच्या वीथींत दिल्लींतील काव्यक्षेत्र वैभवसंपन्न करणारा राजकवि शेख इब्राहीम ज़ौक़ याचा जन्म इ. स. १७९० मध्यें दिल्ली येथें झाला.

ज़ौक़चा बाप शेख महमद रमजान हा साधा शिपाई गडी असून नवाब लुत्फे अलीखानाच्या घरचा कारभार पाहात असे.

ज़ौक़चें सुरुवातीचें शिक्षण 'हाफिज गुलाम रसूल' नांवाच्या बादशाही पाठकाकडे झालें. काव्यांतील धडे ज़ौक़नें प्रथम गुलाम रसूलपाशीं गिरविले. त्या आळींत मीर काजिम हुसेन नांवाचा ज़ौक़चा सहाध्यायी राहात होता. दोघेहि काव्याचे शौकीन. फावल्या वेळीं कविता रचीत असत. त्या काळीं ज़ौक़नें एक कविता लिहिली. तिची एक द्विपदी खालीलप्रमाणें आहे.

" चंद्र निघाल्यावर चुंबन देईन असें तूं म्हटलें होतेस. तुझ्या भालप्रदेशावर झूमरचा दागिना म्हणजे चंद्रच जणू ! मग वचनपूर्तीला आतां दिरंगाई कां ? "

माथे पे तिरे झुमके है झूमर का पडा चांद्
ला बोसा, चढे चांद् का वादा था, चढा चांद् ॥

काजिम हुसेनच्या सल्ल्यानें ज़ौक़नें राजकवि शहा नसीरचें शिष्यत्व पत्करलें.

पण गुरूला लवकरच शिष्याचा मत्सर वाटूं लागला असें दिसतें. ज़ौक़नें कविता लिहून नेली कीं, त्यांत खाडाखोड कर, त्या कुचकामाच्या आहेत असें म्हण, असा प्रकार शहा नसीरनें सुरू केला. ज़ौक़ला याचें फार वाईट वाटे. शहा नसीरचा मुलगा वजीहुद्दीन मुनीर यालाहि काव्याचा नाद असे. निकृष्ट म्हणून ठरविलेल्या आपल्या कविता मुनीर आपल्या म्हणून मुशाइऱ्यांतून मिरवूं लागला तेव्हां ज़ौक़चे डोळे उघडले. शेवटीं गुरूनें हेटाळणी करून तुच्छ म्हणून संभावना केलेली कविता त्यानें मुशाइऱ्यांतून म्हटली ती अतिशय गाजली. तेव्हांपासून ज़ौक़नें हळूहळू आपल्या कविता शहा नसीरला दाखविणें बंद केलें.

जफरच्या मैफलींत

त्या वेळीं अकबरशहा हा गादीवर होता. त्याला काव्याची विशेष आवड नव्हती. पण राजपुत्र अबू जफर (हाच पुढें बहादुरशहा जफर म्हणून गादीवर आला) हा काव्याचा मोठा रसिक होता. त्याच्या भोंवतीं अनेक कवि गोळा झाले होते. हकीम सनाउल्लाखां फिराक, मीर, ग़ालिब, अलीखां सय्यद, अब्दु-रहमान खान एहसान, बुन्हाणुद्दीन खान जार, हकीम कुद्रतुल्लाखान कासिम, त्याचा मुलगा हकीम इज्जतुल्ला खान इश्क, मीर तकी मीरचा शिष्य मियां शकीबा, सौदाचा शिष्य मिर्जा अजीमबेग अजीम, मीर कमरुद्दीन मिन्नत आणि त्याचा मुलगा मीर निज़ामुद्दीन मिन्नत हे कवि, राजपुत्र जफरच्या मैफलींत हजर असत. तेथें ज़ौकचा प्रवेश झाला. जफरचा गुरु शहा नसीर हाच होता. दक्षिण हैद्राबादचें बोलावणें आल्यावरून तो तिकडे निघून गेला. त्यामुळें ज़ौकनें जफरच्या कविता तपासून दुरुस्त करून देण्यास सुरुवात केली. मग राजपुत्रानें ज़ौकला आपला उस्ताद म्हणून नेमून महिना चार रुपयांचें वेतन ठरविलें. यामुळें ज़ौकची कीर्ति चहूंकडे पसरली.

याच सुमारास ज़ौकचा, मिर्जा ग़ालिबचे सासरे नबाब इलाही बख़्श यांशीं संबंध आला. इलाही बख़्श याला काव्याचा नाद होता. एक दिवस त्यानें कौतुकानें ज़ौकला बोलावून कविता म्हणण्यास सांगितलें. त्या वेळीं जौकनें रचलेल्या गजलेची पहिली द्विपदी खालीलप्रमाणें होती:—

" तिनें माझ्या हृदयाचें लक्ष्य घेऊन नयनशर फेंकला तों माझे प्राण व्याकूळ झाले. भाला फेंकला एकीकडे (हृदयावर) आणि येऊन लागला दुसरीकडे (प्राणावर)."

निगह का वार था दिलपर, फडकने जान लगी ।
चली थी बरछी किसीपर किसीके आन लगी ॥

आणखी एक कविता ज़ौकनें अशाच एका भेटींत म्हटली ती खालीलप्रमाणें होती:—

" ती आज आली नाहीं तर आम्ही जिवंत राहूं असें वाटत नाहीं. अगे तुझ्या बैठकींत हजार गोष्टींची चर्चा होते, पण आमचा चुकूनहि उल्लेख होत नाहीं. "

जीना नजर अपना हमें असला नहीं आता ।
गर आज भी वो रश्के मसीहा नहीं आता ॥
मजकूर तिरे बज्म में किस का नहीं आता ?
पर जिक्र हमारा नहीं आता नहीं आता ॥

इलाही बख़्शनें एकदा तल्वार विकत घेतली. त्यावर त्यानें एक ओळ म्हटली कीं, " म्हातारपणांतहि आम्हाला तल्वारीची इतकी आसक्ति आहे. " लगेच ज़ौकनें पहिली ओळ म्हटली कीं, " तिच्या खड्गरूपी वक्र भुंवयांवर आम्ही आमच्या

शिराची बाजी लावण्यास निघालों आहोंत, इतका आम्हाला या वयांत तल्वारींचा षौक आहे."

सर लगादें अवरूये खमदार की कीमत में आज
इस जईफी में यहांतक शौक है तल्वार से ।।

अकबरशहासमोर ज़ौकनें एक कसीदा (स्तुतिगीत) म्हटला. त्यावर बादशहाकडून ज़ौकला 'खाकानीये हिंद' किताब मिळाला.

पुढें बहादुरशहा बादशहा झाल्यावर ज़ौकला प्रथम तीस आणि नंतर शंभर रुपये मासिक वेतन मिळूं लागलें. बहादुरशहाच्या दरबारांत त्या काळीं ग़ालिब, मोमिन आणि ज़ौक हे तिन्ही कवि सारख्याच तेजानें तळपत. ग़ालिब आणि ज़ौकच्या सवाल-जबाबांच्या आणि उत्तर-प्रत्युत्तराच्या कितीतरी आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत.

सवाल-जवाब

एकदा बादशहाचा मुलगा मिर्जा जवां बख्त याचें लग्न ठरलें. आपण लग्नांत मंगलाष्टकें म्हणतों तसें मुसलमानांत विवाहप्रसंगानें कविता रचतात त्याला 'सेहरा' म्हणतात. 'सेहरा' म्हणजे वराची मुंडावळ. अशीं गीतें रचण्यांत कवींत आपापसांत अहमहमिका लागत असे. जवां बख्तच्या विवाहप्रसंगीं ग़ालिबनें एक सेहरा म्हटला. त्यांत शेवटची ओळ खालीलप्रमाणें होती —

" आम्ही रसिक आहोंत. ग़ालिबचे पक्षपाती नाहीं. आम्हीहि बघूं याच्यापेक्षां उत्तम असा सेहरा कोणी लिहूं शकेल का. "

हम सुखन फहम है ग़ालिब के तरफदार नहीं ।
देखें इस सेहरे से कह दे कोई बेहतर सेहरा ॥

बादशहाला वाटलें कीं, आपण ज़ौकची राजकवि म्हणून नेमणूक केली त्यावर ही टीका आहे. त्यानें ज़ौकला याचें उत्तर देण्यास सांगितलें. ज़ौकनें जो सेहरा लिहिला त्याच्या शेवटच्या ओळी खालीलप्रमाणें होत्या —

" ज्याला आपल्या काव्यांतील प्रभुत्वावर गर्व आहे त्याला जाऊन सांगा कीं, पट्टीचे कवि सेहरा लिहितात तो असा ! "

जिसको दावा है सुखन का ये सुनादे उसको ।
देख इस तरहसे कहते हैं सुखन्वर सेहरा ॥

आणि मग ग़ालिबनें बादशहाची समजूत घातली. त्यानें म्हटलें कीं,

" मी कुणाला उद्देशून कांहीं म्हटलें नाहीं. असें असेल तर माझें तोंड काळें होवो. मला कांहीं वेड लागलें नाहीं. माझें नशीब वाईट असेल, पण माझा स्वभाव वाईट नाहीं. परमेश्वरसाक्ष, मी खरें बोलत आहें. मला खोटें बोलण्याची संवय नाहीं. "

रूये सुखन किसी की तरफ हो तो रूसियाह ।
सौदा नहीं जुनूं नहीं बहशत् नहीं मुझे ॥
किस्मत बुरी सही पे तबीयत बुरी नहीं ।
है शुक्र की जगह के शिकायत् नहीं मुझे ॥
सादिक हूं अपने कौलका ग़ालिब खुदा गवाह ॥
कहता हूं सच के झूट की आदत् नहीं मुझे ॥

असें गोड लिहून ग़ालिबनें बादशहाची समजूत घातली आणि हें प्रकरण मिटलें.

उत्तम कसीदाकार

उर्दूत स्तुतिगीतांना कसीदा म्हणतात. कसीदा रचणाऱ्यांत कविश्रेष्ठ सौदा हा अग्रगण्य गणला जातो. ज़ौकचीं स्तुतिगीतें गुणांत सौदाच्या बरोबरीनें मानलीं गेलीं आहेत. बादशहा आजारांतून उठला त्या वेळीं ज़ौकनें एक उत्कृष्ट कसीदा म्हटला. त्याच्या मोबदल्यांत बादशहानें ज़ौकला 'खान बहादूर' हा किताब आणि चांदीची अंबारी असलेला हती बक्षीस दिला व अशाच एका प्रसंगीं ज़ौकला एक गांव जहागिरींत मिळाला.

बादशहाच्या कविता दुरुस्त करून दे, अपुऱ्या कविता पूर्ण करून दे, आणि कधीं कधीं कविता स्वतःच रचून त्यांत बादशहाचें कवितेंतील जफर हें नांव ठेवून दे, हीं कामेंहि ज़ौकला करावीं लागत. त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, बहादुरशहा जफरच्या नांवावर मोडणाऱ्या कविता त्याच्या किती आणि ज़ौकनें करून दिलेल्या किती हें सांगणें कठीण झालें आहे. "जफरचें काव्य सुधारून देण्याच्या व त्याला काव्य करून देण्याच्या कटकटींत मला माझा 'दीवान' म्हणजे कविता-संग्रह पूर्ण करतां येत नाहीं" अशी ज़ौकनें तक्रार केली आहे.

ज़ौक मुरत्तब क्योंकर हो शिकवये फुरसत किससे करें ?
बांधे गले में हमने आप .खुद जफर के झगडे है ॥

बादशहाच्या आश्रयाखालीं ज़ौकला अपार कीर्तीचा लाभ झाला. खुद्द बादशहाची सांपत्तिक स्थिति जेथें चांगली नव्हती तेथें राजकवीच्या पदरांत काय आणि किती पडणार ? पण तेवढ्यावर ज़ौक संतुष्ट होता. एकदा हैद्राबादचा प्रधान चंदूलाल यानें कांहीं रक्कम आणि वस्त्रें पाठवून त्याला हैद्राबादेस बोलाविलें; पण ज़ौकनें सांगून पाठविलें कीं, "दक्षिणेंत आजकाल काव्याला चांगलाच आश्रय लाभत असला तरी दिल्लीच्या पेठा आणि आळी सोडून तिकडे कोण जाणार ?"

आजकल गरचे दकन में है बडी कद्रे सुखन ।
कौन जाये ज़ौक पर दिल्ली की गलियां छोडकर ॥

उर्दू भाषा–प्रभुत्व

उर्दूवर ज़ौकचें विलक्षण प्रभुत्व होतें. ‘ ग़ालिबच्या कल्पना आणि ज़ौकची भाषा ’ अशी म्हणच रूढ झाली आहे. ज़ौकच्या कितीतरी ओळी अद्यापि लोक संभाषणांत वापरतात. “ जीवन क्षणभंगुर आहे–तें हसतखेळत घालवा, नाहीं तर दुःख करीत ! ” हें विशद करतांना ज़ौक म्हणतो–“ बाई ज्योति, तुझें जीवनच मुळीं एका रात्रीचें आहे–मग तें कसेंहि घालव ! ”

अय् शम्मा तेरी उम्रे तबई है एक रात ।
रोकर गुजार या उसे हंसकर गुजार दे ॥

अल्पवयांतच वारलेल्या होतकरू तरुणांबद्दल ज़ौक म्हणतो, “ फुलें आपला दोन दिवसांचा बहर लुटवून जातात. आम्हाला दुःख होतें तें न उमलतांच कोमेजून जाणाऱ्या कळ्यांविषयीं ! ”

फूल तो दो दिन बहारें जांफ़िज़ां दिखला गये ॥
हसरत उन गुंचोंपे है जो बिन खिले मुरझा गये ॥

कांहीं प्रसंगानें ज़ौकच्या प्रतिभेनें उत्कृष्ट गजला निर्माण केल्या आहेत. एकदा बादशहाचा दरबार चालू होता. इतक्यांत एक राजपुत्र घाईघाईनें दरबारांत आला आणि त्यानें बादशहाच्या कानांत कांहीं सांगितलें. निरोप सांगून झाल्यावर तितक्याच घाईनें तो परत जाण्यास निघाला. तों अहसनुल्लाखानांनीं म्हटलें, “ साहबे आलम, ही घाई कशाची ? हें आतांच येणें काय आणि आतांच जाणें काय ? ” यावर साहबे आलम (राजपुत्रांना साहबे आलम म्हणजे ‘ जगाचे मालक ’ म्हणून हांक मारीत) नीं म्हटलें, “ तर काय, आम्ही स्वेच्छेनें आलों नाहीं आणि स्वेच्छेनें जात नाहीं–अपनी खुशी न आये न अपनी खुशी चले ! ”...यावर बादशहांनीं ज़ौकला म्हटलें “ उस्ताद, ओळ तर उत्कृष्ट आहे. यावर कविता झाली पाहिजे. ” यावर ज़ौकनें तावडतोब खालील उत्कृष्ट गजल रचली:––

अपनी खुशी न आये.......

“ जीवनानें आम्हांला जगांत आणिलें, आम्ही आलों, आतां मृत्यु घेऊन चालला आहे––आम्ही जात आहोंत ! आपल्या इच्छेनें आम्ही आलों नाहीं; आणि आपल्या इच्छेनें जात नाहीं ! आमच्यासारखा कच्चा जुगारी कोणी नसेल. जे डाव आम्ही खेळलों ते सर्व विपरीतच निघाले. जगाशीं आसक्ति ठेवूं नये, हें सर्वांत उत्तम. पण काय करावें ? आसक्तीशिवाय कामेंच पार पडतना ! मार्कंडेयाचें आयुष्य मिळालें तरी मृत्युसमयीं आम्हांला वाटणार कीं, जगांत आतांच आलों; आणि आतांच चाललों ! जगांत कांहीं काळ तरी राहायला मिळालें का ? ज़ौक, तूं

आतां या जगाच्या उपवनांतून मजेनें जात आहेस. आतां बागेंत प्रभातकाळचा वारा हवा तितका वाहो. आपल्याला काय त्याचें ?

लाई हयात आये कजा ले चली चले ॥
अपनी खुशी न आये न अपनी खुशी चले ॥
हमसा भी इस बिसात पे । कम होगा बदकुमार ॥
जो चाल हम चले वो वहोत ही बुरी चले ॥
बेहतर तो है यही के न दुनियासे दिल लगे ॥
पर क्या करें जो काम न बेदिल्लगी चले ॥
हो उम्रेखिजर भी तो हो मालूम वक्ते मर्ग ॥
हम क्या रहे यहां ? अभी आये अभी चले ॥
जाते हवाये शौक में इस चमनसे 'ज़ौक' ।
अपनी बलासे बादे सबा अब कभी चले ॥

या विषयावर ज़ौकच्या अनेक गजला आहेत. कालचक्राला (आकाश) उद्देशून तो म्हणतो, " बा कालचक्रा, कोणीहि भटक्या तुझ्यामुळें एके ठिकाणीं टिकूं शकला नाहीं. पण तीच स्थिति तुझी नाहीं का ? क्षणभर थांबावें म्हटलें तर तसें करणें तुला स्वतःलाच शक्य नाहीं ! "

कोई आवारा तेरे नीचे अय गर्दू न ठैरेगा ॥
व लेकिन तू भी गर चाहे के मैं ठैरूं न ठैरेगा ॥

" आकाशाकडून (काळाकडून) आम्ही विलासाच्या मदिरेची अपेक्षा करीत होतों पण पाहतों तों हातीं रिकामें पात्र लागलें ! "

मये इश्रत तलब करते थे नाहक आसमांसे हम ॥
के आखिर जब उसे देखा फकत् खाली सुबू निकला ॥

" अरे, हें तारुण्य म्हणजे दोन दिवसांचा बहर. याचा उपभोग घे. हा ऋतु पुन्हा येणार नाहीं. "

गाफिल, है वहारे चमन उम्रे जवानी
कर सैर, के मोसम ये दुबारा नहीं आता ॥

सोवळा असूनहि रसिक

उर्दू साहित्यिकांत प्रेमाघातानें विद्ध झालेले अनेक आढळतात. मीरच्या आयुष्यांत तरुणपणींच प्रेम-प्रकरण उद्‌भवलें होतें. त्यामुळें त्याची कांहीं दिवस वेड्या-सारखी स्थिति झाली होती. गालिब हा वयाच्या चोविसाव्या वर्षी एका नर्तकीच्या प्रेमपाशांत सांपडला होता. मोमिनचें हृदय एका कवयित्रीनें हिरावून घेतलें होतें.

कवि मसहफीची प्रेयसी ' इस्मत ' तर त्याच्या अनेक कवितांचा विषय झाली आहे. दाग़ आणि सुप्रसिद्ध नर्तकी मुन्नीजान यांचें प्रेमप्रकरण ' फिर्यादे दाग़ ' या दीर्घ काव्यांत चित्रित झालें आहे. कवि ' जुर्रात ' हा तर गोशांतील सुंदर स्त्रिया पाहण्यास मिळाव्या म्हणून कांहीं दिवस आंधळ्याचें सोंग घेऊन फिरत होता ! रंगीन या कवीच्या आयुष्यांत तर अनेक स्त्रिया येऊन गेल्या आणि तो आत्मविश्वासानें म्हणे कीं ' तुला गर्व असेल तर आम्हीहि कांहीं कमी नाहीं, तूं नाहींस तर दुसरी आणि दुसरी नाहीं तर तिसरी ! ''

तू है हरजाई तो अपना भी यही तौर सही ।
तू नहीं और सही, और नहीं और सही ।।

पण ज़ौकच्या आयुष्यांत ' वारदाते कलबी ' म्हणजे हृदयविकाराचे झटके आले नाहींत. पण तो अत्यंत रसिक होता. प्रेमजीवनाचीं, रमणींचीं आणि प्रेमाचीं त्यानें हृद्य चित्रें रेखाटलीं आहेत.

कांहीं उदाहरणें—

" केवळ दगडाचें चुंबन घेतलें तर काव्याच्या यात्रेचें पुण्य लागतें. ठीक आहे म्हणूनच आम्हीहि या पाषाण हृदयीच्या ओठांचें चुंबन घेतलेंच आहे ! ''

हज्र के चूमनेही पर है हजे काबा अगर ।
तो बोसा हमने भी उस संग आसतांके लिये ।।

"आम्हीं अश्रु ढाळण्याचें ठरविलें तर नद्या वाहूं लागतील. दंवबिंदूप्रमाणें आम्हाला मुळूमुळू रडतां येत नाहीं."

हम रोने पे आ जायें तो दरियाहि बहायें ।
शबनम की तरह से हमें रोना नहीं आता ।।

" प्रेमामुळेंच जग उज्ज्वल झालें आहे. या अंधारांत हाच एक प्रकाश आहे. ''

फरोगे इश्क से है रोशनी जहां के लिये ।
यही चिराग है इस तीरा खाकदां के लिये ।।

" मदिरापानानें आरक्त झालेले तिचे नेत्र पाहण्याचा अवकाश, सूफी साधुसुद्धां मद्यपी बनल्याशिवाय राहणार नाहीं ! ''

चश्म उसकी नशेसे जब गुलाबी हो जाये ।
सूफी उसे देखकर शराबी हो जाये ।।

" त्या निष्ठुर प्रियेच्या डोळ्यांशीं डोळे भिडतात तेव्हां आपले प्राण मृत्यूशीं झगडतात असें वाटतें. भोळ्या प्रेमिकाशीं ती जेव्हां डोळे भिडविते त्या वेळीं तिच्या डोळ्यांतील चंचलपणा पाहण्यासारखा असतो."

आंख उस पुरजफा से लडती है जान कुश्ती कजासे लडती है।
देखो इस चश्मे मस्त की शोखी जब किसी पारसासे लडती है॥

" प्रिये, तूं आपल्या सुंदर चेहऱ्याची ज्योत घेऊन जगभर धुंडाळून पाहा. माझ्यासारख्या सौंदर्याचा भक्त तुला आढळयचा नाहीं."

मुझसा मुश्ताके जमाल एक न पावोगे कहीं।
गर्चे ढूंढोगे चिरागे रुखे जेबा लेकर॥

"बरें झालें, त्या सुंदरीनें संकोचानें तोंडावर बुरखा घेतला. नाहींतर आम्ही घसरलोंच होतों. परमेश्वरानेंच आमची अब्रू राखली."

शुक्र पर्देहीमें उस बुत को हयाने रखा।
वर्ना ईमान गया ही था खुदाने रखा।

अखंड कीर्ति, मानमरातब आणि उत्तम लौकिक संपादून ज़ौक़ १६ नोव्हेंबर १८५४ रोजीं मृत्यु पावला. इ. स. १८५७ चा प्रलय त्यानें पाहिला नाहीं. तें दुःख भोगणें ग़ालिबच्या नशिबीं होतें. पण ज़ौक़च्या हजारों कविता दिल्लीच्या प्रलयंकारी संग्रामांत नष्ट झाल्या. ज़ौक़चा शिष्य सुप्रसिद्ध उर्दू साहित्यिक महंमद हुसेन आज़ाद यानें दोन अडीचशें ग़ज़ला, कांहीं कसीदे आणि रुबाया गोळा करून छापल्या. ज़ौक़चें एवढेंच काव्य शिल्लक राहिलें आहे. पण त्यांतूनहि त्याच्या दर्जेदार प्रतिभेचा प्रत्यय येतो.

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत ग़ालिब, मोमिन आणि ज़ौक़ यांनीं आपल्या तेजानें उर्दूचें काव्यगगन उजळून टाकिलें. तिघेहि आपापल्या परीनें असामान्य होते. पण ज़ौक़चें वैशिष्ट्य त्यानें आपल्या मरणापूर्वीं तीनच तास आधीं म्हटलेल्या खालील ओळींत आहे, "आज ज़ौक़नें जगाचा निरोप घेतला म्हणतात. परमेश्वर त्याच्यावर कृपा करो. मोठा उमदा माणूस होता !"

कहते हैं आज ज़ौक़ जहांसे गुजर गया।
क्या ख़ूब आदमी था खुदा मगफरत करे॥

●●●

: ८ :

रंगेल कवि ‘दाग़’

एकोणिसाव्या शतकांत, दिल्ली शहर हें उर्दू कविमंडळाचें मोठें प्रभावी आगर बनलें होतें. ग़ालिब, मोमिन, ज़ौक़ ही त्रयी तर गाजलेली होतीच, पण याशिवाय वरील त्रयीच्या शिष्यांपैकीं अनेकांनीं उर्दू साहित्यांत आपलें नांव चिरंजीव केलें.

ग़ालिबचा शिष्य अल्ताफ़हुसेन हाली, ज़ौक़चे शिष्य दाग़ आणि महंमद हुसेन आज़ाद इत्यादींचीं नांवें आपल्या डोळ्यांसमोर या संदर्भात येतात. त्यांतल्या त्यांत दाग़ला उर्दू काव्यांत जी प्रसिद्धि लाभली त्याचीं कारणेंहि अनेक आहेत. दाग़चें लहानपण उर्दूच्या माहेरांत, म्हणजे लाल किल्लयांत गेलें. १८५७ च्या सुमारास दाग़नें दिल्ली सोडली आणि तेथून तो रामपूरच्या नबाबाच्या आश्रयाला गेला. रामपूरला दाग़ इ. स. १८८७ पर्यंत होता. नबाबाच्या मृत्यूनंतर तो हैद्राबादेस गेला. तेथें निजाम महबूब अलीखान (१८६९ ते १९११) यानें त्याचें काव्य-क्षेत्रांत शिष्यत्व पत्करलें. त्याला फसीहुल्मुल्कची पदवी दिली. त्याला मासिक दोन हजार रुपये पगारावर राजकवि म्हणून नेमलें. अशा रीतीनें मानमरातब आणि संपत्तीचा उपभोग घेऊन दाग़नें १७ फेब्रुवारी १९०५ रोजीं म्हणजे वयाच्या चौऱ्याहत्तराव्या वर्षी इहलोकची यात्रा संपविली. दागची शिष्यसंख्या बरीच होती. पण एकाच शिष्याचें नांव दागला अमर करण्यास पुरें आहे, आणि तें म्हणजे कवि-श्रेष्ठ इक्बाल याचें होय.

नबाब इब्राहीम ऊर्फ मिर्जाखान दाग़ याचा जन्म १५ मे १८३१ रोजीं दिल्ली येथें झाला. दागचा बाप शम्सुद्दीन हा फिरोझपूर झरका या लहानशा संस्थानचा नबाब होता. दाग़ची आई वजीर बेगम ऊर्फ छोटी बेगम ही काश्मिरी होती. तिचें सौंदर्य अप्रतिम म्हणून शम्सुद्दीननें तिच्याशीं निका लाविला होता. या जोडप्याच्या पोटीं दाग़चा जन्म झाला.

सुंदरीपायीं खून ?

दाग़ अजून चार वर्षांचा झाला नाहीं तोंच शम्सुद्दीनवर मोठाच प्रसंग गुजरला. दिल्लीचा रेसिडेंट फ्रेजर आणि शम्सुद्दीन यांची गाढ मैत्री होती, पण

कालांतरानें त्यांचें आपसांत वैमनस्य निर्माण झालें. लोकप्रवाद असा कीं, फ्रेजरचें लक्ष शम्सुद्दीनच्या कुटुंबांतील एका तरुणीवर गेलें. कांहींच्या मतें ती दुसरीतिसरी कोणी नसून दाग़ची आई छोटी बेगम हीच होय. त्यांत जहागिरीसंबंधीं फ्रेजरनें पक्षपात केला असा शम्सुद्दीनचा ग्रह झाला. जहागिरीसंबंधीं शम्सुद्दीनचे आपले सावत्र भाऊ आणि चुलत बहिणीचा नवरा ग़ालिब यांबरोबर तंटे चालू होते. अशा परिस्थितींत २२ मार्च १८३५ रोजीं फ्रेजरचा एका अज्ञात इसमानें गोळी झाडून खून केला. या प्रकरणीं चौकशी होऊन शम्सुद्दीनवर खुनाचा आरोप सिद्ध झाला आणि ऑक्टोबर १८३५ मध्यें त्याला फांशीं देण्यांत आलें. फिरोझपूरचें संस्थान खालसा करण्यांत आलें.

या वेळीं दाग़चें वय अवघें पांच वर्षांचें होतें. नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर छोटी बेगम निराधार झाली. तिची बहीण उम्दा बेगम ही रामपूरच्या नबाबापाशीं होती. तेथें दाग़ कांहीं दिवस (१८४० ते १८४४) राहिला. इकडे दाग़च्या आईनें आगा तुराब अली नांवाच्या इसमाशीं घरोबा केला. त्याचें फळ म्हणजे आगा मिर्जा शागिल होय. याचा जन्म इ. स. १८४१ मध्यें झाला. आगा तुराब अलीचा लवकरच मृत्यु झाला. त्यानंतर बहादुरशहाचा मुलगा मिर्जा फतेहुल्मुल्क ऊर्फ मिर्जा फख़रू याची नजर छोटी बेगमवर पडली. लवकरच छोटी बेगमचा मिर्जा फख़रूशीं विवाह होऊन तिला 'शौकत महल' हा किताब देण्यांत आला. इ. स. १८४४ मध्यें दाग़ आपल्या आईबरोबर लाल किल्ल्यांत राहण्यास गेला. त्या वेळीं त्याचें वय तेरा वर्षांचें होतें. छोटी बेगमला मिर्जा फख़रूकडून खुर्शीद आलम हा मुलगा इ. स. १८४५ मध्यें झाला.

विलासी वातावरण

लाल किल्ल्यांत दाग़चे दिवस मोठ्या आरामांत गेले. तेथें त्याला काव्याचा नाद लागला. तेथील विलासी वातावरणांत दाग़ स्त्रीसौंदर्याचा उपासक बनल्यास नवल नाहीं. उर्दूचे सुप्रसिद्ध लेखक नियाज़ फतेपुरी म्हणतातः—

"अल्पवयांत तो किल्ल्याच्या अशा वातावरणांत जाऊन पोहोंचला कीं, जेथें माणसें अकालीं तरुण होतात आणि तारुण्याचा उपभोग घेणें त्यांना भाग पडतें. दाग़नें आपल्या आयुष्याचीं जवळ जवळ तीस वर्षें या वातावरणांत घालविलीं. लैंगिक भावनांचा प्रादुर्भाव दाग़ला याच ठिकाणीं झाला, आणि त्याच्या मनसोक्त-पूर्तीची संधीहि येथेंच त्याला मिळाली. त्याच्या काव्याचा हाच विषय निश्चित झाला.... सारांश, सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत दाग़चें काव्य रंगेलपणाच्या बाहेर पडूं शकलें नाहीं."

पण दाग़नें जी भाषा कमावली ती लाल किल्ल्यांत. उर्दू बोलभाषा, वाक्प्रचार, संकेत इत्यादींवर दाग़ला विलक्षण प्रभुत्व लाभलें. त्याचें काव्य न आवडणारेसुद्धां

दाग़च्या भाषेवर खुश असत आणि त्याचा हेवा करीत. सोपी, सुटसुटीत, सुबोध, अर्थपूर्ण आणि नादमधुर अशी दाग़ची उर्दू आहे. त्यांत ज़ौक़सारखा मुहाविऱ्यां-(वाक्संप्रदाय) चा बादशहा त्याला गुरु म्हणून लाभला.

आपल्या भाषाप्रभुत्वाचा दाग़ला विलक्षण अभिमान होता. तो म्हणतो, " माझ्या तोंडून जें निघतें ती दगडावरची रेघ समजा ! दुसरें कांहीं म्हणोत पण जें आम्ही बोलत नाहीं ती उर्दूच नव्हे. "

ग़ैरोंका इख़्तिरा व तसर्रुफ़ ग़लत है दाग़
उर्दू ही वो नहीं जो हमारी ज़बां नहीं ! ॥

" माझ्या प्रत्येक कवितेंत नावीन्य असतें. असा दुसरा कोणी कवि आहे काय ? "

दाग़ सा भी कोई शाइर है जरा सच कहना ।
जिसके हर शेर में तर्कीब नयी पाते हैं ॥

" मी वाणीचा जादुगार आहें. माझी शैली सर्वांपासून वेगळी आहे. "

दाग़ मोजिज़े बयान है क्या कहना ? तर्ज़ सबसे जुदा निकाली है ॥

" दाग़, धन्य आहे तुझ्या नखरेल वाणीची ! तुझ्या कवितासंग्रहांत एकहि फिक्की ओळ आढळणार नाहीं ! "

अल्ला अल्ला तेरी शोख़ बयानी अय् दाग़ ।
सुस्त एक शेर न देखा तेरे दीवान में कभी ॥

कपाळाचें चुंबन घेतलें !

दाग़चे शिक्षक सयद अहमद हुसेन यानें दाग़ला उर्दू-फार्सीचा अभ्यास करविला, सय्यद अमीरनें वळणदार अक्षरें काढणें शिकविलें, मिर्जा अब्दुल्ला बेग आणि मिर्जा संगी बेग यांनीं भाला-बोथाटीचें शिक्षण दिलें, सजनखान व बंदूरखान यांनीं घोड्यावर स्वारी करण्याचें शिकविलें आणि स्वतः मिर्जा फतेहुल्मुल्क युवराज यानें नेमबाजी शिकविली.

लवकरच दाग़ शहरांतील आणि किल्ल्यांतील मुशाइऱ्यांतून (कविसंमेलनांतून) भाग घेऊं लागला. दाग़नें आपली पाहिली कविता नबाब मुस्ताफा खान ' शेफ्ता ' याच्या मुशाइऱ्यांत म्हटली. त्याच्या सुरुवातीच्या ओळी खालीलप्रमाणें होत्या–

शरर व बर्क नहीं शोला व सीमाब नहीं
किस लिये फिर ये ठहरता दिले बेताब नहीं ?

" ही कांहीं ठिणगी नव्हे कीं वीज नव्हे, किंवा ज्वाला नव्हे कीं पारा नव्हे, मग कां बरें हें तळमळणारें हृदय एका ठिकाणीं स्थिर राहात नाहीं ? "

दुसरा मुशाइरा दिल्लींत जीनतबादींत झाला तेथें दाग़नें खालील ओळी म्हटल्याः—

लग गयी चुप तुझे अय् दाग़े हज़ीं क्यौं ऐसी ?
मुझ को कुछ हाल तो कम्बख्त बता तू अपना

" अरे उदास दाग़ ! तूं असा गप्प कां आहेस ? अरे कमनशिब्या, तुझी कांहीं तरी हकीकत सांग. "

लाल किल्ल्यांतील एका मुशाइऱ्यांत दाग़नें जेव्हां खालील ओळी म्हटल्या, तेव्हां बहादुरशहानें दाग़ला बोलावून त्याच्या कपाळाचें चुंबन घेतलें.

हुये मगरूर वो जब आह मेरी बे असर देखी ।
किसी का इसतरह यारब न दुनिया में भरम निकले ॥

" माझे निश्वास निष्फळ ठरले. प्रेयसीला कोण गर्व ! परमेश्वरा, जगांत असा भ्रमाचा भोपळा कुणाचाहि फुटूं देऊं नकोस."

दाग़ची खालील कविता ग़ालिबला फार आवडली.

रुख़े रोशन के आगे शमा रखकर वो ये कहते हैं ।
उधर जाता है देखें या इधर परवाना आता है ॥

" आपल्या तेजस्वी चेहऱ्यासमोर दिवा ठेवून ती म्हणते काय, ' मी पण बघतें आतां पतंग दिव्यावर झेप घेतात, का माझ्याकडे येतात तें ! '

उद्ध्वस्त दिल्लींतून रामपुरांत ?—

इ. स. १८५६ मध्यें दाग़चा सावत्र बाप युवराज मिर्जा फतेहुलमुल्क याचा एकाएकीं मृत्यु झाला. आतां दाग़ आणि त्याच्या आईला लाल किल्ल्यांतून बाहेर पडावें लागलें. इ. स. १८५७ च्या संघर्षांत दाग़ कांहीं दिवस दिल्लींत होता. सप्टेंबर १८५७ मध्यें त्यानें दिल्ली सोडली, आणि तो रामपूरच्या नबाबाच्या आश्रयाला गेला. मागें त्याची आई राहिली होती. तिच्यावर मोठा अवघड प्रसंग आला. ती एका इंग्रजाच्या हातीं लागली आणि त्याच्याबरोबर तिला कांहीं दिवस संसार करावा लागला. ब्लॉक नांवाच्या इंग्रजाकडून तिला एक मुलगी झाली. तिचें नांव ' मसीह जान ' ऊर्फ ' पातशहा बेगम '. ती पुढें कवयित्री झाली. फार्सी, इंग्रजी, उर्दू या तिन्हीं भाषांवर तिला चांगलेंच प्रभुत्व लाभलें होतें.

रामपूरचे नबाब युसुफ अलीखान यांच्यापाशीं दाग़ची मावशी ' उम्दा खानम ' पाहिल्यापासूनच राहात होती, आणि आपल्या आईचें बहादुरशहाच्या मुलाशीं-फतेहुल्मुल्कशीं-लग्न होईपर्यंत दाग़चें आयुष्य कांहीं वर्षे तरी रामपूरला गेलें असल्यामुळें, दाग़ला रामपूर येथें आश्रय मिळण्यास वेळ लागला नाहीं. पण त्याला

रामपूरला कायमची नोकरी इ. स. १८६६ मध्यें लागली. इ. स. १८६६ मध्यें नबाब युसुफअलीचा मृत्यु होऊन, त्याचा मुलगा कल्बे अलीखान रामपूरच्या गादीवर आला. १८५८ ते १८६५ च्या काळांत दाग़ दिल्लीला जाऊन येऊन असे. १८५८ मध्यें दिल्ली उद्ध्वस्त झाली. त्यावर इतर कवींच्याप्रमाणें दाग़नें पण एक शोकगीत रचलें आहे. त्यांतील कांहीं ओळी खालीं दिल्या आहेतः—

फ़लक जनाब व मलायक जनाब थी दिल्ली।
बिहिश्त व ख़ुल्दसे भी इंतिख़ाब थी दिल्ली॥
जवाब काहेको था? लाजवाब थी दिल्ली॥
मगर ख़ियालसे देखा तो ख़्वाब थी दिल्ली॥

"सर्व लोकांत दिल्ली श्रेष्ठ होती. स्वर्ग आणि नंदनवनापेक्षांहि दिल्ली श्रेष्ठ होती. दिल्ली अद्वितीय होती. पण विचारपूर्वक पाहिलें तर, दिल्ली म्हणजे एक स्वप्न होतें."

ये शहर वो है के इन्सान व जान का दिल था।
ये शहर वो है के हर क़द्रदान का दिल था॥
ये शहर वो है के हिंदोस्तान का दिल था।
ये शहर वो है के सारे जहां का दिल था।
रही न आधी यहां संगोख़िश्त (दगडविटा) की सूरत॥
बनी हुयी थी जो सारी बिहिश्त की सूरत!॥

रामपूर येथें त्या वेळीं कितीतरी कवि गोळा झाले होते. असीर, अमीर मीनाई, जकी, मुनीर, जानसाहेब, मन्सूर अली मन्सूर, रसा रामपुरी, निसार, गनी, शादां, बद्र, बशीर, सबा, शागिल, हर्य, उरुज इत्यादि कवींच्या सहवासांत दाग़चे दिवस आनंदांत जाऊं लागले. खुद्द नबाब कल्बे अली हा दाग़चा अत्यंत चहाता होता. दाग़ची सरकारी नोकरी म्हणजे पागेचें मुख्याधिकारपद होय. दाग़ इ. स. १८६६ पासून जुलै १८८७ पर्यंत रामपूरच्या नोकरींत होता. पुढें नबाब कल्बे अलीखान याच्या मृत्यूनंतर त्यानें नोकरीचा राजीनामा देऊन रामपूर सोडलें. रामपूरच्या मुक्कामांत दाग़चे दोन कवितासंग्रह "गुलज़ारे दाग़" आणि "आफताबे दाग़" प्रसिद्ध झाले. याशिवाय त्याचें दीर्घकाव्य 'फर्यादे दाग़' (दाग़चें गाऱ्हाणें) प्रसिद्ध झालें. त्याची हकीकत अशीः—

रंगेल 'दाग़' चा विरह-तरंग!

दाग़चा स्वभाव रंगेल होता. त्यांत अमीर-उमराव यांचा सारखा सहवास. गाणींबजावणीं, नाचरंग, शेर-शायरी यांमध्यें त्याचा काळ जात असे. नबाबानें

इ. स. १८६६ पासून रामपूर शहराला लागून असलेल्या बेनजीर बागेंत दरवर्षी मेळा भरविण्याची प्रथा सुरू केली. प्रदर्शन, नाचगाणीं, शेर–मुशाइरे इत्यादि प्रकार या मेळ्यांत होत. या मेळ्यांत उत्तम उत्तम गाणें-बजावणें आणि नर्तन करणारे कलावंत आणि कलावंतिणी गोळा होत. इ. स. १८८१ मध्यें कलकत्त्याची स्वरूपसुंदर नर्तकी मुन्नीबाई ऊर्फ ' हिजाब ' (संकोच पडदा) ही आली होती. तिचें सौंदर्य, तिचें गान-नर्तनांतील कौशल्य, तिचें कवित्वावरील प्रभुत्व, यामुळें दाग़चें तिच्यावर मन जडलें. पुढच्या वर्षीं हिजाब पुन्हा रामपूरला आली (इ. स. १८८२). तेव्हांहि दाग़ला तिचा सहवास घडला. कलकत्त्याला परत गेल्यावर हिजाबनें त्याला बोलाविलें. तिच्या सहवासासाठीं आतुर झालेला दाग़ एप्रिल १८८२ मध्यें रामपूरहून निघून दिल्ली, लखनौ, कानपूर, अलाहाबाद, पाटणा करीत करीत जूनच्या मध्यांत कलकत्त्यास पोहोंचला. तेथें हिजाबच्या सहवासांत सुमारें एक महिना राहून दाग़ रामपूरला परत आला. हिजाबचा विरह त्याला असह्य झाला. त्या आवेगांत त्यानें ' फर्यादे दाग़ ' ही मस्नवी (दीर्घ कविता) अवघ्या दोन दिवसांत लिहून काढली. मराठींतील ' विरहतरंग ' या काव्याची आठवण ' फर्यादे दाग़ ' वाचून होते.

' या खुदा ! हिच्यापासून वांचव '

त्यांतील ' हिजाब ' चीं वर्णनें तर बहारीचीं आहेत.

जुटी जुटी भौवोंकी वो तहरीर।
क्यों न दिल इस लकीर पर हो फ़कीर ॥
गर्दन उसकी है वो सुराहीदार।
हो सुराही भी देखकर सरशार ॥
ऐसे पत्थर वो दोनो .कुब्बएनूर।
शीशाये दिल हो जिनसे चिकनाचूर ॥
गात बांकी बदन सिडौल तमाम।
फ़ितना कद फ़ितना चश्म फ़ितना ख़िराम ॥
जिस तरफ़ उठ गयी वो शोख़ निगाह।
शोर उठा के बस .ख़ुदा की पनाह ॥

" एकत्र आलेल्या भुवयांची रेघ ! या रेघेवर मन वेडें कां होणार नाहीं ? मान सुरईसारखी. सुरईनेंहि जी पाहून आनंद मानावा अशी ! वक्षस्थळ म्हणजे तेजाचीं दोन अंडींच ! तीं दगडासारखीं कठीण. मग हृदयाची काच चक्काचूर कां होणार नाहीं ? शरीरसौष्ठव कमालीचें आकर्षक; चाल कहर करणारी; बांधा कहर करणारा, आणि नेत्र कल्पान्त कोसळविणारे ! तिची नखरेल दृष्टि जिकडे वळे तिकडे एकच उद्‌गार निघायचा, ' परमेश्वरा, आम्हाला वांचव ! '

प्रेयसीचा फोटो पाहून—

'फर्यादे दाग़' ही मस्नवी उर्दूत अतिशय लोकप्रिय झाली. हिजाबनें एकदा आपला फोटो दाग़कडे पाठविला. लगेच दाग़नें त्यावर कविता रचली. त्यांतील कांहीं ओळी पाहा :—

इस शकल की दुनिया में नहीं कोई नज़ीर।
सूरत है, तबीयत के सिवा शोख़ोशरीर॥
अल्लाह रे हिजाब बदगुमानी तेरी।
भेजी है मुझे निस्फ़ बदन की तस्वीर॥
तुम तो फलके हुस्न पर हो माहे मुनीर।
साये की तरह साथ है दाग़ दिलगीर॥
ख़ाल लबे गुल्फ़ाम है शाहिद इसका।
बे दाग़ न खिंच सकी तुम्हारी तस्वीर॥

"या आकृतीला जगांत तुलना नाहीं. तुझ्या स्वभावापेक्षांहि तुझा चेहरा नखरेल आणि चंचल आहे. पण परमेश्वराशपथ, हिजाब, काय हा तुझा संशयी स्वभाव! मला तूं फक्त आपला बस्ट फोटो पाठविलास. तूं तर सौंदर्याकाशांतील चंद्रमा आहेस आणि हा उदास दाग़ सावलीप्रमाणें तुझ्याबरोबर आहे. तुझ्या सुंदर ओठावरील तीळ (दाग, डाग) याचें प्रमाणच आहे कीं दाग़ (कवि) शिवाय तुझें चित्र निघूं शकत नाहीं."

हैद्राबादचा राजकवि

नबाबाचा मृत्यु झाल्यानंतर दाग़नें जुलै, १८८७ मध्यें रामपूर सोडलें. तेथून तो दिल्लीला गेला. नंतर तो एकदा हैद्राबादेस जाऊन परत दिल्लीस आला. इ. स. १८८८ मध्यें तो दुसऱ्यांदा हैद्राबादेस गेला. दाग़चें नांव साऱ्या हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झालें होतें. लाल किल्ल्यांतून बाहेर पडलेली अस्सल उर्दू त्याच्यासमोर हात जोडून उभी. त्यांत गजलसारख्या शृंगारप्रिय पद्यप्रकार त्यानें नखरेलपणें हाताळलेला. ग़ालिब, मोमिन, ज़ौक़, बहादुरशहा इत्यादींच्या सहवासाचा लाभ झालेला. हैद्राबादच्या जनमताची दाग़नें लागलीच पकड घेतली. दाग़ची माहिती निजाम महबूब अलीखान याच्या कानांवर गेली. महबूब अलीचें वय बावीस वर्षांचें होतें. त्याला काव्याचा नाद होता. त्यानें दाग़ला बोलावणें पाठवून त्याचें शिष्यत्व (शागिर्दी) पत्करलें. निजामानें आपली पहिली गजल दुरुस्तीकरितां (याला उर्दूत इस्लाह म्हणतात) पाठविली. दुसऱ्या दिवशीं दाग़ दरबारांत हजर झाला आणि आत्मविश्वासानें त्यानें खालील ओळ म्हटली.

दाग़ हर एक की ज़बांपर हो फ़साना तेरा।
वो दिन आता है वो आता है ज़माना तेरा॥

" दाग़ तुझ्या गोष्टी सर्वांच्या जिभेवर खेळतील तो काळ आणि दिवस आतां येत आहे."

हें ऐकून निजामानें दोनदा म्हटलें, " बेशक, बेशक, यांत काय संशय ? "

यानंतर दाग़ची नेमणूक राजकवि म्हणून झाली. त्याचा दरमहाचा पगार साडेचारशें ठरला. ज्या दिवशीं दाग़ हैद्राबादला आला, त्या दिवसापासून त्याची नोकरी जमेंत धरून पगार चालू करण्यांत आला. तीन वर्षांनंतर त्याच्या पगारांत वाढ करण्यांत येऊन त्याला एक हजार रुपये देण्यांत येऊं लागले. याशिवाय त्याला एक गांवचें उत्पन्न बहाल करण्यांत आलें.

आपल्या आयुष्याचीं शेवटचीं पंधरासोळा वर्षें दाग़नें वैभवांत घालविलीं. गाणें-बजावणें, काव्यरचना हींच दाग़चीं कामें होतीं. त्या काळांत राजे-रजवाडे, नवाब, अमीर-उमराव यांच्यापाशीं कलावंतिणी नोकर म्हणून राहात. दाग़नें पण आपल्यापाशीं गाणारणी बाळगल्या होत्या. साहबजान आग्रेवाली, उम्दाजान मीरठवाली, अख़्तरजान सूरतवाली, या दाग़पाशीं बरेच दिवस होत्या. याशिवाय सतार, वीणा आदींचें वादन करणारे कलावंत त्याच्या पदरीं होते. दाग़ स्वतः संगीत शास्त्राचा मुरब्बी होता. तो तबला आणि सतार उत्तम वाजवीत असे. त्यानें दोनतीन रागरागिण्या घडविल्या.

अफाट शिष्य-परिवार

दाग़चा शिष्यपरिवार साऱ्या हिंदुस्थानांत पसरला होता. त्याची शिष्यसंख्या दोन हजारांच्यावर गेली होती. त्याच्या शिष्यांमध्यें त्याचा चरित्रकार अहसन मार-हरवी, अख़्तर नगीनवी, अश्क देहलवी, निजाम महबूब अलीखान आसफ, कविश्रेष्ठ इक्बाल, बेबाक शहाजहानपुरी, बेखुद देहलवी, कविश्रेष्ठ जिगर मुरादाबादी, लभू राम जोश मल्सियानी, हसन बरेलवी, रसा बुलंदशहरी, मेहर ग्वालियरी, सायल देहलवी, सीमाब अकबराबादी आणि नूह नारवी ही मंडळी होती.

दाग़ हा वृत्तीनें दिलदार आणि गुणीजनांचा चाहता होता. त्याच्या आश्रयानें दिल्ली, रामपूर, लखनौकडचे अनेक कवि हैद्राबादेस गोळा झाले. १८५७ ची हकी-कत लिहिणारा जहीर देहलवी, सुप्रसिद्ध कवि अमीर मीनाई हे त्यांपैकींच होत. रोज सकाळीं उठल्यावर दाग़ बाहेर दिवाणखान्यांत येऊन बसे. तो तेथें त्याची दहापांच शिष्यमंडळी बसलेली असत. देशांतील निरनिराळ्या भागांतून शिष्यांच्या कविता दुरुस्ती (इस्लाह) आणि मार्गदर्शनाकरितां येत. दाग़नें प्रत्येक कविता वाचायची, त्यांत दुरुस्ती सुचवायची, ती नोंद होऊन कविता परत डाकेनें शिष्याकडे पाठ-वायची, हें काम दहा-अकरा वाजेपर्यंत चाले. दुपारचें जेवण झाल्यानंतर, दाग़ समोर

हुक्का घेऊन बसे. नंतर थोडा वेळ विश्रांति घेऊन तो बुद्धिबळाचे डाव खेळत असे. संध्याकाळीं तो घोडागाडींतून फिरायला जाई. परत आल्यानंतर कव्वाली किंवा अख़्तरजान सूरतवालीचें गाणें किंवा वाद्यवादन ऐके. रात्रीचीं जेवणीं झाल्यानंतर त्याच्या काव्यरचनेला प्रारंभ होई. दाग़ शीघ्रकवि होता. त्यानें लगोलग कविता म्हणावी आणि जवळ असलेल्या लेखकानें उतरून घ्यावी असा क्रम असे. एकदा एका कवीनें म्हटलें, "तुम्ही इतक्या लवकर कविता कशी करतां? आम्ही तर पानाचें तबक, हुक्का गुडगुडी समोर ठेवून पलंगावर पडतों, या कुशीवरून त्या कुशीवर वळतों तेव्हां कुठें कष्टानें कविता बाहेर पडते." यावर दाग़ हसून म्हणाला कीं, "आतां समजलें, आम्ही कविता करतों आणि तुम्ही कविता प्रसवतां."

मध्यंतरीं दाग़ आणि नर्तकी हिजाब यांचे संबंध तुटले होते. हैद्राबादला आल्यानंतर कांहीं वर्षांनीं दाग़ची पत्नी वारली. मग दाग़नें हिजाबशीं पत्रव्यवहार केला. इकडे हिजाबनें कलकत्त्यास लग्न केलें होतें. दाग़चें वैभव पाहून तिनें आपल्या नवऱ्याशीं घटस्फोट घेतला आणि ती १९०२ मधें जानेवारी महिन्यांत हैद्राबादेस आली. दाग़शीं आपलें लग्न व्हावें अशी तिची इच्छा होती. पण दाग़ला हें नको होतें. दीड-दोन वर्षें त्याच्यापाशीं राहून हिजाब कलकत्त्याला परत गेली. आपल्या मृत्यूपर्यंत दाग़ हिजाबला दरमहा कांहीं रक्कम देत असे. दाग़ आणि हिजाबचा पत्रव्यवहार मोठा मजेदार असून मुळांतून वाचण्यासारखा आहे.

दाग़चा स्वभाव रंगेल होता हें वर सांगितलेंच आहे. हसत खेळत, स्वतःची आणि दुसऱ्याची करमणूक करीत त्यानें आपलें जीवन व्यतीत केलें. तो म्हणत असे—

दिन गुज़ारे उम्र के इन्सान हंसते बोलते ।
जान भी जाये तो मेरी जान हंसते बोलते ॥

हिजाब कलकत्त्याला गेल्यानंतर दाग़ची प्रकृति खालावली. सप्टेंबर १९०४ पासून तो आजारी पडूं लागला. हिजाब बरोबर एक वर्ष अगोदर कलकत्त्याला परतली होती. चारपांच महिन्यांच्या नंतर दाग़नें १५ फेब्रुवारी १९०५ ला वयाच्या चौऱ्याहत्तराव्या वर्षीं इहलोकचा निरोप घेतला.

हैद्राबाद येथें दाग़चे आणखी दोन कवितासंग्रह महताबे दाग़ आणि यादगारे दाग़ प्रसिद्ध झाले. चारी कविता-संग्रह मिळून दाग़च्या गजलांची संख्या नऊशें सहासष्ट भरते. याशिवाय त्यानें रुबाया, कसीदा, सेहरा, सलाम, मस्नवी इत्यादि पद्यप्रकार हाताळले आहेत. पण त्यांची संख्या थोडी आहे.

कविता-विलास !

म्हणजे दाग़ हा प्रामुख्यानें गजलकवि होय. सौंदर्य, शृंगार आणि प्रणयाचे निरानिराळे पैलू, प्रतिस्पर्ध्याशीं चकमकी, मानिनींचे रुसवेफुगवे, त्यांनीं चालविलेला

छळ, हे गजलांचे विषय दागनें आपल्या मनोवेधक शैलींत हाताळले आहेत. दागच्या काव्यांत तत्त्वज्ञान, खोल विचार किंवा प्रेमाचें दिव्यस्वरूप यांचा शोध लावूं पाहणें निरर्थक आहे. त्याचा पिंडच विलासी होता. त्याचें जीवन बहादुरशहा, रामपूरचा नबाब कल्बेअलीखान आणि निजाम महबूब अलीखान यांच्या सहवासांत गेलें. तो निर्भेळ सौंदर्योपासक होता. त्यांतल्या त्यांत स्त्रीसौंदर्याची त्याच्या मनावर जबरदस्त पकड होती. त्याच्या काव्यांतून याबाबत किती तरी उतारे देतां येतील. उदाहरण म्हणून कांहीं थोड्याशा ओळी खालीं दिल्या आहेत.

इलाही तूने हसीनोंको क्यों किया पैदा ।
कुछ उनकी ज़ात से दुनियाका इंतिज़ाम नहीं ॥

“ परमेश्वरा, तूं सुंदरींना कां निर्माण केलेंस ? त्यांच्यामुळेंच का सृष्टिक्रमाची योग्य व्यवस्था लागली असती ? ”

चले जो वो तो क़ियामत बपा थी चार तरफ़ ।
ठहर गये तो ज़माने को इन्क़िलाब न था ॥

“ ती सुंदरी पदन्यास करूं लागली तेव्हां कल्पान्ताचा प्रळय झाला. ती थांबली तर युगहि आपली गति विसरून स्तब्ध झालें ! ”

हाथोंसे जो बचे तिरी बातोंसे मर गये ।
चुटकी में था जो तीर वो लबपर सुखन हुआ ॥

“ तुझ्या बाहूंच्या हालचालींतून जे वांचले, ते तुझ्या वाणीनें ठार झाले. म्हणजे तुझ्या हातांतील बाण ओठांतून वाणीच्या रूपानें बाहेर पडले ! ”

हमें तो शौक़ है बेपर्दा तुमको देखेंगे ।
तुम्हें है शरम तो आंखोंपे हाथ धर लेना ॥

“ तुला बेपडदा पाहावें ही आमची इच्छा. तुला संकोच वाटत असेल तर हातांनीं आपले डोळे झांकून घे कशी ! ”

रविवर्म्याच्या उर्वशी-पुरुरव्याचें चित्र पाहून दागनें म्हटलें आहे:—

हाथ निकले अपने दोनों कामके ।
दिल को थामा उनका दामन थाम के ॥

“ आमचे दोन्ही हात उपयोगी पडले. एकानें तिचा पदर धरला, आणि दुसऱ्यानें आपलें हृदय सांवरलें !”

इन्कारे मयकशीने मुझे क्या मज़ा दिया ।
सीने पे चढके उसने मये .खुम पिला दिया ॥

" मला मदिरा नको असें म्हटलें तें बरें झालें. कारण मग तिनें माझ्या छातीवर चढून मला जबरीनें पाजली. "

क्या नज़ाकत की शिकायत है ग़नीमत जानो ।
हमने लिपटाके गले वक्ते सहर छोड दिया ॥

" काय नाजुकपणाची कुरकुर आहे ? तरी बरें, तुझ्या नाजुकपणाला कांहीं बाधूं नये म्हणून रात्रभर तुझ्या गळ्याभोंवतीं आमचे हात होते ! ते सकाळीं कोठें आम्हीं काढून घेतले ! "

मुझे याद करनेसे ये मुद्दुआ था ।
निकल जाये दम हिचकियां आते आते ॥

" तिनें माझी आठवण केली त्यांत तिचा हेतु असा कीं, मला उचकी लागून माझा प्राण जावा ! "

' नाज़वाले नियाज़ क्या जाने ? '

आतां दागची अत्यंत गाजलेली कविता पाहा—

साज़ ये कीनासाज़ क्या जानें ।
नाज़वाले, नियाज़ क्या जानें ॥

" दोष काढणाऱ्यांना गुण काय ओळखूं येणार ? नखरे करणाऱ्यांना निष्ठा काय माहीत ?"

कब किसी दर की जब्बादसायी की ।
शेख़साहब नमाज़ क्या जानें ॥

" या कर्मठ शेखला नमाज (प्रार्थना) काय माहीत असणार ! त्यानें प्रेयसीच्या घराच्या उंबरठ्यावर कधीं कपाळ घासलें असेल तर ना ! "

शमारू आप गो हुये लेकिन ।
लुत्फ़े सोज़ो गुदाज़ क्या जानें ॥

" ती दिव्यासमोर तर बसली आहे, पण दिव्याची तळमळीची लज्जत तिला काय माहीत ? "

जो रहे इश्क़ में क़दम रक्खें । वो निशेब व फराज़ क्या जानें ।

"प्रेमाच्या वाटेंत जो पाऊल टाकतो, त्याला वाटेंतील चढउतार काय जुमानतो ?"

पूछिये मैकशोंसे लुत्फ़े शराब । ये मज़ा पाकबाज़ क्या जानें ॥

" मदिराभक्तांना मदिरेची गोडी विचारा. कर्मठांना ती काय माहीत ? "

जिनको अपनी ख़बर नहीं अबतक । वो मिरे दिल का राज़ क्या जानें ॥

" ज्यांना स्वतःची खबर नाहीं, त्यांना माझ्या हृदयाचें गुपित कसें कळावें ?"

जो गुज़रते हैं दाग़ पर सदमे । आप बंदानवाज क्या जानें ॥

" दागवर जे आघात होताहेत तें हुजुरांना (प्रेयसीला) काय माहीत ? "

आतां शरसंधान कोण करील ?—

दागच्या मृत्यूनें ग़ालिब, ज़ौक, मोमिन, बहादुरशहा ज़ाफर, आज़ुर्दा या प्रभावळींतील एक तेजस्वी तारा निखळून पडला. त्याच्या मृत्यूवर त्याचा शिष्य कविश्रेष्ठ इक्बालानें म्हटलें आहे.

अब कहां वो वांकपन ? वो शोखिये तर्ज़ेबयान ?
आग थी का .फूरे पीरीमें जवानी की निहां ॥

" आतां ती ऐट कोठें ? ती नखरेल शैली कोठें ? त्याच्या वार्धक्याच्या कर्पूरांत तारुण्याची आग लपलेली होती ! "

हुबहू तस्वीर लेकिन् इश्क़ की खींचेगा कौन ?
उठ गया नावक्फ़गन, मारेगा दिलपर तीर कौन ॥

" पण प्रेमाचीं हुबेहूब चित्रणें यापुढें कोण करील. तो धनुर्धारी निघून गेला. आतां यापुढें हृदयावर शरसंधान कोण करील ? "

: ९ :

पराक्रमी अस्मितेचा उद्गाता–'इक्बाल'

उर्दू काव्याला जें नवीन वळण लागलें, तें साधारणपणें इ. स. १७३० पासून होय. त्यापूर्वीची काव्यरचना ही प्रामुख्यानें दक्षिणी उर्दूतून होत असे. आज दक्षिणी उर्दूला साहित्याची भाषा म्हणून महत्त्व नाहीं. उर्दू साहित्याच्या इतिहासाचा एक भाग म्हणून तिचा अभ्यास होतो. इ. स. १७३० च्या सुमारास औरंगाबादचा कवि वली यानें दक्षिणी उर्दूच्या ऐवजीं दिल्लीच्या भागांत प्रचारांत असलेल्या भाषेंतून काव्यरचना करण्यास सुरुवात केली. तिचा थोडक्याच काळांत हिंदुस्थानभर प्रसार होऊन उर्दू गद्य आणि पद्याला जें वळण लागलें तें आजतागायत टिकून आहे. १७३० ते १९३८ च्या दोनशें वर्षांच्या काळांत उर्दूत अनेक कवि होऊन गेले; आणि त्यांच्या काव्यरचनांनीं उर्दू वाङ्मय समृद्ध झालें. या शेंकडों कवींतून आपल्याला तीनच नांवें उठून दिसलेलीं आढळतात. उर्दू काव्यमंदिरांतील ती त्रिमूर्तिच म्हणानात. तीं म्हणजे मीर (१७२३-१८१०), गालिब (१७९७ ते १८६९) आणि इक्बाल (१८७३-१९३८) हीं होत. मीरच्या काव्यांतील दर्द (व्यथा) आणि गालिबच्या काव्यांतील रफ़तपरवाज़ी (कल्पनांची उच्च भरारी) यांचा मधुर संगम इक्बालच्या काव्यांत आहे असें मानलें जातें.

अल्प चरित्र

इक्बालचा जन्म २२ फेब्रुवारी १८७३ रोजीं सियालकोट येथें झाला. शेख महमद इक्बाल यांचें घराणें मूळचें काश्मिरी ब्राह्मणांचें. त्यांचें आडनांव सप्रू होतें. सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी हें घराणें काश्मीर सोडून पंजाबांत सियालकोट येथें स्थायिक झालें. मी ब्राह्मण कुळांतील आणि म्हणून तत्त्वज्ञान माझ्या हाडींमासीं मुरलेलें आहे, असे उद्गार इक्बालनें एके ठिकाणीं काढले आहेत.

तू सय्यद हाशमी की अवलाद, मेरी कफ़े ख़ाक ब्रेहमन ज़ाद
है फ़लसफ़ा मेरी आबो गिल्में, पोशीदा है रेशाहाये दिल में

इक्बालच्या घराण्यानें सुमारें अडीचशें वर्षांपूर्वी इस्लाम धर्माची दीक्षा घेतली आणि सियालकोटला येऊन वास्तव्य केलें.

इंटरमीजिएटपर्यंतचें इक्बालचें शिक्षण सियालकोटला झालें. शाळेच्या बाहेर त्यानें या काळांत फार्सी आणि अरबी या भाषांचा अभ्यास मीर हसन या नामांकित विद्वानापाशीं केला. इंटरमीजिएटचें शिक्षण आटोपून इक्बाल लाहोरला आला. तेथें गव्हर्नमेंट कॉलेजमध्यें त्याला प्रवेश मिळाला. कॉलेजमध्यें त्या वेळीं डॉ. अर्नाल्ड हे तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक होते. त्यांच्यामुळें इक्बालला तत्त्वज्ञानाची गोडी लागली आणि अर्नाल्डच्या देखरेखीखालीं त्यानें तत्त्वज्ञान ऐच्छिक विषय घेऊन एम. ए. मध्यें उच्चांक पटकाविला. कॉलेजचें शिक्षण संपविल्यानंतर इक्बालची नेमणूक ओरिएण्टल कॉलेजमध्यें आणि नंतर गव्हर्नमेंट कॉलेजमध्यें तत्त्वज्ञान व इंग्रजी विषयांचा प्राध्यापक म्हणून झाली. तेथें तो इ. स. १९०५ पर्यंत म्हणजे इंग्लंडला जाईपर्यंत होता. इक्बालच्या काव्यरचनेची सुरुवात वयाच्या विसाव्या वर्षापासून झाली असें म्हणतां येईल. सुरुवातीस त्यानें आपल्या मातृभाषेंत म्हणजे पंजाबींत थोड्याफार कविता केल्या. पण लवकरच तो उर्दूकडे वळला. इ. स. १८९७ पासून त्याच्या उर्दू कविता लोकांच्या नजरेसमोर येऊं लागल्या. इक्बालचा इंग्रजी वाङ्मयाचा अभ्यास खोल होता. इंग्रजींतील शेले, बायरन, वर्ड्स्वर्थ, कीटस् इत्यादींची छाप इक्बालच्या सुरुवातीच्या काव्यावर पडलेली स्पष्ट दिसते. त्यानें लाँगफेलो, टेनिसन इत्यादींच्या कांहीं इंग्रजी कवितांचे अनुवाद केले आहेत. उर्दूंत उत्तम गणिलीं जाणारीं शिशुगीतें त्यानें याच काळांत रचलीं. इ. स. १९०५ पर्यंतचा काळ धामधुमीच्या राष्ट्रीय चळवळीचा होता. राष्ट्रीय भावनेचा परिपोष व्हावा याकरितां इक्बालनें उर्दूंत स्फूर्तिदायक गीतें लिहिलीं आहेत.

सारे जहांसे अच्छा हिंदोसितां हमारा
हम बुल्बुले हैं इसकी ये गुलसितां हमारा

हें प्रसिद्ध गीत याच काळांतील होय. ब्राह्मणांना उद्देशून तो म्हणतो कीं, "हे ब्राह्मणा, तुझ्या मंदिरांतील मूर्ति आतां जुन्या झाल्या आहेत. तुझ्या मूर्तींनीं आणि आमच्या प्रवचनकारांनीं आम्हांला एकमेकांशीं कलह करण्यास शिकविलें. ये, आतां आपण आपल्या मातृभूमीच्या मूर्तीची स्थापना करून, तिची भक्तिभावानें पूजा करूं."

सच कह दूं अये ब्रेहमन गर तू बुरा न माने
तेरे सनम कदोंके बुत होगये पुराने
पत्थर की मूरतोंमें समझा है तू खुदा है
खाके वतन का मुझको हर ज़र्रा देवता है

कल्पना-रम्य निसर्ग-वर्णनें

इक्बालचीं या काळांतील निसर्गाचीं वर्णनें त्याच्या काव्यात्मतेची साक्ष देतात. 'हिमालय' ही त्याची पहिली कविता प्रथम इ. स. १९०१ मध्यें प्रसिद्ध झाली.

वर्फ़ने वांधी है दस्तारे फ़ज़ीलत तेरे सर
खंदाज़न है जो कुलाहे मेहरे आलमतावपर
अये हिमाला कोई वाज़ीगाह है तूभी जिसे
दस्ते .कुद्रतने वनाया है अनासरके लिये ।

"बर्फानें हिमालयाच्या डोक्यावर मुकुट चढविला. जगाला तापविणाऱ्या सूर्याच्या शिरस्त्राणाला हा बर्फाचा मुकुट उपहासानें हसत आहे. बा हिमालया, सृष्टींतील निरनिराळ्या शक्तींनीं एकत्र येण्याकरितां म्हणून निसर्गानें तुझी क्रीडांगण म्हणून निर्मिति केली आहे काय ?"

"पर्वतावरील नद्या मधुर गीतें गात आणि स्वर्गांतील तसनीम आणि कौसर या जलाशयांना लाजवीत, कधीं निसर्ग-सुंदरीला आरसा दाखवीत, कधीं खडकांना वळसे घालून तर कधीं त्यांना धडके देत वाहतात." त्यांचें हें मूळ वर्णन पाहा.

आती है नद्दी फ़राज़े कोह से गाती हुयी
कौसरो तस्नीम की मौजोंको शरमाती हुयी
आइना सा शाहिदे .कुद्रत को दिखलाती हुयी
संगे रह से गाह वचती गाह टकराती हुयी

अब्रे कोहसार (पर्वतावरील मेघ), शमा (दिवा), एक आरजू (एक इच्छा), माहे नौ (प्रतिपदेचा चंद्र), मौजे दर्या (नदीची लाट), चांद (चंद्र), जुगनू (काजवा), किनारे रावी (रावीचा कांठ), बज़्मे अंजुम (नक्षत्र मंडळ), शबनम और सितारे (दंवबिंदु आणि तारे) इत्यादि रमणीय गीतें इक्बालनें काव्यदेवतेला अर्पण केलीं आहेत.

फुलांच्या मैफलींतील दिवा

इक्बालनें केलेलें काजव्याचें वर्णन पाहा:—

"हा काय काजव्याचा प्रकाश आहे का फुलांच्या मैफलींत हा दिवा जळत आहे ? का आकाशांतून एखादी तारका उडून आली आहे ? का चंद्राकिरण साकार व सजीव झाले आहेत ? का रात्रीच्या राज्यांत दिवसाचा दूत आला आहे ? का चंद्राच्या पोशाखांतून एखादें बटन तुटून पडलें आहे ? का सूर्याच्या तेजस्वी पोशाखाचा हा एक कण आहे ? का दैवी सौंदर्याची ही एक झलक आहे ?" असें बहारदार वर्णन इक्बालनें केलें आहे. त्यांतील कांहीं ओळी अशा:—

जुगनू की रोशनी है काशानये चमनमें
या शमा जल रही है फूलोंकी अंजुमन में

आया है आसमांसे उडकर कोयी सितारा
या जान पड गयी है महताब की किरण में
या शबकि सल्तनत में दिन का सफ़ीर आया
.गुरबत में आके चमका, गुमनाम था वतन में

इक्बाल म्हणतो, " निसर्गानें प्रत्येक वस्तूला सौंदर्य विविध स्वरूपांत दिलें आहे. त्यानें पतंगाला तळमळ, काजव्याला प्रकाश, पक्ष्यांना गळा, फुलांना आकर्षक मूकता, उषेला रंग, वृक्षांना सावली, वायूला गति, पाण्याला प्रवाहीपणा आणि लाटांना अस्वस्थता दिली. "

रंगी किया सहर को, बांकी दुल्हन की सुरत
पहना के लाल जोडा शबनमकी आरसी दी
साया दिया शजर को, परवाज दी हवा को
पानी को दी रवानी, मौजोंको बेकली दी

' एक इच्छा ' (आरजू) या कवितेंत आपल्याला एकान्त असावा, निसर्गाच्या सान्निध्यांत एक लहानशी पर्णकुटी आपल्याला लाभावी, थकलेल्या पथिकांना आपल्या सेवेचा लाभ व्हावा आणि आपलीं गीतें प्रभावी ठरावीं, असें कवीनें इच्छिलें आहे. झोपडी कशा ठिकाणीं असावी, याचें वर्णन पाहा :–

सफ़ बांधे दोनों जानिब बूटे हरे हरे हों
नद्दी का साफ़ पानी तस्वीर ले रहा हो
हो दिलफ़रेब ऐसा कुहसार का नज़्ज़ारा
पानी भी मौज बनकर उठ उठके देखता हो
आग़ोश में ज़मीं की सोया हुवा जो सब्ज़ा
फिरफिरके झाडियों में पानी चमक रहा हो
पानी को छू रही हो झुक झुक के गुलकी टहनी
जैसे हसीन कोयी आईना देखता हो
मेहंदी लगाए सूरज जब शाम की दुल्हनको,
सुर्ख़ी लिए सुनहरी हर फूलकी क़बा हो

" नदीच्या दोन्ही कांठांवर ओळीनें झाडें उभीं असावींत, नदीच्या स्वच्छ पाण्यांत त्यांचें प्रतिबिंब पडलेलें असावें, आसमंतांतील पर्वताचें दृश्य इतकें दिल-खेंचक असावें कीं, लाटांच्या रूपानें नदीनें मान उंच करून त्याकडे पाहात जावें. पृथ्वीच्या कुशींत हिरवळ झोपलेली असावी. झाडीमधून वाहात चाललेला नदीचा प्रवाह मधून मधून दिसत असावा. फुलझाडें वांकून वांकून पाण्याला स्पर्श करीत आहेत. जणू काय कोणी सुंदरी आरशांत आपलें रूप न्याहाळीत उभी आहे. आणि संध्यावधूला सूर्य जेव्हां मेहंदी लावील त्या वेळीं फुलें सोनेरी झगे घातलेले असोत."

रात्रवधूच्या अंगावरील मोत्यें

आणि इक्बालनें केलेलें हें तारकांचें वर्णन पाहा :—

"सूर्यानें जातां जातां कृष्णांबरा संध्येच्या अंगावर क्षितिजाच्या तबकांतून तांबडीं अहिपुष्पें घेऊन फेंकलीं. आकाश-रागांनीं आपले सोन्याचे अलंकार तिच्यावर चढविले. निसर्गानें आपले चांदीचे अलंकार काढून घातले. स्तब्धतेच्या शिबिकेंत बसून रजनीची लैला पातली. रात्रवधूच्या अंगावरील मोत्यें चमकूं लागलीं. जगाच्या धकाधकीपासून लांब असणाऱ्या या मोत्यांना मानव तारे म्हणून संबोधतो."

सूरज ने जाते जाते शामे सियाह क़बा को ।
तश्ते उफ़क़ से लेकर लाले के फूल मारे ॥
पहना दिया शफ़क़ ने सोनेका सारा ज़ेवर ।
.क़ुद्रतने अपने गहने चांदी के सब उतारे ॥
महमल में ख़ामुशीके लैलाये .ज़ुल्मत आयी ।
चमके उरूसे शबके मोती वो प्यारे प्यारे ॥
वो दूर रहनेवाले हंगामये जहांसे
कहता है जिनको इन्सां अपनी ज़बां में तारे ॥

अमृतांत घोळलेलें दिव्य औषध !

सृष्टीच्या व्यवहाराला प्रेमाचें अधिष्ठान हवें. परस्पर प्रेमामुळेंच जगाचे व्यवहार चालले आहेत. या प्रेमाचा शोध लागण्यापूर्वी सृष्टींतील प्रत्येक वस्तु भ्रांत होती. चंद्र, तारे, ग्रहोपग्रह हे सर्व 'बेगाने' म्हणजे भ्रांत होते. वर आकाशांत परमेश्वरापाशीं एक औषध होतें. त्याचें गुह्य निसर्गानें हस्तगत केलें, आणि मग तें औषध तयार केलें, तें औषध कोणतें व तें कसें तयार केलें, तें इक्बालच्याच शब्दांत वाचा:—

चमक तारेसे मांगी, चांदसे दाग़े जिगर मांगा
उडायी तीरगी थोडीसी शबकी .ज़ुल्फ़े बरहमसे ॥
तडप बिजलीसे पायी हूरसे पाकीज़गी पायी,
हरारत ली नफ़सहाये मसीहे इब्ने मरियमसे ॥
ज़रासी फिर खूबीयत से शाने बेनियाज़ी ली
मालिक से आजिज़ी उफ्तादगी तक़्दीरे शबनमसे
फिर इन अजज़ा को घोला चश्मये हैवां के पानी में
मुरक्कबने मोहब्बत नाम पाया अर्शे आज़्ज़मसे
हुयी जुंबिश अयां, ज़र्रोंने लुत्फ़े ख़्वाबको छोडा
गले मिलने लगे उठउठके अपने अपने हमदमसे ॥
ख़िरामे ताज़ पाया आफ़ताबोंने सितारोंने ॥
चटक .ग़ुंचोंने पायी दाग़ पाये लालाज़ारोंने

" निसर्गानें तारकांकडून प्रकाश, चंद्रापासून व्यथा, रजनीच्या स्वैरकेशांतून थोडा अंधार, विजेपासून तळमळ, दिव्यांगनापासून पावित्र्य, येशू खिस्ताच्या श्वासांतून भाव, परमेश्वरापासून थोडासा रुबाब, देवदूतांपासून नम्रपणा आणि दंवबिंदूपासून खालीं उतरण्याची कला या वस्तु घेतल्या. आणि त्यांना अमृतांत घोळून औषध तयार केलें. परमेश्वरानें या औषधाचें नांव ठेवलें प्रेम. मग हें औषध सर्व चराचर वस्तूंवर शिंपडण्यांत आलें. तोंच सृष्टींत एकदम हालचाल सुरू झाली. कणांनीं आपल्या झोपेचें सुख सोडलें आणि उठून ते परस्परांना मिठी मारूं लागले. सूर्य–चंद्र-तारकांना गति लाभली, कळ्यांना उमलण्याची कला साधली आणि आहिपुष्पांना व्यथाव्रणाचा लाभ झाला ! "

' तो धनुर्धारी निघून गेला ! '

इक्बालनें आपला गुरु दाग़ कवि, गालिब आणि शेक्स्पीयर यांच्यावर कविता लिहिल्या आहेत. दाग़बद्दल तो म्हणतो, " आतां ती आकर्षक शैली कुठें, तो नखरा कोठें ? वार्धक्यांतहि धगधगणारी ती तारुण्याची आग कोठें ? प्रत्येकाच्या हृदयांतील आकांक्षेला दाग़च्या जिभेच्या द्वारें वाचा फुटे. जणू काय प्रत्येकाच्या हृदयाच्या पडद्यांत असणारी आकांक्षेची लैला, दाग़च्या वाणींत बे-पडदा झाली ! आतां फुलांच्या मूकतेचें रहस्य प्रभातवायूला कोण विचारील ? आणि बागेंतील बुलबुलांच्या आक्रंदनाचें रहस्य कोण समजून घेईल ? "

अब कहां वो बांकपन? वो शोखि़ये तर्ज़े बयान ?
आग थी का़फूरे पीरीमें । जवानी की निहां
थी ज़बाने दाग़पर जो आरज़ू हर दिल में है
लैलाये मानी वहां बेपर्दा, यां महमल में है
अब सबासे कौन पूछेगा सुकूते गुलका राज़ ॥
कौन समझेगा चमन में नालये बुलबुलका राज़ ॥

" पुढें पुष्कळ कवि होतील आणि मधुर गीतें गातील, पण प्रेमाचें हुबेहूब चित्रण यापुढें कोण करील ? धनुर्धारी निघून गेला आहे. आतां हृदयावर अचूक शरसंधान करणारा कोण आहे ?"

हुबहू तस्वीर लेकिन् इश्क की खींचेगा कौन ?
उठ गया नाविक फगन मारेगा दिलपर तीर कौन ?

गालिबवरील इक्बालची कविता अशीच हृदयस्पर्शी आहे. तींत तो म्हणतोः–

मानवाची प्रतिभा कुठवर भरारी मारूं शकते हें, गालिब, तुझ्यामुळें जगाला कळून आलें. वाणीला तुझा केवढा गर्व आहे ! तुझी भरारी पाहून आकाशांतील

सुरय्या (कृत्तिका) नक्षत्र आश्चर्यानें स्तिमित झालें आहे. साहित्य-सुंदरी तुझ्या प्रतिभेवर स्वतःला ओवाळून घेत आहेत. आणि दिल्लीच्या कळ्या कवि-भूमि असलेल्या शीराज-नगरीच्या फुलांना उपहासानें हसत आहेत. हे दिल्ली नगरी, तुझ्या मातींत कितीतरी हिरे, माणिक, मोतीं झोपलेलीं आहेत. पण साऱ्या विश्वानें ज्याचा गर्व वाहावा असा गालिबसारखा पाणीदार मोतीं तूं दाखवूं शकशील काय ?

शेक्स्पीयरबद्दल त्यानें फार अभिनव कल्पना व्यक्त केली आहे. तिची झलक पाहा—

प्रभात रागाचें प्रतिबिंब दर्यात, संध्या संगीताचें प्रतिबिंब संध्याकाळच्या स्तब्धतेंत उमटतें. वसंतऋतूचें प्रतिबिंब पुष्पवृक्षांतून, मदिरा सुंदरीचें प्रतिबिंब मधुपात्रांत, सत्याचें प्रतिबिंब सौंदर्यात, आणि सौंदर्याचें प्रतिबिंब हृदयांत आणि हे शेक्स्पीयर, हृदयाचें प्रतिबिंब तुझ्या वाङ्मयांत उमटलेलें आहे ! तुझ्या प्रतिभेनें मानवी जीवनाची पूर्णता झाली. तूं निसर्गाचीं रहस्यें दाखविण्याची पराकाष्ठा करतोस म्हणूनच कीं काय, तुला उत्पन्न करून झालेली चूक पुन्हा घडूं नये यासाठीं तुझ्यासारखा प्रतिभावान् त्यानें पुन्हा निर्माण केला नाहीं !

हिफ़्जे असरार का फितरत को है सौदा ऐसा
राज़दां फिर न करेगी कोयी पैदा ऐसा

अस्मितेचा प्रखर पुरस्कार !

इ. स. १९०५ मध्यें इक्बाल तत्त्वज्ञानाच्या उच्च अभ्यासासाठीं इंग्लंडला गेला. इंग्लंड आणि जर्मनींत त्याचें तीन वर्षें वास्तव्य होतें.

त्याचा अभ्यासाचा विषय ' इराणमधील अध्यात्म ' हा होता. इस्लामच्या इतिहासाचाहि त्यानें याच काळांत कसून अभ्यास केला. मुसलमानी राष्ट्रांचें पतन, त्यांना आलेली निष्क्रियता याचा इक्बालच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला. इराणच्या सूफी तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासानें इक्बालची खात्री झाली कीं, जग मिथ्या आहे, जगांत सारें नश्वर आहे. केवळ एक परमेश्वर सत्य आहे, द्वैत विसरून त्यांत विलीन झालें पाहिजे, इत्यादि सूफींचीं तत्त्वें इस्लामला घातक ठरलीं आहेत. मानवी अस्मिता जागृत होऊन स्वतःच्या उद्धाराकरितां तिनें निसर्गाचीं रहस्यें हस्तगत केलीं पाहिजेत. परमेश्वराची हीच इच्छा आहे. सूफी पंथानें कर्मयोगापासून लोकांना दूर नेलें, नश्वर जगाची निंदा करून लोकांना ऐहिक वैभवाचा लाभ करून घेण्याच्या धडपडीपासून परावृत्त केलें, कुराणप्रणीत इस्लाम हा कर्मयोगाची हांक देतो. अस्मितेला विलीन करण्याची आणि निष्क्रिय बनण्याचा त्याचा आदेश नव्हे. हें तत्त्वज्ञान इस्लाममध्यें वेदान्त, बौद्ध आणि ग्रीक मार्गांतून प्रविष्ट झालें आहे, याबद्दल इक्बालची खात्री पटली. मुसलमानी राष्ट्रांचें पुनरुज्जीवन करण्याकरितां त्यानें लोकांचें लक्ष कुराणाच्या शिकवणुकीकडे वळविलें आणि अस्मितेचा प्रखर पुरस्कार

केला. मुसलमानांचा अधःपात त्याच्या मनाला इतका लागला कीं, काव्यरचना हा एक निरर्थक व्याप आहे, असें वाटून त्यानें कविता करण्याचें सोडून दिलें. पण प्रोफेसर अर्नाल्डनें त्याची समजूत घातली आणि त्याला काव्य-रचनेकडे प्रवृत्त केलें.

सुप्रसिद्ध ग्रंथ-संपदा

इक्बालचें काव्य आतां अस्मितेचें तत्त्वज्ञान आणि इस्लामचें पुनरुज्जीवन याकडे वळलें. शिवाय त्यानें आपल्या काव्याकरितां फारसी भाषेचा आश्रय घेतला. व्यापक इस्लामी जगाला आपला संदेश पोहोंचावा असा त्याचा हेतु होता. त्याचीं फारसी काव्यें **(१) असरारे.खुदी** (अस्मितेचें रहस्य),(२) **रमूज़े बे.खुदी**(अनस्मितेचे संकेत),(३) **पयामे मशरिक़** (पूर्वेचा संदेश) हीं १९१५ ते १९२२ च्या काळांत प्रसिद्ध झालीं. इक्बाल १९०८ मध्यें इंग्लंडहून आल्यानंतर लाहोरमध्यें त्यानें बॅरिस्टरीचा पेशा पत्करला. त्याच्या 'असरारे .खुदी' या फारसी दीर्घ काव्याचें प्रोफेसर निकल्सन यानें इंग्रजींत भाषांतर केल्यामुळें इक्बालला जगभर प्रासिद्धि मिळाली आणि त्याच्या काव्याचा लोक अभ्यास करूं लागले.

त्याचा पहिला उर्दू कवितासंग्रह **बांगे दरा** (सूचनेची घंटा) इ. स. १९२३ मध्यें प्रसिद्ध झाला. यानंतर **बाले जब्रेल** (देवदूत ग्याब्रिएलचे पंख) आणि **ज़र्बे कलीम** (उपदेशकाचा तडाखा) हे दोन उर्दू कवितासंग्रह १९३५ पर्यंत प्रसिद्ध झाले. इस्लामची वैचारिक पुनर्घटना या विषयावर त्यानें मद्रास विश्वविद्यालयासमोर इंग्रजींत व्याख्यानें दिलीं. त्यांत त्यानें आपलें सूफीविरोधी आणि कर्मयोगाची शिकवण देणारें तत्त्वज्ञान विशद केलें आहे. त्याचे दुसरे फारसी कवितासंग्रह म्हणजे **'जावीद् नामा'** **'पस चे बायद् कर्द अये अक़्वामे मशरिक़'** (पूर्वेच्या राष्ट्रांनों, मग तुम्हीं काय करावें) आणि **'अरमुग़ाने हिजाज़'** **(** हिजाजचा अहेर) हे होत.

" जगांतील सर्व मुसलमानांनीं एक व्हावें, कुराणप्रणीत शिकवणीचें आचरण करावें, राष्ट्रीयतेची भावना म्हणजे इस्लामचा कट्टा शत्रु होय. पाश्चात्त्य संस्कृति ही निसर्गाचीं रहस्यें जाणण्याची धडपड करीत आहे पण तिला परमेश्वरी निष्ठेचा पाया नाहीं, लोकसत्ताक पद्धति ही निरर्थक आहे, त्यांत माणसें मोजलीं जातात, वजन केलीं जात नाहींत. " असें इक्बालनें आग्रहानें प्रतिपादिलें आहे.

' सारे जहां से अच्छा हिंदोसितां हमारा '

म्हणणारा इक्बाल—

' चीनो अरब हमारा, हिंदोसितां हमारा ।
मुस्लिम हैं हम, वतन है सारा जहां हमारा '

असें म्हणूं लागला !

इ. स. १९३० मध्यें त्यानेंच हिंदुस्थानांतील मुसलमानांना स्वतंत्र भाग तोडून पाहिजे अशी मागणी केली.

परमेश्वरास विचारलेला जाब

राष्ट्रीयतेकडे पाठ फिरवून इस्लामचा पुरस्कार केल्याबद्दल साहजिकच इक्बालवर टीकेची झोड उठली. पण इक्बालनें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. त्यानें आपल्या धर्मबांधवांच्या उन्नतीचें ध्येय समोर ठेवलें होतें. 'शिकवा' (गाऱ्हाणें) या आपल्या प्रसिद्ध कवितेंत त्यानें मुसलमानांच्या पतनासंबंधीं परमेश्वरापाशीं जाब मागितला आहे. तो म्हणतो, "परमेश्वरा, तूंच एक सत्य आहेस, असा पुरस्कार आम्हींच जगांत केला ना ? एकेश्वरीवादाची मदिरा पिऊन आम्हींच ना जगभर संचार केला ? लोकांना एकेश्वरीवादाची शिकवण आम्हींच ना दिली ? इराणचीं अग्निकुंडें कुणीं विझविलीं ? जडवस्तूच्या, मूर्तीच्या उपासनेचा नाश करून तुझ्या उपासनेची, सद्धर्माची कुणीं स्थापना केली ? मग तुझ्या एकनिष्ठ सेवकावर ही आपत्ति कां ? आज ते जगांत इतके हीन कां झाले आहेत ? " इक्बाल काव्यगायन पण करी. त्याच्या काव्यगायनाला एकेका वेळीं दहा दहा हजार माणसें जमत. त्यामुळें त्याच्या कवितांचा किती प्रभाव पडत असेल हें सांगणें नको. स्पेन, सिसिली इत्यादि ठिकाणचे अरबसत्तेचे अवशेष पाहून इक्बालनें त्यावर दुःखाचे अश्रु ढाळले आहेत.

इक्बालचा हा इस्लाम प्रचार केवळ मुसलमानांपुरता मर्यादित होता. पण त्याच्या खुदीच्या—अस्मितेच्या—तत्त्वज्ञानांत धर्माचा अभिनिवेश नाहीं. मानवाची निर्मिति हें परमेश्वराचें महत्त्वाचें कृत्य होय. स्वर्गांतून मानवाचें पतन झाल्यापासून आपली अस्मिता टिकविण्याची त्याची सारखी धडपड चालू आहे. मानवाच्या तेजस्वी धडपडीपुढें स्वर्गांतील देवदूतांचें शांत आयुष्य तुच्छ आहे. निसर्ग हें एक यंत्र आहे. पण मानवाची अस्मिता जागृत आहे. मानवानें परमेश्वराच्या ठायीं निष्ठा बाळगावी आणि निसर्गाचीं रहस्यें हस्तगत करावीं असें इक्बाल म्हणतो—

बाग़े बिहिश्त से मुझे हुक्मे सफ़र दिया था क्यों ।
कारे जहां दराज़ है अब मेरा इंतिज़ार कर

" परमेश्वरा, मला स्वर्गांतून तूं कां काढून लावलेस ? जगाचीं कामें तुंबून पडलीं आहेत. आतां तूं माझी वाट पाहात बैस. "

तो म्हणतो, " अस्मिता म्हणजे जीवनाचें रहस्य, सृष्टीची जागृति, अनंतकाळ ती व्यापून गेली आहे. ती अमर्याद आहे, ती काळाच्या प्रवाहांत लाटांचे तडाखे सहन करीत चालली आहे. अनंतापासून ती संघर्षांत सांपडली आहे आणि शेवटीं मानवाच्या रूपानें प्रकट झाली. " याविषयीचें इक्बालचें वर्णन पाहा :—

.खुदी क्या है राज़े दिरूने हयात। .खुदी क्या है वैदारीये कायनात
अज़ल इसके पीछे अवद सामने। न हद इसके पीछे न हद सामने
ज़माने के धारे में वहती हुयी। सितम उसकी मौजों के सहती हुयी
अज़ल से है ये कश्मकश में असीर। हुयी खाके आदम में सूरत पिज़ीर

" अस्मितेचा सारखा विकास होत गेला पाहिजे. या जीवनांत विश्रांति म्हणजे मरण. जीवन म्हणजे ' ज़ौके परवाज़ ! ' उडण्याची धडपड आणि आसक्ति ! मानवाचा प्रवास अखंड आहे. त्याला अनेक विश्वें हस्तगत करावयाचीं आहेत. हे मानवा, हा तर अस्मितेचा पहिला टप्पा आहे. हें कांहीं तुझें निवासस्थान नव्हे. तुझी ज्योत या मातींतील नव्हे. हें जग तुझ्यामुळें आहे, तूं जगामुळें नाहींस. हे डोंगर ओलांडून पुढें चल, दिक्कालाचीं बंधनें तोडून तूं पुढें चालूं लाग. अजून अनेक विश्वें आहेत. तीं तुझ्या आक्रमणाची, हिंमतीची आणि प्रतिभेची वाट पाहात आहेत. "

.खुदी की ये है मंज़िले अव्वलीन। मुसाफ़िर ये तेरा नशेमन नहीं
तेरी आग इस खाकदां से नहीं। जहां तुझसे है तू जहांसे नहीं
बढे जा ये कोहे गिरां तोडकर। तिलिस्मे ज़मां वो मकां तोडकर
जहां और भी है अभी बेनमूद। के खाली नहीं है ज़मीरे वजूद
हर इक मुंतज़र तेरी यलग़ार का। तेरी शोखिये फिक्रो करदार का

सूफींना इक्बाल म्हणतो कीं, तुमची समाधि, ध्यानधारणा यांमध्यें अस्मितेची जोपासना होत नसेल तर त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.

ये ज़िक्रे नीमशवी, ये मराक़वे, ये सुरूर ॥
तेरी .खुदी के निगहवान नहीं तो कुछ भी नहीं

नीत्शेच्या तत्त्वज्ञानाचा परिणाम

अस्मितेच्या विकासांत ज्ञान आणि इश्क, म्हणजे प्रेम हीं दोन्हीं लागतात. पण ज्ञानाच्या मर्यादा स्पष्ट आहेत. जेथें ज्ञान संपतें तेथें प्रेम (भक्ति, श्रद्धा) यांचा आश्रय घ्यावा लागतो, असें इक्बालनें प्रतिपादलें आहे. इक्बालवर नीत्शेच्या तत्त्वज्ञानाचा परिणाम झाला होता. पराक्रमाचें त्याला फार आकर्षण होतें. नीत्शेची पराक्रमी मानवाची, सुपरमॅनची, कल्पना त्याला आवडली. गोलमेज परिषदेहून परततांना त्यानें मुसोलिनीची भेट घेतली. मुसोलिनीच्या धडाडीचा आणि आत्मविश्वासाचा त्याच्या मनावर परिणाम झाला आणि त्यावर इक्बालनें एक कविता रचली आहे. पण इक्बालला नीत्शेचें धर्मरहित तत्त्वज्ञान नको होतें. इक्बालचा मानव हा

परमेश्वरावर निष्ठा बाळगून निसर्गावर आक्रमण करणारा ' मर्देमोमीन ' आहे. तूं आपल्या अस्मितेचा इतका विकास कर कीं, परमेश्वरानेंहि तुझ्याशीं सल्लामसलत करावी असें इक्बालनें 'मर्देमोमीनला' सांगितलें आहे. इक्बालला अद्वैताची कल्पना मान्य नाहीं. परमेश्वरी अस्मिता मानवी अस्मितेंत सामावते हा अर्थ ' अनलहक ' (मी ब्रह्म आहें) चा आहे, असें इक्बाल मानतो.

मानवी अस्मितेचें भव्य चित्र इक्बालनें काढलें आहे. जीवन म्हणजे धडपड, जीवन म्हणजे आत्मविश्वास आणि विकास, जीवन म्हणजे अखंड प्रवास. अस्मितेला विश्रांति नाहीं. अस्मितेची धडपड स्वत्व टिकविण्याची. परमेश्वरांत विलीन होण्याच्या कल्पनेला कांहीं अर्थ नाहीं. त्यांत अस्मितेला तडा पडतो, आणि त्यामुळें निष्क्रियतेला प्रोत्साहन मिळतें. निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलतो, निसर्गाचीं रहस्यें जाणण्याची इच्छा होत नाहीं, प्रगतीची ओढ कमी होते आणि त्याचा परिणाम सामाजिक व वैयक्तिक जीवनावर होतो.

अस्मितेचा प्रखर पुरस्कार हें इक्बालचें प्रमुख वैशिष्ट्य होय. त्याचें हें तत्त्वज्ञान अखिल मानवजातीकरितां आहे. उर्दू काव्यांत इतक्या सुसंबद्धपणें, इतक्या आवेशानें आणि हिरीरीनें हें कधींच मांडण्यांत आलें नव्हतें.

महत्त्वाकांक्षी संदेश

इक्बालचा मृत्यु २१ एप्रिल १९३८ रोजीं झाला. आज त्या गोष्टीला उणींपुरीं बावीस वर्षे होतात. या काळांत इक्बालची लोकप्रियता सारखी वाढत आहे. उर्दू कवींपैकीं एक गालिब सोडून, इक्बालवर जितकीं पुस्तकें लिहिलीं गेलीं तितकीं कोणाच्याच वांट्याला आलीं नाहींत. त्यानें काव्याच्याद्वारें मानवाला अमर्याद महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन पुढें चलण्याचा संदेश दिला आहे. तो मानवजातीला स्फूर्तिदायक वाटेल यांत संशय नाहीं.

सितारोंके आगे जहां और भी है ।
अभी इश्क़ के इम्तिहां और भी है ॥
तही जिंदगीसे नहीं ये फिजायें ।
यहां सैकडों कारवां और भी है ॥
क़िनाअत न कर आलमें रंगोबूपर ।
चमन और भी आशियां और भी है ॥
इसी रोज़ो शब में उलझकर न रहजा ॥
के तेरे ज़मां वो मकां और भी है ॥

" नक्षत्रमंडलाच्या पलीकडेहि विश्वें आहेत. तुझ्या प्रेमाच्या कसोटीचे क्षण अद्याप पुढें आहेत. वातावरण जीवनरहित नाहीं; त्यांत अनेक कारवान आहेत. या जगांतील रस-गंधावरच संतोष मानूं नकोस; अजून पुष्कळ बागा आणि घरटीं तुझी वाट पाहात आहेत. येथील दिवसरात्रीच्या चक्रांत गुरफटून राहूं नकोस, कारण तुझ्याकरितां अजून दुसरे दिक्काल आहेत ! "

असा सामर्थ्यशाली संदेश देणारा, गगनचुंबी प्रतिभेचा हा उर्दू कवि, जागतिक वाङ्मयाचें भूषण ठरल्यास नवल कसलें ?

• • •

परमेश्वरावर निष्ठा बाळगून निसर्गावर आक्रमण करणारा ' मर्देमोमीन ' आहे. तूं आपल्या अस्मितेचा इतका विकास कर कीं, परमेश्वरानेंहि तुझ्याशीं सल्लामसलत करावी असें इक्बालनें 'मर्देमोमीनला' सांगितलें आहे. इक्बालला अद्वैताची कल्पना मान्य नाहीं. परमेश्वरी अस्मिता मानवी अस्मितेंत सामावते हा अर्थ ' अनलहक ' (मी ब्रह्म आहें) चा आहे, असें इक्बाल मानतो.

मानवी अस्मितेचें भव्य चित्र इक्बालनें काढलें आहे. जीवन म्हणजे धडपड, जीवन म्हणजे आत्मविश्वास आणि विकास, जीवन म्हणजे अखंड प्रवास. अस्मितेला विश्रांति नाहीं. अस्मितेची धडपड स्वत्व टिकविण्याची. परमेश्वरांत विलीन होण्याच्या कल्पनेला कांहीं अर्थ नाहीं. त्यांत अस्मितेला तडा पडतो, आणि त्यामुळें निष्क्रियतेला प्रोत्साहन मिळतें. निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलतो, निसर्गाचीं रहस्यें जाणण्याची इच्छा होत नाहीं, प्रगतीची ओढ कमी होते आणि त्याचा परिणाम सामाजिक व वैयक्तिक जीवनावर होतो.

अस्मितेचा प्रखर पुरस्कार हें इक्बालचें प्रमुख वैशिष्ट्य होय. त्याचें हें तत्त्वज्ञान अखिल मानवजातीकरितां आहे. उर्दू काव्यांत इतक्या सुसंबद्धपणें, इतक्या आवेशानें आणि हिरीरीनें हें कधींच मांडण्यांत आलें नव्हतें.

महत्त्वाकांक्षी संदेश

इक्बालचा मृत्यु २१ एप्रिल १९३८ रोजीं झाला. आज त्या गोष्टीला उणींपुरीं बावीस वर्षे होतात. या काळांत इक्बालची लोकप्रियता सारखी वाढत आहे. उर्दू कवींपैकीं एक गालिब सोडून, इक्बालवर जितकीं पुस्तकें लिहिलीं गेलीं तितकीं कोणाच्याच वांट्याला आलीं नाहींत. त्यानें काव्याच्याद्वारें मानवाला अमर्याद महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन पुढें चलण्याचा संदेश दिला आहे. तो मानवजातीला स्फूर्तिदायक वाटेल यांत संशय नाहीं.

सितारोंके आगे जहां और भी है ।
अभी इश्क़ के इम्तिहां और भी है ॥
तही जिंदगीसे नहीं ये फिजायें ।
यहां सैकडों कारवां और भी है ॥
क़िनाअत न कर आलमें रंगोबूपर ।
चमन और भी आशियां और भी है ॥
इसी रोज़ो शब में उलझकर न रहजा ॥
के तेरे ज़मां वो मकां और भी है ॥

" नक्षत्रमंडलाच्या पलीकडेहि विश्वें आहेत. तुझ्या प्रेमाच्या कसोटीचे क्षण अद्याप पुढें आहेत. वातावरण जीवनरहित नाहीं; त्यांत अनेक कारवान आहेत. या जगांतील रस-गंधावरच संतोष मानूं नकोस; अजून पुष्कळ बागा आणि घरटीं तुझी वाट पाहात आहेत. येथील दिवसरात्रीच्या चक्रांत गुरफटून राहूं नकोस, कारण तुझ्याकरितां अजून दुसरे दिक्काल आहेत ! "

असा सामर्थ्यशाली संदेश देणारा, गगनचुंबी प्रतिभेचा हा उर्दू कवि, जागतिक वाङ्मयाचें भूषण ठरल्यास नवल कसलें ?

• • •

: १० :

टिळक-भक्त कविता-तिलक 'हसरत मोहानी'

साहित्य आणि राजकारण यांची व्यवहारांत सांगड पडलेली क्वचित्‌च दिसून येते. उर्दू काव्य त्याला अपवाद नाहीं. उर्दूतील कवि मीर, सौदा, गालिब, मोमिन, जौक, दाग इत्यादींचा राजकारणाशीं कांहीं संबंध नव्हता.

पण हसरत मोहानी (जन्म १८७८) हा अव्वल दर्जाचा उर्दू कवि, राजकारणांतहि खंदा वीर म्हणून नांव गाजवून गेला. इ. स. १९०३ मध्यें अलीगढहून बी. ए. ची पदवी हातीं पडण्यापूर्वीच त्यानें 'उर्दूये मुअल्ला' म्हणून नियतकालिक सुरू केलें, स्वदेशीचें व्रत धरलें आणि देशाकरितां अनेक वेळां तुरुंगवास पत्करला. इ. स. १९५१ पर्यंत म्हणजे मृत्यु होईपर्यंत हसरत मोहानी जहाल राजकारणी म्हणून जीवन जगला.

आपल्या राजकीय जीवनांत हसरत मोहानीला जर कुणा एखाद्या व्यक्तीनें विशेष आकर्षित केलें असेल, तर लोकमान्य टिळक यांनींच होय. त्याचे चरित्रकार अब्दुल शकूर म्हणतातः——

" हसरतच्या राजकारणाचा सर्वांत मोठा आधार म्हणजे टिळक होत. हसरतनें आपल्या चाळीस वर्षांच्या जीवनांत कितीतरी राजकीय पुढारी पाहिले, त्यांची परीक्षा केली पण त्याला सर्वांत जास्त आदर वाटे तो टिळकांच्यासंबंधीं. टिळकांचें नांव तो नेहमीं आदरानें आणि श्रद्धेनें घेई. तो नेहमीं म्हणे कीं, टिळकांपेक्षां सडेतोड आणि निर्धाराचा मनुष्य माझ्या पाहण्यांत आला नाहीं."

हसरत मोहानींच्या काव्यांत लोकमान्यांसंबंधीं जागजागीं अत्यंत जिव्हाळ्याचे उल्लेख आले आहेत. एके जागीं ते म्हणतात, " हसरत, तूं दुःखी होऊं नकोस. प्रभात काळच्या वायूनें तुझा निष्ठेचा संदेश टिळकांपर्यंत पोहोंचविला आहे."

मग़्मूम न हो ख़ातिरे हसरत के तिलक तक ।
पैग़ामे वफ़ा बादे सहर लेके गयी है ॥

न्यायमूर्ति दावर यांनीं लोकमान्यांना शिक्षा ठोठावली त्यावर चिडून हसरत म्हणतो—

" फिरंग्यांची सेवा करणें हाच ज्यांचा धर्म त्यांना न्यायदानाची बुद्धि कोठून असणार? न्यायाच्या शत्रूनो, तुमचें नांव दावर (फार्सीत 'दावर' शब्दाचा अर्थ न्यायी असा होतो.) ठेवणें म्हणजे एखाद्या काळ्याकभिन्न माणसाला कर्पूरगौर म्हणण्यासारखें आहे!"

ताअत है फिरंगियोंकी जिनका दस्तूर ।
क्या ख़ाक उन्हें दाद गरी का हो शऊर ॥
इन्साफ़ के दुश्मनो ! दावर है लकब ।

" टिळकांनीं देशांतील लहान-थोरांत स्वातंत्र्यप्रेम जागृत केलें. ज्याच्यामुळें जुलूम करणाऱ्यांची छाती दडपली असें काम बाळ टिळकांनीं करून दाखविलें. भारतांतील वर्तमानपत्रांतून त्यांनीं कडक लेख लिहिले. ज्यामुळें फिरंग्यांना धास्ती उत्पन्न झाली, अशीं कामें त्यांनीं शेवटास नेलीं. जुलूम असो कीं छळ असो त्यांनीं आपलें पाऊल मागें घेतलें नाहीं. आम्ही दबून जाऊं असें ज्यांना वाटत होतें, ते खोटे ठरले. हे बळवंत टिळक ! तूं देशाचें अभिमानस्थान आहेस. निरपराधी असूनहि तुला तुरुंगाची शिक्षा भोगावी लागत आहे. तुझी आठवण येतांच हसरतचे हात आपोआप आणि तत्काळ सलाम करण्यास पुढें होतात."

आज़ादीये हिंदकी ख्वाहिशको मक़्बूले ख़वासो आम किया ।
दिल् अहले सितम के बैठ गये, वो बाल तिलकने काम किया ॥
सब हिंदके गर्म अख़्बारोंमें, मज़्मून लिखे कैसे कैसे ॥
जिससे के फिरंगी डरते थे उस काम को सर अंजाम किया ॥
हो जौरो जफ़ा या .जुल्मो सितम, हटने के नहीं पीछे को क़दम ।
जिसने ये कहा दब जायेंगे हम वल्लाह ख़ियाले ख़ाम किया ॥
बलवंत तिलक ! अय् फ़ख्रे वतन, वे जुर्म असीरे दामे मिहन ।
याद आई तेरी जिस दम फ़ौरन् हसरत ने झुकके सलाम किया ॥

" हे टिळक ! देशप्रेमाच्या भावनेला तुझ्यामुळें गर्व आहे. तूं सत्यवचनी, सत्यभक्त, सत्याची पारख असलेला आणि सत्त्वनिष्ठ आहेस. तुझ्यामुळें निर्भीक स्वातंत्र्याचा पाया टिकून आहे. निष्ठावान् देशसेवकांच्या बैठकीला तुझ्यामुळें तेज चढलें आहे. तुझ्याकडून लोकांनीं स्वाभिमानाचे धडे घेतले. देशभक्तांचे शत्रु खजील झाले. स्वातंत्र्यप्रेमाची आग तुझ्यांत भडकली आहे, तुला मान-पान किंवा शारीरिक सुखाची पर्वा नाहीं. नाहींतर गुलामगिरीमुळें खुशामद करणें हाच हिंदवासीयांचा धर्म बनला होता. हे भारताच्या पुत्रा, पहिल्या प्रथम तूंच देशाकरितां तुरुंगाचे कष्ट सहन केलेस. तुझ्या व्यक्तिमत्त्वानें स्वातंत्र्याचा मार्ग दाखविला, नाहींतर तुझे देशबांधव गुलामींत सांपडले होते. स्वाभिमानाची अशी जादू तूं फुंक-

लीस कीं, ज्यामुळें खुशामदीची जुनी परंपरा कोसळून पडली. स्वातंत्र्याचें महत्त्व सर्व लहान-थोरांना पटलें आणि फांसावर चढण्याची भीति वाटेनाशी झाली आहे. तुझें अनुयायित्व पत्करण्यांत हसरतला अभिमान वाटतो. परमेश्वर तुला दीर्घायु करो."

अय तिलक ! अय इफ्तिखारे ज़ज़्बये हुब्बे वतन ।
हक़ शिनासो हक़ पसंदो हक़ यक़ीनो हक़ सुख़न ॥
तुझसे क़ायम है बिना आज़ादीये बेबाक की ।
तुझसे रोशन अहले इख़लासो वफ़ा की अंजुमन ॥
तुझसे लोगोंने लिया .ख़ुदएतिमादी का सबक़ ।
हो गये मुस्तग़्नी आदाये मुहिब्बानें वतन ॥
दिलमें है इक आग हुर्रीयत परस्ती की लगी ।
हुब्बे जा वो माल बाक़ी है न फ़िक्रे जानो तन ॥
वर्ना जौर अंग्रेजी व महकूमीये अग़ियार से ।
हो गयी थी चापलूसी हिंदवालोंकी चलन ॥
सबसे पहले तूने की बरदाश्त अय् फ़र्ज़ंदे हिंद ।
खिदमते हिंदूसितां में कुलफ़ते क़ैदो मिहन ॥
ज़ात तेरी रहनुमाये राहे आज़ादी हुयी ।
थे गिरफ़्तारे .ग़ुलामी वर्ना याराने वतन ॥
तूने खुद्दारी का फूंका अय् तिलक ऐसा .फ़ुसूं
यक़ क़लम जिससे .ख़ुशामद की मिटी रस्मे कुहन॥
क़द्रे आज़ादी से वाक़िफ़ हो गये पीरो जवां ।
मिट गयी लोगोंके दिलसे हैबते दारो रसन ॥
नाज़ तेरी पैरवी पर हसरते आज़ाद को ।
अय् तिलक रक्खे तुझे ता देर रब्बे .ज़ुलमिनन ॥

लोकमान्यांच्या मृत्यूवर त्यानें जी कविता रचली आहे त्याच्या सुरुवातीच्याच ओळींत 'हसरत' च्या भावना उचंबळून आलेल्या दिसतात. तो उद्‌गारतो—

मातम न हो क्यों भारत में बपा, दुनिया से सिधारे आज तिलक
बलवंत तिलक, महाराज तिलक, आज़ादी के सरताज तिलक ॥

हसरतचें गद्य आणि पद्यलिखाण विपुल आहे. पण त्याची शाश्वत कीर्ति त्याच्या गजलांवर अधिष्ठित आहे. खडतर राजकीय जीवन जगणारा हा वीर,

प्रेमाचीं मधुर गीतें गाऊनहि उर्दू कविमंडळाला मुग्ध करून सोडीत होता, ही खरोखर आश्चर्याची गोष्ट आहे. त्याच्या गजलांमुळें त्याला उर्दूच्या थोर गजल-कारांच्या पंक्तींत उच्च स्थान लाभलें आहे. गजल म्हणजे बहुशः प्रेम आणि प्रेमिक प्रेयसींच्या भिन्नभिन्न अवस्थांवरील रचलेलीं हृद्य भावगीतें.

प्रेमाच्या पायांत सौंदर्य-मद्य !

हसरतनें आपल्या गजलांमधून हे विषय कसे हाताळले आहेत तें आतां पाहूं.

सौंदर्य आणि प्रेमाची महती गातांना हसरत म्हणतो —

> रोशन जमाले यार से दुनियामें इश्क़ है।
> गोया शराबेहुस्न व मीनाये इश्क़ है॥
>
> क्या क्या फ़िराक़े हुस्न में है नग्मारीज ग़म।
> जाने हो जो के बुल्बुले गोयाये इश्क़ है॥
>
> अय हुस्ने बेमिसाल तिरी दीद के लिये।
> दरकार दीदाये बीनाये इश्क़ है॥
>
> तेरा ख़ियाल मंज़िले मक़्सूदे आरज़ू।
> तेरा जमाल शाहिद नूमाये इश्क़ है॥
>
> हसरत को पायेबंदीये ईमांसे क्या ग़रज़।
> वो काफ़िरे जमाल है तरसाये इश्क़ है॥

"प्रियेच्या सौंदर्यानें प्रेमाचें विश्व उजळून निघालें आहे. जणू प्रेमाच्या पात्रांत सौंदर्याचें मद्य चकाकतें आहे. सुंदरींच्या विरहांतील व्यथेचें वर्णन काय करावें ? शोकग्रस्त जीव म्हणजे प्रेमगीतें गाणारा बुलबुलच. हे अप्रतिम सौंदर्यवती ! तुला पाहण्याकरितां प्रेमाचे चक्षु हवेत. तुझें चिंतन हें आमच्या आकांक्षांचें उद्दिष्ट, तुझें सौंदर्य हा आमच्या विकसित प्रेमाचा साक्षीदार आहे. हसरतला धर्माच्या बंधनाशीं काय कर्तव्य आहे ? तो तर सौंदर्याचा भोक्ता आणि प्रेमाचा भुकेला आहे."

सौंदर्याचें विकसन प्रेमानेंच होतें हें हसरत पुन्हा पुन्हा सांगतो. गर्विष्ठ सुंदरीला तो म्हणतो कीं, "सौंदर्यानें गर्व वाहूं नये—नाहींतर या संसर्गानें एकनिष्ठ आणि निःस्वार्थी प्रेमालाहि आपल्या गुणांबाबत अहंकार उत्पन्न व्हावयाचा ?"

> ग़ुरूरे हुस्न की तासीर से डर है मुझे हसरत।
> कहीं ऐसा न हो ये इश्क़ को भी खुदनुमा कर दे।

" सौंदर्यापेक्षां प्रेम कांहीं कमी आहे असें नाहीं. प्रेम म्हणजे प्रियकरांचें मर्म आणि सौंदर्य हें प्रियकरांचें लक्ष्य आणि उद्दिष्ट आहे."

सच पूछिये तो हुस्न से कुछ कम नहीं है इश्क़ ।
ये जाने आशिक़ा है वो जानाने आशिक़ा ॥

पण हसरतच्या मनाचा कौल सौंदर्याच्या बाजूनेंच पडतो. उदाहरणार्थ पाहा—

रुतबा तिरे हुस्ने .फुसूंकार का शौक़ के रुतबेसे भी माफ़ौक़ है

" तुझ्या मोहक सौंदर्याची प्रतिष्ठा प्रेमापेक्षांहि वरचढ आहे. "

तो रस ! तो रंग ! तो गंध !

गज़ल हा पद्यप्रकार भावगीतांचा होय. त्यांत हृदयावर गुदरणाऱ्या प्रसंगांचे (वारदाते कल्ब) यांचें प्रमुख्यानें चित्रण असतें. प्रेम, चिंतन, विरह, मीलन इत्यादींचें हसरतनें केलेलें मधुर वर्णन पाहा —

—" हे प्रिये, वसंत ऋतूनें बागेंत काय आकर्षण निर्माण केलें आहे ! पण एक तूं जवळ नसल्यामुळें मला तो उजाड हेमंत ऋतु वाटतो."

फस्ले गुल धूमसे आई है पर अय् रश्के बहार ।
इक तिरेपास न होनेसे ख़िज़ां ठहरीं है ॥

" बागेंतील विहारांत काय माती आनंद लाभणार आहे ? सुरूच्या झाडासारखी उंच आणि सडपातळ सखी बरोबर नसेल तर ! "

जिःहार मिले लुत्फ़ अगर सैरे चमन का ।
साथ अपने जो वो सर्वे सरअफराज नहीं ॥

प्रेम भावनेचा आरंभ झाला त्या मनःस्थितीचें वर्णन पाहा —

—" तुझ्या चोरट्या नजरेनें हृदय पळविलें आहे. तें कुठें नेलें याचा पत्ता नाहीं. तुझ्या बैठकींतून माझें प्रेम निष्फळ परतणार नाहीं याची मला खात्री आहे, कारण त्यानें आपल्याबरोबर निष्ठा बाळगली आहे."

दिल को तिरी दुज़्दीदा नजर लेके गयी है ।
अब ये नहीं मालूम किधर लेके गयी है ॥
उस बज़्मसे आज़ुर्दा न आयेगी मुहब्बत ।
आईने वफ़ा मद्देनजर लेके गयी है ॥

प्रेयसीच्या सुगंधी केशकलापाचें आणि तिच्या एकंदर रूपाचें चिंतन करीत हा कवि म्हणतो —

—" प्रेयसीप्रमाणेंच तिचें चिंतनहि रंग-रस-गंधानें युक्त आहे. कां नाहीं होणार ? मधुर प्रेमाचें हें प्रकरणहि रंगानें भरलेलें असणारच !"

खि़याले यार में भी रंगे बूये यार पैदा है।
ये रंगीं माजरा अय् इश्क़े शीरींकार पैदा है।

—"तुझ्या केशकलापाचा सुगंध ज्यांनीं लुटला त्यांना कस्तुरीचा वास काय आवडणार ? ज्यामुळें आजपर्यंत आमच्या प्रेमाचा सुगंध दरवळत आहे, तो कोणता गंध बरें प्रियेच्या वस्त्रावर होता ? न पितांहि जी धुंद करते अशी ती मदिरा कोणत्या गंधानें युक्त होती बरें ? प्रियेच्या ओठांचा रंग मनांत आकांक्षांची गर्दी उसळून देतो आणि तिच्या नाजुक ओठांचा गंध तर कहर करणारा आहे !"

जिसने सूंघी हो तिरी .ज़ुल्फ़े सियाह कार की बू।
क्या पसंद आये उसे नाफ़ाये तातार की बू॥
आजतक जिससे मुअतर है मुहब्बत कामशाम।
आह क्या चीज भी वो पैरहने यार की बू॥
बे पिये मस्त किये देती है अय् पीरे मुग़ा।
मय् परस्तों को तिरे साग़रे सरशार की बू॥
हवस अंगेजे तमन्ना है लबे यार का रंग।
रौशनी बख़्शे नजर है लबे गुलनार की बू॥

" प्रिये, तुझ्या शरीराच्या मधुर वर्णानें तुझ्या वस्त्राचा रंग अधिक मादक वाटूं लागला आहे."

रौनक़े पैरहन हुयी .ख़ूबीये जिस्मे नाज़नीन।
और भी शोख़ हो गया रंग तिरे लिबास का॥

" त्या भोळ्या प्रियेनें आपलीं सुगंधी वस्त्रें काढलीं नाहींत. प्रेमाचा सुगंध किती मादक असतो याची तिला कल्पना नव्हती असें दिसतें !"

पैरहन कोई उतारा न उन्होंने हसरत।
क्यों के .ख़ुशबूये मुहब्बतसे हम् आग़ोश न था॥

" प्रियेच्या निवासस्थानाची आठवण होऊं लागली, आकांक्षांना प्रियेचा सुगंध आठवूं लागला, आसक्ति धुंद झाली आहे. कारण तिला प्रियेच्या केशकलापाचा सुगंध आठवूं लागला आहे."

यादे शहर व कूये यार आने लगी।
आरज़ू को बूये यार आने लगी॥

शौक़ मख़्मूरे हवस होने लगा ।
न कहते गेसूये यार आने लगीं ॥

" तिचा पोशाख साधाच आहे. पण पांढऱ्या शुभ्रपात्रांत गुलाबी मदिरा ओतली कीं पात्राचा रंग गुलाबी बनतो तसें तिच्या शरीराच्या रंगामुळें तिचीं वस्त्रें गुलाबी बनलीं असावींत ! "

पैरहन उसका है सादा रंगीन ।
या अक्से मय से शीशा गुलाबी ॥

" आतां वेळ जवळ आली आहे. तुझ्या दीर्घ केशकलापाच्या सुगंधानें माझ्या तारुण्याची बाग दरवळणार ! "

क़रीब है के तिरे गेसूये दराज की बू ।
नसीमे बाग़े जवानी को मुश्कबार करे ॥

" त्या प्रियेच्या डोळ्यांत असा कांहीं रंग भरला होता, कीं तिनें माझ्याकडे एक दृष्टिक्षेप केला मात्र, माझे कपडे एकदम रंगीत बनले ! "

अल्लाह रे चश्मे यार कीं ख़ूबी के ख़ुदब ख़ुद ।
रंगीनियों में डूब गया पैरहन तमाम ।

" प्रेमाचा प्रभाव पाहा. सुंदरीच्या बरोबर लगट करणें सुटलें नाहीं. हृदय कधींच आमच्या ताब्यांत राहिलें नाहीं. बुद्धीनें सहनशीलता शिकविण्याचा प्रयत्न केला, पण आसक्ति आणि तींतून निर्माण होणारी व्याकुळताहि नाहींशी होऊं शकली नाहीं. प्रियेनें आमचा छळ केला पण हृदय हें नेहमींच आशावादी राहिलें. तिच्या सौंदर्याला प्रदर्शनाची हौस होती तोंपर्यंत आमची सहनशीलता आणि संकोच हीं नाहींशी झालीं नाहींत. "

ख़ूबरुयोंसे यारियां न गयीं ।
दिल की बे इख़्तियारियां न गयीं ॥
अक्ले सब्र आज़मासे कुछ न हुवा ।
शौक़ की बेक़रारियां न गयीं ॥
ये जो हमरंग नाज़ां के सितम ।
दिलकी उम्मीदवारियां न गयीं ॥
हुस्न जबतक रहा नज़ारा फरोश ।
सब्र की शर्मसारियां न गयीं ॥

" सुंदरींची बैठक जमली आहे. परमेश्वरच माझ्या हृदयाचें रक्षण करो. या बैठकींत तें एकटेंच सांपडलें आहे बिचारें ! "

महफ़िले नाज़ में हैं जमा बुताने काफ़िर।
दिल की हो ख़ैर के इस बज़्ममे तनहा है यहीं ॥

" तिला आपल्या सौंदर्याची जाणीव नव्हती. तिच्या मुग्ध आणि अल्लड विभ्रमांची खूप मजा पाहण्यास मिळाली. तेंच, तिला आपल्या सौंदर्याची जाणीव असती तर शक्य झालें नसतें. "

तमन्नाने की ख़ूब नज़ारावाज़ी। मज़ा दे गयी हुस्न की बे शऊरी ॥

" प्रिये, ज्याचें हृदय लुटलेंस त्याकडे पुन्हा एकदाहि ढुंकून पाहावयाचें नाहीं. ही काय प्रेमाची रीत झाली ? "

नज़र फिर न की उस पे दिल जिसका छीना।
मुहब्बत का ये भी है कोई क़रीना ? ॥

हृदय पतंगासारखें व्याकुळलें !

आतां प्रेमाच्या प्रारंभींच्या अवस्थेच्या आठवणी पाहा—

" प्रिये, प्रेमाच्या सुरुवातीचे दिवस आठवतात. तुझें प्रेमाचें स्वरूप किती अल्लड होतें. नखरे काय, नाज काय, ' प्रणयचंचला त्या भ्रूलीला। अवगत नव्हत्या कुमारिकेला ॥ ' त्या आठवणींनीं प्रेमाच्या पटावर आकर्षक रंग उमटले आहेत. "

वो दिन अब याद आते हैं के आग़ाज़े मुहब्बत में।
न चालाकी तुझे अय् शोख़ आती थी न अय्यारी ॥
अजब नैरंगियां थीं गिरियाहाये इब्तिदाई की।
हुयी है जिनसे दामाने मुहब्बत पर ये गुलकारी ॥

" त्या निश्चिंत प्रणयाच्या आणि प्रेमाच्या सुरुवातीच्या मजेदार आठवणी विसरलों नाहीं. त्या नखरेल प्रेयसीला छळ करण्याची कला अवगत नव्हती, आणि मला निर्वेध सुख लुटतां येत होतें. तिला आपल्या सौंदर्याची जाणीव नव्हती आणि मला आपल्या प्रेमाची कल्पना नव्हती. त्या भोळ्या आणि अल्लड प्रेमाची मजा आतां कोठून आणूं ? माझ्या नजरेंत धीटपणाचा प्रारंभ, तिच्याकडून माझा छळ करण्याच्या वृत्तीची सुरुवात, सौंदर्य आणि प्रेमाचे नखरे, माझा गोड बहाणा आणि तिच्या गाऱ्हाण्यांच्या प्रस्तावना, सारीं सारीं आठवतात. "

याद हैं सारे वो इश्वावो फ़राग़त के मज़े।
दिल अभी भूला नहीं आग़ाज़े उल्फ़त के मज़े ॥
वो सरापा नाज़ था बेगाना ये रस्मे जफ़ा।
और मुझे हासिल थे लुत्फ़े बे निहायत के मज़े॥

हुस्नसे अपने वो गाफिल था मैं अपने इश्क़ से।
अब कहांसे लावूं वो नावाकफ़ीयत के मज़े॥
मेरी जानिबसे निगाहे शौक़ की गुस्ताखियां।
यार की जानिबसे आग़ाज़े शरारत के मज़े॥
याद हैं वो हुस्नो उल्फ़त की निराली शोख़ियां।
इल्तिमासे उज़्रो तमहीदे शिकायत के मज़े॥

प्रेयसीवर रुसून तिची आतां आठवणहि नको असें प्रेमिक म्हणतो, पण तें कसें शक्य आहे? तो म्हणतो, "असें वाटतें कीं, त्या बेपर्वा प्रेयसीची गांठ घेऊं नये. हृदयांतून प्रेम काढून टाकावें, आसक्ति शिल्लक ठेवूं नये, हृदयव्यथेची मजा अनुभवण्याचें सोडून आतां आरामांत राहावें, हृदयांत एकहि अकांक्षा राहूं नये. आतां प्रेमाच्या उद्दिष्टाचा नाद टाकून द्यावा, चुकूनसुद्धां प्रेयसीची आठवण येऊं नये, पण हाय, माझ्या हातांत काय आहे? तिच्यावर मी चिडेन हें शक्य तरी आहे काय? तूं मला विसरून जा, पण मी तुला विसरणें शक्य नाहीं. तुझ्या या विभ्रमांवर तर आम्ही फिदा आहोंत!"

जी में आता है के उस शोख़े तग़ाफ़ुलकैशसे।
अब न मिलिये फिर कभी और बे वफ़ा हो जाइये॥
दिलसे यादे रोज़गारे आशिक़ी दीजे निकाल।
आरज़ूये शौक़से नाआशना हो जाइये॥
काविशे दर्दे जिगरकी लज़्ज़तोंको भूलकर।
माइले आराम व मुश्ताक़े शफ़ा हो जाइये॥
एक भी अरमां न रह जायें दिले मायूस में।
यानी आख़िर बेनियाज़े मुद्दआ हो जाइये॥
भूलकर भी उस सितमपरवरकी फिर आये न याद।
इस क़दर बेगानये अहदे वफ़ा हों जाइये।
हायरे बेइख़्तियारी ये तो सब कुछ हो मगर।
उस सरापा नाज़से क्यौंकर ख़फ़ा हो जाइये॥
चाहता है मुझको तू भूले न भूलूं मैं तुझे।
तेरे इस तर्ज़े तग़ाफ़ुलके फ़िदा हो जाइये॥

"आज मद्यालयांत मधु आणि मधुपात्रें यांची गर्दी उसळली आहे. मद्यानें आज मैफिल भरून गेली आहे. आज प्रियेनें आपल्या अप्रतिम सौंदर्यानें सारी मैफिल भरून टाकली आहे. प्रत्येक प्रेमिक आज आपादमस्तक छंद धारण करून आहे. आधींच आम्ही बेचैन त्यांत मद्याचा प्रभाव. आम्ही धीटपणानें तिला आमच्या मनांतलि सगळ्या इच्छा बोलून दाखविल्या. तिचे मधुर ओठ ज्या वेळीं मधुपात्राव

टेकले त्या वेळीं आम्हां मीलनार्तीवर मधुरात्राच्या हेव्यानें मरणांतिक दुःख कोसळलें! ती सौंदर्याची ज्योत जेव्हां बैठकींत तळपूं लागली तेव्हां आमचीं हृदयें पण पतंगाप्रमाणें व्याकुळ झालीं. ती धुंद नर्गिस (पुष्पांगी) आज पाहा कशी आपल्या सौंदर्यांत आणि छंदांत गर्क होऊन गेली आहे!"

रंग ये लाया हुजुमे सागरो पैमाना आज।
भर गयी सैराबियोंसे महफ़िले रिंदाना आज॥
बसके ज़ेबे अंजुमन है जल्वये जानानां आज॥
है सरापा आरज़ू हर आशिक़े दीवाना आज॥
ये हुवा बेताबियोंपर नश्शये मयका असर।
कह दिया सब उनसे हाले शौक़े गुस्ताखाना आज॥
रश्क से मिटमिट गये हम तश्नाकामाने विसाल॥
जब मिला लबहाये साक़ीसे लबे पैमाना आज॥
है फरोग़े बज्मे यकताई जो वो शम्मे जमाल॥
आगयी है दिल में भी बेताबीये परवाना आज॥
गर्क़ है रंगानियोंमें मस्तियोंमें चूर चूर।
है सरापा बे ख़ुदी वो नर्गिसे मस्ताना आज॥

जणू मीलन-रात्रीचें नशीबच उजळलें !

मीलनाची आशा उत्पन्न झाल्यावर प्रेमिकाची जी मनःस्थिति होते त्याचें हें वर्णन पाहाः—

" धन्य परमेश्वराची ! विरहाचा अंधकार संपला, मीलनाचा संदेश मिळाला. शरीरांत आसक्तीचा मधुर बायु वाहूं लागला. आशेच्या शेतीवर कृपेचे ढग जमूं लागले, आसक्तीच्या मधुपात्रांत प्रेमाची मदिरा भरली आणि आकांक्षांचा पेल्र प्रेमाच्या मद्यानें रंगीत बनला. आतां त्या प्रेयसीनें आज आढेवेढे घेतले तर चुंबनांची गर्दी करून आम्ही तिचें तोंड बंद करूं ! ".

लिल्लाह अल्हम्द के तारीकीये फुरक़त हुयी दूर
मुज़्दये वस्ल व सद् जल्वये अन्वार आया॥
चमने जां में नसीमें हवस अंगेज़ चली।
किश्ते उम्मीद पर अबरे तरब आसार आया॥
बादये इश्क़ से मीनाये तमन्ना रंगीं।
सागरे शौक़ मये ज़ौक़से गुल्नार आया॥
बंद करदेंगा लबे यारको बोसोंका हुजूम।
आज भी हमसे जो वो वरसर पैकारे आया॥

" चांदण्यांत फुलांचा सुगंध दरवळला आहे. तुझें सुगंधी सौंदर्य आज बहार उडवून देईल. त्या चंद्रानें आज माझ्या आकांक्षा उजळून दिल्या आहेत. मीलन-रात्रीचें नशीबच आज प्रकाशमान झालें म्हणावयाचें ! तिनें अवगुंठनाआड लपण्याचा कितीतरी प्रयत्न केला. पण आम्हीं तिला तावडतोब ओळखली. त्या वासंतिक रात्रीं तिच्या कपाळावर घर्मबिंदु आले ते किती आकर्षक दिसत होते ! त्या सुंदरीच्या घामानें शय्या भिजली आहे ती किती सुखकारक आहे बरें. कालचक्राचा फेरा बदलला आहे. त्याऐवजीं आज तुझ्या बैठकींत मधुपात्रें आहेत. "

चांदनी रातों में फूलोंका है ज़ेवर क्या .खूब ।
रंग लायेगा तिरा हुस्ने मुअत्तर क्या .खूब ॥
रौशनी बख़्श तमन्ना है जो इक माहे मुनीर ॥
वस्ल की रातका चमका है मुक़द्दर क्या .खूब ॥
देखते ही उन्हें पहचानलिया जान लिया ।
हमसे वो छिपने चले थे पसे चादर क्या .खूब ॥
काबिले दाद थी गरमी में पसीने की बहार ॥
तर हुवा है अर्के हुस्नसे बिस्तर क्या .खूब ॥
बन गयी है बदल गर्दिशे गर्दू साक़ी ॥
आज महफिलमें तिरी गर्दिशे सागर क्या .खूब ॥

आतां प्रत्यक्ष मीलनाच्या वेळची मनःस्थिति पाहा —

" हे प्रिये, तुझ्या मादक सौंदर्यानें मनःस्थिति कशी चमत्कारिक करून सोडली आहे पाहा. तिचीं वस्त्रें साधींच आहेत पण तिच्या शरीराच्या कांतीनें गुलाबी बनलीं आहेत. पांढऱ्या काचेच्या पात्रांत गुलाबी दारू ओतली तर पात्राचा रंग गुलाबी होतो तसें झालें आहे. ती मीलनाची रात्र, तिचा शेवटला प्रहर, आणि ती अननुभूत सुख देणारी पहाट, प्रेयसीच्या डोळ्यांतील ती अर्धवट झोप अद्याप माझ्या डोळ्यांत फिरते आहे. आम्हां शोकपीडितांना ती मैफिल म्हणजे मधुर संगीताची मेजवानीच ! त्या प्रेयसीनें मीलनाच्या रात्रीं अगदीं निस्संकोच वागणूक केली. मीलनाच्या वेळीं आम्ही नखरा, हजरजबाबीपणा सारें सारें विसरून गेलों. तिचा तो आकर्षक चेहरा आणि तिचीं तीं गौरवर्ण गात्रें, अहाहा ! काय त्यांचें वर्णन करावें ? "

लाया है दिल् पर कितनी ख़राबी , अय् यार तेरा हुस्ने शराबी ॥
इशरत की शब वो दौरे आख़िर, नूरे सहर की वो लाजवाबी ॥
फिरती है अबतक दिल की नजर में, कैफ़ियत उनकी वो नीमख़्वाबी॥
बज़्मे तरब ही वो बज़्म क्यों हो, हम ग़मज़दोंको वां बारयाबी ॥

उस नाजनीने बावस्फ़े इस्मत, की वस्ल की शब वो बेहिजाबी ॥
शौक़ अपनी भूला गुस्ताख़दस्ती, दिल् सारी शोख़ी हाज़िरजवाबी॥
वो रुये ज़ेबा है वा जाने .ख़ूबी, हैं वस्फ़ जिसके सारे किताबी ॥

'हमको अबतक आशिक़ीका वो ज़माना याद है।'

प्रणयाच्या आठवणीहि हसरतनीं किती मनोरम शब्दांत व्यक्त केल्या आहेत ! या कांहीं काव्यपंक्ति बघा ––

"तुझें तें एकान्तांतील हळुवार अश्रु ढाळणें मला आठवतें. प्रेमाच्या त्या काळांतील आठवणी अद्यापि होतात. प्रथम तुझ्यावर माझें मन जडलें, त्या वेळच्या हुरहुरी आणि व्याकुळताहि आठवतात. तुझ्या दृष्टीला दृष्टि भिडतांच मी धीट आणि बेदरकार होत असें, उलट तूं दांतांत बोट धरून अधोवदन व्हायचीस. तुझा पदर मी एकदम सरकवायचा, आणि तूं दुपट्ट्यांत आपलें तोंड लपवायचीस. तूं झोपलेली समजून मी हळूच तुझें चुंबन घेण्यास पुढें व्हायचा, तोंच तूं मला लाथाडून नंतर गोड हसायची ! परक्याची नजर चुकवून रात्रीं माझ्याकडे तूं यायचीस. मीलनाच्या वेळीं चुकून कुठें आपल्या ताटातुटीचा उल्लेख आला कीं, तुझ्या डोळ्यांना अश्रूंची धार लागायची, आणि मग माझ्याहि डोळ्यांत अश्रु यावयाचे. मी रुसलेला पाहून मला शंभर गोष्टी सांगून माझा रुसवा घालवायचीस, आणि मग स्वतः रुसून बसायचीस ! या साऱ्या गोष्टी आणि आपण चोरून भेटत होतों ती जागा, आज इतकीं वर्षें लोटलीं तरी आठवणींत आहे."

चुपके चुपके रातदिन आंसू बहाना याद है।
हम को अबतक आशिक़ीका वो ज़माना याद है॥
बा हजारां इज़्तिराब व सद हज़ारां इश्तियाक़ ।
तुझसे वो पहले पहल दिल का लगाना याद है॥
तुझसे कुछ मिलते ही वो बेबाक होजाना मिरा ।
और तिरा दांतोंमें वो उंगली दबाना याद है॥
खींच लेना वो मिरा पर्दे का कोना दफ़तन् ।
और दुपट्टे में तिरा वो मूंह छिपाना याद है॥
जानकर सोता तुझे वो क़सदे पाबूसी मिरा
और तिरा ठुकराके सर वो मुस्कुराना याद है॥
ग़ैर की नज़रोंसे बचकर सबकी मर्ज़ीके ख़िलाफ़ ।
वो तिरा चोरी छिपे रातोंको आना याद है॥
आगया गर वस्ल की शब भी कहीं ज़िक्रे फ़िराक़ ।
वो तिरा रो रोके मुझको भी रुलाना याद है॥

देखना मुझको जो बरगश्ता तो सौ सौ नाज़से ।
जब मना लेना तो फिर .खुद रूठ जाना याद है ॥
चोरी चोरी हमसे तुम आकर मिले थे जिस जगह ।
मुद्दतें गुजरीं पर अबतक वो ठिकाना याद है ॥

हसरत मोहानींचा मृत्यु १३ मे इ. स. १९५१ रोजीं झाला. राष्ट्रीय बाण्याचा हा खंदा लढवय्या लोकमान्य टिळकांचा निस्सीम अनुयायी होता. राजकीय चळवळींत त्याला कितीतरी वेळां तुरुंगांत जावें लागलें. उर्दू साहित्यिकांत राजकीय ध्येयाकरितां इतकें कष्टमय जीवन जगल्याचें दुसरें उदाहरण नाहींच म्हटलें तरी चालेल. राजकारणी हसरतच्या अंतरंगांत प्रेमाचा जो मधुर झरा वहात होता त्यानें उर्दू गजलांचें उपवन गुलजार करून सोडलें आहे.

• • •

: ११ :

कवि अख्तर

आधुनिक उर्दू कवींत रोमँटिक म्हणून गाजलेला कवि महंमद दाऊदखान शीरानी याचा जन्म राजस्थानांत टोंक येथें चार मे १९०५ रोजीं झाला.

त्याचें काव्यांतील नांव अख्तर असल्यामुळें तो उर्दू साहित्यांत अख्तर शीरानी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. अख्तरचें घराणें मूळचें पेशावरकडचें. त्याचा आजा महंमद इस्माईल हा टोंक राज्याचा कारभारी होता. अख्तरचा बाप महमूदखान शीरानी हा लाहोरच्या सरकारी ओरिएण्टल कॉलेजमध्यें प्राध्यापक होता. त्यामुळें अख्तरचें शिक्षण ओरिएण्टल कॉलेजमध्यें झालें. तेथून त्यानें इ. स. १९२० मध्यें उर्दू-फारसीमध्यें मुन्शी फाजिल ही पदवी मिळविली. बापाची इच्छा आतां मुलानें इंग्रजी शिक्षण घ्यावें अशी होती. पण इ. स. १९२१ मध्यें ऐन मॅट्रिकच्या परीक्षेच्या वेळीं अख्तर लाहोरमधून पळून गेला. तो अनेक ठिकाणीं भटकत होता. याच काळांत त्याला काव्य करण्याचा नाद लागला. त्यानें आपल्या कविता प्रथम ' मखजन ' या नियतकालिकाचे संपादक नजीबाबादी यांना दाखविल्या. त्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होतांच अख्तरला कमालीची लोकप्रियता लाभूं लागली. यानंतर अख्तरनें संपादकाचा पेशा पत्करला. पण नियतकालिकें काढावीं आणि कांहीं दिवस चालून तीं बंद पडावीं असा प्रकार चालू होता. हमायूं, इंतिखाब, खियालिस्तान, रूमान, आणि शाहकार अशीं नियतकालिकें त्यानें लागोपाठ काढलीं. पण तीं फार काळ चाललीं नाहींत.

प्रणयाच्या विविध छटा

अख्तरच्या काव्याचे मात्र चार भाग प्रसिद्ध झाले आहेत; ' सुबहे बहार ', ' तय्यूरे आवारा ', ' अख्तरिस्तान ' आणि ' लालाये तूर ' हे त्याचे कवितासंग्रह त्याच्या हयातींतच बाहेर पडले. प्रणयभावनांचें हळुवार चित्रण, नादमधुर शब्दरचना यामुळें अख्तरच्या कवितांवर तरुण उर्दू रसिक मुग्ध होऊन गेले. उर्दू काव्यांतून प्रेयसीचें नांव घेऊन तिचें वर्णन करण्याची चाल नाहीं. पण सल्मा या नांवाच्या तरुणीचीं कितीतरी वर्णनें अख्तरच्या काव्यांतून आलीं आहेत. त्यामुळें अख्तरची सल्मा हें उर्दू काव्यांत अमर झालेलें पात्र आहे..

प्रणयभावनांच्या अनंत छटा अख्तरनें हळुवार हातानें हाताळल्या आहेत. प्रेम, प्रथम मीलन, आकांक्षा, हुरहुर, विरह इत्यादि अंगांचें मधुर चित्रण अख्तरच्या काव्यांतून आपल्याला आढळतें. निसर्गातील सुंदर दृश्यें त्यानें अशा आकर्षक रीतीनें आपल्यासमोर उभीं केलीं आहेत कीं, त्याचें काव्य वाचतांना प्रभातकाळचा वायु, चांदण्या रात्री, वनांत डोलणाऱ्या फुलवेली, नदीच्या पृष्ठभागावर तरंगत जाणाऱ्या नावा, नक्षत्रांनीं खच्चून भरलेलें आकाश, क्षणाक्षणाला पालटणारे क्षितिजावरचे रंग, सारांश निसर्गांत जें जें रमणीय आहे तें सर्व आपल्या डोळ्यांसमोरून सरकत जातें. पण निसर्गाचा उपयोग अख्तर प्रणयभावनेच्या चित्रणांत प्रामुख्यानें करतो.

रंगेल

अख्तरची प्रतिभा जितकी विलक्षण तितकाच त्याचा स्वभाव रंगेल होता. त्याच्याभोंवतीं रसिक मित्र-मैत्रिणींचा घोळका सदैव असे. या जीवनांतून त्याला मदिरापानाचें व्यसन लागलें. यामुळें त्याच्या बापानें त्याच्याशीं सगळा संबंध तोडला. पण अख्तरचें व्यसन दिवसेंदिवस वाढतच गेलें. शेवटीं या व्यसनापायीं अख्तरला अवघ्या त्रेचाळिसाव्या वर्षी, इ. स. १९४८ मध्यें, मृत्यु आला. पण त्याच्या काव्यानें उर्दू रसिकांवर जी मोहिनी घातली आहे ती ओसरण्याचीं चिन्हें दिसत नाहींत. विशेषतः तरुणांचा तर अख्तर अत्यंत आवडता कवि आहे. अख्तर प्रेयसीला उद्देशून म्हणतो—

" तुला तारकांनीं निस्संकोचपणें आणि अवखळ चंद्रानें पुन्हा पुन्हा पाहिलें आहे. तूं कधीं बागेंत फिरायला गेलीस तर फुलांनीं विस्मित नजरेनें तुला पाहिलें आहे. रात्रीं गच्चीवर तूं झोपली असतां धवल अशा चंद्रकिरणांनीं तुला पाहिलें आहे. प्रभातींचें मनोरम दृश्य पाहण्यांत गुंग झालेल्या तुला प्रातःकालच्या वायूनें पाहिलें आहे. गच्चीवर आपले सुगंधी केस मोकळे सोडून तूं उभी असतांना सूर्याच्या सोनेरी किरणांनीं पाहिलें आहे. सौंदर्यस्वर्गातून ही कोणती कळी आली आहे? असें विस्मय करीत वेड्यासारखें बागेंतील कळ्यांनीं तुला पाहिलें आहे. रात्रीं वाचनांत मग्न असतां दिव्यानें धुंद पतंगासारखें तुला पाहिलें आहे. मेघांची शोभा तूं पाहात असतां सौदामिनी वधूनें आपलें अवगुंठन बाजूला सारून तुला पाहिलें आहे. सारांश, निसर्गानें तुला हजार वेळेला, नव्हे लाख वेळेला पाहिलें आहे. पण माझ्या नेत्रांनीं तुला फक्त एकदा पाहिलें आहे. पुन्हा एकदा आपलें रूप दाखीव. या नेत्रांना त्याची ओढ लागली आहे. "

तुम्हें सितारोंने बे इख़्तियार देखा है
शरीर चांदने भी बार बार देखा है ।

कभी चमन में गयी हो, तो मस्त फूलोंने
निगाहे शौक़ से आयीनावार देखा है।
रुपहली चांदनीने रात को खुली छत पर
अदासे सोते हुये बार बार देखा है॥
बहारे सुबह की रंगीनियोंमें खोये हुये
नसीम ने तुम्हे मस्तानावार देखा है॥
बिहिश्ते हुस्न की ताज़ा कली के धोके में
कलीने भी तुम्हे दीवानावार देखा है॥
उरुसे वर्क़ने अपना नकाब उलट के तुम्हें
गरीक़े मस्तीये अबरे बहार देखा है॥
ग़रज़ मजाहिरे फ़ितरतने हर तरह तुमको
हजार बार नहीं, लाख बार देखा है॥
मगर मिरी निगहे शौक़ को शिकायत है
के इसने तुम को फ़क़त एक बार देखा है॥

" आज मी आपल्या प्रेयसीला पाहणार आहें. आजची रात्र म्हणजे काय मोष्ट आहे! आजचें वातावरण किती मोहक आहे! उपवनांतून येणारा वायु आज किती मादक वाटत आहे! परमेश्वराची कृपा आज भरपूर प्रमाणांत लाभली आहे. आज परमेश्वरालाहि आपल्या सृष्टीवर काय धन्यता वाटत आहे! कारण आज रात्रीं ती चंद्रमुखी माझ्या नजरेस पडणार आहे!

कितनी शादाब है दुनिया की फ़िज़ा आज की रात
कितनी सरशार है गुलशन की हवा आज की रात॥
कितनी फ़य्याज़ है रहमत की घटा आज की रात
किस क़दर ख़ुश है ख़ुदाईसे ख़ुदा आज की रात
के नजर आयेंगी वो माहे लक़ा आज की रात

" जी मला दुरून पत्रें लिही, दुरूनच माझ्यावरून आपलें हृदय ओवाळून टाकी, माझ्या काव्याचें कौतुक करी, मन उघडें करूनहि जी पडद्यांत राही ती चंचला आजच्या रात्रीं माझ्या दृष्टीस पडणार आहे!

ग़ायबाना जो हमें नामे लिखा करती थी
दूर से हम पे दिल अपना जो फ़िदा करती थी॥
दादे अशआर जो गुमनाम दिया करती थी
होके बेपर्दा जो पर्दे में रहा करती थी
सामने होगी वही शोख़ अदा आज की रात

" आज जगांतील सर्व दृश्यें इतकीं आनंदी कशीं, बागेंत फुलें, आणि आकाशांत तारे आज आनंदानें बेहोश कसे, मीच एक आनंदांत आहें असें नाहीं. सारें विश्व आनंदांत आहे. चहूकडे आनंदाचें संगीत चालू आहे !

आज क्या बात है दुनिया के नज़ारे .खुश हैं
बाग़ में फूल, सरे चरख़ सितारे .खुश हैं ॥
एक बेनाम सी सरमस्ती के मारे खुश हैं
एक मैं .खुश नहीं जितने भी हैं सारे .खुश हैं
है .खुशी चार तरफ़ नग़्मा सरा आज की रात ॥

" जिनें माझ्या कल्पना आकर्षक केल्या, जिच्या प्रेमामुळें माझें काव्य उन्मादक बनलें, जिच्या विरहानें विचारांना शोकाची झळ लागली, जिच्या मूर्तीनें माझे सारे विचार भारावून टाकले आहेत ती दिव्यांगना आज रात्रीं माझ्या दृष्टीस पडणार ! "

जिसकी रंगीनीसे अफ़कार हैं मदहोश मिरे
जिसकी उल्फ़तसे, है अशआर पुरअज़ जोश मिरे
जिसकी .फ़ुरकत मे ख़ियालात हैं ग़म कोश मिरे
जिसके जल्वोंसे तसव्वुर हैं हमआग़ोश मिरे
जल्वा दिखलायेगी वो हूर लक़ा आज की रात ॥

कधीं प्रेमांत न सांपडलेला, नेहमीं ऐषआराम करणारा, पण आतां प्रेमाच्या आघातानें शोकग्रस्त झालेला प्रियकर म्हणतो—

"आम्हीं कुणावर प्रेम केलें नव्हतें, त्याचे आघात सहन केले नव्हते, प्रेयसींच्या अश्रूंवर आम्ही हसत होतों, कोणी कितीहि सुंदर असो ती आमच्या कांहीं नजरेंत भरत नसे. पण हाय ! तिचें एक ओझरतें दर्शन घडलें आणि आमच्या हृदयावर जबरदस्त आघात झाला. असें दुःख आम्हीं यापूर्वी सहन केलें नव्हतें. अरे दैवा, तूं आम्हांला इतकें कां हसविलें होतेंस म्हणून त्याच्या मोबदल्यांत आज आम्हाला इतकें ढळढळां रडायला लावीत आहेस ?' '

किसी से कभी दिल लगाया न था
मुहब्बत का सदमा उठाया न था ॥
हसीनोंके रोने पे हंसते थे हम
कभी एक आंसू बहाया न था ॥
कोई कैसाही माहरू हो मगर
हमारी नज़र में समाया न था ॥

मगर इक झलक ने हमें खोदिया
ये सद्मा तो हमने उठाया न था
किया इश्क़ के दर्द में मुब्तिला
फलक ने तो इतना हंसाया न था
के जिसके ऐवज यूं रुलाने लगा

प्रियामीलन

अख्तरची आवडती सल्मा आज वनांत त्याला भेटण्यास येणार आहे. तेव्हां तो म्हणतो, " वनांतील वसंताला मी ही बातमी सांगतों. साऱ्या वनांत फुलांचा सुगंध दरवळून सोडतों. जमिनीवर फुलांची शेज पसरून देतों, कारण माझी सल्मा कोमल आहे. ती थकून जाईल. आज ती वनांत येणार असें ऐकतों !

बहारे वादीये रंगींको ये मुज़्दा सुना आवूं
जमीं को नकहते गुलहाये रानासे बसा आवूं
और उस पर नाज़नीं कलियोंका इक बिस्तर बिछा आवूं
के वो ना.जुक बदन है और थक जायेगी वादी में
सुना है मेरी सल्मा रात को आयेगी वादी में

" तिचें तें गौर शरीर, तिचा सुगंधी केशकलाप, तिचा तो सुंदर चेहरा, तें गौर कपोल, तें फुलासारखें सौंदर्य, ज्यामुळें सगळें वातावरण सुगंधानें भरून जाईल, तें सारें आज माझें होणार, कारण माझी सल्मा आज रात्रीं वनांत येणार आहे !

मिरे आगोश में होगा वो जिस्मे मर्मरीं उसका
वो उसके काकुले मुश्कीं, वो रूये नाज़नीं उसका
वो रुख़्सारे हसीं उसके, वो हुस्ने यास्मीं उसका
वो जिससे शौक़ की दुनिया को महकायेगी वादी में
सुना है मेरी सल्मा रात को आयेगी वादी में

" तिच्या सान्निध्यांत तळमळ आणि संकोच यांचा मेळ कसा बसवूं ? त्या पुष्पांगीच्या सौंदर्याचा आस्वाद कसा घेऊं ? तिच्या माणकासारख्या लाल ओठांचा रंग कसा हिरावून घेऊं ? कारण तिला फुलांचा आणि नक्षत्रांचासुद्धां संकोच वाटतो ! आज रात्रीं माझी सल्मा वनांत येणार आहे ! "

तमन्ना वो हया की कश्मकश क्योंकर मिटावूंगा
मैं उसके यास्मीं पैकर को कैसे गुदगुदावूंगा
और उसके लाले लबसे किस तरह रंगत चुरावूंगा

वो फूलों और सितारोंसे भी शर्मायेगी वादीमें
सुना है मेरी सल्मा रात को आयेगी वादीमें

स्त्री-सौंदर्याचीं हीं अप्रतिम वर्णनें पाहा:—

" तिच्या पांढऱ्या शुभ्र वक्षस्थळांतून यौवनाचा दर्या तुफान उसळत आहे. तिचीं भगवीं वल्कलें म्हणजे सूर्यबिंबावर आलेले विरल मेघच होत. तिच्या वक्षस्थळावर या वेण्या खेळताहेत का शुभ्र चमेलीच्या दर्यावर नागीण डोलते आहे ? "

आयीना रंग सीना कुछ खुल रहा है जिसमें
दोशीज़गीकी गंगा तूफ़ा उठा रही है
इक गीरुवासी सारी से है बदन छिपाये
या हल्की हल्की बदली सूरज पे छा रही है
इक बहरे यासमींपर लहरा रही है नागन
या उसकी .ज़ुल्फ़े मिश्की सीनेपर आरही है

" सल्मा, तूं म्हणजे सौंदर्याच्या वसंतऋतूंत बहाराला आलेलें फूल आहेस. तुला निसर्गानें आपल्या हळुवार हातानें घडविली आहे, तूं म्हणजे साकार झालेले रसगंध होत. तुझा चेहरा म्हणजे प्रत्यक्ष चंद्रच आणि तुझें शरीर म्हणजे रेशम आणि किमख्वाब (किनखाप) होय !

वहारे हुस्न का तू .गुचाये शादाब है सल्मा
तुझे फ़ितरतने अपने दस्ते रंगींसे संवारा है
बिहिश्ते रंगोबूका तू सरापा इक नज़ारा है
तिरी सूरत सरापा पैकरे महताब है सल्मा
तिरा जिस्म, इक हुजूमे रेशमो कमख़्वाब है सल्मा

नितांत रमणीय

" सृष्टींतील नितांत रमणीय वस्तु म्हणजे स्त्री होय. तिचा प्रभाव सर्वत्र आहे. कवीच्या काव्यांतून ती स्मित करते. चित्रकारांच्या चित्रांतून ती डोकावते. विद्वानांच्या बैठकींत ती आपलें अस्तित्व दाखविते, गवयाच्या कंठांतून ती रागिणी बनून अवतरते, आणि वीणेंतून ती झंकार बनून बाहेर पडते. सारांश, ही सृष्टि आहे तोंपर्यंत आमच्या जीवनावर स्त्रीचें प्रभुत्व चालू राहणार !

कहीं वो शेर के पर्दे में छुपकर मुस्कुराती है
मुसव्विर की नजर में उसकी तस्वीरें परीशां हैं
अदब की महफ़िलोंमें उसकी तन्वीरें परीशां है

मुग़न्नीकी सदामें नग्मा बनकर झलमलाती है
नक़ावे साज़ में आहंग होकर थरथराती है
ग़रज़ जब तक ये दुनिया और उसकी .ख़ुशनुमाई है
हमारी ज़िंदगानी भर पे औरत की .ख़ुदाई है

"बा प्रेमा, आम्ही तुझ्या तावडींत सांपडलों आहोंत. आमचा सर्वनाश करूं नकोस. मी आणि माझी प्रेयसी एकमेकांस भेटलों त्या वेळेपासून आमच्या मनाची स्वस्थता हरपली. मुखावरचा तजेला आणि डोळयांतील चमक नाहींशी झाली. हातांतून मधुपात्रें गळून पडलीं आणि ओठावरचें हसूं मावळलें. आम्हांला दुःखी करूं नकोस. आमचा सर्वनाश करूं नकोस !

जिस दिनसे मिले है दोनोंका सब चैन गया आराम गया,
चेहरोंसे बहारे सुबह गयी, आंखोंसे फ़रोग़े शाम गया
हाथोंसे .ख़ुशी का जाम छुटा, होंठोंसे हंसी का नाम गया
ग़मगीं न बना, नाशाद न कर अय् इश्क़ हमें बरबाद न कर

"अरे निष्ठुरा, तूंच पाहा ! माझी प्रेयसी किती शोकग्रस्त आहे ती. ती फुलासारखी कोमल आणि नक्षत्रासारखी निष्पाप आहे. तिचें तें सौंदर्य आणि त्यावर हा शोक, मी लाचार आणि ती पीडित, अरे आम्हा पीडितांचा छळ करूं नकोस, आमचा सर्वनाश करूं नकोस !

बेदर्द जरा इन्साफ तो कर इस उम्र में और मग्मूम है वो
वो फूलोंकी तरह ना .ज़ुक है अभी तारोंकी तरह मासूम है वो
ये हुस्न, सितम भे रंज, ग़ज़ब मज्बूर हूं मैं, मग्मूम है वो
मज़्लूम पे यूं बेदाद न कर अय् इश्क़ हमें बरबाद न कर

"आम्हांला काय वाटतें. आणि काय घडलें हें ! कांहीं सुचत नाहीं ! आम्ही वयानें लहान आहोंत, भोळे आहोंत. हा अनुभव आम्हांला नवीन आहे. अरे कठोरा, आमच्यावर दया कर. आम्ही अज्ञानी आहोंत रे. आमचा सर्वनाश करूं नकोस!

क्या समझे थे और तू क्या निकला ये सोचके ही हैरान हैं हम
है पहले पहल का तजरुबा और कम उम्र हैं हम अन्जान् हैं हम
अय् इश्क़ .ख़ुदारा रहमो करम, मासूम हैं हम, नादान हैं हम
नादान हैं हम, नाशाद न कर अय् इश्क़ हमें बरबाद न कर

"बा प्रेमा, आम्हांला कोठें तरी लांब घेऊन चल. या स्वार्थी जगापासून—या हेव्यादाव्यानें भरलेल्या जगापासून आम्हाला घेऊन चल !

अय् इश्क़ कहीं ले चल, इस पाप की बस्तीसे
नफ़रतगहे आलमसे, लानतगहे हस्तीसे

इन नफ़स परस्तोंसे, इस नफ़स परस्तीसे
दूर, और कहीं ले चल अय् इश्क़ कहीं ले चल

" तेथें सागराचीं तीरें असावींत, फाल्गुनाचा मोसम असावा, वनरायांतून फुलांचा गंध दरवळत असावा किंवा तेथें श्रावणाची झड लागलेली असावी, दैवानें साथ द्यावी, निसर्गानें सहानुभूति दाखवावी, सान्निध्यांत सल्मा असावी आणि तिचें प्रेम असावें, कोणतीहि चिंता असू नये आणि तुझी कृपा भरपूर असावी, अशा ठिकाणीं, बा प्रेमा, मला घेऊन चल ! "

वो तीर हो सागर की, रुत छाई हो फागुन की
फूलोंसे महकती हो, पुरवाई घने बनकी
या आठ प्रहर जिसमें झड बद्ली हों सावन की
जी बस में नहीं ले चल ।
अय इश्क़ कहीं लेचल ॥
.. द्रत हो हिमायतपर, हम्दर्द हो क़िस्मत भी
सल्मा भी हो पहलू में, सल्मा की मुहब्बत भी
हर शै से फ़रागत हो । और तेरी इनायत भी ।
अय तिफ़्ले हसीं ले चल, अय इश्क़ कहीं ले चल

परदेशांत तळमळत असतां, त्याला आपल्या गांवाचा एक मित्र भेटतो. त्याच्यापाशीं गांवाची चौकशी केल्यावर प्रियकर विचारतो,

" अरे मित्रा, माझा आत्मविश्वास हरण करणारी ती कशी आहे ? आमच्या लहान वयांतच जी कहर करीत असे ती कशी आहे ? तूं आणि मी पतंगासारखे जिच्याभोंवतीं फिरत होतो ती विलासमंदिरांतील ज्योत कशी आहे ? तिच्या गुलाबी गालावर स्वर्गीय सौंदर्याचीं दृश्यें अद्यापि दिसतात काय ? तिच्या रसभऱ्या नेत्रांत श्रावणांतील तारे अद्यापि चमकतात काय ? तिच्या गुलाबी ओंठावर विजेचा अवखळपणा अद्यापि दिसतो काय ? "

आख़िर में ये हसरत है के बता । वो ग़ारते ईमां कैसी है ?
बचपन में जो आफ़त ढाती थी । वो आफ़ते दौरां कैसी है ?
हम दोनों थे जिसके परवाने । वो शम्मे शबिस्तां कैसी है ?
ओ देससे आनेवाले बता ॥
क्या अब भी रुखे गुलरंगपे ॥ वो जिन्नत के नजारे रोशन हैं ।
क्या अब भी रसीली आंखोंमें ? सावन के सितारे रोशन हैं ?
और उसके गुलाबी, होटोंपर बिजली के शरारे रोशन हैं ?
ओ देससे आनेवाले बता ॥

संयम

"मीलनाचें वर्णन किती संयमानें पण तितकेंच मधुरतेनें अख्तरनें केलें आहे ! रात्री काळें अवगुंठन घेऊन ती शशिवदना माझ्याजवळ आली. त्यानंतर माझी शुद्ध हरली इतकीच आठवण आहे. ती चमेली अशा आविर्भावानें जवळ आली कीं, जणू वसंत ऋतुच प्राप्त झाला आहे. ती चमेलीच्या वर्णाची, चमेलीसारखा सुगंध असलेली आणि चमेलीसारखीं वस्त्रें नेसलेली, फुलें उधळीत आणि सुगंध पसरवीत माझ्याजवळ आली."

शब को पहलू में जो वो माहे सियाह पोश आया ॥
होश को इतनी खबर है के न फिर होश आया ॥
बे.ख़ुदी समझी, हम आग़ोश हुयी मुझसे बहार ॥
कुछ इस अंदाज़ से वो यास्मिन आग़ोश आया
फूल बिखराता हुवा, नकहतें बरसता हुवा ॥
वो समनरंग व समनबू व समन पोश आया ॥

तारुण्याच्या विलासाची एक आठवण :

"उपवन, मद्यप्राशन, रात्रीचा समय, धुंद वातावरण, पायापाशीं मधुपात्रें, वर आकाशांत जलदावली, हाय तें तारुण्य आणि तो काळ !

सुगंधानें माझ्या रात्रीं धुंद होत, फक्त जीवन जगण्यास मिळावें हीच एक इच्छा असे.

"ती चांदणी रात्र, नदींत नौकेवरून सहल, हातांत मधुपात्र आणि सहवासाला सुंदर तरुणी आणि तंतुवाद्यांतून निघणारे हलुवार सूर, हाय तें तारुण्य आणि हाय तो काळ !

सहले चमन और बादापरस्ती, रात का मन्ज़र, आलमें मस्ती
क़दमोंपे सागर, सरपे घटायें, उफ़रे जवानी, हाय ज़माने
वो मिरी रातें महकी हुयीसी, वो मिरी रातें बहकी हुयीसी ॥
मरने के दिन, जीने की दुआयें, उफ़रे जवानी हाय ज़माने ।
चांदनी और दरिया में सफ़ीना, हांथ में मीना, साथ हसीना ।
साज़ के लबपर मस्त सदायें, उफ़रे जवानी. हाय ज़माने ॥
याद में आंसू बहते हैं अख़्तर, खोये हुयेसे रहते हैं अख़्तर ॥
दिलसे समय वो कैसे भुलायें, उफ़रे जवानी हाय ज़माने ।

तें प्रेमच नव्हे !

पण दिखाऊ प्रेम, बेगडी प्रेम हें प्रेमच नव्हे. वारांगनेला उद्देशून अख्तर म्हणतो—

"प्रेमाचें वेड काय असतें हें तुला काय माहीत ? प्रेमाच्या माधुरीची तुला काय कल्पना ? विरहाचें दुःख आणि प्रेमाची आग याची तुला काय माहिती आहे ? विरहरात्रीचा शोक कसा असतो हें तुला कसें माहीत असणार ? कारण तुझें प्रेम फक्त रात्रीपुरतेंच आहे."

तू क्या जाने के सौदाये मुहब्बत किसको कहते हैं
मुहब्बत और मुहब्बत की लताफ़त किसको कहते हैं
ग़मे हिजरां है क्या और उल्फ़त किसको कहते हैं।
जुनूं होता है कैसा और वहशत किसको कहते हैं।
तू क्या जाने ग़मे शबहाये .फ़ुरक़त किसको कहते हैं।
तिरे इज़हारे उल्फ़त की फ़साहत रातभर की है।

चिमणा दूत

'नन्हा कासिद,' म्हणजे चिमणा दूत, या कवितेंत अख्तरनें एक गोड कल्पना हाताळली आहे. "प्रियकराला प्रेयसी प्रेमपत्रें लिहून आपल्या लहानग्या भावाच्या हातीं देऊन पाठवी. त्या चिमण्या जिवाला तीं प्रेम-रहस्यें काय कळणार ? त्याच्या मनांत असे विचार येत असतील का कीं आपल्या अक्कानें पत्रांत काय लिहिलें असेल बरें ? ती याच माणसाला कां बरें पत्र पाठविते ? आणि पाठविलें तर पाठविलें, नेहमीं कां पाठविते ? माझ्या हातांत पाकीट देऊन माझ्याशीं लाडीगोडीनें कां वागते ? त्या परक्या माणसाबद्दल माझ्या अक्काला इतकी आस्था कां ? आणि हें सर्व घरच्या माणसांपासून लपवून ठेवून कां ? पत्र लपवून घेऊन जा अशी ती मला ताकीद कां देते ? हा परका येतो तरी कोठून ? आणि येतो तर अक्काला देण्याकरितां पत्र घेऊन कां येतो ? आमच्या आप्तांप्रमाणें हा घरांत कां येत नाहीं ? विचारलें तर तो आपली समजूत घालूं शकत नाहीं. तो कधीं आपल्याला खेळणीं आणून देतो आणि कधीं कधीं लाडानें आपल्या गालावर हळूच चापट मारतो. हा एकंदर प्रकार आहे तरी काय ?

असे विचार तुझ्या त्या चिमण्या दूताच्या मनांत येत असतील. आज त्या गोष्टीला अनेक वर्षें लोटलीं. तो चिमणा आतां मोठा झाला आहे. तो मला भेटला. त्याच्याशीं बोलतांना मला जुन्या आठवणी येऊन, भारी संकोच वाटला. पण त्याच्या डोळ्यांतील मिस्कील छटा दिसली तों मला एकदम जाणीव झाली कीं, तुझें प्रेमरहस्य त्याच्या डोळ्यांतून प्रकट झालेलें मला दिसलें."

वो बईं कमसिनी क्या ये न दिलमें सोचता होगा
के बाजीने हमारी अपने खत में क्या लिखा होगा।
और आख़िर वो उसी को नामा लिखकर भेजती क्यों हैं।
कभी भेजा तो भेजा लेकिन अक्सर भेजती क्यों हैं।
और उसके शुबहे की, इससे भी तो ताईद होती है।
छुपाकर ख़त को लेजाने की क्यों ताकीद होती है।
ये नौख़ेज अजनबी जाने कहांसे अक्सर आता है
जब आता है तो बाजी की तरह ख़त लिखके लाता है
वहीं नन्हासा क़ासिद नौजवां होकर मिला मुझको
ज़माने के तग़य्युरने परीशां कर दिया मुझको
तिरे क़ासिद से मिलते वक़्त मुझको शरम आती थी
मगर उसकी निगाहोंमें शरारत मुस्कुराती थी
शरारत का ये नज़्ज़ारा मिरी हैरत का सामां था
के उस पर्दे के अंदर तेरा राज़े इश्क़ उरियां था

अकाली नाशाबद्दल शोक

एका कवयित्रीनें आजन्म अविवाहित राहण्याची प्रतिज्ञा केली होती. पण एकाएकीं प्रेमपाशांत सांपडून ती विवाहबद्ध झाली. त्या प्रसंगीं अख्तरनें खालील कविता म्हटली

"तुला प्रेमकथा आवडत, तुझें जीवन रोमँटिक कल्पनांनीं भारावून गेलें होतें. तुझें यौवन काव्याच्या कुशींत वाढत होतें आणि तुझ्या काव्यांतून तुझ्या यौवनाचा आविष्कार होत होता. तुझ्या सुंदर स्वप्नांचा स्वर्गालाहि हेवा वाटला असता. हा चंद्र म्हणजे तुझें टाकून दिलेलें खेळणें होतें. काव्याच्या सुगंधानें तूं नेहमीं भरलेली असस. चिंतनाची धुंदी तुला सदा जडलेली असे. तुझ्या संगीतांत परक्यांना प्रवेश नव्हता. तुझीं गीतें म्हणजे पवित्र देवांगनांच्या कथा होत. तुझें स्थळ म्हणजे काव्याचें आकर्षक एकान्तस्थान होतें. मादक स्वप्नांच्या बेटांत तुझें निवासस्थान होतें. स्वर्गीय वसंताप्रमाणें तूं नजरेआड होतीस आणि तारकांप्रमाणें तूं मानवाच्या आवांक्याबाहेर होतीस. तुझ्या एकान्ताला परक्याच्या सहवासाची नेहमीं भीति वाटे. आरशानेंहि तुझ्या एकान्त स्वभावाला संकोच वाटे. तुझें जीवन म्हणजे उषेप्रमाणें उज्ज्वल आणि पुष्पगंधाप्रमाणें पवित्र होतें. तूं काव्य आणि संगीताच्या नंदनवनांत राहात होतीस. तुझ्या तोंडून जें निघे तें तें वैदिक ऋषीप्रमाणों होतें. तुझीं काव्यें म्हणजे स्वर्गीय वसंताचे थवेच, आणि तुझ्या कल्पना म्हणजे नक्षत्रमंडळच. काव्य-

ऱ्यथेनें तूं पूर्ण होतीस. तूं म्हणजे आकाशांतील निष्पाप कळी होतीस. तूं म्हणजे अमृताचा पेला होय, परक्या ओठांची तुला कल्पनाहि नव्हती.

पण हाय! आज परक्यांची संगत तुला कशी आवडली? पुरुषांची सोबत आतां आवडूं लागली ना? पावित्र्याच्या उच्चत्वाला हें पतन कसें आवडलें? तुझ्या एकान्ताच्या वसंतावर हा हेमंत कसा बरें पसरला? तुझीं तीं काव्यें आणि रोमान्सचीं स्वप्नें कुठें आहेत? पुष्पांचीं आणि चंद्राचीं तीं रमणीय चित्रें कोठें आहेत? या जगांतील कोणता विक्रम तुला आवडला? स्वर्ग सोडून तूं या जगांत कशाकरितां आलीस? चंद्रप्रकाशाप्रमाणें तूं आतां सामान्य झालीस, अगे, रात्रीच्या दिव्याप्रमाणें तूं विझून कां गेली नाहींस? तुझे बहर तूं असे घालवायला नको होते. तूं कळी होतीस, तूं फूल बनायला नको होतें. निष्पाप जीवन सरलें कीं तारुण्य नाहींसें होतें, फुलें कोमेजतात, कळ्या का कोठें कोमेजतात? तूं तर स्वच्छंद कोकिळा. तूं कां उपवनांत राहूं लागलीस? मधुर गीतांच्या ऐवजीं विलापिका कां म्हणूं लागलीस? तुझें पवित्र तारुण्य आतां आसक्तीनें मलिन झालें. आतां रात्र परक्यांची, तुझी फक्त कथा शिल्लक राहिली. तूं इतकी सुलभ होशील हें कुणाला ठाऊक होतें? तूं आतां अंतःपुराची शोभा बनून विलासाच्या पायदळीं पडशील याची कुणाला कल्पना होती? देवांगनासुद्धां आसक्तीला बळी पडल्या. तुझ्या सुंदर शेजेलाहि विलासाची सुरकुती पडलीच ना. आतां तुझ्यांत दिव्यांगनांचें पावित्र्य राहिलें नाहीं, तुझ्यांतील दिव्यांगना गेली. फक्त स्त्री शिल्लक राहिली. आणि ती तरी कशी स्त्री म्हणशील, तर जिला आपण पोरांच्या लेंढाऱ्याची कथा म्हणूं, किंवा स्वार्थाच्या तंतुवाद्यावरील उत्तान गीत म्हणूं, जिच्यांत विषयवासनेचा दुर्गंध येतो किंवा जी म्हणजे मूर्तिमंत पापाचें मद्यालय होय.

वसंतऋतु आहे, यौवन आहे आणि सान्निध्यांत ती चंद्रमुखी आहे. म्हणजे साकी (प्रिया) आहे. संगीत वाद्य आहे आणि मदिरा आहे. या जगांत मला आणखी काय हवें."

मोसम भी है, उम्र भी, शबाब है।
पहलू में वो रश्के माहताब भी है॥
दुनिया में अब और चाहिये क्या मुझको।
साकी भी है साज भी, शराब भी है॥

"परमेश्वरा! मला स्वर्ग नको. मला तिकडे नेऊं नको. या विश्वापुढें मला स्वर्गाची इच्छा नाहीं."

न लेजा ख़ुल्द में यारब यहीं रहने दे तू मुझको
ये दुनिया है तो जन्नत की नहीं है आरज़ू मुझको

हा संवेदनाशील आणि सौंदर्योपासक कवि इ. स. १९४८ मध्यें वारला. पण त्याच्या प्रणयगीतांनीं उर्दू रसिक अक्षरशः वेडे झाले आहेत.

आपल्या ' सुबहे बहार ' या कविता-संग्रहाच्या सुरुवातीस अख्तर म्हणतो.

" त्या कर्मठाला म्हणावें कीं, तूं आपल्या नंदनवनावर काय गर्व करतोस, अरे अख्तरच्या प्रतिभेंत हजारों नंदनवनें फुललीं आहेत."

कहो ज़ाहिदसे क्यौं है इस क़दर फ़िरदौस पर नाज़ां
हजारों जन्नतें आबाद हैं तख़य्युले अख्तर में

त्याचे आत्मविश्वासाचे हे बोल अयोग्य आहेत असें कोण म्हणेल ?

: १२ :

उर्दू शायरीचा ' जिगर '

इ. स. १९२२ चें साल. अलीगढला मुशायरा करण्याचें ठरलें होतें. जिगर मुरादाबादी हा अलीगढला या निमित्तानें हामिदुल्ला अफसर यांच्याकडे उतरला होता.

संध्याकाळीं कांहीं कवि अफसरच्या घरीं जमले. जिगर मदिरापानानें धुंद होऊन पलंगावर पडला होता. अफसर त्याला मधूनमधून मुशायऱ्याची आठवण करून देत असे. जिगर कधीं उठून बसे तर कधीं पडून राही. एकदा त्यानें उठून पलंगाजवळ असलेली मदिरेची बाटली घेण्याचा प्रयत्न केला, पण हाताच्या धक्क्यानें बाटली पडून त्यांतील दारू वाहून गेली. जिगरनें म्हटलें, " अफसरसाहेब बाटली हातची गेली." अफसरनें म्हटलें, " त्यांत काय आहे ? आणखी मागवितां येईल." थोड्या वेळानें जिगर मुशायऱ्याच्या ठिकाणीं आला. सभेंतील सारी गडबड थांबली. सगळ्यांचे डोळे जिगरकडे लागले. त्यानें खालील कविता म्हटली—

आशना क़ैदे मकांसे कब रही बर्क़े जमाल ?
ज़र्रे ज़र्रे में है वो जो वादीये एमन में था

"सौंदर्याची बिजली स्थळकाळाच्या बंधनाशीं परिचित कधीं राहिली आहे ? नंदनवनांतून निघालेलें सौंदर्य कणांकणांत पसरलें आहे."

वर्ना मुम्किन ही न था नज़्ज़ारये बर्के जमाल ।
जो के मूसा भी हद्दे वादीये एमन में था ।।

" दैवी सौंदर्याचें दर्शन मिळणें अशक्यच. केवळ मूसाची ओढ नंदनवनाकडे लागली होती म्हणूनच तें शक्य झालें."

याच मुशायऱ्यांत दुसरी कविता जिगरनें म्हटली. त्यांतील कांहीं ओळी खालीलप्रमाणें होत्या :—

वर्ना क्या था सिर्फ़ तरतीबे अनासिरके सिवा ।
.खास कुछ बेताबियोंका नाम इन्सां हो गया ।।

" नाहींतर दुसरें काय होतें. पंचमहाभूतांचें विशिष्ट पद्धतीनें एकत्र येणें हेंच ना ? पण सदैव चळवळ करीत राहणारे भाव एकत्र आले तेव्हांच पंचमहाभूतांच्या या घडणीला मानव हें नांव मिळालें."

दिलके परतौ बन गये सब नक़्शहाये रंग रंग ।
एक ज़र्रा मूजिदे कुल बज़्मे इम्कां हो गया ॥

" हृदयाचें प्रतिबिंब वातावरणांत पडून अनेकरंगी विश्व निर्माण झालें. पाहा, एका लहानशा कणाकडे (हृदयाकडे) एका सृष्टीच्या निर्मितीचें श्रेय गेलें."

कविता म्हणून झाली मात्र, सारें सभागृह वाहवा, सुभानल्ला, मरहबा इत्यादि शब्दांनीं दणाणून गेलें. एक प्रतिभावान् कवि म्हणून जिगरची कीर्ति साऱ्या देशभर पसरली.

सुसंस्कृत घराणें

अली सिकंदर जिगर याचा जन्म मुरादाबाद येथें इ. स. १८९५ मध्यें झाला. जिगरच्या घराण्याचा मूळ पुरुष महंमद समी हा शहाजहान बादशहाचा गुरु होता. कांहीं कारणानें बादशहाची त्याच्यावर गैरमर्जी झाल्यावरून महंमद समी हा दिल्ली सोडून मुरादाबादेस येऊन स्थायिक झाला. मुरादाबाद येथें त्याला चांगला मानमरातब आणि प्रतिष्ठा लाभली. जिगरचा आजा हाफिज महंमद नूर हा पण मुरादाबादचा प्रतिष्ठित नागरिक होता. जिगरचा बाप अली नजर आणि चुलता अली जफर हे दोघेहि कवि होते. जिगरचें उर्दू, फारसी आणि अरबी शिक्षण वडिलांच्या देखरेखीखालीं झालें. पुढें इंग्रजी शिक्षण घेण्याकारितां जिगर लखनौला गेला. तेथें प्रथम ज्युबिली हायस्कूल आणि नंतर मिशन हायस्कूलमध्यें त्यानें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण घेतलें. नंतर मात्र त्याचें शिक्षण संपुष्टांत आलें. कारण जिगरच्या घराण्याला एकाएकी पडती कळा आली. जिगरवर संकटांची परंपरा कोसळून अन्नाला महाग होण्याची वेळ आली. आधींच त्याचें कविहृदय. अपरंपार दुःखें कोसळल्यामुळें तें काव्यरचनेकडे वळलें. त्याच वेळीं त्याला मद्याचें व्यसन लागलें.

जिगरनें प्रथम सुप्रसिद्ध कवि दाग याजकडून काव्याचे पाठ घेतले. नंतर कवि रसा आणि कवि तसलीम यांनीं त्याच्या काव्यरचनेंत सुधारणा करून दिल्या. जिगरचे काव्यरचनेंतील गुरु वर सांगितलेले तिघेच होत.

घराणें खालावलेलें असल्यामुळें जिगरला पोटापाण्याची सोय पाहण्याकारितां मुरादाबाद सोडावें लागलें. तो भटकत भटकत आग्र्याला आला आणि तेथें त्यानें चष्म्याचा व्यापार सुरू केला. धंद्याच्या निमित्तानें तो आग्र्याबाहेर फिरत होता. या

काळांत त्याचें काव्य आणि मद्यपान हीं दोन्हीं चालू होतीं. हळूहळू एक उत्तम कवि म्हणून जिगरची ख्याति होऊं लागली.

दर्दभरी विलापिका

असेंच भटकत भटकत जिगर गोंडा या गांवीं पोहोंचला. नामांकित कवि असगर गोंडवी याचा सहवास त्याला घडला. सूफी तत्त्वाचा कवि म्हणून असगर गोंडवीला आधुनिक उर्दू काव्यांत अत्यंत मानाचें स्थान आहे. गोंडाला असतांना जिगरनें कांहीं सुंदर कविता रचल्या आहेत. आपल्या दिवंगत पत्नीला उद्देशून (तो प्रेमविवाह होता) जिगरनें दर्दभऱ्या कविता म्हटल्या आहेत. त्यांतील कांहीं ओळी अशा—

"जिवाची तळमळ चालू आहे. शरीर उद्ध्वस्त झाल्यासारखें आहे. आतां तें हृदय राहिलें नाहीं कीं तें काळीज राहिलें नाहीं. नुसती कल्पना शिल्लक राहिली आहे. होय ! जिच्यामुळें मी अक्षरशः वेडा आणि विपद्ग्रस्त झालों ती चंद्रासारखी छबी आणि तो सुंदर बांधाहि कुठें बरें आहेत ? तिचें पाऊल बाहेर पडतांच सगळी बाग उद्ध्वस्त झाली. फुलें कोमेजून गेलीं आणि हिरवळ नाहींशी झाली."

जान है बेक़रारसी जिस्म है पायमालसा ।
अब न वो दिल न वो जिगर सिर्फ़ है इक ख़ियालसा ॥
जिसने बना दिया मुझे वहशी व ख़स्ताहालसा ।
हाय वो शबी चांदसी हाय वो क़द जमालसा ॥
उठते ही पाय यार के बाग़ का बाग़ उजड गया ।
फूल भी हैं तबाहसे सब्ज़ा भी पायमालसा ॥

पत्नीच्या विरहदुःखांत जिगर ईदच्या चंद्रकोरीला उद्देशून काय म्हणतो पाहाः—

"हे चंद्रिके ! तूं उदास हृदयाला प्रफुल्लित करतेस. तरी पण माझें निराश हृदय खुलत नाहीं. हाय रे दुर्दैवा ! मी तुझ्याकडे पाहतों. तूं पाहतेस ना माझी स्थिति ! तळमळणारे प्राण, उदास हृदय आणि वेड्यासारखी अवस्था कशी आहे ती ? तूं उच्च स्थानीं वैभवावर आरूढ आणि मी आपादमस्तक धुळींत पडलेला. हाय हा उदास दिवस, ही दुःखपूर्ण संध्या आणि ही काळ रात्र !"

तू नवीदे इन्बिसाते ख़ातिरे पज़मुर्दा है ।
हसरत इस मायूस पर इस पर भी जो अफ़सुर्दा है ॥
देखता हूं मैं तुझे तू देखता है मेरा हाल ।
जान मुज़्तर क़ल्ब आजर्दा, परीशां सरके बाल ॥

तू दलीले औजो रफ़अत मैं सरापा पायमाल ।
आह ये दिन, आह ये शब, आह ये शामे मलाल ॥

जिगरचें दुःख कांहीं केल्या कमी होईना हें पाहून असगर गोंडवीनें जिगरची सुप्रसिद्ध साधु सय्यद काजी अब्दुल गनी मंगलोरी याच्याशीं गांठ घालून दिली. गुरूच्या प्रेमळ छायेखालीं जिगरची तळमळ शांत होऊन त्याच्या स्वभावाला अध्यात्माचें वळण लागलें.

यानंतर असगर गोंडवीनें आपल्या पत्नीची बहीण आणि जिगर यांचें लग्न लावून दिलें. हा संसार सुरळीत चालू होतो न होतो तोंच जिगरची दुसरी पत्नीहि त्याला सोडून कालवश झाली. हें दुःख असह्य होऊन जिगर गोंडा सोडून पुन्हा भटकूं लागला. पुढें मैनपुरी या गांवीं शेख असगर हुसेन या रसिकानें जिगरला आपल्याकडे ठेवून घेतलें, तेथें मुशायरे आणि काव्यगायनाच्या वारंवार बैठकी होत. त्या ठिकाणीं जिगरनें अनेक दर्दभऱ्या कविता रचल्या. त्याचें हें नमन पाहा :—

"मला उद्दिष्ट स्थळाचीहि काळजी नाहीं आणि तिकडे घेऊन जाणाऱ्या रस्त्याचीहि नाहीं. माझें हृदय मला जिकडे घेऊन जात आहे तिकडे मी चाललों आहें. हे संवेदने ! मी आतां कुठें जाऊं हें मला सांग. आज मला चहूंकडून हृदयाची हाक ऐकूं येत आहे. बा स्वाभिमाना, माझी प्रेमाची आग विझवून टाक बरें. कारण लोक मला दयेला पात्र समजूं लागले आहेत. माझे पाय पुढेंहि जात नाहींत आणि मागेंहि हटत नाहींत. माझें उद्दिष्ट माझ्याकडे पाहात आहे आणि मी माझ्या उद्दिष्टाकडे डोळे लावून बसलों आहे, पाहा काय विचित्र दृश्य आहे हें !"

फ़िक्रे मंज़िल है न होशे जादये मंज़िल मुझे । जा रहा हूं ।
जिस तरफ़ ले जा रहा है दिल मुझे ॥
अब किधर जावूं बता अय् जज़्बये कामिल मुझे ।
हर तरफसे आज आती है सदाये दिल मुझे ॥
फेंक दे अय् ग़ैरते सोज़े मुहब्बत फेंक दे ।
अब समझती हैं वो नजरें रहमके क़ाबिल मुझे ॥
ये भी क्या मन्ज़र है बढते हैं न हटते हैं कदम
तक रहा है दूर से मंज़िल को मैं मंज़िल मुझे ॥

टिंगलीची जागा आदरानें घेतली !

इ. स. १९२० मध्यें गोंडयाहून धंद्यानिमित्त जिगर मुरादाबादी हा आजमगढ येथें गेला असतां तेथें अरबी फारसीचा प्रकांड पंडित सुलेमान नदवी याच्याशीं त्याची ओळख झाली. सुरुवातीला जिगरला कोणीं ओळखलें नाहीं. मसूद अली

नदवी, अब्दुस्सलाम नदवी, प्रोफेसर अब्दुलबारी अशी विद्वान् मंडळी तेथें जमली होती. कांहींशा टिंगलीच्या भावनेनें त्यांनीं या तरुण कवीला कविता म्हणण्यास सांगितलें. सगळ्यांचे डोळे कांहींशा मिस्किलपणानें त्याच्याकडे लागले होते. पण त्या कवीनें त्याची कांहीं दखल न घेतां कविता म्हणण्यास सुरुवात केली. नंतर सुलेमान नदवींच्या भाषेंत सांगायचें तरः—

"एकदोन ओळी त्यानें म्हटल्या त्या ऐकतांच मंडळी जरा सावरून बसली. मिस्कीलपणाची भावना जाऊन मंडळी गंभीर झाली. खश्याल डोळ्यांत आश्चर्याची झांक आली. मंडळीचे ओठ स्तुतीच्या स्फूर्तीनें हलूं लागले. थोड्याच वेळांत मरहबा मरहबा, धन्य धन्य हे शब्द ऐकूं येऊं लागले. कवीबद्दल मंडळींचीं मतें झटपट बदलूं लागलीं. कवीची छाप सर्वांवर बसली. शिब्ली मंजिलच्या प्रशस्त दिवाणखान्यांत कवीचा दर्दभरा आवाज घुमत राहिला. बाकीची मंडळी अगदीं स्तब्ध होऊन बसली होती.

काव्यगायन संपल्यावर कवि उठून निघून गेला. मग प्रत्येकानें आश्चर्य व्यक्त केलें. प्रोफेसर अब्दुल बारींना जे जाणतात त्यांना माहीत आहे कीं, त्या रसिकाला खुश करणें किती कठीण आहे. त्यांच्याहि तोंडून उद्‌गार निघाले कीं, 'साहब, इसने तो कमाल हासिल किया है' तो कवि म्हणजे जिगर मुरादाबादी होय. मग काय विचारावें ? जिगरशीं सर्वांनीं मैत्री केली. मुशायऱ्यांची झड लागली. जिगरच्या प्रभावानें मुके कवि बनले आणि कवींचीं तोंडें बंद झालीं ! आजमगढ आणि शिब्ली मंजिलमधील हवा यामुळेंच जिगरचा 'दागेजिगर' हा कवितासंग्रह बाहेर पडला, आणि देशानें जिगरला आपला जिगर म्हणून मान्यता दिली."

मैनपुरीला जिगरनें कांहीं दिवस मद्यपान सोडलें होतें. शेख असगर हुसेनच्या सोज्ज्वळ सहवासाचा हा परिणाम होता. कांहीं दिवसांनीं जिगरनें मैनपुरी सोडली. तेथून तो लखनौला गेला. तेथें भोपाळ हाऊसमध्यें तो बरेच दिवस नबाब सय्यद अली हसन खान यांच्या सहवासांत होता. तेथें त्याला मद्यपानाची पुन्हा संवय लागली. त्या काळांत त्याची काव्यरचना चालू होती आणि मुशायऱ्याच्या निमित्तानें तो देशांतील प्रमुख शहरांत ये-जा करीत होता. दिवसें-दिवस त्याची कीर्ति चहूंकडे पसरूं लागली. त्यावेळची जिगरची स्थिति म्हणजे हीच. जेवणखाण, कपडेलत्ते इत्यादींची त्याला पर्वा नसे. फक्त समोर मद्याचे पेले सतत भरलेले हवेत ! त्या धुंदींत तो गजलांवर गजला म्हणे. ऐकणाऱ्यांची तृप्ति कधींच होत नसे. त्यानें गजला म्हणाव्या आणि लोकांनीं त्या उतरून घ्याव्या असें होई. या एकत्रित केलेल्या कवितांचा संग्रह "शोलये तूर" (टारस पर्वतावरील ज्वाला) या नांवानें इ. स. १९३२ मध्यें प्रसिद्ध झाला. या संग्रहानें उर्दू कविसम्राट् म्हणून जिगरचें स्थान अढळ झालें आहे.

जिगरला आतां चहूंकडून बोलावणीं येऊं लागलीं. इ. स. १९३४ मध्यें जयपूर, १९३६ मध्यें ग्वाल्हेर, आणि नंतर टोंक. इ. स. १९४२ मध्यें बंगलोर, नंतर हैद्राबाद असा जिगरचा दौरा चालू झाला.

मुशायऱ्यांचें भूषण ‘ जिगर ’

कांहीं मुशायऱ्यांत इतर कवींची फजिती उडावी पण जिगरनें कविता म्हणण्यास सुरुवात केली कीं, दिवाणखान्यांत शांतता पसरावी असें होई. इ. स. १९२५ मध्यें अलीगढला मुशाइरा झाला त्यांत कांहीं कवींनीं कमाल केली. ‘ज़र्री कानपुरी’ नांवाचे कवि व्यासपीठावर आले. गालिबच्या काळची चौकोनी टोपी, रेशमी अंगरखा असा नवरदेवासारखा त्याचा थाट असे. नटूनथटून समोर येतांना त्यांना पाहतांच श्रोतृवर्गात खळबळ उडाली. कविता म्हणतांना ते अभिनय करीत.

‘वेडाच्या भरांत मी आतां माझे कपडे फाडीत आहे.’

के मैं जोशे जुनूंमें चाक करता हूं गरीबांको ।

अशी ओळ म्हणून त्यानें खरोखरच आपला अंगरखा फाडला. मग काय, दिवाणखान्यांत कल्पान्तच कोसळला ! हसून हसून लोकांची दशा झाली. दुसरे कवि बसीम बुलंदशहरी यांनीं तर १९२० मध्यें गाजिआबादच्या मुशाइऱ्यांत खिरामे नाजची म्हणजे प्रेयसीच्या नखरेल चालण्याची नक्कलच काव्यगायनाबरोबर करून दाखविली ! प्रेक्षक तरी काय कमी हौशी होते ? अलीगडच्या मुशाइऱ्यांत सागर निजामीच्या काव्यगायनावर खुश होऊन एका प्रेक्षकानें व्यासपीठावर येऊन सागर निजामीवरून मुठभर रुपये ओवाळून टाकले. दुसऱ्यानें जाहीर केलें कीं, कवीच्या कविता आपल्या खर्चानें छापून त्याच्या पांच हजार प्रती आपण वाटून टाकूं.

मुशायऱ्यांची स्थिति ही अशी असतांना, इ. स. १९२७ मध्यें अलीगडला प्रोफेसर अहसन मारहरवी यांच्या प्रयत्नानें मुशाइरा झाला. त्यांत जिगरनें जेव्हां दोन तीन गजला म्हटल्या तेव्हां श्रोते तल्लीन होऊन गेले. त्यांतील कांहीं ओळी खालीलप्रमाणें होत्या.

“ बा असंतुष्ट हृदया, आक्रंदन काय शिस्तीवर अवलंबून आहे ? गाऱ्हाण्याची थट्टा झाली तर तें गाऱ्हाणें नव्हे. तुझें हृदय आबादहि नाहीं आणि संतुष्टहि नाहीं असें तूं म्हणतेस. अगे, माझें हृदय म्हणजे तुझ्या येण्याचा रस्ता. तो बरबाद आहे हें काय मला समजत नाहीं ? आत्मानुभवाचा टप्पा अजून लांब आहे. आमची बेखुदी (आत्मविस्मृति) अशी आहे कीं आम्हाला खुदाच आठवत नाहीं ! शोक शाबूत असेल तर हृदयें आणखी गवसतील. तुला काय धाड झाली आहे, असें तूं म्हणतेस, तें बरोबरच आहे म्हणा ! माझें जीवन म्हणजेच माझ्या आकांक्षांची ओढ. मीच मूर्तिमंत गाऱ्हाणें आहें. माझें कांहींच गाऱ्हाणें नाहीं. ”

नाला पाबंदे नफ़स अय् दिले नाशाद नहीं।
ये तो .फ़रियाद की तौहीन है .फ़रियाद नहीं ॥
अब ये क्या बात के आबाद नहीं शाद नहीं।
दिल गुज़रगाह तिरी है मुझे क्या याद नहीं ॥
दूर है मंजिले इर्फ़ाने .ख़ुदी और यहां।
बे .ख़ुदी का है ये आलम के .ख़ुदा याद नहीं ॥
ग़म सलामत है तो करलेगा बहोत दिल पैदा।
सच कहा आपने हस्ती तिरी बरबाद नहीं ॥
मेरी हस्ती है मेरी अर्ज़े तमन्ना अय् दोस्त।
.ख़ुद मैं .फ़रयाद हूं मेरी कोई .फ़रयाद नहीं ॥

मद्य सोडलें

कधीं कधीं अतीव मदिरापानामुळें जिगरनें मुशायऱ्यांत येऊंच नये असें घडलें आहे. इटाव्यांत मुशायरा झाला त्या वेळीं जिगरनें इतकी झोकली होती कीं, बोलावण्यावर बोलावणीं गेलीं तरी

"जाइये, मैं नहीं जाता मुशाइरे में। मैं आज़ाद शायर हूं। मुशाइरे की पाबंदी नहीं कर सकता"

असें म्हणून जिगर त्या दिवशीं मुशायऱ्याला गेला नाहीं. आणि मग दुसऱ्या दिवशीं जिगरनें अल्ताफ़ हुसेनच्या बैठकींत खालील ओळी म्हटल्या :—

"आम्हां मद्यप्यांचें मद्यालय जगाहून आगळें आहे. सारें आकाश म्हणजे मद्यपात्र आणि आकाशाचें वातावरण म्हणजे आम्हाला मद्याचा पेला वाटतो. आसक्तीच्या मद्याचा एक पेला आम्हीं घेतला आणि मग आम्हाला जगांत जिकडे तिकडे मद्यालयेंच मद्यालयें दिसूं लागलीं!"

हमसे रिंदोंका ज़मानेसे .जुदा मैख़ाना है।
आसमा .ख़ुम है .फ़िज़ाये आसमां पैमाना है॥
पीके इक जामे शराबे शौक़ आंखें .खुल गयीं।
देखता हूं जिसतरफ़ मैख़ाना ही मैख़ाना है॥

पण जिगरच्या आयुष्यांतहि क्रांतीचा क्षण आला. त्यानें मद्यपान एकदम सोडलें. त्याच्या मूळच्या सुस्वभावी वृत्तीवर सूफ़ी गुरूच्या उपदेशाचा शेवटीं प्रभाव पडला. गेल्या कित्येक वर्षांत जिगरनें दारूचा एक थेंबहि घेतला नाहीं. इ. स. १९४२ मध्यें त्यानें दारूला न शिवण्याची शपथ घेतली ती शेवटपर्यंत त्यानें कसोशीनें पाळली. जिगर हा खाजगी जीवनांत दिलदार आणि सच्चा दिलाचा म्हणून ओळखला जात असे. कुणालाहि दुखविणें त्याच्या जिवावर येई. "प्रेमाच्या साम्राज्यांत

स्वाभिमानाच्या खुळ्या कल्पना टाकून दिल्या पाहिजेत. आपल्या बुद्धीचा गर्व करणाऱ्यांनो, येथें बुद्धि आणि शहाणपणाचें काम नाहीं, असें तो म्हणतो."

आना है जो बज़्मे जानां में पिंदारे .खुदी को तोडके आ।
अय होशो ख़िरद् के दीवाने यां होशो ख़िरद् का काम नहीं ॥

"रसिकांनीं लक्ष देण्याइतकी महत्त्वाची बाब नाहीं. आतां जो आवाज झाला तो मद्यपात्र फुटल्याचा नाहीं. फक्त एक हृदय भंगलें आहे इतकेंच!"

क्यौं महवे निशाते ऐशोतरब तकलीफ़े तवज्जे फरमायें।
आवाज़े शिकस्ते दिल ही तो है आवाज़े शिकस्ते जाम नहीं ॥

"मित्रांच्या सोयी गैरसोयींची जिगरला फार काळजी असे. मशिदींत नमाजाला जातांना एकदा वाटेंत मित्र भेटले. त्याला त्यांनीं हॉटेलांत नेलें. कुणीं त्याला याबद्दल विचारलें तेव्हां तो म्हणाला, 'आतां नमाजाची वेळ राहिली नाहीं. अल्लाह को तो खुश कर नहीं सकता. उसके बंदोंकोही खुश करूं!"

त्याच्या पैशाची पिशवी चोरीस गेली. विचारल्यावर तो म्हणाला, "एक गृहस्थ ओळखीचे. आम्ही टांग्यांतून चाललों होतों. त्यांनीं माझ्या खिशांत हात घातला अशी शंका आली. पण मी बोललों नाहीं. त्यांच्या हातांत माझा बटवा पाहिला. तरी मी बोललों नाहीं. त्याच्यावर चोरीचा आळ घेतला तर त्याची काय स्थिति होईल, या कल्पनेनेंच मला संकोच वाटला."

उत्तम यजमान

अमृतसरच्या मुशायऱ्यांत कवींना राहण्यास जागा कमी पडल्यामुळें कांहींची व्यवस्था तंबूत करण्यांत आली होती. जिगरला मात्र एक खोली देण्यांत आली होती. ऐन थंडीचे दिवस. सागर निजामी या कवीनें तंबूत राहण्यास नकार दिला. मग जिगरनें आपली खोली त्याला दिली आणि म्हटलें, "मला आपल्या सोयीपेक्षां दुसऱ्याची सोय लागल्याचा आनंद अधिक आहे. 'मुझे अपनी राहतसे ज्यादा दूसरोंकी राहतसे खुशी होती है।'"

पाहुणचार करण्यांत जिगरची बरोबरी फारच थोडे करूं शकतील. आणि पाहुण्यांना निरोप देतांना तो विनयानें म्हणेल—

"मी या ओसाड वाळवंटांत राहात आहें. येथें खाण्यायोग्य वस्तु मिळत नाहीं. मी आपली सेवा करूं शकलों नाहीं. मला क्षमा करा. 'उजाड बियाबान में रहता हूं. यहां ठिकाने की कोयी चीज खाने को नहीं मिलती इसलिये माफ करना आपकी कोयी खिदमत न कर सका.'"

जिगरनें दारू सोडली पण त्याला सिगारेटचें व्यसन लागलें. तेंहि थोडें सुटलें. नंतर पत्ते खेळण्याचा त्याला भयंकर शौक लागला. एकदा त्यानें म्हटलें कीं, "काल रात्रीं स्वप्नांत मीं पाहिलें कीं, पत्ते खेळत आहें; ताबडतोब जाग आली. मीं परमेश्वराची करुणा भाकली (बेदार हुवा और लाहोल पढी) मग झोंपीं गेलों तों पुन्हा स्वप्नांत बावन पत्ते आलेच. जागा होऊन परमेश्वराची करुणा भाकली. विचार आला कीं, याच स्थितींत मृत्यु आला तर मी परमेश्वराला तोंड कसें दाखवूं (खुदा को क्या मुंह दिखाता ।)"

१९४७ मध्यें देशाची फाळणी झाल्यावर हिंदुस्थानांतून अनेक मुसलमान पुढारी पळून पाकिस्तानांत गेले. जिगरलाहि पाकिस्तानांत निघून येण्याबद्दल सांगण्यांत आलें. त्यानें उत्तर दिलें, "मला विचार येतो तो हा कीं, सगळेच प्रतिष्ठित आणि वजनदार मुसलमान पाकिस्तानांत गेले तर येथील निराधार मुसलमानांचें काय होईल. ते फक्त परमेश्वरावर हवाला ठेवून आहेत. त्यांना पोटाला एक वेळची भाकरी नाहीं आणि अंगावर घालायला कपडा नाहीं. मीं निश्चय केला आहे कीं, जगायचें तर हिंदुस्थानांत आणि मरायचें तर हिंदुस्थानांत."

जिऊंगा तो हिंदुस्तान में और मरूंगा तो हिंदुस्तान में ।

प्रेमाचें बहुरंगी विश्व

प्रेमभावनेचीं जितकीं मधुर गीतें जिगरनें म्हटलीं आहेत तितकीं क्वचितच दुसऱ्या कवींनीं म्हटलीं असतील.

या विषयावर त्याची प्रत्येक ओळ म्हणजे हृदय हलवून सोडणारी आहे. एके ठिकाणीं जिगर म्हणतो "प्रेम हा शब्द म्हणजे एक कथा आहे. ती सूक्ष्मांत सूक्ष्म म्हणजे प्रेमिकांचें हृदय बनते आणि ती विस्तार पावली तर युग व्यापून राहते."

इक लफ़्ज मुहब्बत का अदना ये फ़साना है ।
सिमटे तो दिल आशिक़ फैले तो ज़माना है ।

"प्रेम म्हणजे काय, प्रेमाचा प्रभाव कशास म्हणतात ? तूं मला लाचार करावेस आणि मीं त्याला मान तुकवावी यालाच प्रेमप्रभाव म्हणावयाचें !"

मुहब्बत क्या है तासीरे मुहब्बत किसको कहते हैं ।
तिरा मजबूर कर देना मिरा मजबूर हो जाना ॥

प्रेम काय आहे ? तें म्हणजे पुनर्मीलनांत दिसून येणारें विश्व. मूक विभ्रमांतून दिसून येणारें भावनांचें विश्व. मधुर संगीतांत बुडून गेलेलें रात्रीचें विश्व. सुगंधी अत्तरानें भरलेल्या घटिकांचें विश्व. तीव्र भावनांचें विश्व. बोलून पुन्हा विसरलेल्या

शब्दांचें विश्व. तें सौंदर्याचें, प्रेमळ नजरेचें, धन्यवादाचें आणि गोड रुसव्याफुगव्याचें विश्व. प्रीतीच्या मदिरेनें धुंद झालेलें विश्व. नेत्रपल्लवींतून निर्माण झालेलें प्रश्नांचें विश्व, आणि त्यांतूनच मिळणाऱ्या उत्तरांचें विश्व. गालावर ओघळणाऱ्या दंवबिंदूंचें आणि डोळ्यांतून वाहणाऱ्या अश्रूंचें तें विश्व. एका दृष्टींत काव्य, संगीत, तारुण्य आणि मदिरा एकत्र आणणारें विश्व. एकाएका विभ्रमांत एकवटलेलें सौंदर्याचें विश्व. असें विविध तऱ्हेनें जिगरनें प्रेमाच्या विश्वाचें वर्णन केलें आहे.

मुद्दत में वो फिर ताज़ा मुलाक़ात का आलम ।
ख़ामोश अदाओंमें वो जज़्बात का आलम ॥
नग़्मोंमें समोया हुवा वो रात का आलम ।
वो इश्र में डूब, गये लम्हात का आलम ॥
अल्लाहरे वो शिद्दते जज़्बात का आलम ।
कुछ कहके वो भूली हयी हर बात का आलम ॥
वो सादगीये हुस्न वो मुहजब निगाही ।
वो महशरे सद शुक्रो शिकायात का आलम ॥
छाया हुवा वो नश्शाय सहबाये मुहब्बत ।
जिस तरह किसी रिंदे खराबात का आलम ॥
वो नज़रोंही नज़रोंमें सवालात की दुनिया ।
वो आंखोंही आंखोंमें जवाबात का आलम ॥
आरिज़ में वो ढलके हुये शबनम के वो क़तरे ।
आंखोंसे छलकता हुवा बरसात का आलम ॥
शर्मायी लजायी हुयी वो हुस्न की दुनिया ।
वो महकी हुयी बहकी हुयी रात का आलम ॥

जिगर स्वतः म्हणतो कीं, "माझें काव्य गजलच्या मर्यादेंत राहिलें आहे. सौंदर्य आणि प्रेम हेंच माझें जीवन आहे. म्हणूनच कांहीं अपवाद सोडले तर मीं या क्षेत्राच्या बाहेर पाऊल ठेवण्याचें धाडस केलें नाहीं. 'चूंके हुस्न व इश्क ही मेरी जिंदगी है, इसलिये बाज मुस्तास्नियात को छोडकर कभी दूसरे मैदान में कदम रखनेकी जुर्रात नहीं हुयी।'"

"सहृदय लोक आपला काल आपणच घडवतात, काळ त्यांना घडवीत नाहीं. माझ्या काव्याचें मर्म हेंच आहे कीं, प्रेयसीनें माझ्यावर आपला अधिकार गाजविला आणि त्यामुळें मीं काव्यद्वारें आपला अधिकार जगावर चालवीत आहें."

अपना ज़माना आप बनाते हैं अहले दिल ।
हम वो नहीं के जिनको ज़माना बना गया ॥

मेरा कमाले शेर बस इतना है अय जिगर।
वो मुझपे छागये मैं ज़माने पे छागया ॥

" प्रेम म्हणजे प्राणार्पण, प्रेम म्हणजे जीवनाचा त्याग. त्यांत मागेंपुढें काय पाहायचें ? मृत्युच जीवनाला भितो मग मृत्यूचा जीवनावर ताबा आहे, असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ?"

मुहब्बत सरफ़रोशी जां सिपारी मुहब्बत में खि़याले पेशो पस क्या
अजल खुद ज़िंदगीसे कांपती है अजल की ज़िंदगी पर दस्तरस क्या ?

" मनुष्य मृत्यूनें मरत नाहीं. जीवनानेंच त्याचा निकाल लागतो. "

शोरिशे कायनात ने मारा। मौत बनकर हयात ने मारा ॥
मौत क्या ? एक लफ्ज़ बे मानी। जिस को मारा हयात ने मारा ॥
शिकवये मौत क्या करें के जिगर आरज़ूये हयात ने मारा ॥

'सिम्टे तो दिले आशिक़ फैलें तो जमाना है !'

प्रेमिकांचें वर्णन करतांना जिगर म्हणतो, " आम्हा प्रेमिकांची हीच एवढी कहाणी आहे. सहानुभूति दाखविण्यास कोणी नाहीं. हसण्यास सारें जग मोकळें आहे. प्रेम म्हणजे कांहीं सोपी वस्तु नाहीं. ती एक आग आहे, आणि या आगींतच उडी मारायची आहे. तिचें सौंदर्य आणि आमचें प्रेम नि तारुण्य ! जीवनाची हौस आहे, पण मरण पत्करण्याची पण हीच वेळ आहे. अश्रुकुलांत आणि निःश्वासांच्या दर्दभऱ्या गीतांत, निष्पाप प्रेमाची निष्पाप कथा दडली आहे. ' जिगर डोळ्यांत अश्रु तर अनेक आहेत. पण धार लागली तर ते मोती आहेत, मागें राहिले ते दाणे आहेत !' "

इक लफ्ज मुहब्बत का अदना ये फ़साना है।
सिम्टे तो दिले आशिक़ फैले तो ज़माना है ॥
हम इश्क़ के मारोंका, इतनाही फ़साना है।
रोने को नहीं कोयी, हंसने को ज़माना है ॥
ये इश्क़ नहीं आसां, इतनाही समझ लीजे।
इक आग का दर्या है, और डूब के जाना है ॥
वो हुस्न जमाल उनका, ये इश्क़ो शबाब अपना।
जीने की तमन्ना है, मरने का ज़माना है ॥
अश्कोंके तबस्सुम में, आहों के तरन्नुम में।
मासूम मुहब्बत का मासूम फ़साना है ॥
आंसू तो बहोत से हैं आंखामें ' जिगर ' लेकिन।
बह जाय तो मोती है, रह जाय तो दाना है ॥

जीवनाबद्दल जिगर म्हणतो, 'जीवनाचें भाष्य तरी काय करायचें? थोडीशी प्रभात, थोडीशी दुपार आणि थोडीशी संध्या हेंच जीवनाचें भाष्य होय!"

कीजिये क्या और शरहे ज़िंदगी।
कुछ सहर, कुछ दोपहर, कुछ श्याम है॥

पण निर्धार नसेल तर प्रेम हें प्रेम नव्हे, असें तो म्हणतो "अरे, ही कांहीं गुलाबी दारू नाहीं. प्रेम म्हणजे आग आहे आग, मिळमिळीत पाणी नाहीं. माझी प्रेमकथा नश्वर नाहीं. ती कांहीं मेलेल्या हृदयाची कथा नाहीं, माझें प्रेम साधेंसुधें नाहीं. कारण माझ्या धमन्यांतून रक्त वाहत आहे, पाणी नाहीं. माझें प्रेम आंधळें नाहीं; तारुण्य आहे, पण तें वेडें नाहीं. समजून उमजून या क्षेत्रांत पाऊल टाकलें पाहिजे. कारण जग म्हणजे कठोर वस्तु आहे. ती कांहीं काल्पनिक कथा नाहीं. आमच्या नशिबीं प्रेम हें प्रथमपासूनच लिहिलें होतें. शोकाचा हा आघात आकस्मिक नाहीं. 'जिगर' चें हें गीत पौर्वात्य वाद्यांतून निघालें आहे. पाश्चात्त्य संस्कृतीनें मारावलेल्यांची ही कहाणी नाहीं."

जिगर ये मये अरग़वानी नहीं है।
अरे आग है आग, पानी नहीं है॥
मिरा क़िस्सये इश्क़ फ़ानी नहीं है।
ये मुर्दा दिलोंकी कहानी नहीं है॥
हरीफ़ाना रखता हूं रस्मे मुहब्बत।
रगोंमें मिरी .खून पानी नहीं है॥
मुहब्बत है अपनी भी लेकिन न अंधी।
जवानी है लेकिन दिवानी नहीं है॥
समझ सोचकर पांव आगे बढाना।
हक़ीक़त है दुनिया कहानी नहीं है॥
मुहब्बत अज़ल से मुक़द्दर पडी थी।
ये उफ्तादे ग़म नागहानी नहीं है॥
जिगर का ये नग़्मा है और साज़े मशरिक़।
ये मग़रिबज़दोंकी कहानी नहीं है॥

'नजरमें अबतक समा रहे हैं!'

प्रेयसीच्या आगमनामुळें मनाची उडालेली तारांबळ जिगरनें कशी मनोवेधक रेखाटली आहे तें पाहा. त्याच्याबरोबर कांहीं काळ कंठून प्रेयसी निघून गेली होती. त्यानंतरची ही कविहृदयाची खळबळ पाहा.

" ती आली आणि निघून गेली. पण माझ्या नजरेंत ती अजून वावरते आहे. ती पाहा इकडे आली, ती पाहा तिकडे गेली, ती तिकडे फिरत आहे, इकडे फिरत आहे, तोच उंच बांधा, तोच चेहरा, ओठांची तीच हालचाल, ती डोळ्यांतील चंचलता, तें स्मित-हास्य, आकर्षक चाल, आकर्षक, वागणूक, आकर्षक बोलणें, पदोपदीं ती नवनवीन भावनांचा आविष्कार करीत आहे. नेत्रांतून मदिरा ओसंडून वाहत आहे आणि पाहणाऱ्यांना ती आपली नेत्र–मदिरा भरभरून पाजते आहे. पुढें नाशिवंत जें असेल तें होईल ! पण एक चित्र मात्र माझ्या हृदयावर कोरलेलें राहील. मी तिचा पदर धरीत आहें आणि ती मुक्त होण्याची धडपड करीत आहे ! "

वो कबके आये भी और गये भी नज़र में अबतक समा रहे है
ये चल रहे हैं, वो फिर रहे हैं, ये आरहे हैं, वो जा रहे हैं ॥
वही क़ियामत है क़द्दे बाला, वही है सूरत, वही सरापा
लबोंको .ज़ुंबिश, निगह को लरज़िश खडे है और मुस्कुरा रहे हैं ॥
खि़राम रंगीं, निज़ाम रंगीं, कलाम रंगीं, पयाम रंगीं
क़दम क़दम पर, रविश रविश पर नये नये गुल खिला रहे हैं ॥
शराब आंखोंसे ढल रही है, नजरसे मस्ती उबल रही है
छलक रही है, उछल रही है, पिये हुये हैं पिला रहे हैं ॥
अब आगे जो कुछ भी हो मुक़द्दर, रहेगा लेकिन ये नक़्श दिलपर
हम उनका दामन पकड रहे हैं, वो अपना दामन छुडा रहे हैं ॥

मूर्तिमंत वसंतबहार

प्रियेची प्रतीक्षा करतांना तिची मूर्ति ' जिगर ' च्या डोळ्यांसमोर उभी राहात असे.

" ते मादक डोळे, त्या भुवया, ते कुरळे केस, तो बांधा, ते ओठ, तो चेहरा, तो भालप्रदेश, तें कपोल ! अहाहा, काय रम्य रूप आहे ! तारुण्य आणि तेंहि उतास आलेलें ! तोबा तोबा ! मूर्तिमंत वसंत अवतरला आहे. "

नज़र है वक़्फ़े ग़मे इंतिज़ार क्या कहना ।
खिंची है सामने तस्वीरे यार क्या कहना ॥
ये चश्मे मस्त, ये अबरु, ये .ज़ुल्फ़, ये ख़द्दोख़ाल ।
ये लब, ये रुख़, ये जबीं, ये इज़ार, क्या कहना ॥
शबाब, और मुकम्मिल शबाब, अरे तोबा ।
बहार और मुजस्सिम बहार क्या कहना ॥

आतां प्रेममीलनाचें रेखाटलेलें हें चित्र पाहा :—

" मूर्तिमंत कल्पना, प्रेमाची ती दुनिया छंद आणि वेड याचा तो काळ, प्रत्येक भावना समाविष्ट करणारें तें संगीत, तें अद्वितीय सौंदर्य, ते बेपर्वा विभ्रम, तो साशंक दृष्टिक्षेप, पण दृष्टि भिडतांच धडधडल्या हृदयाची ती रम्य कथा, संकोचांतील तो गोड चावटपणा, धृष्टतेंतील ती मोघमशी गोष्ट, प्रत्येक विभ्रमांत एक नवीन संकेत, प्रसन्नतेंतहि दिसून येणारा तो विसराळूपणा, प्रत्येक नाज-नखऱ्यांतील तो गोडवा, प्रेमरहस्य लपविण्याची ती गोड धडपड आणि घडविलेला बहाणा, ते अश्रु आणि हास्याचें विश्व, काव्य आणि संगीतानें भारलेलें तें युग, कधीं चेहऱ्यावर कृतक कोपाच्या छटा, जणू काय चेहरा म्हणजे विजांचें भांडारच, खंडित झालेला सौंदर्याचा गर्व एकीकडे तर पराजित झालेल्या प्रेमाची विजयी भावना दुसरीकडे, असें हें दोन हृदयांच्या प्रेम-मीलनाचें चित्र आहे ! "

सरापा हक़ीक़त, मुजस्सिम फ़साना ।
मुहब्बत का आलम, जुनूं का जमाना ॥
हर शेरो नग्मा, हमा रंगो नकहत ।
वो जाने तमन्ना, वो हुस्ने यगाना ॥
वो पहले पहले दोनों जानिब ये आलम ।
अदा बेतआल्लुक़, नज़र मुजरिमाना ॥
नज़र उठते उठते, नज़र मिलते मिलते ।
धडकते दिलोंका वो नाज़ुक फ़साना ॥
हया में वो मासूमसी इक शरारत ।
शरारत में मौहूम सा इक फ़साना ॥
वो इख़्फ़ाये राज़ मुहब्बत की ख़ातिर ।
कभी कुछ बहाना, कभी कुछ बहाना ॥
वो अश्को तबस्सुमका पुरकैफ़ मौसम ।
वो शेरो तरन्नुमका रंगी ज़माना ॥
कभी रुये जेबा पे ग़ुस्से की लहरें ।
के जैसे कोयी बिजलियोंका ख़ज़ाना ॥
ग़ुरुरे तजम्मुल मगर ज़ख़्म ख़ुर्दा ।
शिकस्ते मुहब्बत, मगर फ़ातेहाना ॥

वो हुस्ने काफ़र....!

आणि प्रेयसीचा सरापा (नखशिखान्त वर्णन) पाहा :-- " तें मादक सौंदर्य ! कल्पान्त कोसळविणारें, एका युगाला खालींवर करणारें तें सौंदर्य ! परमेश्वराचा हा प्रभावच होय. तो उंच बांधा, तो आकर्षक चेहरा, तो काळाभोर आणि

सुगंधी केशकलाप, आणि तें कांतियुक्त कपोल ! सुगंधी संध्या आणि प्रकाशमान प्रभातचें जणू मीलनच ! तिचा सुगंधी केशकलाप श्रावणांतील रात्रींना संकोच वाटावयास लावतो. स्कंधावर मदिरेची सुरई, डोळ्यांत मादक मधुपात्रें, हातांत वीणा, अशी ती सुंदरी म्हणजे मूर्तिमंत मद्यालयच ! ”

वो हुस्ने काफ़र अल्ला हु अकबर ।
तख़रीबे दौरां, आशोबे महशर ॥
वो क़द्दे राना, वो रुये रंगीन ।
आलमही आलम, मन्ज़र ही मन्ज़र ॥
गेसू व आरिज, शाना व शाना ।
शामे मुअत्तर, सुबहे मुनव्वर ॥
शर्मायें जिनसे सावन की रातें ।
वो हल्क़ाहाये जुल्फ़े मुअंबर ॥
मीना बदोशे, साग़र बचश्मे ।
बर्बत बदस्ते, मय ख़ाना दरबर ॥

“ ते मादक डोळे जेव्हां दृष्टिक्षेप करूं लागतात त्या वेळीं मधुपात्रें एक दुसऱ्याला भिडल्यासारखें वाटतें. तिचें बोलणें गोड, तिचें चालणें नाजूक, जणू उमरखय्याम आणि हाफिजची कविताच ! किंवा कौसर आणि तस्नीम या अमृत सरोवरांतील अमृतच ओसंडून वाहत आहे ! त्या सुंदरीचें हृदय साऱ्या जगावर आणि विशेषतः प्रेमिकांच्या अस्वस्थ हृदयावर स्वामित्व गाजवितें. ”

वो मस्त नज़रें, जब उठ गयी हैं ।
टकरा गये हैं, साग़र से साग़र ॥
गुफ्तारे शिरीं, रफ्तारे नाज़ुक ।
ख़य्यामो हाफ़िज, तस्नीमो कौसर ॥
किश्वर कशाये दिल्ह हाये खूबां ।
फ़र्मारवाये जानहाये मुज़्तर ॥

“ ती प्रेयसी म्हणजे निसर्गाचा चमत्कारच होय. ती म्हणजे ‘ मानी ’ या प्रसिद्ध चित्रकाराचें साकार झालेलें चित्र होय. तिचें बोलणें मंजूळ, निसर्गाचें संपूर्ण सौंदर्य तिच्यांत एकवटलें आहे. तिचें चालणें म्हणजे कल्पान्तावरील भाष्यच होय. तिचा एकान्तवास म्हणजे विभ्रमाची मैफिलच. तिचे शुभ्र हात चांदीसारखे चमकतात. ती म्हणजे मदिरेचें लाल पात्रच. तिचें सौंदर्य जणू थयथय नाचतें आहे. तिच्या शरीराला कंप सुटला आहे. विस्मित प्रेम आणि बेचैन आसक्ति यांची सांगड झाल्यासारखें तिच्या बाबतींत वाटतें. तिच्याकडे सर्वांचें लक्ष आहे पण ती दुर्लक्ष

करीत आहे. तिच्या चेहऱ्यावर मुक्त हास्य आहे, पण तीक्ष्ण शस्त्र हृदयांत दडलें आहे ! "

शहकारे फ़िक्रत, एजाज़े .क़ुद्रत तस्वीर ख़्वाबे मानी व आ.ज़ुर ॥
गुफ़्तार मुबहम, अजमाले हस्ती रफ़्तारे बरहम, त.फसीरे महशर ॥
वो बज़्मे ख़िल्वत, वो तर्फ़े गुलशन वो दस्ते सीमीं, वो जामे अहमर ॥
वो हुस्ने रक़्सां, वो जिस्मे लर्ज़ां वो इश्क़े हैरां, वो शौक़े मुज़्तर ॥
जाने तबज़्जे, रुहे तग़ा.फ़ुल उर्या तबस्सुम, पोशीदा नश्तर ॥

" लज्जा आणि धृष्टता याचा तो गोड संगम, तो गोड संयम, तो वसंत ऋतु, तो मदिरापानाचा मोसम, तीं मनोवेधक दृश्यें, बस्स, या प्रेयसीचा सहवास म्हणजे संगीतच संगीत, सुगंधच सुगंध, मधुरतेचेंच मधुरतें होय !

वो इम्तिज़ाजे शर्मो शरातत वो इहतियाते आदाब परवर ॥
वो मोसमे गुल, व शीशा वो मुल वो कैफ़ो मस्ती वो रुत वो मंज़र ॥
नग़्मा हि नग़्मा, .ख़ुशबूहि .ख़ुश्बू सहबा हि सहबा, साग़र हि साग़र ॥

उत्तान वर्णनें टाळलीं

प्रेमाचीं किंवा प्रेयसीचीं भावनोद्दीपक अशीं भडक वर्णनें करण्याचें जिगरनें कटाक्षानें टाळलें आहे.

एक प्रसन्न आणि मादक वातावरण चित्रित करण्यांत त्याची प्रतिभा प्रकर्षानें फुलते. पण त्यांत सात्त्विक भाव, त्याग, निष्ठा इत्यादींची बूज त्यानें राखली आहे. आपल्या काव्याविषयीं तो म्हणतो :—

" मला आपल्या काव्याबद्दल अभिमानानें सांगतां येईल कीं, माझ्या जीवनांत आणि काव्यांत विरोध अगर भिन्नपणा नाहीं. दुसरी गोष्ट म्हणजे भारतीय किंवा इराणी प्रेमिकांचीं वर्णनें इतर काव्यांतून आढळतात तशीं मीं केलीं नाहींत. मीं प्रेमभावनेला कधींच फजीत केलें नाहीं. उलट मी सौंदर्य काय, प्रेम काय, यांचें खरें स्वरूप काव्यमय भाषेत वर्णिण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे !! "

प्रेमिक किंवा प्रेयसीपेक्षां प्रेमभावनेच्या वर्णनांत जिगरची लेखणी रंगते. साऱ्या सृष्टीविषयीं, मानवाच्या घडामोडीविषयीं जिगरच्या काव्यांत तळमळ दिसून येते ती याचमुळें होय. असा कवि भारतांतील राजकीय घटनांनीं प्रभावित झाल्याशिवाय कसा राहील ? आपल्या भावनांचें वर्णन त्यानें गजलांतील रूढ संकेतांच्या द्वारें मोठ्या प्रभावी पद्धतीनें केलें आहे. गजलांत गुल, बुलबुल, पारधी, उपवन, घरटें, कैद इत्यादि रूढ संकेतांचा वापर त्यानें परकीय राज्यकर्त्यांच्या बाबतींत किती कुशलतेनें केला आहे तो पाहा:—

" माळ्याचा छळ, आणि बागवानाचा जुल्म आम्हीं पाहिला. बा काळा ! तूं जें जें म्हणून आम्हांला दाखवायचें ठरविलें होतेस तें सर्व आम्ही पाहिलें. हेमंतानें बागेवर आणिलेली अवकळा, बागेची लुटालूट या डोळ्यांनीं आम्हांला पाहवली कशी ? पण ती पाहिली खरी. कैदखान्यांत आमचे डोळे उघडले आणि आमच्यानें आमचीं घरेंदारें उद्ध्वस्त झालेलीं पाहावलें कसें, याचेंच आश्चर्य वाटतें. बागेतून आम्हाला कैद करून माळी घेऊन चालला तेव्हां आम्ही पुनःपुन्हा वळून घरट्या-कडे पाहात होतों. बंधनांत असूनहि आम्हाला आपल्या घरट्याची वारंवार आठवण होत होती. "

जौरे गुल्चीं व जफाये बाग़बां देखा किये ।
जो दिखाया तूने वो अय् आसमां देखा किये ॥
आज किन आंखोंसे ये जौरे खिज़ां देखा किये ? ।
सब चमन लुटता रहा और बागबां देखा किये ॥
अब कफ़स में होश आया तो ये हैरत है हमें ॥
किस तरह आंखोंसे लुटते आशियां देखा किये ? ॥
जब चमनसे ले चला सय्याद करके हमको क़ैद ।
दूर तक मुडमुडके सूये आशियां देखा किये ॥
था असीरी में भी कुछ ऐसा तआल्लुक़ रूह को
हम क़फ़स में रोज ख्वाबे आशियां देखा किये ॥

बंगालच्या भयंकर दुष्काळानें कळवळून जाऊन जिगर म्हणतो, " दारिद्यानें पीडलेली जनता रस्त्याच्या कडेला पडलेली आणि अंत्यविधीविना प्रेतें पडलेलीं मला दिसतात. लहान अर्भकांचें तें स्फुंदणें, रडणें आणि आईबापांची निराश नजर हीं मला दिसतात. मानवजात अस्तित्वांत असूनहि माणसांची ही गत व्हावी ना ? डोळ्यांनीं हें पाहवत नाहीं पण पाहावें लागत आहे खरें. "

बंगाल की मैं शामो सहर देख रहा हूं ।
हरचंद के हूं दूर, मगर देख रहा हूं ॥
इफ्लास की मारी हुयी मख्लूक सरेराह ।
बे गोरो कफ़न ख़ाक बसर देख रहा हूं ॥
बच्चोंका तडपना, वो बिलकना, वो सिसकना ।
माबापकी मायूस नज़र देख रहा हूं ॥
इन्सान के होते हुये, इन्सान का ये हश्र ।
देखा नहीं जाता है, मगर देख रहा हूं ॥

भविष्यकालीन स्वप्न

पण या कल्पान्तांतूनहि त्याला भविष्यांतील स्वातंत्र्याचें दृश्य साकार होत असलेलें दिसत आहे.

तो म्हणतो, " जुलुमाचा अंत दुसऱ्याला दिसो, अगर न दिसो पण माझ्या डोळ्यांना तो स्पष्ट दिसत आहे. पारध्यानें कोकिळेचें घर लुटलें, पण आतां पारध्याचें घर लुटत असलेलें मला स्पष्ट दिसत आहे. जागृति आणि स्वातंत्र्य, स्नेहभाव आणि प्रेम यांचें नंदनवन पसरलेलें माझ्या डोळ्यांना दिसत आहे. जें स्वप्न आजपर्यंत स्वप्नच राहिलें होतें तें साकार झालेलें मला दिसत आहे. "

अंजामें सितम अब कोयी देखे के न देखे ।
मैं साफ़ इन आंखोंसे मगर देख रहा हूं ।।
सय्यादने लूटा था अनादिल का निशेमन ।
सय्याद का लुटते हुये घर देख रहा हूं ।।
बेदारी व आज़ादी व इख़्लासो मुहब्बत ।
इक .खुल्द दर आग़ोशे नज़र देख रहा हूं ।।
जो ख़्वाब के शर्मिंदये ताबीर था अबतक ।
उस ख़्वाब की ताबीर जिगर देख रहा हूं ।।

महात्माजीच्या मृत्यूविषयीं जिगर म्हणतो :—

"तींच मनोवेधक दृश्यें आहेत, सौंदर्याचे तेच आविष्कार आहेत पण हाय, ती निष्पाप दृष्टि आणि तें ओठांचें पावित्र्य कोठें ? नवीन युगांतील दारू कहर करणारी आहे, पण त्या जुन्या मदिरेंतील ती प्रसन्न करणारी धुंदी कोठें ? देशांत हजारों पुढारी आहेत, पण शत्रूंच्या समूहाचा धुव्वा उडविणारा तो तरुण वृद्ध कोठें आहे ? त्याच तारका आहेत, पण तो चंद्र कोठें आहे ? मंडळ तेंच आहे, पण त्याचा अध्यक्ष कोठें आहे ? "

वही है शौके नौ बनौ, वही जमाले रंगरंग ।
मगर वो इस्मते नज़र, तहारते लबो दहन ।।
शराबे नौ की मास्तिया, के अल् हफ़ीज़ अल् अमान ।
मगर वो इक्र लतीफ़सा, सुरूरे बादाये कुहन ।।
हजार दर हजार हैं अमचे रहबराने मुल्क ।
मगर वो पीरे नौजवान, वो एक मर्द सफ़शिकन ।।
वही सितारे है, मगर कहां वो माहताबे हिंद ।
वही है अंजुमन मगर कहा वो सद्रे अंजुमन ।।

"असीम प्रेम असल्याशिवाय जीवनांतील जबाबदाऱ्या पार पडणें शक्य नाहीं. निसर्गांत दर्द पुरेपूर भरला आहे. एक मनुष्यच असा आहे कीं, ज्याला सहानुभूतीची कल्पना नाहीं. या प्रगतीच्या काळांत मानवाला माणुसकीची जाणीव राहिली नाहीं." असे जिगरनें तळमळीचे उद्‌गार काढले आहेत.

इश्क़े लामहदूद जबतक रहनुमा होता नहीं ।
ज़िंदगीसे ज़िंदगीका हक़ अदा होता नहीं ॥
दर्दसे मामूर होती जारही है काइनात ।
इक दिले इन्सां मगर दर्द आशना होता नहीं ॥
क्या क़ियामत है के इस दौरे तरक्क़ी में जिगर ।
आदमीसे आदमी का हक़ अदा होता नहीं ॥

प्रेमाचीं मधुर गीतें गाणाऱ्या या कवीला या युगाचीं दुःखें किती जाणवतात हें त्याच्या खालील ओळींवरून व्यक्त होतें —

"हे बुल्बुला, तुझी माझी सोबत कशी होणार, मी रानावनांतील तर तूं आपल्या घरट्यांत राहणारा. मी स्पष्ट सांगतों, तुझ्यांत आणि माझ्यांत काय भेद आहे तो. तुझें दुःख वैयक्तिक आहे आणि माझी व्यथा या युगाची व्यथा आहे."

मिरे हम्‌सफ़ीर बुल्बुल मिरा तेरा साथ ही क्या ।
मैं जमीरे दश्तो दरिया तू असीरे आशियाना ॥
मैं वो साफ़ही न कह दूं जो हैं फ़र्क़ मुझमें तुझमें ।
तिरा दर्द दर्दे तनहा, मिरा ग़म ग़मे ज़माना ॥

जिगरचा मृत्यु सप्टेंबर १९६० मध्यें झाला. त्याच्या सरस, नादमधुर आणि दर्दभऱ्या गजलांमुळें, जिगरचें नांव मीर, सौदा, गालिब, मोमिन, जौक, दाग आणि हसरत मोहानी यांच्याबरोबर उर्दू काव्य-वाङ्मयांत अढळ झालें आहे.

●●●

: १३ :

कवि अमानत याचें वासोख्त

उर्दू प्रेमकाव्यांत वासोख्त हा एक पद्यप्रकार मानला जातो. अशा प्रकारच्या काव्यांत तरुण-तरुणीच्या प्रथम दर्शनानें उद्भवणारें प्रेम, नंतर मीलन याचें वर्णन असतें. पण पुढें प्रेयसी हळूहळू दुसऱ्याच्या नादीं लागते. त्यामुळें प्रियकराच्या मनाला असह्य वेदना होतात. तो तिला जुन्या आठवणी सांगून तळतळाटाचे उद्गार काढतो. वासोख्त या फारसी शब्दाचा अर्थच मुळीं तळतळाटाचे उद्गार असा होतो. क्वचित् तो प्रेयसीचा मत्सरभाव जागृत होण्याकरितां आपला दुसऱ्या एका तरुणीशीं संबंध असल्याचें सूचित करून तिचें रसभरित वर्णन करतो. त्यामुळें ताळ्यावर येऊन त्याची प्रेयसी त्याची काकुळती करूं लागते आणि मग एकनिष्ठतेच्या आणाभाका होऊन दोघांचें पुनर्मीलन होतें.

फारसी वाङ्मयांत वहशी या कवीचें वासोख्त फार गाजलें आहे. उर्दू कवींत मीर, सौदा इत्यादि प्रमुख साहित्यिकांनीं हा पद्यप्रकार हाताळला आहे. पण सर्वांत अत्युत्कृष्ट वासोख्त म्हणजे कवि अमानत याचें होय. हा कवि इ. स. च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लखनौ येथें होऊन गेला (इ. स. १८२१ ते १८६५). उर्दूतील बहुजन समाजाच्या मनोरंजनाकरितां म्हणून पहिलें नाटक 'इंद्रसभा' हें लिहून तो उर्दू वाङ्मयांत अमर झाला आहे.

पण नाटकाप्रमाणेंच त्यानें उत्कृष्ट काव्यहि रचलें आहे. गज्जल हा पद्यप्रकारहि त्यानें वापरला आहे, पण त्याचें वासोख्त हें उर्दूंत अप्रतिम गणलें गेलें आहे. त्यानंतर अनेक कवींनीं वासोख्त लिहिलें, पण अमानतची सर त्यांना लाभली नाहीं.

काव्याचें कथानक अगदीं साधें आहे. नायकानें स्वप्नांत एका तरुणीला पाहिलें. तो म्हणतो, "स्वप्नांत मीं एक बाग पाहिली. प्रभातकाळचा वायु फुलें विकसत होता. इतक्यांत तेथें फिरायला आलेली एक अप्सरा मला दिसली. तिनें मला उंची पेयें पाजलीं आणि मला आलिंगन देऊन मीलनाच्या सुखाची लज्जत मिळवून दिली. पण हाय, अजून मोकळेपणानें प्रणयाचे खेळ आम्ही खेळलों नाहींत, इतक्यांत मला जाग आली.

गुल खिलाते हुये बादे सहरी को देखा ।
रविशे बाग़पे एक ताज़ा परी को देखा,
दौडकर उसने गले अपने लगाया मुझको
ज़ायका वस्ल की लज़्ज़त का चखाया मुझको ।
पर हुआ था न अभी खोलके दिल बोसो किनार
तालेए ख़्फ़्ताने जो करदिया मुझको बेदार

" मग माझी विरहावस्था असह्य झाली. जागेपणीं आणि स्वप्नीं मला ती प्रेयसी दिसूं लागली. ती मला कोठें आणि कशी भेटेल हीच चिंता ध्यानींमनीं त्रास देऊं लागली. मी वेड्यासारखा बागेंत, वनांत, बाजारांत भटकूं लागलों. फुलें ओठाशीं लावावीं तों प्रेयसीच्या कपोलावर ओंठ टेंकल्याचा भास व्हावा, नर्गिसचें फूल पाहून माझ्या मनोरमेचे डोळे आठवावे, अशी माझी स्थिति झाली. एक दिवस असाच वेड्यासारखा भटकत असतां शहरांत एका ठिकाणीं माझी प्रेयसी दृष्टीस पडली. दोघांची दृष्टिभेट झाल्यावर तिनें एकदा माझ्याकडे पाहून स्मित केलें आणि झटकन् तोंड फिरवून ती समोरून निघून गेली.

बात की बात में मूंह हाये ग़ज़ब तोड गया
अपने कूचे में तडपता वो मुझे छोड गया

" शेवटीं मीं तिचा छडा लाविला. ती मधून मधून दृष्टीस पडे आणि त्यामुळें माझी तळमळ अधिकच वाढे. एक दिवस एकान्त साधून मीं तिला तिच्या घरीं गांठली. ती माझी अपेक्षा करीत होती असें तिच्या खोट्या रुसव्याफुगव्यावरून वाटलें. मीं जेव्हां तिला म्हटलें कीं, उपेक्षेची हद्द झाली, इकडे कोणीं रात्रंदिवस तळमळत असावें आणि तुला त्याचा पत्ताहि असूं नये. तेव्हां मला चिडविण्याकरितां ती म्हणते काय कीं, ' मला बाई काय माहिती दुसऱ्याच्या हृदयाची ! ज्यानें त्यानें आपल्या औषधपाण्याची सोय करावी. '

मुस्कुराकर ये शरारत से जवाब उसने दिया
मुझको मालूम है क्या हाल पराये दिलका
मरने जीने से किसी के नहीं वाक़िफ़ असला
कोई मरता है तो वो जाके करे अपनी दवा

" तिची वागणूक लटकी आहे हें मीं ओळखलें आणि पुढें होऊन ती नको म्हणत असतां तिला आपल्याकडे ओढली. आणि मग या प्रणयक्रीडेनें ती धुंद होऊन माझ्या प्रीतीला साद देऊं लागली—

देर तक रद्दोबदल ही मैं रहा बोसो किनार
दिलसे दिल मिला नक्शा ये हुवा आख़िरकार

नश्शाये सागरे लज़्ज़त से जो बेहोश हुवा
खोलकर हाथ वो .खुद मुझसे हमआग़ोश हुवा

" मग मी तिला घरीं घेऊन आलों. ती अल्लड आणि साधीभोळी होती. तिचें सौंदर्य अप्रतिम होतें. तिच्या भोंवतीं मी पतंगाप्रमाणें फिरत होतों. तिच्या कपोलतेजानें माझें घर प्रकाशित झालें.

फिर फिर के फ़िदा सूरते परवाना हुवा
शम्मे रुख़सारसे रोशन मेरा काशाना हुवा

" घरीं आल्यावर तिनें हळूहळू साजशृंगार करण्यास सुरुवात केली. तिला आपल्या सौंदर्याची जाणीव होऊं लागली. तिनें उंची वस्त्रें परिधान केलीं. अंगांत अंगिया, वर जाळीदार कुडता, लाल अतलसचा पायजामा आणि तोहि बुट्टेदार, शबनमचा दुपट्टा (दंवबिंदूसारखा पारदर्शक) तिनें अंगावर धारण केला, तो जगाच्या सौंदर्यवतीवर ओस (पिकांना दंव) पडल्यासारखें झालें.

एक दुपट्टा दिया शबनमका फिर उस गुलको उढा
पड गयी ओससी हसीनाने जहां पर हर जा
जुंबिशे जिस्मसे आंचल का जो पुठ्ठा चमका
चादरे अब्र में बिजली को तडपते देखा

" आणि तिनें स्मित केलें तर हिरे, मोतीं, माणकें एकच आल्यासारखीं वाटत.

हंस पडा वो गुलेराना तो तमाशा देखा
गुहरो नीलमो या.कूत को इकजा देखा

" अलंकार आणि वस्त्रांनीं सजलेली माझी सुंदर प्रेयसी अनुपम दिसत होती. तिच्या सहवासांत माझे दिवस अतिशय आनंदांत चालले होते. एखादवेळीं मी रुसून दूर सरकलों तरी.

रूठकर मैं जो कभी पास से हट जाता था
हाथ फैलाके गले से वो लिपट जाता था

" पण हाय ! काळाला आमचें सुख पाहवलें नाहीं. माझ्या प्रेयसीला आपल्या सौंदर्याचा आभिमान निर्माण झाला. त्या अल्लड पोरीला पूर्वी साध्या राहणीपलीकडे कांहीं माहीत नव्हतें. आतां ती तासन्तास आरशासमोर उभी राहून स्वतःचें कौतुक करूं लागली.

आयिनेसे वो दो चार आठ पहर रहने लगी
शौक़ खुद्बीनीका मंजुरे नज़र रहने लगी

" ती आतां खिडकींत बसून येणाऱ्या जाणाऱ्याकडे पाहूं लागली. मधुर गीतें

गुणगुणूं लागली, आपल्या पापण्यांच्या उघडझापांनीं ती लोकांचीं हृदयें घायाळ करूं लागली.

पलकें झपकाके हज़ार आफ़तें ढायीं उसने
लाख छुरियां दिले आशिक़पेलगायीं उसने

" संध्याकाळीं ती गच्चीवर फिरूं लागली. याचा परिणाम जो व्हायचा तो होऊं लागला. तिच्याकडे गुलहौशी प्रियकरांची येजा सुरू झाली. तिचेंहि डोकें फिरलें आणि ती हळूहळू बाहेर जाऊं लागली. माझ्या प्रेमपुष्पाभोंवतीं कांट्यांनीं गर्दी केली.

अपने गुंचे में बिठाया उसे अग़ियारोंने
गुले राना को मेरे घेर लिया .खारोंने

" मी तिच्या सहवासाला मुकूं लागलों. शोकावेगानें माझी प्रकृति ढासळूं लागली. शोकाच्या हेमंतानें माझ्या तारुण्याची बाग उद्‌ध्वस्त केली. डोळ्यांभोंवतीं वर्तुळें जमूं लागलीं. पीळदार दंड कृश झाले, अनेक वर्षांचा आजारी असल्या-सारखा मी दिसूं लागलों.

ले चली ग़म की ख़िज़ां बाग़े जवानी की बहार
मछलियां बाज़ूओंकी होगयीं कहां इकबार
हल्क़े आंखोंमें पडे जिस्म ग़मसे नज़ार
ये हुयी शक्ल के बरसोंका हो जैसे बीमार

" पण त्याचें तिला काय होय ? आपल्या सौंदर्याच्या अहंकारांत तिला कांहींच दिसत नव्हतें. मी तिला कांहीं म्हणायला गेलों तर तिनें माझी खरडपट्टी काढली कीं, ज्यांना इकडे तिकडे पाहण्याची संवय आहे त्यांचे डोळे फुटोत. माझ्यावर विनाकारण आळ घेतोस. मी जातें तरी कोठें. तूं तर मला आपल्या डोळ्यांत चोवीस तास ठेवून बसतोस.

घूरा घारी की नहीं यहां तो फ़रिश्तों को ख़बर
रखता है दीदा व दानिस्ता भी तोहमत मुझपर
बद निगाह कोई कहां जाके क्या करता है
तू तो हर पल मुझे आंखोंमें रखा करता है

"मी घरांत चित्रासारखीं बसून राहूं काय ? शेवटीं मीहि माणूसच आहें, जनावर नाहीं. करमणुकीकरितां बाहेर जाऊं नको तर काय घरांतल्या घरांत गुदमरून मरून जाऊं कीं काय.

कबतलक सूरते तस्वीर रहूं खानानिशीं
मैं भी तो आदमी की जान हूं हैवान नहीं
जी न बहलानेको किस तरहसे बाहर जावूं
अपना दम घूंट के इस क़ैद में क्या मर जावूं
क़द्र बेक़द्रने कुछ खाक न जानी मेरी
मुफ्त क्या होगयी बरबाद जवानी मेरी

तिच्या बोलण्यानें माझी स्थिति अधिकच शोचनीय झाली. माझी ढांसळलेली प्रकृति पाहून माझ्या मित्रांना माझ्याबद्दल चिंता वाटूं लागली. ते म्हणाले कीं, 'अरे, इतका शोक करणें योग्य नाहीं. तूं पण दुसऱ्या तरुणीपाशीं आपलें मन गुंतव. ती तुला छळते आहे तर तूं पण तिचा छळ कर. असा शोक करून एखादे दिवशीं तूं मरून जाशील. तुझ्या प्रेयसीचे काय जाणार आहे ?'

दिल लगा औरसे तूभी उसे खातिरमें न ला
जिस क़दर उसने जलाया तुझे तू उसको जला
ग़म के खानेसे किसीदिन ग़ज़ब आजायेगा
जान जायेगी तेरी यार का क्या जायेगा

मित्रांचें बोलणें पटून मींहि मनांत म्हटलें, कीं तुझें मन दुसरीकडे गुंतलें आहे तर मी पण तसेंच करतों. तूं नाहींस तर दुसरी कोणीतरी.

तू है हरजाई तो अपना भी यही तौर सही
तू नहीं और सही और नहीं और सही

माझें दुसऱ्या प्रेयसीशीं संघटन वाढत चाललें. मीं म्हटलें कीं, 'मला अशी एक सुंदर चंद्रमुखी भेटली आहे.' हें ऐकून ती चिडून म्हणाली कीं, 'मला शंका आलीच कीं अशी कांहींतरी भानगड आहे म्हणून. ती समोर तर येऊं दे म्हणजे मी तिचा जीवच घेईन.' मीं म्हटलें, 'गप्प बैस. तिची तुला सर तरी येईल का. ऐक नीट कान देऊन. तिचा सरापा (आपादमस्तक वर्णन) ऐक.'

'तिच्या सौंदर्यावर अप्सरांनीं आपला जीव ओवाळून टाकावा. तिचें चालणें म्हणजे काळाला हलवून सोडील. तिच्या प्रत्येक पदाघातानें प्रेमिकांच्या हृदयांत भूकंप निर्माण होतील.

चाल वो क़हर ग़ज़ब है के जमाने को हिलाये
हर क़दम ज़ल्ज़ला मुल्के दिले उश्शाक़ में आये

चालतांना तिची कंबर लचकते तेव्हां सौंदर्यतेजांतून वीज बाहेर पडल्यासारखी होते.

दमे रफ़्तार कमर जबके लचक जाती है
पर्तवे हुस्नसे इक बर्क़ चमक जाती है

तिचा केशकलाप काय वर्णावा ! त्याचा काळा रंग विरहरात्रीप्रमाणें आहे. रात्रीची उपमा तरी त्याला कशी द्यावी ? कारण या रजनीप्रमाणें असलेल्या केशकलापांत कपोलाचा प्रकाश पडत आहे.

नहीं अंधेर जो गेसू को कहूं मैं शबेतार
इस शबेतार में रोशन है चिराग़े रुख़सार

तिचे कृष्ण कुंतल म्हणजे नागीणच ! तिनें चावा घेतला तर त्या विषावर कोणताच मंत्र गुणकारी होऊं शकत नाहीं.

ज़ुल्फ़े पेचीदा वो अफ़ई है के ख़ालिक़की पनाह
जिसके काटेका जहांमें नहीं मंतर वाल्लाह

तिच्या भुंवया म्हणजे कट्यारीच. तिनें आपल्या भुंवया आकाशांत नेल्या तर अर्धगोलाकृति चंद्र लाजून जमिनीवरच यायचा.

तेग़े अबरू को अगर चर्ख़पे वो माह चढाये
चश्में मिरिंज से शमशेरे हिलाली गिर जाये

तिच्या भुंवयांच्या धनुष्यांतून पापण्यांचे शर चालू लागले कीं, प्रेमिकांचीं हृदयें छिन्नभिन्न व्हावयाचीं.

रश्क उन पलकोंका माशूक़ोंको तो वो तडपाये
दिल कमान अबरूओंका तीरे मिज़ां से छिद जाये

आणि डोळे, ती कधीं वनांत फिरण्यास निघाली तर आपल्या डोळ्यांचा गर्व करणाऱ्या हरिणांची धुंदी उतरून जाईल.

सैदगाह उसकी अगर दश्ते ख़तन हो जाये
नशा आंखोंके ग़ज़ालोंका हरन हो जाये

आणि तिच्या डोळ्यांतील बाहुल्या. छे, ते पाण्यांतील मासे म्हणावे नाहींतर एखादी अप्सरा काचेच्या पात्रांत बंद करून ठेविली आहे म्हणावें याचा संभ्रम होतो.

हो मगर चश्मों में पुतली की ग़ज़ब जल्वागरी
मछली पानी में है या बंद है शीशेमें परी

आणि तिची सरळ आणि आकर्षक नासिका. दोन मादक डोळ्यांच्या मध्यें तिचें सरळ नाक पाहून वाटतें कीं, आपल्या दोन्ही बाजूंला सुरेचीं दोन पात्रें ठेवून मध्यें एक धुंद मद्यपी बसला आहे.

बीच में आंखोंके हसते रहे हैं बीनी का गुज़र
जैसे इक मस्त के हों पहलू में दो सागर

तिच्या गालावरची कांति म्हणजे सौंदर्याच्या आगींतून काढलेली सोन्याची मूसच.

रंग रुख़्सार का शोला जो भडक जाता है
आतिशे हुस्न में कुंदन सा दमक जाता है

तिच्या गालाला मीं सूर्य-चंद्राची उपमा दिली म्हणून लोकांना ते ग्रह अतिशय आवडूं लागले.

रुख़की तशबीह से किसकिसको ये प्यारे न हुये
मेहरोमाह चर्ख़ के कब आंख के तारे हुये

तिची जिवणी नाजूक आणि इतकी अरुंद आहे कीं, तिचें विशदीकरण करण्यास वाणी असमर्थ आहे.

दहने तंग की किस मूहसे करे कोयी सना
ये वो उक़्दा है के मज़मून की न बंदिश से खुला

तिचे ओठ असे आहेत कीं, त्यांच्यावर लाल माणकांचीसुद्धां नजर ठरूं शकत नाहीं. जवाहिऱ्यानें ओठ पाहिले तर तो पुष्पराजप्रमाणें पिवळा जर्द पडेल.

लब हैं वो लाल के याक़ूत की ठहरे न नजर
खाये ग़ैरतसे अक़ीक़ यमनी .ख़ूने जिगर
जान बलब जोहरी हो लबकी झलक देखे अगर
ज़र्द पुखराज की मानिंद हो चेहरा यकसर

त्या मधुर ओठांचीं दोन चुंबनें जरी मिळालीं तरी माझें तोंड साखरेनें भरून जाईल.

बोसे दो-दे वो शकररेज़ तो मतलब होजाये
मूंह मेरा क़ंदे मुकर्ररसे लबालब होजाये

आणि हनुवटीवरील खळी—सौंदर्याच्या उपवनांतील या विहिरीवर सुंदर प्रेमिक सदा पाणी भरत असतात.

चमने हुस्ने सनम में ये मगर है वो कुंवां
पानी भरते हैं जहां यूसुफे गुल्ज़ारे जहां

आणि वक्षस्थळ, त्याचें भाषांतर न देतां फक्त मूळ ओळी दिलेल्या बऱ्या.

उभरी उभरी हैं वो पिस्ताने ग़ज़ब जौबनपर
सर उठाया है मगर हुस्ने सफ़ाने यक्सर
क़दो पिस्तान ने तमाशे मुझे दिखलाये हैं
शजरे तूर ने दो दूर के फल पाये हैं
फ़िक्र में डूब के मज़मून ये मिला है नायाब
एकजा हुस्नके दरियामें मगर दो हैं हवाब!

तिचें पोट इतकें नितळ आणि गौर आहे कीं, पाठीमागें रुळणाऱ्या सर्पाकृति वेणीचें प्रतिबिंब त्यांत दिसेल.'

नही सेली का निशां सांपसा लहराता है
अक्स चोटी का शिकम में ये नज़र आता है

तिचें वर्णन करून मीं म्हटलें, 'अगे, तुला आपल्या रूपाचा गर्व आहे. तिच्या पायाच्या तळव्याचीहि सर तुझ्या गालांना येणार नाहीं. तिनें आपले मोकळे केस थोडे जरी हलविले तरी तुझ्या आपल्या केशकलापाचा गर्व मातींत मिळून जाईल.

बिखरे बालोंको हिला देवे जो वो रश्के परी
तेरे गेसूकी मिले ख़ाक में सब जल्वागरी

आणि तिचे विभ्रम तूं पाहशील तर मत्सरानें तळमळूं लागशील.'

अशा रीतीनें मी तऱ्हेतऱ्हेनें तिला बोललों. शेवटीं मीं तिला म्हटलें कीं, 'मी तिकडे तिच्या मीलनाचा आनंद अनुभवीन, इकडे तूं तळमळत राहशील, मत्सराच्या अग्नीनें तूं इकडे होरपळून निघशील तर तिकडे आम्हाला मीलनाचा गोड उबारा लाभेल. रात्रभर तुझें व्याकूळ हृदय भ्रमंतींत राहील, सकाळीं वेडाच्या भरांत आपलीं वस्त्रें फाडावीं असें तुला वाटेल.'

मैं उधर लूटूं मज़े वस्ल के बेख़ोफो ख़तर
तू इधर ग़मसे तडपता रहे बा दीदये तर
देखकर गरमीए सुहबत को जले जिस्मो जिगर
आतिशे-रश्क लिटाये तुझे अंगारोंपर
रातभर तंग ये दिल गर्दिशे अफ़लाक करे
सुबह के साथ गरीबान को तू चाक करे

हें सगळें ऐकत असतां माझ्या प्रेयसीच्या डोळ्यांतून अश्रूंची धार लागली होती. ती इतकी रडली कीं, तिला उचक्या लागल्या. आणि माझ्याहि डोळ्यांत पाणी आलें. भावनावेगानें मीं तिला जवळ ओढली.

सुनके इस किस्सये जांसोज़ को आया न क़रार
अश्क आंखोंसे बहाने लगा वो आख़िरकार

ऐसा रोया के लगीं हिचकियां बेहद व शुमार
जल्द मैंने उसे छातीसे लगाया इकबार

मला पण रडूं आलें, पण त्यानें माझ्या हृदयाचे व्रण कांहीं धुतले गेले नाहींत. उलट तिच्या रडण्यानें माझ्या जखमा पुन्हा ताज्या झाल्या.

रोया गो मैं भी मगर दाग़ न दिल के छूटे
उसके अश्कोंसे फफोले मेरे दिलके फूटे

तिचें रडें थांबल्यावर मीं तिला म्हटलें कीं, ' वेडी रे वेडी. एवढीशी गोष्ट ती काय आणि त्याकरितां इतकें रडणें तें काय ! तरी मी तुला म्हणत होतों कीं, तुला पश्चात्ताप झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. नाहीं तरी जगानें मला समजावण्याचा प्रयत्न केला असता तरी मीं ऐकलें नसतें. '

हें ऐकून ती म्हणते काय, ' पुरे पुरे, आतां बोलणें जास्त नको. शोकामुळें माझी काय स्थिति झाली, याची एक दिवस तरी कधीं माझी विचारपूस केलीस का ? आज सुद्धां माझें हृदय जाळायलाच तूं आला होतास ना ? '

हंस पडा रोने में वो कहने लगा होकर शाद
बातें बसबस न बनावो वो बिगडना करो याद
ग़म के हाथोंसे न मुझपर हुये क्या क्या बेदाद
फूटे मूंह से न किसी दिन मेरा पूछी रूदाद
बे सबब आज भी तशरीफ न यहां लाये थे
दिल जलाने के रुलानेके लिये आये थे

तिचे ते प्रेमळ शब्द ऐकून तिला छेडण्याच्या उद्देशानें मीं म्हटलें कीं, ' मी आतां जातों. दिवस सगळा संपला. ती माझी आतां वाट पाहात असेल. '

उल्फ़त आमेज़ सुख़न सुनके ये तब मैंने कहा
लो चला जाता हूं तुम किसलिये होते हो ख़फ़ा
सारा दिन कट गया बातोंमें न कुछ ध्यान रहा
होगी तशवीश मेरे सिवा से उसको क्या क्या
ग़म मेरे देर लगानेका बडा होयेगा
दिलको थामे हुये दरपर्दा—वो खडा होयेगा

असें म्हणून मी तेथून उठून निघालों. मी दोन पावलेंहि गेलों नसेन तों तिनें चटकन हातानें माझे कपडे ओढले आणि त्यांत आपलें तोंड लपवून ती एकदम गप्प झाली. मग मी तिला जवळ घेऊन बसलों.

फ़िक्रा छोडके मैं वहांसे जो घबराके चला
जल्द हाथ उसने बढाकर मेरा दामन पकडा

डालकर सरको गरीबानमें बसद नाज़ो अदा
चुप हुवा ऐसा के मूंह में न ज़बान थी गोया

आम्ही एकत्र बसल्यावर थोड्या वेळानें ती म्हणते काय कीं, 'आतां मी तुला कध्धीं कध्धीं जाऊं देणार नाहीं. तूं तिला पुन्हा आपलें तोंड दाखविलेस तर मी पुन्हा तुझें तोंड पाहणार नाहीं. मी होरपळून निघालें तशी तिलाहि होऊं दे.'

मूंह न फिर देखें जो तू शक्ल दिखाये उसको
हम जले जैसे .खुदा ऐसा जलाये उसको

अशीं आमचीं प्रेमाचीं बोलणीं झालीं.

(नंतर मीलनाचें वर्णन कवीनें केलें आहे तें मुळांतूनच वाचावें. त्या ओळी देण्याचा मोह आवरलाच पाहिजे.)

सकाळीं मी अजून झोपलों होतों तों माझ्या प्रेयसीनें मला हळूच जागें केलें आणि माझ्याकडे प्रेमभरानें पाहात म्हणाली, 'ती माझा जीव घेणारी स्त्री आहे तरी कोण ? तूं तिचें इतकें वर्णन केलेंस तें ! मला नाहीं वाटत ती इतकी सुंदर असेलशी. मी एकदा तिला बघेन तर तिच्यांत दोष काढल्याशिवाय राहणार नाहीं.'

हंसके बोला के वो है दुश्मने जानी मेरा
इक नज़र मुजको दिखादे उसे अज़ बहरे .खुदा
हुस्नो खूबी का बयां करता है तू हद से सिवा
देखूं मैं भी तो के उस शक्लका क्या है नक़्शा

मीं चेष्टेनें म्हटलें, 'अग, तिचें वर्णन ऐकल्याबरोबर तूं इतकी विव्हल झालीस, तिला पाहशील तर काय करशील !' तिनें हट्ट धरल्यावर मीं म्हटलें, 'अग, कुठली कोण आणि काय, सगळी कल्पनाच होती. तुला क्षोभ आणण्याकरितां मीं हें सर्व वर्णन केलें होतें.'

क़िस्सा खोदेने को प्यारे ये कहानी सब थी
दिल जलानेके लिये चरब ज़बानी सब थी

असा आमचा हा गोड कलह संपला."

अमानतनें लिहिलेलें हें प्रणयकाव्य आपल्या माधुरीमुळें गेलीं सव्वाशें वर्षें रसिकांच्या जिभेवर नाचत आहे.

• • •

: १४ :

उर्दूतील मस्नवी अर्थात् दीर्घकाव्यें

सर्वसाधारणपणें मराठी वाचकांची समजूत अशी कीं, उर्दू काव्य म्हणजे गजल आणि गजल म्हणजे प्रेमाच्या गोष्टी. पण उर्दू काव्याचा प्रांत समजला जातो तितका लहान व मर्यादित नाहीं. उर्दू काव्यांत कितीतरी पद्यप्रकार आहेत आणि त्या सर्वांचें मिळून उर्दूतून प्रचंड काव्यवाङ्मय निर्माण झालें आहे. या पद्यप्रकारांत गजल, रुबाया, मर्सिया, कसीदा, नात, सलाम, मस्नवी, मुसद्दस, मखम्मस, तरजीबंद, किता इत्यादींचा समावेश होतो. प्रथम हें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, वरील प्रकार म्हणजे आपल्याकडील पृथ्वी, मंदाक्रांता, पंचचामर इत्यादींसारखीं वृत्तांचीं नामें नाहींत, तर वरील नांवें वर्ण्य विषयावरून अगर ओळींच्या संख्येवरून पडलीं आहेत. गजल म्हणजे प्रणयाच्या गोष्टी, रुबायी म्हणजे चार ओळींची कविता, मर्सिया म्हणजे शोकगीतें, कसीदा म्हणजे स्तुतिपर कविता, नात म्हणजे धर्मपर कविता, सलाम म्हणजे आपल्याकडील देवदेवतांच्या वंदनपर कविता, मस्नवी म्हणजे वर्णनात्मक असें दीर्घ काव्य, असे भिन्न भिन्न पद्यप्रकारांचे अर्थ आहेत. आत्मनिष्ठ काव्य म्हणून गजल या पद्यप्रकाराला उर्दूत बरीच लोकप्रियता लाभली ती मीर, गालिब, मोमीन, जौक, दाग, हसरत मोहानी, जोश मलीहाबादी आणि जिगर मुरादाबादी यांच्यामुळें. पण गजल हा पद्यप्रकार म्हणजे तुटक आणि लहान अशा कवितांचा. त्यांतून एकाच गजलांतील एका द्विपदीचा विषयाच्या दृष्टीनें दुसऱ्या द्विपदीशीं संबंध नसतो. केवळ यमकामुळें या द्विपद्या एकत्र आलेल्या असतात. त्यामुळें एखादें कथानक, अगर एखादें धर्मपर, भक्तिपर अगर तत्त्वज्ञानपर विवेचन, अगर एखादें महाकाव्य रचणें असल्यास गजल हा प्रकार वापरणें अशक्य होतें. म्हणून फार्सी काव्यांत मस्नवी हा प्रकार प्रचारांत आला. सोपें आणि सुटसुटीत वृत्त, वर्णनाचें सातत्य, हे मस्नवीचे विशेष होत. त्यामुळें शहानामासारखें महाकाव्य असो अगर रूमीचें तत्त्वज्ञानपर दीर्घकाव्य असो, यांना मस्नवीच म्हणतात. त्या अर्थानें महाभारत, रामायण किंवा संस्कृतमधील महाकाव्यें यांना मस्नवी म्हणतां येईल. मराठींत ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत हीं मस्नवीच किंवा अलीकडील थोरातांची कमळा, अभागी कमल, बंदीशाळा, काव्यकांतार, सुधारक, गोमांतक काव्य यांना उर्दूत मस्नवी म्हणण्यांत येईल.

डालकर सरको गरीबानमें बसद नाज़ो अदा
चुप हुवा ऐसा के मूंह में न ज़बान थी गोया

आम्ही एकत्र बसल्यावर थोड्या वेळानें ती म्हणते काय कीं, 'आतां मी तुला कध्धीं कध्धीं जाऊं देणार नाहीं. तूं तिला पुन्हा आपलें तोंड दाखविलेस तर मी पुन्हा तुझें तोंड पाहणार नाहीं. मी होरपळून निघालें तशी तिलाहि होऊं दे.'

मूंह न फिर देखें जो तू शक्ल दिखाये उसको
हम जले जैसे .खुदा ऐसा जलाये उसको

अशीं आमचीं प्रेमाचीं बोलणीं झालीं.

(नंतर मीलनाचें वर्णन कवीनें केलें आहे तें मुळांतूनच वाचावें. त्या ओळी देण्याचा मोह आवरलाच पाहिजे.)

सकाळीं मी अजून झोपलों होतों तों माझ्या प्रेयसीनें मला हळूच जागें केलें आणि माझ्याकडे प्रेमभरानें पाहात म्हणाली, 'ती माझा जीव घेणारी स्त्री आहे तरी कोण ? तूं तिचें इतकें वर्णन केलेंस तें ! मला नाहीं वाटत ती इतकी सुंदर असेलशी. मी एकदा तिला बघेन तर तिच्यांत दोष काढल्याशिवाय राहणार नाहीं.'

हंसके बोला के वो है दुश्मने जानी मेरा
इक नज़र मुजको दिखादे उसे अज़ बहरे .खुदा
हुस्नो खूबी का बयां करता है तू हद से सिवा
देखूं मैं भी तो के उस शक्लका क्या है नक़्शा

मीं चेष्टेनें म्हटलें, 'अग, तिचें वर्णन ऐकल्याबरोबर तूं इतकी विव्हल झालीस, तिला पाहशील तर काय करशील !' तिनें हट्ट धरल्यावर मीं म्हटलें, 'अग, कुठली कोण आणि काय, सगळी कल्पनाच होती. तुला क्षोभ आणण्याकरितां मीं हें सर्व वर्णन केलें होतें.'

क़िस्सा खोदेने को प्यारे ये कहानी सब थी
दिल जलानेके लिये चरब ज़बानी सब थी

असा आमचा हा गोड कलह संपला."

अमानतनें लिहिलेलें हें प्रणयकाव्य आपल्या माधुरीमुळें गेलीं सव्वाशें वर्षें रसिकांच्या जिभेवर नाचत आहे.

• • •

: १४ :

उर्दूतील मस्नवी अर्थात् दीर्घकाव्यें

सर्वसाधारणपणें मराठी वाचकांची समजूत अशी कीं, उर्दू काव्य म्हणजे गजल आणि गजल म्हणजे प्रेमाच्या गोष्टी. पण उर्दू काव्याचा प्रांत समजला जातो तितका लहान व मर्यादित नाहीं. उर्दू काव्यांत कितीतरी पद्यप्रकार आहेत आणि त्या सर्वांचें मिळून उर्दूतून प्रचंड काव्यवाङ्मय निर्माण झालें आहे. या पद्यप्रकारांत गजल, रुबाया, मर्सिया, कसीदा, नात, सलाम, मस्नवी, मुसद्दस, मखम्मस, तरजीबंद, किता इत्यादींचा समावेश होतो. प्रथम हें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, वरील प्रकार म्हणजे आपल्याकडील पृथ्वी, मंदाक्रांता, पंचचामर इत्यादींसारखीं वृत्तांचीं नामें नाहींत, तर वरील नांवें वर्ण्य विषयावरून अगर ओळींच्या संख्येवरून पडलीं आहेत. गजल म्हणजे प्रणयाच्या गोष्टी, रुबायी म्हणजे चार ओळींची कविता, मर्सिया म्हणजे शोकगीतें, कसीदा म्हणजे स्तुतिपर कविता, नात म्हणजे धर्मपर कविता, सलाम म्हणजे आपल्याकडील देवदेवतांच्या वंदनपर कविता, मस्नवी म्हणजे वर्णनात्मक असें दीर्घ काव्य, असे भिन्न भिन्न पद्यप्रकारांचे अर्थ आहेत. आत्मनिष्ठ काव्य म्हणून गजल या पद्यप्रकाराला उर्दूत बरीच लोकप्रियता लाभली ती मीर, गालिब, मोमीन, जौक, दाग, हसरत मोहानी, जोश मलीहाबादी आणि जिगर मुरादाबादी यांच्यामुळें. पण गजल हा पद्यप्रकार म्हणजे तुटक आणि लहान अशा कवितांचा. त्यांतून एकाच गजलांतील एका द्विपदीचा विषयाच्या दृष्टीनें दुसऱ्या द्विपदीशीं संबंध नसतो. केवळ यमकामुळें या द्विपद्या एकत्र आलेल्या असतात. त्यामुळें एखादें कथानक, अगर एखादें धर्मपर, भक्तिपर अगर तत्त्वज्ञानपर विवेचन, अगर एखादें महाकाव्य रचणें असल्यास गजल हा प्रकार वापरणें अशक्य होतें. म्हणून फार्सी काव्यांत मस्नवी हा प्रकार प्रचारांत आला. सोपें आणि सुटसुटीत वृत्त, वर्णनाचें सातत्य, हे मस्नवीचे विशेष होत. त्यामुळें शहानामासारखें महाकाव्य असो अगर रूमीचें तत्त्वज्ञानपर दीर्घकाव्य असो, यांना मस्नवीच म्हणतात. त्या अर्थानें महाभारत, रामायण किंवा संस्कृतमधील महाकाव्यें यांना मस्नवी म्हणतां येईल. मराठींत ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत हीं मस्नवीच किंवा अलीकडील थोरातांची कमळा, अभागी कमल, बंदीशाळा, काव्यकांतार, सुधारक, गोमांतक काव्य यांना उर्दूत मस्नवी म्हणण्यांत येईल.

सारांश, सोप्या आणि सुटसुटीत वृत्तांत लिहिलेलें कोणतेंहि दीर्घ काव्य याला उर्दूत मस्नवी म्हणतात, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मस्नवींतील द्विपद्यांचें यमक एकच असलें पाहिजे हें बंधन नाहीं. यामुळें मस्नवी हा पद्यप्रकार उर्दूतील प्रत्येक कवीनें हाताळला आहे. उर्दूतील मस्नवी म्हणजे दीर्घकाव्यें शेंकडोंनीं आढळतील. संख्येनें पाहतां मस्नवी गजलापेक्षां कमी खचित भरणार नाहींत.

उर्दू काव्यांत मस्नवीचा प्रकार साधारणपणें पंधराव्या शतकांत सुरू झाला. उर्दू वाङ्मयांत ग्रंथनिर्मितीला सुरुवात दक्षिणेंत झाली हें सर्वश्रुतच आहे. उत्तर भारतांत फारसीच्या प्रभावामुळें लोकांचें लक्ष उर्दूकडे फार उशीरा वळलें. त्याआधीं बहमनी आणि पांच शाह्यांच्या राजवटींत सुलतानांच्या आश्रयामुळें अनेक ग्रंथकार निर्माण होऊन त्यांनीं उर्दू गद्य वाङ्मयांत महत्त्वाची भर घातली. मस्नवीचा उपयोग तर त्यांनीं तत्त्वज्ञानपर विषयाच्या ऊहापोहांत केलाच, पण त्यापेक्षांहि जास्त प्रमाणांत त्यांनीं या प्रकाराच्या द्वारें आख्यानें, प्रेमकथा, राजपुत्रांच्या गोष्टी, परीकथा, इत्यादि विषय हाताळले. ते इतके कीं, अद्यापि मस्नवी म्हटली कीं, ती आपल्याकडील नळदमयंती, सावित्री-सत्यवान, वगैरेसारखें आख्यानच होय असा समज दृढ होऊन बसला आहे.

सुरुवातीस म्हणजे साधारणपणें इ. स. १५५० पर्यंत मस्नवी या लहान आणि धार्मिक विषयांवर असत. पण नंतर दीर्घकाव्यें लिहिण्याचा प्रघात वाढूं लागला. गुजराथेंतील सूफी संत मिया खूब महम्मद चिश्ती (इ. स. १५३८ ते १६१५) यांची मस्नवी " खूब तरंग " हें उर्दूतील पहिलें दीर्घ काव्य होय. या काव्याची रचना इ. स. १५७८ च्या सुमारास झाली. यांतील विषय नीतिपर असून कथानकाच्या द्वारें नीतितत्त्वें बिंबविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे.

विजापुरांतील मस्नवी लिहिणारे पहिले संतकवि शहा मीरांजी हे होत. यांचा मृत्यु इ. स. १४९६ च्या सुमारास झाला. दक्षिणी उर्दूतील हिंदी मराठी शब्दांची संख्या पाहतां त्या काळांतील उर्दूचें स्वरूप नंतरच्या फारसीमिश्रित उर्दूपेक्षां अगदीं भिन्न होतें असें म्हणावें लागेल. मीरांजीची मस्नवी ' खुश नामा ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. यांचा मुलगा शहा बुरहाणुद्दीन जानम (मृत्यु इ. स. १५९१) यानेंहि अनेक मस्नवी रचिल्या. त्या काळच्या काव्याचा नमुना पाहा.

तिसको समरें तन मन शाद
जिसका आहे मुंज प्रसाद
जग में आहे तू हैं रतन (रत्न)
हिरदे में ले करूं जतन
राख्या कोंदन कर इस ठांव
तिल तिल समरूं ले उस नांव

उर्दू मस्नवींना बहर विजापूरचा सुल्तान इब्राहीम आदिलशहा दुसरा (इ. स. १५८० ते १६२८) आणि गोवळकोंड्याचा महमद कुली कुतुबशहा (१५८० ते १६११) यांच्या काळांत आला. तो हीं दोन्हीं राज्यें नाहींशीं होई-पर्यंत टिकला. इब्राहीमच्या काळांत कथानकांना मस्नवींत प्राधान्य मिळूं लागलें. प्रणयी जनांच्या कथा मस्नवींतून हाताळण्यांत येऊं लागल्या.

इब्राहीम आदिलशहाच्या काळांतील कवि मुकीमी हा होय. त्याच्या दोन मस्नवी प्रसिद्ध आहेत. एक " चन्द्रबदन माहयार " आणि दुसरी " सोमहार की कहानी."

माहयार नांवाचा एक तरुण चंद्रपट्टणची राजकन्या चंद्रबदन हिच्या सौंदर्याची ख्याति ऐकून तिच्यावर लुब्ध होतो. तिच्या शोधार्थ तो चंद्रपट्टण गांवीं जातो. तेथें त्याची आणि चंद्रबदनची गांठ पडते. चंद्रबदन त्याचा अव्हेर करते. तिच्या प्रेमांत महायार वेडा होतो आणि त्यांतच त्याचा अंत होतो. त्याची प्रेतयात्रा जेव्हां चंद्रबदनच्या महालावरून जाते त्या वेळीं चंद्रबदनच्या मनावर या गोष्टीचा परिणाम होऊन ती मरण पावते, अ णि चमत्कार असा कीं माहयारला पुरण्याकरितां जेव्हां लोक त्याचें प्रेत उघडें करतात तेव्हां त्याला बिलगलेलें चंद्रबदनचें प्रेत त्यांच्या दृष्टीस पडतें. शेवटीं दोघांनाहि एकाच थडग्यांत पुरलें जातें.

हें काव्य इ स. १६३० च्या सुमारास रचण्यांत आलें. हें काव्य फार लोकप्रिय झाल्यावरून अनेक कवींनीं थोडया फार फरकानें या कथानकावर आधार-लेल्या मस्नवी रचिल्या. माहयारच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून चंद्रबदनची मनःस्थिति काय झाली त्याबद्दल कांहीं ओळी पाहा. त्यांतील हिंदी व मराठी शब्द डोळयांत भरल्याशिवाय राहात नाहींत.

यों दुख आज मुझ जीव का साथी हुवा
यों साती (साथी) सो मुझ जीव का घाती हुवा ॥ १ ॥
अता (आता) जग में रहना नहीं खूब काम
के इस बाज (शिवाय) जीना अपस (आपल्याला) को हराम ॥२॥
मेरा दुख कहूंगी तो सरने (संपणें) का नैं
हिकायत मेरी बेग (लवकर) सरने की नैं ॥ ३ ॥
कहीं यों दो नाजुक मिठे बोल सों
सो बेगी मिलूं जाके उस पीय सों ॥ ४ ॥

चंद्रबदनचा कर्ता मुकीमी याचा समकालीन कवि अमीन यानें " बहराम व बानूये हुस्न ' ही मस्नवी लिहिली. इराणचा सुप्रसिद्ध सम्राट् बहराम गोर आणि हुस्न बानू यांच्या प्रणयावर हें कथानक आधारलें आहे.

महंमद आदिलशहाच्या काळांतील कवींमध्यें सनअती, रुस्तमी आणि मलिक खुश्नूद हे प्रमुख होत. महमद पैगंबराचा एक अनुचर तमीम अन्सारी यानें केलेलीं युद्धें यांवर सनअतीचें दीर्घ काव्य आधारलें आहे, याचें नांव "किस्साये बेनजीर" हें आहे. त्यांतील कांहीं ओळी पाहा.

अथा (था) वां अजब सब्ज एक मुर्गजार (हिरवळ)
दरख्तां थे कयी भांत के बारदार ॥ १ ॥
दिसे (दिसत असे) सब्ज रंग आसमांसी जमीन
सिताऱ्यां (तारे) से इसमें गुले यास्मीन ॥ २ ॥
हर यक कालवा (कालवा) जों के जल सीम (चांदी) का
वर्क जद्वह सब्ज पर सीम का ॥ ३ ॥
दिसे जल पोपारे ते (से) इस घात मौज (लाटा)
के चंचल की जों चक (चक्षु) मे गमज्यां (नखरें) की फौज ॥४॥
हर यक पात (पानें) पर बूंद बरसात के
हर यक शाख (शाखा) पर मुर्ग (पक्षी) कयी भांत के ॥ ५ ॥

पैगंबराचा जांवई अली यांच्या चरित्रावर कमाल खां रुस्तुमी याची मस्नवी "खावरनामा" ही आधारली आहे. इब्ने हिसामच्या फारसी मस्नवीचें हें भाषांतर असून यांत चोवीस हजार ओळी आहेत. यांत अलीचे युद्धप्रसंग वर्णिले आहेत. प्रणयकथानकांना बज्मिया आणि युद्ध-कथानकांना रज्मिया असें उर्दूंत म्हणतात. त्या दृष्टीनें आपल्याकडील नळदमयंती आख्यान हें बज्मिया आणि शिशुपालवध हें रज्मिया म्हणतां येईल.

विजापूरचा तिसरा कवि म्हणजे मलिक खुश्नूद हा होय. याच्या दोन मस्नवी "हश्त बिहिश्त" आणि "युसूफ जुलेखा" या प्रसिद्ध आहेत. प्रणयी युगुलांच्या कथा उर्दू फारसी वाङ्मयांत अनेक काव्यांचे विषय बनले आहेत. हीं युगुलें म्हणजे युसूफ जुलेखा, शीरीं फरहाद व लैला मजनून हीं होत.

अली आदिलशहाच्या काळांतील प्रख्यात कवि नुस्रती हा होय. याच्या दोन मस्नवी प्रसिद्ध आहेत. एक अलीनामा आणि दुसरें गुलशने इश्क (प्रेमोपवन). अलीनामा एक ऐतिहासिक काव्य असून अली आदिलशहाचें चरित्र यांत वर्णिलें आहे. अली आदिलशहाचें मोंगल आणि मराठे यांच्याशीं झालेलें राजकारण आणि युद्धप्रसंग यांचें चटकदार वर्णन या काव्यांतून आढळतें.

दुसरी मस्नवी गुलशने इश्क ही एक प्रणयकथा आहे. यांतील कांहीं ओळी पाहा.

सुन्या जब सुलघन (सुलक्षण नायक) ने मन हरने बात
कह्या तब वो सौगंद (शपथ) खाखूब घात (प्रकार) ॥ १ ॥

के मैं कुच (कुछ) न हूं आदमीजादविन
कहूंगा मेरा हाल तो मैं कठिन ॥ २ ॥
पन (पण) अव्वल है करतार की तुज पें आन (आण)
के तू कोन है सो बरे लेवूं पछान ॥ ३ ॥
सजावार है तुजको कहना तो हूर
खजल (खजील) है तेरे मुख अंगे (आगे) चांद सूर ॥ ४ ॥
र हली यौं सुन बात हंसी बेहिसाब
दी उनबी (तिनें पण) सौगंद खा यौं जवाब ॥ ५ ॥
कना तूच (तूंच) तुज हाल फिलहाल अव्वल
पिछे कहूंगी मेराबी किस्सा सकल ॥ ६ ॥

विजापूरच्या या काळांतील आणखी एक कवि म्हणजे शहा मलिक हा होय. त्याचीं काव्यें धर्मपर आहेत. त्यांत " अहकामस्सलवात " हें दीर्घकाव्य प्रमुख होय. त्याचप्रमाणें शहा अमीनुद्दीनची धार्मिक मस्नवी " मोहिब्बनामा " याचीहि त्या काळांत बरीच प्रसिद्धि झाली.

विजापूरला अलीच्या काळांतील शेवटचा प्रसिद्ध कवि हा हाशमी होय. याची मस्नवी युसुफ जुलेखा ही प्रख्यात झाली. त्यांतील कांहीं वर्णनें बागेसंबंधीं आहेत तीं पाहा.

खिले थे कितेक जिन्स के फूल वां
बू के बिन न थी नांव को धूल वां
डुबे थे चमन सरबसर फूल में
किते जिन्स की बास हर फूल में
पवन बाज (शिवाय) वां कोयी माली न था
किसी फूल थे (से) विन ओ खाली न था
कहीं रायी चंपा कहीं शेवंती
कहीं मोगरा और कहीं रेवंती
कहीं यास्मिन हौर मदनबाण कैं
कहीं ताज सुर्ख और रीहां कहीं
कहीं लाल हौर कैं रंगले गुलाल
कहीं फूल सद् बर्ग के बेमिसाल
कितेक (कित्येक) उस मने (में) फूल किते कल्यां (कळ्या)
देखें तो नैन को उठे गुदगुलियां
कहीं तख्ते अंगूर के बेबदल

कहीं अंजीर व अनार शीरीं निछल
कहीं सेव हौर कैं अनानास खूब
कितेक जिन्स के मेवे .खुशवास .खूब
कैं अक्रोट बादाम पिस्ते नफ़ीस
कहीं जोज चिलगोज दस्ते नफ़ीस
.खुश ऐसे अचंवे गुलिस्तान में
लग्या सैर करने अपज ध्यान में
ठंडी कुच हवा वांकी ज्यौं उसको भायी
सो एक झाड तल खुश उसे नींद आयी

विजापूरचा शेवटचा बादशहा सिकंदर आदिलशहा (इ. स. १६७१ ते १६८५) याच्या काळांत दोन कवींनीं धार्मिक मस्नवी लिहिल्या. एक सेवाचें "रोजतुलशोहदा" आणि दुसरें मोमीनचें "असरारेइश्क़" या मस्नवी प्रसिद्ध आहेत.

सतराव्या शतकांत गोवळकोंड्यांतहि अनेक कवि होऊन गेले. महमद कुली कुतुबशहाच्या दरबारांतील सुप्रसिद्ध कवि वजही यानें महमद कुलीच्या प्रणयकथेवर आधारलेली मस्नवी "कुतुब मुश्तरी" रचिली. युवराज असतांना महमद कुलीचें प्रेम भागमती नांवाच्या नर्तकीवर होतें. पुढें राज्यपदावर आल्यानंतर त्यानें भागमतीशीं विवाह करून तिला हैदर महाल ही पदवी दिली. त्यानें वसविलेल्या शहराला लोक भागानगर अथवा हैद्राबाद असें म्हणूं लागले. महमद कुली आणि भागमतीच्या कथेच्या आधारें कुतुब मुश्तरीची रचना झाली आहे. अर्थात् त्यांत राजपुत्राचें आणि राजकन्येचें नांव बदलून ठेवण्यांत आलें आहे. स्वतंत्र उर्दू मस्नवींत कुतुब मुश्तरीचें स्थान फार उच्च आहे,

महमद कुलीच्या काळांतील दुसरा कवि अहमद हा होय. त्यानें "लैला मज्नून" ही मस्नवी रचिली. या काळांत उत्तरेंत महमद अफ़जल पानीपती यानें "बिकट कहानी" ही मस्नवी लिहिली. उत्तरेंत लिहिलेलें त्या काळांतील उर्दू दीर्घ-काव्य तें एकच होय. भाषेंत फारसीची झांक असली तरी हिंदीचे शब्द कांहीं कमी नाहींत. यांत एक स्त्री आपल्या विरहावस्थेचें वर्णन करते.

नो सखियो बिकट मेरी कहानी
फयी हूं इश्क़ के गम सों नमानी
न मुझको सुख दिन न नींद राता
बिरहों की आग से सीना चिराता
तमामी लोग मुझ बोरी (बावरी) कहें री
खिरद गुमकर्दा (बुद्धि हरपलेली) व मज्नूं कहें री

गोवळकोंड्यांत अब्दुल्ला कुतुबशहानें पन्नास वर्षेपर्यंत (१६२५–१६७३) राज्य केलें. त्याच्या काळांत दोन प्रमुख कवींनीं मस्नवी लिहिल्या. एक गवासी आणि दुसरा इब्न निशाती. गवासीनें इ. स. १६२७ च्या सुमारास " सैफुल्मुल्क व बदीउल्जमाल " ही मस्नवी लिहिली. ही अलिफ लैलाच्या कथानकावर आधारली असून यांत दोन हजार ओळी आहेत.

गवासीची दुसरी मस्नवी शुक बहात्तरीवर आधारली असून तिचें नांव तूतीनामा हें आहे. ही मस्नवी इ. स. १६५० त लिहिली गेली. हिच्या ओळींची संख्या चार हजार आहे.

गवासीचा समकालीन इब्ने निशाती हा होय. त्याची मस्नवी " फूलबन " ही इ. स. १६६५ च्या सुमारास बाहेर आली. या मस्नवीचें कथानक निशातीच्याच फारसी मस्नवी 'बसातीन' यावर आधारलें आहे म्हणतात. पण कथानक स्वतंत्र आणि वर्णनशैली बहारीची आहे.

गोवळकोंड्याचा शेवटचा बादशहा अबुलहसन तानाशहा (१६७३–१६८७) याच्या काळांत तबइ हा एकच नांव घेण्यासारखा कवि झाला. इराणचा सम्राट् बेहेराम गोरच्या प्रणयक्रीडेवर त्याची मस्नवी " बेहेराम और गुलअंदाम " आधारलेली आहे. याच काळांत गुलाम अली यानें मलिक महमद जायसीच्या 'पदमावत " या हिंदी काव्याचा उर्दू कवितेंत अनुवाद केला.

औरंगजेबानें इ. स. १६८५ त विजापूर आणि १६८७ त गोवळकोंडा हीं काबीज करून खालसा केल्यानंतर दक्षिणेंतील उर्दू कवींची पांगापांग झाली. आणि ज्यांनीं काव्यरचना केली त्यांत त्यांचे विषय प्रेमाच्या कथा नव्हते. उलट सूफी तत्त्वपर मस्नवींची रचना मोठ्या प्रमाणांत झाली. वली वेलोरीची मस्नवी " रोजतुलशहदा ", बहरीची मस्नवी " मनलगन " आणि वज्दीची " पंछीबाला ", इश्रतीच्या " चितलगन " व " दीपक पतंग " हीं सर्व तत्त्वज्ञानपर आहेत. अशाच तऱ्हेच्या अनेक मस्नवी या काळांत म्हणजे सतराव्या शतकाच्या शेवटीं आणि अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीं लिहिल्या गेल्या.

या काव्यांतील शेवटचा आणि आधुनिक उर्दू काव्याचा जनक वली औरंगाबादी हा होय. हा दिल्लीस गेल्यानंतर याच्या उर्दू काव्याचा प्रभाव तेथील लोकांवर पडला, आणि फारसी सोडून हळूहळू तेथील कवि उर्दूतून काव्यरचना करूं लागले. उर्दू काव्याचें स्वरूप यापुढें दक्षिणी उर्दूचें न राहतां त्याला फारसीमिश्रित असें आधुनिक स्वरूप येऊं लागलें. वलीची एक मस्नवी सुरत शहराच्या वर्णनपर आहे.

आतां उत्तर भारतांतील कवि उर्दूकडे आणि उर्दू काव्यांतील गजल मस्नवी इत्यादि प्रकारांकडे वळले. सुप्रसिद्ध उर्दू कवि मीर (मृत्यु इ. स. १८१०) यानें लहान लहान मस्नवींची रचना केली. सिराज औरंगाबादीची सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानपर मस्नवी " बूस्ताने खियाल " याच काळांत पुढें आली. आतां त्यांतील भाषा दक्षिणी

उर्दू राहिली नाहीं. भाषेचें स्वरूप आधुनिक बनलें. खालील ओळींवरून भाषेची कल्पना येईल.

रवां आब की हर तरफ आबशार
जिधर देखिये हो रही थी बहार
तरब बख़्श था नाचना मोर का
तमाशा था हर मोर के शोर का
हर यक हौज पानी से लबरेज था
हर यक किता बागे गुलखीज था
दरख़्त आंब (अंबा) के सब्ज और सायादार
निहालानें नौखेज रंगी बहार
इधर बुलबुलों की गजल ख्वानियां
उधर फूल की शबनम् अफ़शानिया
उधर सर्व रानाके सब्जे की धूम
इधर नग्मये कुमरियों का हुजूम
हजारां अनारां के तख़्तों की सैर
नयी कोंपलों के दरख़्तों की सैर
निपट झूम आया था अबरे बहार
बरस्ती थी बारीक छम छम फुंवार

दक्षिणेंतील आणखी एक कवि सुप्रसिद्ध इतिहासकार लक्ष्मीनारायण शफीक औरंगाबादी हा होय. ' प्रियेचें चित्र—तस्वीरे जानां ' या नांवाची त्याची मस्नवी आधुनिक उर्दूत लिहिली गेली आहे. त्याचा काळ इ. स. १७७० च्या सुमाराचा आहे.

आतां दिल्ली व लखनौंत मस्नवींची रचना होऊं लागली. लखनौंतील सुरुवातीच्या कवींच्या मस्नवी म्हणजे कायम, कमरुद्दीनखान मिन्नत, हिदायतुल्ला-खान हिदायत यांच्या रचना होत. कवि हिदायतची बनारसच्या वर्णनपर मस्नवी चटकदार आणि मनोरंजक आहे.

यानंतरचा काळ उर्दूतील सर्वोत्कृष्ट मस्नवीचा, कवि मीर हसनचा होय. याची मस्नवी " सहरुलबयान " ही उर्दूत प्रथम श्रेणीची मस्नवी समजली जाते. मीर हसन हा लखनौच्या वातावरणांत वाढलेला. त्याच्या काव्याचें कथानक काल्प-निक असलें तरी त्यानें त्यांतून आपल्या भोंवतीचें सामाजिक वातावरण चित्रित केलें आहे. मीर हसनची सूक्ष्म दृष्टि, रसाळ भाषा, वर्णनांची कमाल, निरनिराळ्या पात्रांचे स्वभावपरिपोष, यामुळें त्याची मस्नवी उर्दूतील एक अप्रतिम काव्य सम-

जलें जातें. मीरहुसेनचें अनुकरण अनेक कवींनीं केलें. हवसची मस्नवी ' लैला मज्नू ' याचें उत्तम उदाहरण आहे. जु-रातच्या दोन मस्नवी " कारस्थानें उल्फत " व " हुस्न व इश्क़ " याच काळांतील होत.

सुप्रसिद्ध कवि आतिशचा शिष्य पंडित दयाशंकर नसीम यानें " गुल्जारे नसीम " ही मस्नवी याच काळांत म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत रचिली याचें कथानक म्हणजे गुलबकावलीचें कथानक होय. मीरहसनच्या ' सेहेरुल्बयान 'च्या खालोखाल " गुलजारे नसीम " ला उर्दू काव्य-वाङ्मयांत स्थान आहे.

वाजिदअलीशहा हा लखनौचा शेवटचा बादशहा होय. याला इ. स. १८५६ मध्यें गादीवरून काढण्यांत आलें. याच्या राजवटींत शौक लखनवीनें तीन मस्नवी लिहिल्या : " बहारे इश्क़ ", " जहरे इश्क़ " आणि " फरेबे इश्क़ " या त्या तीन मस्नवी होत. यांपैकीं " जहरे इश्क़ " ही मस्नवी फार प्रसिद्ध झाली. नायकाचें मन एका व्यापाऱ्याच्या मुलीवर, महजबीनवर जातें. तीं परस्परांवर अनुरक्त होतात, त्यांच्या गांठीभेटी पडतात. ही कुणकुण तिच्या आईबापांना लागतांच ते तिला बाहेरगांवीं पाठविण्याचें ठरवितात. महजबीन प्रियकराला शेवटची भेट देण्यास येते. रात्रभर त्यांच्या एकमेकांला धीर देण्याच्या गोष्टी चालतात. सकाळीं महजबीन परत घरीं गेल्यावर विष खाऊन आत्महत्या करते. या कथानकावर शौक लखनवीनें आपल्या मस्नवीची उभारणी केली आहे. यावर एक नाटक रंगभूमीवर आणण्यांत आलें तें विलक्षण परिणामकारक ठरलें. यांतील शृंगाराचीं वर्णनें जुन्या विचाराच्या लोकांना न आवडल्यामुळें या काव्याच्या मुद्रणाला कित्येक दिवसपर्यंत बंदी करण्यांत आली होती.

तसें पाहतां गालिब, मोमिन, जौक, दाग यांनीं लहानमोठ्या मस्नवी रचिल्या, पण त्यांच्या गजलांना लाभलेली प्रसिद्धि त्यांच्या मस्नवींना लाभली नाहीं.

इ. स. १८७० पासून उर्दू काव्याला नवें वळण लागलें. पूर्वींच्या परीकथा, अद्‌भुत कथानकें, गजलांतून वर्णिलेले प्रणयी जनांचे भाव, हे विषय मागें पडून त्यांची जागा सामाजिक विषयांनीं घेतली. काव्यांतील या क्रांतीचें जनकत्व महमद हुसेन आजाद आणि अल्ताफ हुसेन हाली यांच्याकडे जातें. विषय नवे, वर्णनें आधुनिक वळणाचीं, निसर्गाच्या चित्रणाचा विशेष रोख, पाश्चात्त्य विचारांचें प्रतिबिंब, हीं सर्व आधुनिक काळच्या मस्नवींतून दिसून येऊं लागलीं. आजादच्या मस्नवी " मोसमें जमिस्तान ", " शबे क़द्र ", " अब्रे करम् " आणि हालीच्या मस्नवी " बर्खारुत ", " शिकवये हिंद ", " चुपकीदाद " या नवीन प्रवृत्तीचीं उदाहरणें होत. हालीनें सामाजिक विषय आपल्या मस्नवींतून परिणामकारक रीतीनें हाताळले. इस्माइल मीरठी, शौक किदवाई, अकबर अलाहाबादी यांनीं हालीचें अनुकरण करून सामाजिक आणि नवशिक्षणामुळें कक्षेंत येणारे सर्व विषय हाताळले. मग त्यांत शिक्षण, विज्ञान, धर्म, स्त्रियांची स्थिति इत्यादि सर्व विषय आले. इक्बालनें

" इन्सान और बज्मे कुदरत ", " रुख्सत अये बज्मे जहां ", " पंजाबके देहेकान से " इत्यादि मस्नवी लिहिल्या.

हफीज जालंधरीनें शाहनाम्याच्या धर्तीवर " शाहनामा इस्लाम " हें मस्नवी महाकाव्य रचलें. आधुनिक काळांतील जवळ जवळ सर्व कवींनीं लहानमोठ्या मस्नवी निरनिराळ्या विषयांवर रचल्या आहेत.

वरील विवेचनावरून उर्दूतील मस्नवी म्हणजे दीर्घकाव्यांची कल्पना येईल. सूफी तत्त्वज्ञानपर मस्नवी, लैला मजनून, यूसुफ जुलेखा, कुतुब मुश्तरी, बेहेराम हुस्नबानू, माहयार चंद्रबदन इत्यादि प्रणयकथा, अलीनामा, खावरनामा, शाहानामा इस्लाम इत्यादि ऐतिहासिक काव्यें, गुलजारे नसीम, सहरुल्बयानसारख्या अद्भुतांत बसणाऱ्या गोष्टी, जहरे इश्क, आलमे खियालसारख्या प्रणयावस्थेचीं वर्णनें करणाऱ्या मस्नवी आणि अलीकडील सामाजिक विषय हाताळणाऱ्या मस्नवी या विविध प्रकारच्या दीर्घकाव्यांमुळें उर्दू काव्यवाङ्मय समृद्ध झालें आहे.

उर्दू काव्य म्हणजे गजल आणि गजल म्हणजे इश्क असा सर्वसाधारण वाचकांचा समज आहे. वरील लेखावरून उर्दूतील एका महत्त्वाच्या पद्य-प्रकाराचा त्यांना परिचय होईल अशी आशा आहे.

• • •

: १५ :

अय् सजन् ! अय् जादू-नयन् !

शाहा सिराजुद्दीन सिराज याचा जन्म औरंगाबाद येथें इ. स. १७१७ मध्यें एका धर्मनिष्ठ घराण्यांत झाला.

त्याचा बाप सय्यद दरवेश हा चिश्ती संप्रदायाचा सूफी असून, त्याचा शिष्यपरिवारहि बराच होता. सिराजचें फारसी, अरबी आणि उर्दू शिक्षण औरंगाबाद येथें झालें. अल्पवयांतच त्यानें नामांकित फारसी कवींचें काव्य वाचून काढलें. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून तो स्वतः फारसींतून काव्यरचना करूं लागला.

याच सुमारास सिराजची अवस्था वेड्यासारखी झाली. तो घर सोडून पळून जाई. खुल्दाबाद येथें बुऱ्हाणुद्दीन गरीब शहा याच्या समाधीपाशींच रात्रंदिवस पडून राहावें, असें होऊं लागलें. त्याच्या भटकण्याला आळा घालण्याचा त्याच्या आईबापांनीं प्रयत्न केला. पण सिराज ताळ्यावर येईना. शेवटीं शेवटीं तर त्याला घरांत बांधून ठेवण्यांत येऊं लागलें.

सिराजची ही स्थिति सात वर्षेपर्यंत टिकली. या काळांत त्यानें फारसी कविता रचल्या, पण त्या आज उपलब्ध नाहींत.

वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी सिराजची प्रकृति ताळ्यावर आली. अब्दुर्रहमान नांवाचा एक चिश्ती साधु औरंगाबादेस होता. त्याच्याकडून सिराजनें उपदेश घेतला. या वेळेपासून सिराजच्या उर्दू-फारसी काव्यरचनेला भरती आली. त्याच्याभोंवतीं रसिक मित्रांचा सदैव मेळावा असे. कवि जियाउद्दीन परवाना, शहा ताजुद्दीन शहा चिराग, लक्ष्मीनारायण शफीक औरंगाबादी, शहा अब्दुलरसूल, लाला जयकिशन बेजान, मिर्जा मुगल कम्तर, मीर मेहदी मतीन, मिर्जा महमूदखान निसार, महंमद अता जिया, महंमद रजाबेगखान इत्यादि कवि मंडळी त्याच्या भोंवतीं जमली. सुप्रसिद्ध साहित्यिक गुलाम अली आजाद बिलग्रामी यांच्याबरोबर सिराजचे घनिष्ठ संबंध होते.

सिराजनें इ. स. १७४७ पर्यंत म्हणजे वयाच्या तीस वर्षापर्यंतच काव्यरचना केली. नंतर आपल्या गुरूच्या सांगण्यावरून त्यानें काव्य रचण्याचें सोडून दिलें,

पण मृत्यूच्या म्हणजे इ. स. १७६३ च्या आठ वर्षे पूर्वी त्यानें उत्तमोत्तम अशा फारसी कवींच्या निवडक काव्याचा संग्रह तयार केला.

विपुल काव्यरचना

अवघ्या अकरा वर्षांच्या काळांत म्हणजे १७३६ पासून १७४७ पर्यंत, सिराजनें ज्या उर्दू आणि फारसी कविता रचल्या त्यांची संख्या नजरेंत भरण्या-इतकी आहे. पांचशें पंधरा गजला, बूस्तानें खियाल, सोजो गुदाज, नालाये हिज्र, मनाजात, नामाये शौक, अहवालें फिराक, खते बंदगी इत्यादि मस्नवी म्हणजे दीर्घकाव्यें, त्यानें लिहिलीं. याशिवाय रुबाया, कसीदे आणि इतर फुटकळ रचना बरीच आढळते.

आयुष्याच्या शेवटीं सिराजनें अध्यात्मांत चांगलाच अधिकार संपादन केला. त्याच्याभोंवतीं अनेक शिष्य गोळा झाले. तो मुर्शद आणि सूफी म्हणून ओळखला जाऊं लागला. इ. स. १७६३ मध्यें त्याचा औरंगाबाद येथें मृत्यु झाला. त्या वेळीं एक थोर साधुपुरुष नाहींसा झाला म्हणून सर्वांनीं हळहळ व्यक्त केली.

सिराजच्या काव्यांतून सूफी तत्त्वज्ञान भरपूर दिसून येतें. आत्यंतिक निष्ठेंत अहंभाव नष्ट होतो. तो म्हणतो, "प्रियकर आणि प्रेयसी यांतील द्वैत नष्ट होऊन केवळ समाधीची अवस्था शिल्लक राहते."

ख़बरे तसव्वुरे इश्क़ सुन, न जुनूं रहा न परी रही ।
न तू तू रहा न तू मैं रहा जो रही सो बेख़बरी रही ॥

पण सिराज अध्यात्माकडे वळला तो बाह्य सौंदर्याच्या आसक्तीच्या मार्गानें. इश्के मजाजी म्हणजे बाह्य प्रेमावरून इश्के हकीकीकडे म्हणजे परमात्म प्रेमाकडे वळणें. हा सूफी-संमत मार्ग आहे. सिराज हाहि त्याला अपवाद नव्हता. त्यांत त्याची सौंदर्य-लोलुपताहि त्याच्या एकोणिसाव्या वर्षापासूनच औरंगाबादेंत गाजूं लागली होती. सिराजच्या गजलांतून आणि दीर्घ काव्यांतून प्रणयभावनांचें जें चित्रण आहे तें केवळ शाब्दिक नाहीं. सिराजच्या जीवनांत अनेक सुंदर आणि देखण्या व्यक्तींचा संबंध आला. त्यामुळें प्रथम भेट, विरह, मीलन इत्यादि भाव-नांचें जें चित्रण सिराजनें केलें आहे, तें अनुभवावर आधारलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

इश्काचे अनुभव-संपन्न बोल

पवनदूताबरोबर हा कवि प्रियेला संदेश पाठवीत आहे. "बा प्रभात काळच्या वायो—

तरफ़ उस गुलबदन के अय सबा जा ।
हमारे दरद का पैग़ाम पोहोंचा ॥
तिरे बिन बेक़रारी है जिगर पर ।
बिरह का ज़ख़्म कारी है जिगर पर ॥
जुदाई में तिरी अय् जाने जानां ।
परीशां हूं परीशां हूं परीशां ॥

'सोज़ो गुदाज़' या दीर्घ काव्यांत सिराज म्हणतो, "वा वायो, तूं द्रुतगतीनें चालणारा म्हणून प्रसिद्ध आहेस. सुंदर उपवनें तुझीं विहारस्थळें होत. तुला एक विनंती आहे. मी निराशेनें ग्रस्त झालों आहें. तुझ्याविषयीं आशा बाळगून आहे. माझ्या हृदयाची अवस्था माझ्या प्रियेला सांग. या दुःखी माणसाची शिफारस कर. पण तुला माझी कांहीं पर्वा आहे का ? तूं माझ्यावर दया कां बरें करीत नाहींस ? अरे, विरह ज्यांनीं अनुभाविला आहे त्यांनाच त्याचीं दुःखें माहीत. पण तुला हें पाहण्यास डोळे नाहींत तर तूं काय पाहशील ? तूं तर बागेंत नेहमीं स्वच्छंदपणें फिरणारा. तुला दुःख म्हणजे काय हें कसें माहीत असणार ? परमेश्वर तुझ्या वाऱ्याला प्रेमाचा अनुभव आणून देवो ! प्रेमाची व्यथा तुला समजो. तुझ्याहि वाऱ्याला दुःखें आल्याशिवाय राहायचीं नाहींत. मग जा. माझ्या प्रियेला माझी व्यथा जाऊन सांग."

अय् सबा है वतन तिरा गुल्ज़ार ।
नाम तेरा है पीक ख़ुश रफ़्तार ॥
तुझसे इक इल्तिमास रखता हूं ।
मैं निरासी हूं, आस रखता हूं ॥
दर्दे दिल यार को गुज़ारिश कर ।
ग़म के मज़्लूम की सिफ़ारिश कर ॥
पन तुझे दर्द का असर नहीं है ।
हाल मेरे की कुछ ख़बर नहीं है ॥
जो विरह-दुख सहे वही बूझे ।
पन तुझे आंख नहीं तो क्या सूझे ? ॥
तुझको कब दर्द की उदासी है ? ।
तू हमेशा चमन की बासी है ॥
मिहरबान हो कें यार को जा बोल ।
दिल्बरे ग़मगुसार को जा बोल ॥

दिलाच्या ऐन्यावर दुःखाचे घण !

आतां प्रियेला पाठविलेलें प्रेमपत्र पाहाः—

" मधुर साजणे ! हे जादु नयने ! माझ्या हृदयरूपी मिसर देशांत तूं यसुफ-प्रमाणें नांदत आहेस. तुझ्या विरहानें, हे मनोहर प्रिये, माझ्या हृदयाच्या काचेवर जणू घणाचे घाव पडत आहेत ! हे प्रिये, तुला हें पत्र लिहितांना आत्यंतिक व्यथे-मुळें माझी लेखणी दिव्याप्रमाणें पेटली आहे. लिहूं तरी काय ? कांहीं लिहितां येत नाहीं. आणि तोंडानें कांहीं म्हणतां येत नाहीं. माझ्या नशिबांतच दुःख लिहिलें आहे. स्वस्थतेचा स्वर्ग मला काय लाभणार ? "

अय् सजन् , शीरीं सुखन्, जादू नयन् ।
मिसर दिलका यूसुफे गुल्ं पैरहन् ॥
हिज्र की सख़्ती सती अय् मनहरन् ।
दिल के शीशेपर लगा है ग़म का घन् ॥
सोज़े दिल का हाल लिखते अय् सनम् ।
शमा की मानिंद् जलता है क़लम् ॥
क्या लिखें लिखने में कुछ आता नहीं ।
और ज़बांसे कुछ कहा जाता नहीं ।
है मिरे नाले में ग़म की सरनविश्त ॥
दिल .खुशी की कब मयस्सर हुयी बिहिश्त ।

ओठाचा गुलकंद पाहिजे !

आपल्या गजलांतून सिराजनें नवीन नवीन काव्य-प्रकार हाताळले आहेत. एकाच कवितेंत प्रश्न विचारून त्याचीं उत्तरें स्वतः दिलीं आहेत. उदाहरणार्थ :—
" मी आतां पूर्णपणें एकीचा झालों आहें. कुणाचा ? तिचा. स्वर्गीय अमृतसरो-वराची, नव्हे हनुवटीवरील खळीची शपथ, दर्शनरूपी अमृताचा मी तहानलेला आहे, कुणाच्या ? तिच्या. आतां ओठ आणि कपोलरूपी गुलकंदाचें मीं सेवन केलें पाहिजे. कारण मी हृदयाच्या आजारानें ग्रस्त आहें. कुणाचा मी आजारी आहें ? तिचा. मीलनाच्या उपवनांत मी विरहगीतें गातों. कपोलरूपी फुलासाठीं झुरणारा मी कोकिळ आहें. कुणाच्या ? तिच्या. "

जानो दिलसे मैं गिरफ़्तार हूं, किनका ? उनका ।
बंदाये बे ज़रो दीनार हूं, किनका ? उनका ॥
हौज़े कौसर की नहीं चाहे ज़नख़्दांकी कसम ।
तिश्नाये शरबते दीदार हूं, किनका ? उनका ॥

लबो रुख़सार के गुल्क़ंदसे लाज़िम है इलाज ।
दिल के आज़ार से बीमार हूं, किनका ? उनका ॥
गुल्शने वस्ल में रहता हूं, ग़ज़लख्वाने फ़िराक़।
अंदलीबे गुले रुख़सार हूं, किनका ? उनका ॥

आणखी एका कवितेची ही अभिनव पद्धत पाहा :– " दररोज आकाशांत प्रियेचें शरीरसौष्ठव पाहून परमेश्वर जप करीत आहे. मनाची स्मरणी घेऊन भुवयांची समशेर रोखली आहे ज्याच्या काळजावर तो वीर धन्य होय ! तुझ्या प्रेमसंग्रामानें मी बेहोश झालों आहें. हे पुष्पमुखी प्रिये ! मैफिलींत मोहब्बतीची धुंदी दुप्पट झाली आहे. तुझ्या नेत्ररूपी मदिरेनें ! माझ्या शुद्धरूपी मालेचे मणी विखुरले आहेत. हे माझा धर्म भ्रष्ट करणाऱ्या प्रिये ! तुझ्या कुटिल केशकलापाला मी गळ्याभोंवतीं धारण केलें आहे. जणू जानवें धारण करून मी काफर बनलों आहे ! तुझ्या भुवयांच्या खंजिरानें केवळ आम्हीच एक जखमी झालों नाहीं, तर कितीतरी शिरें धडापासून वेगळीं झालीं आहेत ! अगे ! प्रेमिकांची स्थिति पाहा आणि आभार मान परमेश्वराचे ! अगे, सिराजच्या प्रिये, परमेश्वरानें, अमीर काय, वगीर काय, सर्वांच्या हृदयावर स्वामित्व गाजविण्याचें भाग्य तुला दिलें आहे ! "

हर सुबह फ़लक पर मालिके आलम वाला, क़द देख सजन का ।
तस्बीह करें सलमा अल्लाहो तआला, मनका लिये मन का ॥
तुझ अबरुये .ख़ूंरेज़ की समशेर की ओझड है जिसके जिगर पर।
मर्दों में जहांके है जवानमर्द जवाला तुझ इश्क़ के रण का ॥
बरजा है अगर होशसे बेहोश हुवा हूं, अय् साक़ीये गुलरू ।
मजलिस में मुहब्बत की हुवा, नश्शा दूबाला तुझ जाम नैन का ॥
बिखरे हैं मिरे होश की तस्बीर के दाने ।
अय् ग़ारते ईमान । काफ़र हो मेरे दिल ने तेरे .ज़ुल्फ़ेरसा का ॥
जुन्नार किया है । तुझे अबरुये ख़मदार की समशेर के जख़्मी ।
तनहा न हुये हम । कयी सरतिरा इस तेग की ॥
ओझड से झडे है, हो खेत पे वारे । उश्शाक़ के अहवाल तरफ़
देख करम से ।
कर शुक्र के हक़ने । अय् जाने सिराज ।
आज तुझे शाहो गदाका, सरदार किया है ॥

" प्रीतीची वाट मोठी कठीण आहे. येथें पावलापावलावर मृत्यूचें संकट आहे. येथें तर संकटांचा सतत वर्षाव होत असतो. बा हृदया ! सावध राहा आणि धीर र. अरे, प्रेमाचा प्रारंभ असाच होत असतो. "

पिरत की राह की मत पूछ तू बात ।
के है हरहर क़दम पर जान की घात ॥
बरसाता है यहां तीरोंका बरसात ।
अय्, दिल हुशियार रह, अवसान रख हात ॥
यहां, तो आशक़ी की इब्तिदा है ।

"प्रियेची भुवईरूपी कमान पाहिली तर कर्मठ जाहिदाला मशिदीच्या कामनींत प्रार्थना पढण्याचा शौक राहणार नाहीं. पाण्यांत चंद्राचें प्रतिबिंब पडावें तसें अश्रूंच्या प्रत्येक थेंबांत प्रियेचें सौंदर्य जाणवत आहे. हे प्रिये, तुझ्यावांचून सिराज तळमळत आहे. आगींत पारा कसा तळमळतो हें येऊन पाहा तर खरें."

अय क़िब्लाये दिलो जां तेरी भवोंके देखे ।
ज़ाहिद को, ख़ुश न आवे मिहराब का तमाशा ॥
हर क़त्राये अश्क में है जाहिर जमाले माहरु ।
पानी में ज्यूं अयां है महताब का तमाशा ॥
तुझ हिज्र की अगन में अब है सिराज बेकल ॥
आतिश में देख आकर सीमाबका तमाशा ॥

"कैद परवडली, शृंखला परवडल्या, मृत्यूहि परवडला, पण परमेश्वरानें कुणाला कुणाच्या प्रेमपाशांत पडूं देऊं नये!"

ज़ंजीर भली, क़ैद भली, मौत भी ज्यूं त्यूं ।
पण हक़ न करे किस को गिरफ्तार किसी का ॥

प्रेमामुळें भल्याभल्यांचे पाय डळमळतात याबद्दल कर्मठांना उद्देशून सिराज म्हणतो कीं, "प्रियेच्या केशकलापांतून सुगंध पसरूं लागला आहे. अरे, तुमच्या धर्मनिष्ठेच्या उपवनावर हेमंताचे वारे वाहूं लागले. अरे कर्मठांनो! अर्धवट झोपेंतून उठून ती मदालसा मशिदींत येऊं तर द्या, पाहा तुमच्या स्मरणींतल्या प्रत्येक दाण्यांतून मदिरेचा वास येऊं लागेल."

ज़ुल्फे काफ़ूर से लगी बहने नसीमें मुश्कबू ।
ज़ाहिदो बादे खिजां है गुलशने ईमान का ॥
अगर मस्जिद में अय् ज़ाहिदो वो मस्त नीमख़्वाब आवे ।
तिरे दर दानाये तस्बीह से बूये शराब आवे ॥

'जिगर के जिगर के जिगर में है चोट'

सिराज स्वतः वयाच्या विसाव्या वर्षी प्रेमांत सांपडला. त्यांत निराशा पदरीं पडली. तेव्हां त्याची फार शोचनीय स्थिति झाली. 'बूस्ताने खियाल' या आपल्या दीर्घ काव्यांत तो म्हणतो :-

अरे हम नशीनों! मिरा दुख सुनो।
मिरे दिलके गुल्शन की कलियां चुनो॥
मिरे पर अजब तरह के दर्द हैं।
के सब दर्द इस दर्द के गिर्द हैं॥
फलक हो तो इस चोट से जाये लौट॥
जिगर के जिगर के जिगर में हैं चोट॥

त्याचें मन रमविण्याकरितां मित्रांनीं त्याला नर्तकींच्या मैफिलींत नेलें. "त्या सुंदर होत्या. त्यांचे हावभाव मनहरण करणारे होते. त्यांपैकीं कांहीं किशोरी तर कांहीं षोडशी होत्या. त्यांचे हात मेहंदीनें रंगले होते. त्यांच्या केशकलापांत अलंकार असे चमकत कीं, जणू सूर्यानेंहि आपला प्रकाश त्यांच्यापासून उचलावा! त्यांचें वर्णन करणें लेखणीला अशक्य आहे. त्यांच्या मधुर गायनानें मनाची शांति हटकून ढळायची. त्यांचें मंद हास्य आणि त्यांचे कटाक्ष असे कीं, दगडहि विरघळून त्याचें पाणी बनावें!"

सभी दिलरुबा, नाचनेवालियां।
के है एक से एक सब आलियां॥
बताती हैं गत इश्वा वो नाज़से।
दिखाती हैं छब तर्ज़ों अंदाज से॥
हर एक चार दह सालगी में तमाम।
करें दिल ले जाने में जादू का काम॥
हर एक .खुशलिबासी में मुम्ताज है।
ढकी हुयी किनारी की पिशवाज है॥
हर एक के है हातों में मेहंदी का रंग।
जिसे देखकर आब हो जाये दंग॥
क़लम को नहीं ताब तहरीर की।
के .खूबी लिखे उनकी तस्वीर की॥
सभी दिलरुबाई के लापे हैं गत।
के जाती रहे जानो दिल की सकत।
निगाहों की लय्, मुस्कुराने के साथ॥
अदावोंकी गत पान खाने के साथ।
अजब क्या जो ताक़त थी बेताब होये।
अगर संग होये तो यहां आब होये॥

" आमच्या मीलनाचे दिवस किती सुखद होते ! क्षणाक्षणाला आलिंगनें, प्रेमाच्या गुजगोष्टी ! सारांश, आमची प्रत्येक रात्र म्हणजे चांदरातच होती ! "

कभी हम भी उस यारे गुलरु के साथ ।
रखे हात पर हात करते थे बात ॥

हम आग़ोश होते थे हम बात बात ।
हमारे पे हर रात थी चांदरात ॥

या प्रणयप्रकरणांत सिराजची अत्यंत निराशा झाली. यानंतर तो हळूहळू अध्यात्माकडे वळला. पुढें पुढें तर सिराजला औरंगाबादेंत पट्टीचा सूफी म्हणून ओळखूं लागले.

संधिकाळांतील भाषा

सिराजचा काळ हा जुनी उर्दू आणि आधुनिक उर्दू यांमधील संधिकाल होय. जुन्या उर्दूला दक्षिणी उर्दू म्हणत. इ. स. १७५० पर्यंत या भाषेंत उत्तम साहित्य निर्माण झालें. महंमद कुली कुतुबशहा, इब्राहीम आदिलशहा, अली आदिलशहा, नुस्रती इत्यादि कवींनीं याच भाषेंतून उत्तम काव्यरचना केली. दक्षिणी उर्दूचे विशेष म्हणजे हिंदी आणि मराठी शब्द त्यात आपल्याला विपुलतेनें आढळतात. याशिवाय भारतीय संस्कृतीची आठवण करून देणारे अनेक संकेत वापरण्यांत येत.

इ. स. १७३० च्या सुमारास दिल्लीच्या साहित्यिकांनीं उर्दूतून काव्यरचना करण्यास सुरुवात केली. त्यांच्यावर फारसीचा विलक्षण पगडा असल्यामुळें त्यांच्या रचनांतून हिंदी शब्द आणि भारतीय उपमा कमी प्रमाणांत दिसूं लागल्या. गालिब, मोमिन इत्यादींच्या हातांत उर्दू बरीचशी फार्सीमिश्रित म्हणजे आधुनिक बनली.

सिराजच्या काव्यांत जुन्याचें आणि नव्याचें मिश्रण दिसून येतें. त्यानें फार्सीबरोबर हिंदी संकेतांचाहि वापर ठेविला आहे. त्यामुळें त्याचें काव्य मधुर तर वाटतेंच, पण सर्वसामान्य वाचकांस समजण्यासहि सोपें जातें. कांहीं कांहीं शब्द तर अगदीं मराठी वाटतात.

प्रेयसीला सिराजनें किती नांवांनीं आळविलें आहे पाहा :—

" जानां, सजन (सजणी), मनहरण, मोहन, पियू, शोख, सनम, यार, चांद, दोस्त, जानी, गुलबदन, गुलरू " इत्यादि. भाषेच्या दृष्टीनें पुढील दोन शेर पाहा :—

" तिचीं केशरी वस्त्रें पाहतांच आमच्या मनाची धुळधाण उडाली. "

केसरी जामा वदन में उसके देख ।
दिल हमारा धूळधाणी हो गया ॥

" प्रेमाच्या मठांतील बैराग्यांना त्या मृगनयनेची आठवण हीच जणू मृगाजिन (म्हणजे त्यांचें विश्रांतिस्थान) बनली. "

इश्क़ को मठ में तसव्वुर उस ग़ज़ाली चश्मका ।
इश्क़ के बैरागियोंको सिर्गछाला होगया ॥

सिराजच्या काव्यांत आढळणारे कांहीं हिंदी मराठी शब्द पाहा :–रैन, लगन, चरण, साजन, निपट, काल, सदा, घात, बानी (वाणी), गजरा, गुंडी (बटन), फेटा, सलोना, टोणा, तलमली (तळमळ), कंवल (कमळ), कटार, रन (रण), सुमिरन (स्मरणी) रतन (रत्न), पात (पान), कुंदन (कोंदण), ज्योत, बास (वास), नैन (नयन), नगरी, पिरत (प्रीत), पुतली (पुतळी), बरह (विरह), अगन, निसदिन (निशिदिन), जगत, मरन (मरण), बसंती (वसंती), सूली (सूळी), दर्पण इत्यादि. दिसणें याला उर्दूत नजर आना, दिखना हे शब्द वापरतात. पण सिराजनें चक्क मराठी शब्दप्रयोग केला आहे. तो असा—

नैन की पुतली में अय श्रीजन तिरा मुबारक मुकाम दिसता
पलक के पट खोलकर जो देखूं तो मुझको माहे तमाम दिसता ॥

"साखरेप्रमाणें ओठ असलेल्या प्रियेनें माझी उर्दू कविता ऐकून मोठ्या गोडपणें म्हटलें कीं, सिराजची वाणी म्हणजे मधुर शर्कराच वाटतें ? "

वो शकर लबने गोशे दिलसे तमाम सुनकर यूं रेख्ता को ।
कहा, वो मीठे वचनसे मुझको सिराज शीरीं कलाम दिसता ॥

" प्रेमिकांचें वैशिष्ट्य म्हणजे तळमळत शोकाच्या अग्नींत भस्म होऊन जाणें होय. "

तडपना, तलमलाना, गम में जलना, ख़ाक हो जाना ।
यही है इफ़्तिख़ार अपना, यही है एतिबार अपना ॥

उर्दू कविमंडळांत पहिल्या प्रतीचा मान मिळविलेला सिराज हा एकच कवि महाराष्ट्रांत होऊन गेला. त्याच्या मृत्यूवर औरंगाबादेचा सुप्रसिद्ध साहित्यिक गुलाम अली आजाद बिलग्रामी यानें खालील फारसी कविता म्हटली:—

शम्मे शोरा सिराज .खुश फिक्र ।
द़र मातमें रु सुख़न सियाह पोश ॥
तारीखे वफाते ऊ ख़िरद़ गुफ़्त ।
है है मिस्बाहे हिंदु खामोश ॥

'कवींचा दीप, प्रसन्न प्रतिभेचा सिराज ! आज त्याच्या शोकांत काव्यानें कृष्णवस्त्रें परिधान केलीं आहेत. त्याच्या मृत्यूची तारीख खालील ओळीवरून कळून येईल. "हाय ! हिंदुस्थानचा दिवा मालवला."'

: १६ :

ब्रह्मचारी महंताचें शृंगारिक-स्वप्न

मीर असर हा उर्दूचा सुप्रसिद्ध सूफी कवि मीर दर्द (इ. स. १७२० ते १७८४) याचा धाकटा भाऊ होय.

मीर दर्द हा अत्यंत धार्मिक प्रवृत्तीचा असून दिल्लीला त्याचा एक 'खान्का' म्हणजे मठ होता. दर्दच्या गजला आणि इतर कविता या अध्यात्मपर असूनहि दर्दची भाषाशैली, वर्णनांतील जिव्हाळा, त्याचें पवित्र आणि निर्मळ व्यक्तित्व यामुळें, उर्दू काव्य-क्षेत्रांत सर्वमान्य झाल्या आहेत.

मीर असर हा दर्दचा धाकटा भाऊ होता इतकेंच नव्हे, तर तो दर्दचा शिष्य होता. अध्यात्मांत त्यानें दर्दचा उपदेश घेतला होता. असरचा आध्यात्मिक अधिकार ओळखून, दर्दनें आपल्या मठाचा आपल्या मागें, व्यवस्थापक (सज्जादा) म्हणून त्याची नेमणूक केली. गुरूबद्दल असरला अत्यंत आदर वाटे. अशा निष्ठावान् ब्रह्मचाऱ्याच्या लेखणींतून 'ख्वाबो खियाल' ही मस्नवी बाहेर पडली. ती मीलन, विरह, चिंतन या प्रणयावस्थांचें भडक वर्णन करणारी आहे. स्त्रियांच्या सौंदर्याचीं जीं वर्णनें असरनें या मस्नवींतून केलीं आहेत, अशा वर्णनांना उर्दूत 'सरापा' (आपादमस्तक) म्हणतात. तीं उर्दू काव्यांतून अतिशय गाजलीं आहेत.

ब्रह्मचारी कवींची तारांबळ

'आपण दर्दचे भाऊ, एका मठाचे स्वामी, आजन्म ब्रह्मचारी! आपण प्रणय-भावनांचें इतकें सूक्ष्म वर्णन करीत आहोंत यामुळें वाचकांचा गैरसमज होईल' याची जाणीव असरला होती. वाचकांची समजूत घालतां घालतां त्याची तारांबळ उडाली आहे. "कुठलें प्रेम, कसला विरह, कुठलें चिंतन? भराभर ओळी सुचत गेल्या त्या मीं म्हटल्या. कांहीं मित्राचा आग्रह, तर कांहींशी मनाची करमणूक, तर कांहीं उर्दूतून काव्य करण्याची हौस, यांमुळें ही कविता बाहेर पडली. नाहींतरी आध्यात्मिक प्रेम करण्यापूर्वी लौकिक प्रेम आणि त्याचे सारे प्रकार जाणून घेणें आवश्यकच आहे ना!" असें गमतीचें तर्कशास्त्र असरनें लढविलें आहे. आपल्या काव्याला सोज्ज्वळपणा यावा म्हणून असरनें त्यांत दर्दच्या आध्यात्मिक थाटाच्या

चारपांचशें ओळी ठिकठिकाणीं दिल्या आहेत. आणि शेवटीं, "पहा हें बाह्य सौंदर्य ! याच्या मागें लागल्यानें शेवटीं निराशा आणि दुःख हीं पदरीं येतात ना. मग परमेश्वराकडे लक्ष कां वळवीत नाहीं ?" असें म्हणून त्यानें आपलें काव्य संपविलें आहे.

कुछ सरेदस्त हंसते हंसते कहा ।
बाज यारोंका सुनके याद रहा ॥
न किया उसको दाखले दीवान ॥
नहीं ये नज़्म शामिले दीवान ॥
आजमाना था कुछ रवानीये तबा ।
कुछ दिखाना था नौजवानीये तबा ॥
अब जो देखो कसूके पास कहीं ।
हैं ये उसके ही शेर मेरे नहीं ॥

'करमणूक म्हणून मीं कविता म्हटल्या. त्या मित्रांच्या आठवणींत राहिल्या. त्या कांहीं मीं माझ्या दीवान (कवितासंग्रह) मध्यें समाविष्ट केल्या नाहींत. आपली काव्यशक्ति किती आहे हें पाहण्याची हौस, कांहींशी आपल्या रसिकतेची परीक्षा म्हणून हें काव्य लिहिलें. या कविता आतां माझ्या मित्रांपाशीं राहिल्या आहेत. त्या त्यांच्याच समजा.'

काम मुझको किसीके साथ नहीं
ये सरिश्ताही मेरे हाथ नहीं
छिपी रहती नहीं किसीकी माश
नज़र आती है सबकी बूदो बाश
मैं कहां और ये खियाल कहां ?
हिज्र किसका असर विसाल कहां ?

'माझा कुणाशींहि संबंध नाहीं. हा प्रेमाचा प्रांत आपला नव्हे हें सर्वांना माहीत आहे. मी आणि माझी वृत्ति कशी हेंहि सर्वांना ठाऊक आहे. मी कुठें ! प्रेम कुठें ! कसला विरह ? आणि कुठलें मीलन ?'

मस्नवींत म्हणजे दीर्घकाव्यांत एखादें कथानक असतें. पण या मस्नवींत कथानक असें नाहींच. विरही नायकाचें, आणि गतमीलनाच्या त्याच्या आठवणी यांचें मस्नवींत वर्णन असून, स्त्रीसौंदर्याचें मधुर चित्रण त्यांत केलें आहे.

विरही प्रेमिकाचें वर्णन पाहा--

बेचैन हृदयाचें आक्रंदन

कौन जाने है दर्दमंद का हाल
दिल सोज़ाने मुस्तमंद का हाल ॥ १ ॥
किस लिये ठंडे सांस भरता है
किस लिये आहोनाला करता है ॥ २ ॥
किस लिये ज़ार ज़ार रोवे है
किस लिये धाढे मार रोवे है ॥ ३ ॥
किस लिंये बे हवास रहता है
किस लिये यूं उदास रहता है ॥ ४ ॥
नहीं थमता है आहोजारी से
जान देता है बेक़रारी से ॥ ५ ॥
कभू बेहिस पडे है जूं मुर्दा
दिल बुझा और खातिर अफ्सुर्दा ॥ ६ ॥
इसको इक पल कहीं क़रार नहीं
इन दिनों ये किसी का यार नहीं ॥ ७ ॥
ऐसी हालत में गर्चे मरता था
मुहसे पर कुछ बयान न करता था ॥ ८ ॥

"या सहृदयांची आणि दीन प्रेम-पीडितांची स्थिति कुणाला माहीत ? कां बरें हा दीर्घ निःश्वास सोडीत आहे ? कां बरें हा आक्रंदन करीत आहे ? कां बरें हा कधीं स्फुंदून स्फुंदून तर कधीं धायधाय रडत आहे ? कां बरें हा स्मृति गेल्यासारखा वागतो ? कां बरें हा उदास राहात आहे ? याचीं आक्रंदनें कधीं थांबत नाहींत. हा आंतरिक तळमळीमुळें जीव देण्यास बसल्यासारखें वाटतें. कधीं हा उदास आणि दुःखी होऊन प्रेतवत् निपचित पडून राहतो. याला एक पळभर स्वस्थता नाहीं. आजकाल हा कुणाचीच सोबत करीत नाहीं. या स्थितींत याला मरण आलें तरी हा तोंडानें एक शब्द काढणार नाहीं"

हा विरही नायक म्हणतो :—

कौन किसकी सुने है किससे कहूं
और उल्टे हंसे वो जिससे कहूं ॥ १ ॥
क्या कहूं कुछ कहा नहीं जाता
चुप रहूं तो रहा नहीं जाता ॥ २ ॥

आह जी को कहां तलक घोटूं
मर चुकूं तो अजल से छुटूं ॥ ३ ॥
जी पे मेरे अज़ाब रहता है
सख़्त हाले ख़राब रहता है ॥ ४ ॥
दिल्पर इज़्तिराब ने मारा
इसी खानाये ख़राबने मारा ॥ ५ ॥
अब तसव्वुर में तेरे रहता हूं
तुझसे कुछ आपही मै कहता हूं ॥ ६ ॥
न कहूं तुझसे तो ये किससे कहूं
तू बता दे भला मैं जिससे कहूं ॥ ७ ॥
हमनिशीं कोई ने कोई दमसाज़
दोस्त कोई न कोई महरमे राज़ ॥ ८ ॥

"कोण कुणाचें ऐकतो ? कुणाला काय सांगावें ? कुणाला कांहीं सांगायला जावें, तर उलट तेच मला हसतात. काय सांगूं ! कांहीं बोलतां येत नाहीं आणि गप्पाहिरावत नाहीं. मनाला किती मारावें ? एक मृत्यु आला तर संकटांतून सुटका होईल. माझी स्थिति शोचनीय झाली आहे. सतत बेचैनीमुळें हृदय भग्न झालें आहे. मी सतत तुझ्या चिंतनांत मग्न असतों, आणि तुझ्याशीं काल्पनिक संभाषण करतों. तुझ्याशीं नाहीं बोलायचें तर कुणाशीं बोलावें, तें तूच सांग. माझा कोणी विश्वासू मित्र अगर माझीं दुःखें जाणणारा सोबती नाहीं."

कृष्ण कुंतल ?—छे, कृष्ण भुजंग !

प्रियेच्या चिंतनांत विरही नायकाला तिची सर्वांगसुंदर शरीरयष्टि आठवते आणि तो तिच्या मूर्तीचें वर्णन करूं लागतो. असरचा हा 'सरापा' (प्रेयसीचें आपादमस्तक वर्णन) म्हणजे उर्दू काव्यप्रासादांतील एक मनोरम दालन होय. त्यांतील निवडक ओळी पाहा.

बाल जब तेरे याद आते हैं
फिर तो जैसे उलझ ही जाते हैं ॥ १ ॥
कोई उससे नहीं है और शबीह
बख़्त से दूं, तो दूं तशबीह ॥ २ ॥
यूं सियाह मस्त छूटे आते हैं
मस्त ज्‌ूं हाथी होते आते हैं ॥ ३ ॥

जिस घडी आके मूंह पे खुलते हैं
रात दिन दोनों वख़्त मिलते हैं ॥ ४ ॥
जूं घटा दिलपे आन घिरते हैं
जी में सौ सौ तरह से फिरते हैं ॥ ५ ॥

" तुझ्या केशकलापाची आठवण झाली कीं मनःस्थिति चमत्कारिक होते. त्यांच्या काळेपणाला उपमा माझ्या काळ्याकुट्ट नशिबाचीच शोभेल ! तूं केस मोकळे सोडतेस, तेव्हां ते मस्त हत्ती खालीं उतरत आहेत असा भास होतो, आणि तुझ्या शुभ्रगौर चेहऱ्यावर तुझे काळेभोर केस खेळतात तेव्हां दिन-यामिनीच्या मीलनाचा भास होतो. तुझे केशकलाप काळ्या मेघाप्रमाणें हृदयावर आणि मनांत विविध प्रकारें वावरत असतात. "

आणि तुझ्या भांगांतील मोत्यांचा सर ?

भांग मोती भरी वो दे बहार
जैसे बगलोंकी बद्‌ली में हो क़तार ॥ १ ॥
क्या कहूं कैसी लंबी चोटी है
शबे यल्दा भी जिससे छोटी है ॥ २ ॥
कोई जीते हैं उसको मारे हुये
सांप काला है कुंडली मारे हुये ॥ ३ ॥

" मोत्यांनीं भरलेला तुझा भांग पाहून मेघाच्छादित आकाशांतील बगळ्यांच्या रांगेची आठवण होते ! तुझे केस किती लांब आहेत सांगूं ? अग, तेवीस डिसेंबरची रात्रहि त्यांच्यासमोर लहान ठरावी ! तुझ्या केशकलापानें आघात केलेले जिवंत थोडेच राहतात ? तुझें-केसाचें गोल चक्कर म्हणजे वेटोळें घालून बसलेला कृष्ण-भुजंग होय ! "

क़िस्साये .ज़ुल्फ़ यार क्या कहिये
है दराज़ और उम्र है कोताह ॥ १ ॥

" प्रियेच्या कुंतलाचें कसें वर्णन करावें, कारण ते दीर्घ आहेत आणि आयुष्य थोडें आहे. "

आणि तुझा भालप्रदेश ?—

वाह री तेरी सादा पेशानी
आईने से कुशादा पेशानी ॥ १ ॥
याद आती है जब वो पेशानी
दिल का आईना हुये है पानी ॥ २ ॥

" तुझा भालप्रदेश आरशाहून अधिक स्वच्छ आणि प्रभावी आहे. तुझ्या भालप्रदेशाची आठवण झाली कीं, माझ्या हृदयाचा आरसा विरघळत जातो. "

तेगे अवरू का जब मैं लूं हूं नाम
काम अपना हो तो चुके है तमाम ॥ १ ॥

" तुझ्या भ्रकुटीरूपी कट्यारीचें नांव घेतलें कीं, आमचा जीव कांहीं जागेवर ठरत नाहीं. "

बदाम भयभीत झाले !

आणि तुझे डोळे ? त्यांचें वर्णन फारतर असें करतां येईल :—

तेरी आंखें दो, क़हरे जादू हैं
जिन के आगे तो खम ये आवरू हैं ॥ १ ॥
जिस तरफ ये निगाहें लडती हैं
बर्छियां हैं के दिलमें गडती हैं ॥ २ ॥
दिलमें वो आंखें जब मटकती हैं
जी में नजरें ही आखटकती हैं ॥ ३ ॥
किसी नापहम ने जो इनके तयीं
दी भी बादाम से मिसाल कहीं ॥ ४ ॥
उसको तब अपने आपडे लाले
पौपटे छेद छेद कर डाले ॥ ५ ॥
तो भी कब उसको खौफ़ छोडे है
रोज पत्थरोंसे आंखें फोडे हैं ॥ ६ ॥

" तुझे डोळे म्हणजे कहर आहे. भ्रुकुटीसुद्धां त्याच्यासमोर झुकल्या आहेत. जिकडे तुझे डोळे वळले तिकडे हृदयांत भाले घुसले ! तुझ्या चंचल डोळ्यांची आठवण हृदयांत घुसून राहिली आहे. कुण्या मूर्खानें डोळ्यांना बदामाची उपमा दिली ? त्यामुळें बदामाला धास्ती उत्पन्न झाली. त्याच्या अंगावरची सालहि नाहींशी झाली. यानंतरहि बदामाची भीति गेली नाहीं म्हणून तो दगडानें रोज आपले डोळे फोडून घेत आहे ! '

कुरंग-नयनेची फिरंगी पलटण!

पापण्यांना असरनें इंग्रजांच्या काळ्या पल्टणीची (या शिपायांना दिल्लींत तेलंगे म्हणत) उपमा दिली आहे :—

क्या कहूं ऐसी फौज जंगी की
काली पल्टन है ये फिरंगी की
जिस घडी मुल्के दिल को लूटे हैं
जूं तिलंगोंकी बाड छूटे हैं
पांव गाडे हुये खडे हैं सब
कोट बांधे हुये खडे हैं सब
सामने हो नजर मिलावे कौन
मार की इनके ताव लावे कौन
घूरना आफ़तें इलाही हैं
बाल बाल इनका तो सिपाही हैं
जब पलक मार आंख लडती हैं
जूं फ़िरंगी की बाढ झडती है
जिस तरफ़ को ये रुख़ पलटती है
फिर सफ़ोंकी सफ़ें उलटती हैं

" या पापण्या नव्हत तर फिरंग्यांची काळी पलटण आहे ! या हृदयाचा मुलूख उद्ध्वस्त करतात तेव्हां तेलंगी पलटणींनीं गोळ्यांचा वर्षाव केल्यासारखा वाटतो. या पलटणी पाय रोवून आणि कोट बांधून लढतात. या पापण्याकडे पाहण्याची कुणाला हिंमत आहे ? त्यांचे आघात सहन करण्याची शक्ति कुणाला आहे ? त्यांच्याकडे पाहणें म्हणजे संकट आहे. कारण त्यांपैकीं प्रत्येकजण सैनिक आहे. पापण्यांची उघडझांप करून जेव्हां प्रेयसीचे डोळे हल्ला करण्यास प्रवृत्त होतात तेव्हां तेलंगी पलटणींनीं एकदम बंदुकीच्या फैरी झाडल्यासारखें होतें. ज्या दिशेकडे या पापण्या वळतात तिकडे रांगाच्या रांगा गारद होतात ! ! "

आणि हें नाकाचें वर्णन पाहाः—

नाक तेरी अजब सजेली है
पतली और ऊंची और नुकेली है
लबे शीरीं को ताके है जिस तरह
मैं बता दूं अभी कहूं किस तरह
नाक है या के एक तोता है
चोंच अब शहद में डुबोता है

" तुझें नाक पातळ, उंच आणि टोकदार आहे; आणि म्हणून सुरेख दिसत आहे. रसाळ ओंठांकडे तुझें नाक असें बघत आहे कीं जणू, पोपट मधांत आपली चोंच बुडवायला निघाला आहे. "

ओंठ ?—नव्हे साखरेची वेल !

आणि तुझे गोरे गुलाबी गाल ?—

तेरे गालोंकी क्या करुं तारीफ ?
रूये गुल जिनके आगे होये खफ़ीफ़ा ॥ १ ॥

"तुझ्या गालांचें काय वर्णन करावें ? त्यांच्यासमोर गुलाबपुष्पाला खजील व्हावें लागतें."

तुझे ओंठहि किती नाजूक, किती लाल आणि किती रसाळ आहेत ! लोक उगीच त्यांना लाल माणकांची उपमा देतात. त्या दगडांना का ओंठांची सर येणार ? ऐक, या मधुर अधरांची तारीफ—

हात किस्मत से जो ये बात लगे
लबे शकर यानी ये नबात लगे ॥ १ ॥
तार बोसे का कोई टूट सके
होंट से होंट फिर न छूट सके ॥ २ ॥
ज़ायके में तो जैसे ये लब हैं
शहद शरबत जो कुछ कहो सब हैं ॥ ३ ॥
देखने में भी गो तमाशा है
चखने में फिर कुछ और तोहफ़ा हैं ॥ ४ ॥
पर वही उनके लुत्फ़ को पावे
होंट से होंट जिसका मिल जावे ॥ ५ ॥

"कुणाच्या नशिबानें हे ओंठ, ही साखरेची वेल, हातीं लागली तर चुंबनाचें सूत्र कधीं तुटायचें नाहीं; ओंठांना चिकटलेले ओंठ पुन्हा विलग व्हायचे नाहींत ! या ओंठांची लज्जत काय वर्णावी ? ते सरबत, मध सर्व कांहीं आहेत. ओंठ दिसायला आकर्षक तर खरेच; पण त्यांची खरी गोडी त्यांचें सेवन करण्यांत आहे. पण ज्याला या ओंठांचा लाभ झाला, त्यालाच त्यांची लज्जत कळणार."

तुझे दांत म्हणजे मोगऱ्याच्या कळ्या. आणि तुझी मान ? तिला पाहून ज्योतीला आपली वात आवडेनाशी झाली !

अबजो दांतोंकी बातें चलियां हैं
क्या कहूं मोतिया की कलियां हैं
शमा हो अपनी आंख में रुस्वा
देखे दोरा जो तेरी गर्दनका

कौन पत्थरकी जात छाती है....

प्रेयसीच्या उरोजाचें वर्णन कवीनें केलें आहे, तें येथें देण्याचा मोह टाळावा लागत आहे.

कौन पत्थर की ज़ात छाती है
सख्तीये दिल तेरी दिखाती है ॥ १ ॥
सर्वे कद को ये बार लाया है
या सनूवर अनार लाया है ॥ २ ॥
गर फेरिश्ता हो वो भी घात लगाये
के कसू तरह उनको हाथ में लाये ॥ ३ ॥
ये कहांकी है बात जी न चले
के उन्हे हाथ में पकडके मले ? ॥ ४ ॥

वरील ओळी त्यांतल्या त्यांत सोज्ज्वळ आहेत ! वाचकांनीं त्यांचा मुळांतून अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न करावा.

स्त्रियांच्या शरीरयष्टीला सडपातळ आणि उंच अशा सुरूच्या झाडाची उपमा उर्दू आणि फारशी कवि देतात. तीच उपमा असरनें दिली आहे. बारीक कंबर हें सौंदर्याचें लक्षण आहे.

कही जाती नहीं कमर की लचक
पायी चीतेने कब ये ऐसी लचक
मिस्ले निहंगे असील दमती है
और किस बात में वो कमती है ?
जिस घडी जिसके ध्यान पडती है
जी पे बिजली सी आन पडती है

" तुझ्या कमरेचा लवचिकपणा काय वर्णावा ! चित्त्याच्या कमरेंतहि हा लवचिकपणा आढळावयाचा नाहीं. पाणीदार तलवारीप्रमाणें ती प्रभावी दिसते. नाहीं-तरी तलवारीपेक्षां ती कोणत्या दृष्टीनें कमी आहे ? कमरेची आठवण झाली कीं हृदयावर विद्युत्पात झाल्यासारखें वाटतें ! "

प्रेयसीच्या अंग-वर्णनांत असरनें कोणताच भाग शिल्लक ठेविला नाहीं. एकूण-एक अवयवांचें वर्णन येथें देणें सदभिरुचीच्या विरुद्ध आहे म्हणून तें दिलें नाहीं.

'ते हि नो दिवसा: गता: !'

प्रियेच्या मीलनाची आठवण करून नायक तळमळत म्हणतो, "हाय ! काय ते मीलनाचे दिवस होते ! आपल्याला कोणत्याच प्रकारची चिंता नव्हती. दिवसरात्र आरामांत चालली होती. काळाच्या पीडेची आम्हाला कल्पना नव्हती. हा काळ उलटला तर कल्पान्त वाढून ठेविला आहे याची आम्हाला चुकूनहि जाणीव नव्हती. रात्रंदिवस आपण मीलनांत गर्क होतों. आलिंगन-चुंबनांतून आपल्याला अवकाश कुठें मिळत होता. प्रियेचें स्वरूप न्याहाळत बसणें हेंच आमचें काम. दुःख कशाशीं खातात, विरह कशाला म्हणतात हें आम्हाला माहीत नव्हतें. हाय, आतां तुझ्या गोष्टी आठवतात. ते दिवस आतां कुठें गेले ? त्या रात्री कुठें नाहींशा झाल्या !"

आह वो भी तो एक मोसम था
न हमें फ़िक्र थी न कुछ ग़म था
रोज़ो शब बेख़बर गुज़रते थे
न कभू कोई फ़िक्र करते थे
जानते भी न थे जफ़ाये फ़लक
मानते भी न थे दग़ाये फ़लक
के ये मूज़ी बडी मलामत है
ये जो उल्टा तो फिर क़यामत है
रात दिन वस्के वस्ले बाहम था
उम्र सारी .ख़ुशी का एक दम था
कब थी बोसोकिनार से .फ़ुर्सत
और ददारे यार से .फ़ुर्सत
जानते भी न थे के ग़म क्या है
बेवफ़ाई, जफ़ा, सितम क्या है
याद आती हैं तेरी सब बातें
क्या हुये दिन वो क्या हुयी रातें

यानंतर कवीनें प्रणयप्रसंगाचें वर्णन केलें आहे. सुरत-क्रीडेंतील प्रसंग आठवून नायक तळमळतो. या ओळी मुळांतूनच वाचून पाहिल्या पाहिजेत. त्या वाचून संस्कृत कवींच्या कलाकृतींची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाहीं.

नायिकेचें दर्दभरे गार्‍हाणें

नंतर नायिकेचें गार्‍हाणें आहे. आपल्या प्रेमरहस्याचा स्फोट तूं केलास, त्यामुळें मी फजित झालें आहें इत्यादि--

.खूब तूने मुझे ख़राब किया
दिल जलाकर मेरा कबाब किया ॥ १ ॥
शर्म से मुझको पानी पानी किया
बे हयायी में अपना सानी किया ॥ २ ॥
सर से पांव तलक मैं आब हुयी
सबकी नजरों में क्या ख़राब हुयी ॥ ३ ॥
न रही आबरु मेरी अब तो
हुयी हासिल .खुशी तेरी अब तो ॥ ४ ॥
बात आपस में जो के होती है
कैसी ही अच्छी गोके होती है ॥ ५ ॥
पर उसे जिक्रबीच लाते नहीं
दोस्त दुश्मन को वो सुनाते नहीं ॥ ६ ॥

" तूं मला फजित केलेंस. माझें हृदय जाळून त्याचा कबाब करून टाकिलास. लाजेनें माझी काय अवस्था झाली आहे ! आपल्यासारखेंच तूं मला निर्लज्ज केलेंस. मी लाजेनें पाणी पाणी झालें आहे सर्वांच्या नजरेंत फजीत झाले आहे. माझी अब्रू राहिली नाहीं. आतां तुझें समाधान झालें ना ? आपापसांतील प्रेमाच्या गोष्टी कोणी दुसऱ्याला सांगत का फिरतात ? "

यावर नायकानें आपल्या प्रेयसीची समजूत घातली आहे. " मीं कांहीं तुझा दुर्लौकिक व्हावा या उद्देशानें बोललों नाहीं तुझें वाईट आणि मी करावें हें शक्य तरी आहे काय ? आपल्या प्रेमाच्या आत्यंतिकतेमुळें माझ्या तोंडून कांहीं निघून गेलें असल्यास मला क्षमा कर इत्यादि-- "

शेवटीं प्रियेच्या चिंतनांत नायकाची शुद्ध हरून तो मजनू बनतो आणि त्यांतच त्याचा अंत होतो असें दाखविलें आहे.

प्रणयभावनांचें आणि प्रणयांतील निरनिराळ्या अवस्थांचें इतकें हृदयंगम वर्णन उर्दू काव्यांत क्वचितच आढळतें. या मस्नवींतील मीलनाच्या प्रसंगाचें वर्णन सुप्रसिद्ध मस्नवीकार शौक लखनवी यानें आपल्या 'बहारे इश्क़' या मस्नवींत जसेंच्या तसें दिलें आहे.

असरनें आपली मस्नवी इ. स. १७७६ मध्यें संपविली. 'पाहा, हें बाह्य प्रेम किती नाशिवंत आहे म्हणून अध्यात्माकडे मन वळवा' असा या आजन्म ब्रह्मचाऱ्यानें उपदेश शेवटीं केला असला तरी, त्याच्या उपदेशाकडे दुर्लक्ष करून त्यानें केलेल्या शृंगार वर्णनावर रसिक उर्दू वाचकवर्ग मुग्ध असल्यास त्यांत नवल कोणतें ?

● ● ●

: १७ :

एक राजका बेटा लेकर। उडनेवाला घोडा... !

उर्दूतील काव्य-प्रांतांत गजलांच्या बरोबरीनें मस्नवी गाजल्या आहेत. मस्नवी म्हणजे दीर्घ काव्यें. या काव्याचे विषय अमुकच असावेत असा संकेत नाहीं.

तत्त्वज्ञान, युद्धप्रसंग, प्रणय, इत्यादि विविध विषय मस्नवींतून हाताळले गेले आहेत. उर्दूतील मस्नवींची संख्या पांच-सहाशेंच्या घरांत सहज जाईल. उर्दूतील प्रमुख कवींपैकीं जवळ जवळ प्रत्येकानें एक तरी मस्नवी लिहिली आहे. मस्नवींचे विषय विविध असले तरी, त्यांपैकीं प्रेमकथांवर आधारलेल्या मस्नवी बऱ्याच लोकप्रिय झाल्या आहेत. त्यांतहि सर्वोत्कृष्ट समजली जाणारी मस्नवी म्हणजे मीर हसनची "सहरुल् बयान" ही होय. ही मस्नवी इ. स. १७८४ च्या सुमारास लिहिली गेली. हिचा कर्ता मीर हसन हा होय. मीर हसनचें पूर्ण नांव गुलाम हसन असून याचा जन्म दिल्ली येथें झाला. वयाच्या बाराव्या वर्षी मीर हसन हा आपला बाप मीर गुलाम हुसेन याच्या बरोबर फैजाबादेस आला. फैजाबाद हें त्या काळीं अयोध्येच्या शुजाउद्दौलाचें राजधानीचें शहर होतें. आपलें शिक्षण संपविल्यावर मीर हसन हा शुजाउद्दौलाच्या दरबारीं असलेले सरफराजजंग या जहागिरदारांच्या आश्रयाला राहिला. फैजाबादची राजधानी लखनौला गेल्यानंतर तो लखनौला राहूं लागला.

मीर हसनचें वाङ्मय बरेंच आहे. एक 'दीवान' म्हणजे कवितासंग्रह, उर्दू कवींचा परिचयात्मक ग्रंथ आणि अकरा मस्नवी लिहून मीर हसननें उर्दूंत बरीच भर घातली. पण मीर हसनला विलक्षण प्रसिद्धि लाभली ती 'सहरुल् बयान' या मस्नवीमुळें. ही मस्नवी राजपुत्र बेनजीर आणि राजकन्या बद्रमुनीर यांच्या काल्पनिक कथानकावर आधारली असली, तरी या काव्यांतील वातावरण म्हणजे तत्कालीन लखनौचें सामाजिक वातावरण होय. लखनौंतील सरदार-दरकदारांची राहणी, त्यांचे रीतिरिवाज, यांचें मोठें हृदयंगम वर्णन वरील मस्नवींत आपल्याला आढळेल. भाषा सोपी, सुटसुटीत पण नादमधुर आहे. लखनौकडची भाषा दिल्लीकडील भाषेइतकी फारशीमिश्रित नाहीं. त्यामुळें हिंदी जाणणाऱ्यांना ही मस्नवी दुर्बोध वाटत नाहीं. वरील कारणामुळें मीर हसनची ही मस्नवी, उर्दू मस्नवी वाङ्मयांत अद्वितीय ठरली

आहे. मीर हसनला आपल्या वर्णनशैलीचा आणि भाषेचा विलक्षण अभिमान होता. तो स्वतः म्हणतो—

" नहीं मस्नवी है ये एक फुलझडी
मुसलसिल हे मोतीकी गोया लडी
नयी तर्ज़ है और नयी है ज़बान
नहीं मस्नवी है ये सहरुल् बयान

मीर हसनच्या मस्नवींतील कित्येक ओळी उर्दूत म्हणी म्हणून वापरण्यांत येतात. उदारणार्थ--

सदा ऐश दौरां दिखाता नहीं
गया वक्त फिर हाथ आता नहीं.
कटी रात हर्फ़ों हिकायात में
सहर हो गयी बात की बात में.
किसी पास दौलत ये रहती नहीं
सदा नाव कागज़ की बहती नहीं.

दिल्खेंचक कथानक

एका नगरांत एक बादशहा राहात होता. तो प्रतापी आणि बलशाली होता. देशोदेशींचे राजे त्याला खंडणी देत. जगाचीं सर्व सुखें त्याच्या वांट्याला आलीं होतीं. पण एक दुःख बादशहाला दिवसरात्र लागून राहिलें होतें आणि तें म्हणजे बादशहाला संतति नव्हती. शेवटीं कंटाळून त्यानें राज्यत्याग करून फकिरी पत्क-रण्याचा निश्चय केला. ही बातमी कळतांच प्रजाजनांना अतिशय खेद झाला. वजीर आणि सरदारदरकदारांनीं त्याला या निश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. देशोदेशींचे ज्योतिषी, रमलविद्या सांगणारे, कुंडल्या मांडणारे बोलाव-ण्यांत आले. त्यांनीं बादशहाची पत्रिका पाहून सांगितलें कीं, ' बादशहाला पुत्रयोग आहे. पण राजपुत्राला बारावें वर्ष लागल्यानंतर त्याच्यावर एक महान् संकट येणार आहे. त्याच्या जिवाला धोका नाहीं, पण त्याच्या कपाळीं वनवास ठेविला आहे. कोणी परी त्याच्यावर अनुरक्त होण्याचा योग दिसतो आणि त्यामुळें राजपुत्रावर संकट येण्याचा संभव आहे. '

पुत्र-जन्माचा आनंदीं आनंद

ही वार्ता ऐकून बादशहाला दुःख झालें, पण पुत्रप्राप्तीच्या आशेनें तो हें दुःख विसरून गेला. कालांतरानें त्याच्या एका राणीला गर्भ राहिला. बादशहाचा

आनंद गगनांत मावेनासा झाला. आणि मग राजपुत्राचा जन्म झाला त्या वेळच्या उत्सवाचें मोठें रसभरित वर्णन मीर हसननें केलें आहे. मुलाचें नांव 'बेनजीर' म्हणजे अद्वितीय असें ठेवण्यांत आलें.

वढे अबरही अबर में जूं हिलाल
महल में लगा पलने वो नौनिहाल !

'ढगाआड चंद्राची प्रभा वाढत जावी त्याचप्रमाणें तो राजपुत्र वाढूं लागला.' राजपुत्राच्या शिक्षणाची उत्तम व्यवस्था बादशहानें केली होती. त्याला निरानिराळे विषय शिकविण्याकरितां अनुभवी शिक्षक नेमण्यांत आले होते. बेनजीर हा कुशाग्र बुद्धीचा असल्यामुळें त्यानें आवश्यक असलेलें ज्ञान लवकरच हस्तगत केलें. राजपुत्राच्या करमणुकीकरितां बादशहानें अंतःपुरांत एक सुंदर बाग तयार करविली. ती अशी होती—

चमन से भरा बाग गुल से चमन
कहीं नरगिसो गुल कहीं यास्मिन
चंबेली कहीं और कहीं मोतिया
कहीं रायबेल और कहीं मोगरा
अजब चांदनी मे गुलोंकी बहार
हर एक गुल सफेदी से महताबवार
गुलोंका लबे नहर पर झूमना
उसी अपने आलम में मूह चूमना.

अशा रीतीनें राजपुत्राच्या क्रीडा चालू असतां त्याला बारावें वर्ष लागलें. त्या दिवशीं बादशहानें त्याची थाटानें मिरवणूक काढली. मिरवणुकीहून परत आल्यानंतर राजपुत्रानें महालाच्या गच्चीवर झोपण्याची इच्छा धरली. बादशहानें त्याच्या इच्छेप्रमाणें केलें. पण पहारेकऱ्यांना जागरूक राहण्याची सक्त ताकीद केली.

त्या रम्य चांदण्या रात्रीं !

चांदण्या रात्रींत तो राजपुत्र आपल्या रत्नजडित पलंगावर पहुडला. आकाशांतील चंद्राची नजर राजपुत्राकडे खिळली होती. तो गच्चीवर आला तसे दोन चंद्र एकत्र आल्याचा भास झाला.

हुवा उसके सोने पे आशिक जो माह
लगा दी इधर उसने अपनी निगाह

वो माह उसके कोठे का हाला हुवा
गुजर वां का आलम दुवाला हुवा
वो फूलोंकी .खुशबू वो सुथरा पलंग.
जवानी की नींद और वो सोनेका रंग.

चांदण्या रात्रींतील शीतल वायूनें पहारेकऱ्यांना झोप लागली. सारें शांत आणि स्तब्ध होतें. इतक्यांत अंतराळांतून एक परी चालली होती. तिची नजर राजपुत्रावर पडली. त्याचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून ती त्याच्यावर मोहित झाली. आणि —

दुपट्टे को उस माह के मूंह से उठा
दिया गालसे गाल अपना मिला
मये इश्क़ में फिर ये सूझी तरंग
के ले चलिये उसका अमानत पलंग.

परीनें राजपुत्राला पलंगासहित उचललें आणि त्याला घेऊन ती परीलोकांत निघून गेली.

इकडे दुसऱ्या दिवशीं पहारेकरी जागे होऊन पाहतात तों काय ! राजपुत्राचा पत्ता नाहीं. मग त्या वेळीं महालांत जो हाहाकार घडला त्याची कल्पनाच केलेली बरी. बादशहानें चहूंकडे माणसें राजपुत्राच्या शोधार्थ पाठविलीं; पण निराशेशिवाय त्याच्या पदरीं कांहीं आलें नाहीं.

अहो, तें जगच वेगळें !

इकडे परीनें राजपुत्राला आपल्या महालांत उतरविलें. सकाळीं बेनजीर जागा होऊन पाहतो तों एक नवीन सृष्टि त्याच्या दृष्टीस पडली. सगळा जादूचा चमत्कार. तें जगच वेगळें ! तेथें ऊनसुद्धां इतकें कोवळें कीं, केशरावर पिवळा रंग हळूहळू उतरतो याचीच उपमा त्याला साजावी !

गिरे छिनके वां इस लताफतसे धूप
के ज़र्दी का ज्यूं ज़ाफ़रांपर हो रूप
न आतिश का खतरा न बारिश का डर
न सर्दी न गरमी का उसमें ख़तर

त्या सृष्टींत कल्पवृक्ष होते. ज्या गोष्टीची इच्छा करावी ती ताबडतोब हस्तगत होत असे. त्या सृष्टींतील मोतीं हे दिवसा मोतीं म्हणून असत तर रात्रीं तेच दिवे बनून उजेड पाडीत ? अशा जगांत पोहोंचून राजपुत्र घाबरून गेला. मग परीनें आपण तुझ्यावर कसे अनुरक्त झालों हें त्याला सांगून, त्याची समजूत घातली. माहरुख (चंद्रमुखी, हें त्या परीचें नांव) नें राजपुत्राचें मन रिझविण्याची शिकस्त

केली. ती त्याला रोज नवनवीन चमत्कार दाखवी. विविध प्रकारचे मेवे, फळें, दारू ती त्याच्याकरितां घेऊन येई.

अजायब गरायब परिस्तान के
दिखाती थी हर शब उसे आनके
नये खाने और मेवे अक़साम के
मुहिय्या थे सब असबाब आराम के
शराबो कबाबो बहारो निगार
जवानी व मस्ती व बोसो किनार.

पण हीं वैभवें असूनहि बेनजीरचें मन तेथें लागेना. त्याला आपलें घर सुटल्याचें आपार दुःख होत होतें. अशा रीतीनें कांहीं काळ गेला. परीला राजपुत्राचें दुःख कसें नाहींसें करावें याची काळजी लागली. शेवटीं, बेनजीरला बाहेर फेरफटका करण्याची संधि दिली, तर त्याची करमणूक होईल असें वाटून, तिनें त्याला एक कळसूत्री घोडा दिला. " रोज संध्याकाळीं या घोड्यावरून तूं पृथ्वीवर फेरफटका करीत जा, पण ठरलेल्या वेळेला तूं परत आलें पाहिजे. " असें तिनें त्याला बजावलें.

लावण्यमय नव तरुणीचें दर्शन

असा क्रम चालू असतां बेनजीरला सोळावें वर्ष लागलें. एक दिवस घोड्यावरून फेरफटका करीत असतां त्याला एके ठिकाणीं एक सुंदर बाग आढळली. त्यांत एक भव्य प्रासाद होता. त्या वेळीं सर्वत्र चांदणें पसरलें होतें. मंदवायु वाहात होता. स्वच्छ आकाश आणि त्यांत वावरणारा चंद्र.

सफ़ेद एक देखी इमारत बुलंद
के थी नूर में चांदनी से दुचंद
वो छिटकी हुयी चांदनी जाबजा
वो जादेकी आमद वो ठंडी हवा
वो निखरा फलक और माह का ज़ुहूर
लगा शाम से सुबहतक वक्के नूर

असा प्रासाद पाहून बेनजीरचें कुतूहल जागृत झालें. तो बागेंत उतरला आणि प्रासादांत शिरून झाडाच्या आड उभा राहून आंतील दृश्य पाहूं लागला. तों त्याला काय दिसलें ?

बरस पंधरा एक का सिन व साल
निहायत हसीन और साहब जमाल.

त्या सुंदर अशा प्रासादांत एका मसनदीवर एक अत्यंत लावण्यवती युवती बसली होती, तिचें वय पंधराच्या आंतबाहेर होतें. ती राजकन्या होती.

पड़ा अक्स दोनोंका जो नहर में
लगे लौटने चांद हर लहर में
नजर आये इतने जो एक बार चांद
जमाने के मूंह को लगे चार चांद.

'वर आकाशांत चंद्र आणि खालीं भूमीवर चंद्र त्या दोघांचें प्रतिबिंब जवळून वाहणाऱ्या कालव्यांत पडलें तेव्हां त्यांतील लाटालाटांतून अनेक चंद्र दिसूं लागले.'

और एक ओढनी ज्यौं हवा या हवाब
जिसे देख शबनम को आवे हिजाब
वो कुरती, वो अंगिया, वो जवाहिर निगार
नया बाग़ और इब्तिदा की बहार

'त्या तरुणीच्या अंगावर मूल्यवान् वस्त्रें आणि अलंकार होते. तिची ओढणी इतकी शुभ्र आणि पातळ होती कीं दंवबिंदूला स्वतःबद्दल संकोच वाटूं लागावा.'

'तिच्या कपड्यांकडे पाहतांना दृष्टीला वाटावें कीं, आपण तिकडे नजर फेकली तर कपडे मलीन तर होणार नाहींत ना ?'

वो आंखों की मस्ती वो मिज़गां की नोक
करनफूल की और वाले की झोक.

'तिच्या नयनांतील ती मादकता आणि पापण्यांची ती तीक्ष्णता. त्याला कर्णफुलें आणि इतर अलंकारांची जोड मिळालेली.'

वो मुखडा जिसे देख माह दाग खाये
वो नक़्शा के तस्वीर को हैरत आये

'तिचें मुख पाहून चंद्राला हेवा वाटावा आणि चित्रें अचंब्यांत पडावींत. कांहींसें गांभीर्य आणि कांहींसें चांचल्य !'

कुछ एक तमकिनत और कुछ एक बांकपन
गरज हर तरह में अनोखी फबन

'कधीं दुर्लक्ष, कधीं नखरा, कधीं संकोच तर कधीं अहंकार असे विभ्रम ती योग्य त्या वेळीं दाखवी. कुणाकडे पाहून नुसतें स्मित, कुणाशीं संभाषण, कुणाकडे दया दृष्टि तर कुणाचा छळ असे ती ज्याच्या त्याच्याशीं ज्याच्या त्याच्या मगदुराप्रमाणें वर्तन करी.'

तग़ाफुल, हया, नाज़ व ग़मज़ा .ग़ुरूर
हर इक अपने मौके पे वक़्ते ज़ुरूर
तबस्सुम, तकल्लुम, तरहूहम सितम
म्वाफ़िक़ हर इक हौसले के करम.

' तिच्या भुंवया म्हणजे सौंदर्य-प्रासादाच्या जणू कमानीच होत. '

वो अबरु के महरावे ऐवाने हुस्न
झुकी शाख़ नख़ले गुलिस्ताने हुस्न

' कां सौंदर्याच्या उपवनांतील झाडाची फांदी वांकलेली होती ! '

वो बीनी के जिसकी नहीं कुछ नज़ीर
है अंगुश्ते .कुद्रत की सीधी लकीर

' आणि तिचें नाक इतकें अनुपम होतें कीं, निसर्गानें जणू एक सरळ रेषा ओढली होती ! '

वो रुख़्सार ना.ज़ुक के होजाये लाल
अगर उसपे बोसे का गुज़रे ख़ियाल
वो ज़ानू के आजाये गर उसपे हाथ
रहे उम्र भर हाथ ज़ानू के साथ

' तिचे गाल इतके नाज़ूक होते कीं, चुंबनाची कल्पना आली तरी ते लाल होत. तिच्या मांड्या इतक्या आकर्षक होत्या कीं, हातांनीं एकदा त्यांना स्पर्श केला कीं जन्मभर त्यांना सोडूं नये असें वाटावें. '

क़दो क़ामत आफ़त का टुकडा तमाम
कियामत करे जिसको झुककर सलाम

' तिचें शरीरसौष्ठव म्हणजे एक कहरच. कल्पान्ताच्या प्रळयानें तिला झुकून सलाम करावा ! '

दृष्टीला दृष्ट भिडली ! हृदयाला हृदय भिडलें !

हें दृश्य बेनजीर पाहात असतां राजकन्या बद्रमुनीरच्या एका दासीची दृष्टि त्याच्यावर पडली. मग त्या स्त्रियांमधें एकच खळबळ उडाली. राजकन्या आपली सखी प्रधानकन्या नज्मुन्निसा हिला बरोबर घेऊन, बेनजीर उभा होता त्या ठिकाणीं आली. तों तिला राजपुत्राचें अप्रतिम सौंदर्य दृष्टीस पडलें. तो कसा दिसत होता ! –

वरस पंधरा या के सोला का सिन
जवानी की रातें मुरादों के दिन
नयी पुश्ते लवसे मसीकी नमूद
जिसे देख नीला हो चर्खे कबूद

'त्याच्या ओठावर नुकतीच मिशूड उगवली होती. ती पाहून नील गगनानेंहि हेव्यानें आणखी निळें व्हावें.'

तरहदार एक सरपे फेंटा सजा
तमामी का पटका कमर से बंधा
जवाहर का तुकमा गले में बंधा
सितारा हो ज्यों सुबहका जगमगा
वो गोरा बदन साफ तरकीववार
भरें डंडपर नौरतन की बहार.
बदन आयिना सा दमकता हुवा
गुले बागे .खूबी लहकता हुवा.

त्याचे केस काय ऐटदार होते !

अक़्द .जुल्फ़की और काफ़ुल का बल
जवानी की शब और समां बर महल.

अशा त्या सुंदर राजपुत्राला बद्रमुनीरनें पाहिलें. त्यानें पण तिला पाहिलें. दृष्टीला दृष्टि भिडली मात्र, तीं एकमेकांवर लुब्ध झालीं.

गये देखते ही सब आपस में मिल
नज़रसे नज़र जैसे जी दिलसे दिल
रही कुछ न तनमन की सुधबुध उसे
न कुछ अपने तन की रही सुध उसे.

राजकन्येची शुद्ध हरली हें पाहून सखी नज्मुन्निसा हिनें तिच्या मुखावर गुलाबपाणी शिंपडून तिला शुद्धीवर आणली. राजकन्येनें बेनजीरकडे एक कटाक्ष फेकला आणि ती तेथून परतली.

सखी काय म्हणाली ?

नज्मुन्निसा बद्रमुनीरला म्हणते काय, " अगे, तो राजपुत्र तुझ्याकरितां तळमळत आहे. तूंहि त्याच्यावर अनुरक्त झाली आहेस. त्याला मीं जवळच्या खोलींत आणून बसविला आहे. हे तारुण्याचे दिवस किती दिवस राहणार आहेत ! गेलेली

वेळ परत येत नाहीं. तूं त्याला भेट आणि आपलें मनोगत व्यक्त कर कसें ! तूं त्याला घायाळ केलें आहेस. त्याला तशा स्थितींत सोडूं नकोस.

किया है अगर तूने घायल उसे
तू मत छोड अब नीम बिसमिल उसे
टुक एक ख़त उठा ज़िंदगानी का तू
मजा देख अपनी जवानी का तू

तूं आतां सुखाचें मद्यप्राशन कर, जगाचीं दुःखें विसरून जा. हें सौंदर्य, हें तारुण्य, ही मादकता, खुशाल त्यांचें वैभव भोग. परमेश्वराची दया आहे म्हणून मद्य प्राशन करण्यास हरकत नाहीं. ''

मये ऐश का जाम अब नोश कर
ग़मे दीन व दुनिया फ़रामोश कर
ये हुस्नो जवानी ये जोशो .खुरोश
गफूर अस्त ईज़द् तू साग़र बनोश
कहां ये जवानी कहां ये बहार
ये जीवन का आलम रहे यादगार
सदा ऐश दौरां दिखाता नहीं
गया वक्त फिर हाथ आता नहीं

असें म्हणून नज्मुन्निसानें बद्रमुनीरची आणि बेनजीरची गांठ घालून दिली. बद्रमुनीरचा संकोच काय वर्णावा ? यास्मीनचें फूल (चमेली) दंवबिंदूंत भिजून जातें तशी ती घामाघूम झाली !

वो बैठी अजब यक अंदाजसे
बदन को चुराये हुये नाज़से
मूंह आंचलसे अपना छुपाये हुये
लजाये हुये शरम खाये हुये
पसीना पसीना हुवा सब बदन
के जूं शबनम आलूदा हो यास्मिन

हें पाहून नज्मुन्निसानें मद्याचा पेला उचलून बद्रमुनीरच्या हातांत दिला आणि तो राजपुत्रास देण्यास तिला सांगितलें. मग दोघांतील संकोच दूर होऊन तीं आपापसांत बोलूं लागलीं. त्यांनीं आपापली हकीकत सांगितली. इतक्यांत परत जावयाची वेळ झाली. हें पाहून बद्रमुनीरला रडूं कोसळलें. ' जळो ती परी ' असें ती म्हणाली. उद्यां मी याच वेळेला परत येईन, असें वचन देऊन बेनजीर परीलोकांत निघून गेला. परी माहरुखच्या सहवासांत त्याचें आतां मन लागेना. दुसऱ्या

दिवशीं बद्रमुनीरनें खूब साजशृंगार केला. आपला महाल उत्तम रीतीनें सजविला. उंची खाद्यपेयें आणून ठेविलीं. गाद्या, तक्के, लोड, बिछायत उत्तम प्रकारें सजविली. जिकडे तिकडे फुलांचे गुच्छ मांडले. अत्तरांचा सुगंध सगळीकडे पसरला होता. ठरलेल्या वेळीं बेनजीर महालांत आला. आणि मग त्यांचें मीलन झाले.

पकड हाथ मस्नद पे खींचा उसे
मोहब्बत के रिश्ते से ईंचा उसे
लगी कहने, है है मेरा छोड हाथ
ये गरमी है जिससे रहे उसके साथ
तडपता है कबसे पडा मेरा दिल
जरा खोल आग़ोश और मुझसे मिल

आणि मग तीं दोघें शय्यागृहांत प्रविष्ट झाल्यानंतर—

लबोंसे मिले लब, दहनसे दहन
दिलोंसे मिले दिल बदन से बदन
लगी आंखसे आंख .खुशहाल हो
गयीं हसरतें दिल की पामाल हो
लगी जाके छाती जो छाती के साथ
चले नाज़ो ग़मज़े के आपसमें हाथ
किसी की गयी चोळी आगेसे चल
किसी की गयी चैन सारी निकल

यानंतर बेनजीर बद्रमुनीरला भेटण्यास रोज येऊं लागला. त्यांचे दिवस आनंदांत चालले होते. पण एक दिवस परी माहरुखच्या नोकरानें त्या दोघांना एकत्र पाहिलें आणि त्यानें ही हकीकत परीला सांगितली.

परीनें विहिरींत ढकललें !

ही बातमी ऐकून माहरुखच्या अंगाचा तिळपापड झाला. तिनें बेनजीरची हजेरी घेतली, आणि शेवटीं क्रोधाच्या भरांत तिनें त्याला एका ओसाड मैदानांत विहिरींत ढकललें. विहिरीवर एक पर्वतप्राय दगड बसविला आणि भोंवतीं आपले पहारेकरी लावून दिले.

इकडे बेनजीरचें येणें बंद झालें. बद्रमुनीरचा शोक अपार झाला. तिच्या हृदयांत दुःखाचा डोंब उसळला. तिनें शोकानें आकाशपाताळ एक केलें. नज्मुन्निसानें तिचें मन रिझविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण व्यर्थ.

बेनजीर आणि बद्रमुनीरचे दिवस असे दुःखांत चालले असतां एके रात्रीं बद्रमुनीरला स्वप्न पडलें :— ‘एका ओसाड मैदानांत एका खोल विहिरीच्या

कांठाशीं आपण उभे आहोंत. विहिरीच्या तळांतून बेनजीर आपल्याला ‘ बद्रमुनीर बद्रमुनीर ’ अशी सारखी हांक मारीत आहे.

जागी झाल्यावर बद्रमुनीरनें तें स्वप्न नज्मुन्निसाला सांगितलें. नज्मुन्निसानें ओळखलें, कीं बेनजीर एका मोठ्या संकटांत सांपडला आहे. त्याचा शोध करून मी आणीन असें सांगून नज्मुन्निसानें जोगिणीचा वेष घेतला आणि गळयांत एकतारी अडकवून ती बाहेर पडली. ती अनेक ठिकाणीं फिरली. तिच्या गाण्यानें चराचर सृष्टि मोहित होई. पण बेनजीरचा कांहीं शोध लागला नाहीं. अशीच एक दिवस ती थकून बसली असतां, तिचें गाणें अंतराळांतून जात असलेल्या एका परदेशच्या राजपुत्रानें ऐकलें. फीरोजशहा हें त्या राजपुत्राचें नांव. तो खालीं जमिनीवर उतरला. पाहतो तों काय कीं, एक जोगीण मधुर गाणें गात आहे. तिचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून तो तिच्यावर लुब्ध झाला. तिचें गाणें संपल्यावर तो तिला आपल्या विमानांत बसवून परिस्तानांत घेऊन गेला. तेथें गेल्यावर त्यानें तिची राहण्याची व्यवस्था केली. फीरोजशहा आपल्या प्रेमांत सांपडला आहे हें तिनें पाहिलें. एक दिवस फीरोजशहानें तिला मागणी घातली.

कहा तब परीजादेने, मेरी जान
कहांतक करूं राज़े दिलको निहां
भला हिज्र में कब तलक हूं मलूल
गुलामी में अपने मुझे कर कुबूल

यावर नज्मुन्निसानें म्हटलें कीं, माझें काम करशील तर तुझी आशा सफल होईल.

लगी हंसके कहने, के इक तौरसे
जो मेरी कहानी सुने ग़ौरसे
मतालब अगर मेरे बर लावे तू
तो शायद मुराद अपनी भी पावे तू

असें म्हणून तिनें त्याला बेनजीर आणि बद्रमुनीरची हकीकत सांगितली. आणि बेनजीरचा शोध लावून दे म्हणून त्याला विनंती केली.

बेनजीरचा शोध व सुटका

फीरोजशहानें ताबडतोब आपल्या अनुचरांना बेनजीरचा शोध लावण्याकरितां चहूंकडे पाठविलें. थोडक्याच दिवसांत बेनजीरला आपल्याला राज्यांतील एका परीनें कोंडून ठेविलें आहे हें कळलें. त्यानें परीला धमकावणी देऊन बेनजीरची सुटका करविली.

मग नज्मुन्निसा आणि फीरोजशहा हीं बेनजीरला घेऊन बद्रमुनीरकडे आलीं. बद्रमुनीर आणि बेनजीरचें मीलन झालें. बेनजीरला पाहून बद्रमुनीरच्या डोळ्यांतून अश्रूंची धार लागली. इकडे बेनजीरचीहि तीच अवस्था झाली.

हया से फिर आकर जो बैठी वो पास
फिर आये गये उसके होशो हवास
नज़रसे नज़र जो मिली एक बार
किये चश्मने लालो गोहर निसार
उधर चश्मे खूनीं इधर चश्मे नम
उसे इसका ग़म और इसे उसका ग़म
न वो रंग इसका न वो उसका हाल
तने ज़र्द ज़र्द और रुखे़ लाललाल
पडी ग़म की बातें आ दरमियान
ये रोयी के लगलग गयी हिचकियां
ग़रज़ देरतक मिलके रोते रहे
जुदाई के दाग़ों को धोते रहे

एकमेकांची हकीकत त्यांनीं परस्परांना सांगितली. मग जेवणीखाणीं झाल्यावर दोन्हीं जोडपीं शय्यागृहाकडे गेलीं. सगळी रात्र त्यांनीं सुखदुःखाच्या गोष्टी करण्यांत घालविली. बोलण्यांत रात्र केव्हां संपली हें त्यांना कळलें नाहीं !

कटी रात हर्फों हिकायात में
सहर हो गयी बांत की बात में
शबे वस्ल की जो सहर हो गयी
तो सोतोंको गोया खबर हो गयी

सकाळीं उठल्यावर नज्मुन्निसानें आपला जोगिणीचा वेष टाकून देऊन, उंची वस्त्रें परिधान केलीं. त्यांत ती अप्रतिम सुंदर दिसूं लागली.

नहाने से निकला अजब उसका रूप
निकल आये बदली से जिस तरह धूप

आणि आपल्या प्रियकराच्या हृदयांत आग पेटविण्याकरितां म्हणून कीं काय तिनें तांबडीं वस्त्रें अंगावर घातलीं.

व ले आग उसने लगायी ये और
के पोषाक की सुर्ख लाले की तौर
जलाने को आशिक के दिखला फबन
लिया सुर्ख लाही का जोड़ा पहन
भमूकाका सा तन और मूहकी दमक
के ज्यूं शोला आतिशसे उठ्ठे भडक
नुकेली वो उठती हुयी छातियां
फिरे अपने जोबन में अडलातियां

थाटाचें लग्न व आनंदाश्रूंचा पूर !

दोन्ही जोडप्यांचें मीलन होऊन कांहीं दिवस गेल्यानंतर, बेनजीरनें बद्रमुनीरच्या बापाकडे रीतसर मागणी घालावी असें ठरलें. त्याप्रमाणें बद्रमुनीर आणि नज्मुन्निसा शहरांत आपल्या वडिलांच्या घरीं राहावयास गेल्या. इकडे बेनजीरनें बद्रमुनीरचा बाप मसूदशहा याच्याकडे राजकन्येकरितां मागणी घातली. बादशहानेंहि त्याचें कुलशील पाहून त्याच्या मागणीला होकार दिला.

यानंतर बद्रमुनीर आणि बेनजीरचें मोठ्या थाटानें लग्न झालें. त्याच्या पाठोपाठ फीरोजशहा आणि नज्मुन्निसाचेंहि लग्न घडून आलें.

विवाहाचें मंगल कार्य आटोपल्यानंतर बेनजीर आपल्या नवपरिणित वधूला घेऊन स्वगृहीं जाण्यास निघाला. फीरोजशहा व नज्मुन्निसा यांनीं राजपुत्र आणि बद्रमुनीरचा निरोप घेतला.

बेनजीर आपल्या राजधानीस पोहोंचला. शहराबाहेर डेरे देऊन त्यानें आपण परत आल्याची वर्दी आपल्या बापाकडें पाठविली. त्याचीं मातापितरें पुत्रशोकांत अगदीं खंगून गेलीं होतीं. आपला मुलगा परत आल्याचें ऐकून त्यांना जो आनंद झाला, तो कुठवर वर्णावा ! बेनजीरनें आपल्या बापाच्या पायांवर डोकें ठेवलें तेव्हां बापाच्या नेत्रांतून अश्रूंचा पूर लोटला.

उठा सर क़दम परसे छाती लगा
लिपट के घडी दो तलक खूबसा ॥
ये रोया ये रोया के ग़श कर चला
कहे तो के आंसूका लष्कर चला ॥

मग बेनजीरनें आईची गांठ घेतली

वही चश्मसे आंसुवोंकी क़तार
गिरा मांके पावोंपे बे एख़्तियार ॥
वो मां खूब बेटेके लगकर गले
ये रोयी के आंसू के नाले चले ॥

मग तें कुटुंब आनंदांत राहूं लागलें.

लखनौचें नबाबी वातावरण

अशा रीतीनें मीर हसननें कथा वर्णिली आहे. या काव्यांतील वातावरण पूर्णपणें अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील लखनौचें आहे. लखनौंतील ऐषआराम, संगीताच्या मैफिली, अमीर-उमरावांची राहणी, त्यांचे उत्सव-समारंभ, त्यांचे पोशाख-पेहेराव, त्यांचीं उद्यानें-उपवनें, त्यांचे रीतिरिवाज यांचें मोठें आकर्षक आणि मनोरम

चित्रण मीर हसननें केलें आहे. भाषा मोठी गोड आणि नादमधुर योजिली आहे. त्यामुळें पुस्तक एकदा हातीं घेतलें कीं, खालीं ठेववत नाहीं.

" रसिकांनो, माझ्या काव्याची कदर करा. मी काव्याची नदी चालू केली आहे. माझें पूर्ण आयुष्य मीं या कामांत घातलें तेव्हां कोठें मोत्यासारखे शब्द माझ्या तोंडावाटें बाहेर पडले. या काव्यामुळें माझें नांव कायम राहील " असे आत्मविश्वासाचे उद्गार मीर हसननें काढले आहेत.

ज़रा मुन्सिफ़ो दाद की है ये जा
के दरिया सुख़न का दिया है बहा
ज़ बस उम्र की इस कहानी में सर्फ़
तब ऐसे ये निकले हैं मोतीसे हर्फ़
रहेगा जहां में मेरा इससे नाम
के हैं यादगारे जहां ये कलाम

मीर हसनचा आत्मविश्वास अयोग्य होता असें कोण म्हणेल ? हें काव्य इ. स. १७८४ त लिहिलें गेलें. त्याच्या आधीं आणि नंतर शेंकडों मस्नवी लिहिल्या गेल्या, पण उर्दूतील सर्वोत्कृष्ट मस्नवी कोणती म्हणून विचारल्यास प्रत्येक रसिक मीर हसनच्या या मस्नवीचें नांव घेतो. इतका त्या काव्याच्या गोडव्याचा जनमनावर परिणाम झाला आहे.

●●●

: १८ :

गुल्ज़ारे नसीम *अर्थात्* गुलबकावलीची कथा

आधुनिक उर्दू काव्यांत मस्नवी अर्थात् दीर्घकाव्यें गाजलेलीं आहेत. मीर हसनचें (इ. स. १७८३) सहरुल बयान, दयाशंकरचे गुल्ज़ारे नसीम, शौक़ लखनवीचे ज़हरे इश्क़ आणि शौक़ किदवाईचे आलमे ख़ियाल हीं तीं चार दीर्घ काव्यें होत. गुल्ज़ारे नसीम हें काव्य इ. स. १८४२ मध्यें बाहेर पडलें. शौक़ लखनवीचें ज़हरे इश्क़ त्यानंतर बारा वर्षांनीं लिहिलें गेलें. आलमे ख़ियालचा कर्ता शौक़ किदवाई हा इ. स. १९२८ सालीं वारला.

दयाशंकर कौल याचा जन्म इ. स. १८११ त झाला. त्याचें मूळचें घराणें काश्मीरी ब्राह्मणाचें होय. दयाशंकर हा अयोध्येच्या नबाबाच्या लष्करांत वकील म्हणून तैनात होता. नसीम (पहाटचा वारा) हें त्याचें कवितेंतील नांव होय. त्यानें उर्दूतून गजला लिहिल्या असल्या तरी त्याची ख्याति गुल्ज़ारे नसीम या मस्नवीमुळें झाली. यांत गुलबकावलीची कथा वर्णिली असून हें काव्य दयाशंकरच्या हयातींतच लोकप्रिय झालें. दयाशंकरचा मृत्यु अगदीं तरुण वयांत म्हणजे अवघ्या बत्तिसाव्या वर्षी इ. स. १८४३ मध्यें झाला. त्यानंतर त्याच्या या मस्नवीच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. एकट्या नवलकिशोर प्रेस लखनऊ मधून इ. स. १९४० पर्यंत गुल्ज़ारे नसीमच्या चोवीस आवृत्त्या निघाल्या; यावरून या काव्याला किती लोकप्रियता लाभली होती याची कल्पना येऊं शकेल. आतां दयाशंकरनें वर्णिलेल्या कथानकाकडे वळूं या.

पित्याचें अंधत्व

पूर्वेकडील एका देशांत ज़ैनुल्मुल्क नांवाचा राजा राज्य करीत होता. परमेश्वरानें त्याला चार मुलें दिलीं होतीं. कालांतरानें त्याला आणखी एक मुलगा झाला. हा मुलगा दिसावयाला अत्यंत देखणा होता.

वो नूर के सिदक़े मेहर अन्वर
वो रुख़ के न ठहरे आंख जिसपर

त्याचें तेज असें कीं, सूर्यानें त्यावर आपल्याला ओवाळून घ्यावें. त्याच्या सौंदर्यावर कुणाचीच दृष्टि ठरूं शकत नव्हती. मुलाचें नांव ताजुल्मुल्क ठेवण्यांत आलें. पण ज्योतिष्यांनीं मुलाचे ग्रह पाहून भविष्य वर्तविलें कीं, बापानें मुलाकडे पाहिलें कीं पित्याची दृष्टि जाणार ! हें ऐकतांच तो मुलगा बापाच्या दृष्टींतून उतरला

मानिंदे सरश्के दीदये तर

पाणावलेल्या डोळ्यांतून अश्रु ढळतात तसा. यामुळें राजपुत्राला बापाच्या नजरेस पडूं देत नसत. पण ईश्वराची करणी अगाध आहे. राजपुत्र तारुण्यांत आला त्या वेळीं राजाची नजर एक दिवस त्याच्यावर पडली आणि त्याच क्षणीं राजाला अंधत्व प्राप्त झालें. पुष्कळ उपचार करण्यांत आले, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं एका वैद्यानें सांगितलें कीं, बकावलीच्या बागेंत एक फूल आहे तें हस्तगत करून डोळ्यांना लावलें तर गेलेली दृष्टि परत येण्याची शक्यता आहे. हें ऐकून राजानें आपल्या चारहि मुलांना बरोबर फौजफांटा देऊन फूल आणण्याकरितां पाठविलें. ही हकीगत ताजुल्मुल्काला कळली तेव्हां तो पण लष्कराबरोबर वेष पालटून निघाला.

फुलाच्या शोधार्थ प्रयाण

राजपुत्र मार्ग आक्रमण करीत करीत एके ठिकाणीं येऊन पोहोंचले. तेथें दिल्बर नांवाची वेश्या राहात होती. लोकांना जुगार खेळण्यास लावून त्यांना हरवायचें आणि त्यांची धनदौलत लुबाडून त्यांना बंदींत टाकायचें हा तिचा धंदा होता. जुगार खेळतांना ती आपल्यापाशीं एक मांजर आणि उंदीर बाळगीत असे. मांजराच्या डोक्यावर दिवा ठेविलेला असायचा. दिल्बर हरणार असें दिसलें कीं, मांजरानें दिवा खालीं पाडायचा आणि त्या गोंधळांत उंदिरानें फासे उलटसुलट करून दिल्बरला जय मिळवून द्यायचा. याच कारस्थानाला बळी पडून ते चौघे राजपुत्र तिचे गुलाम बनले.

यानंतर थोड्या वेळानें ताजुल्मुल्क तेथें पोहोंचला. तोंच दिल्बरच्या घरांतून एक म्हातारी बाहेर पडली. तिचा मुलगा हरवला म्हणून ती दुःखीकष्टी होती. ताजुल्मुल्क तिच्या मुलासारखा दिसत होता, म्हणून तिनें त्याला आवर्जून आपल्या घरी नेलें; आणि ताजुल्मुल्कनें विचारल्यावरून तिनें त्याला दिल्बरची आणि चार राजपुत्र गुलाम बनण्याची हकीकत सांगितली. जुगार जिंकण्याकरितां दिल्बर कोणती युक्ति करते हेंहि तिच्या तोंडून राजपुत्राला कळलें. त्यानें द्यूत-विद्येचें शिक्षण घेतलें, जवळ एक मुंगूस पाळला आणि नंतर दिल्बरकडे जाऊन तिला द्यूत खेळण्याचें आव्हान दिलें. द्यूत खेळतांना ताजुल्मुल्कनें योग्य वेळीं मुंगसाला बाहेर काढलें. तें पाहून मांजर घाबरून गप्प बसलें आणि उंदिराला सूचना मिळाली नाहीं. दिल्बर

द्यूतांत सर्व कांहीं हरून बसली. शेवटीं तिनें स्वतःलाहि पणाला लाविलें. त्यांत पण तिचीच हार झाली. द्यूताचे कपटी फासे तिच्या उपयोगी पडले नाहींत.

फिर पासेने की न पासदारी
हिंमत की तरह वो दिल से हारी
पासे की बदी है आशकारा
राजा नल सल्तनत है हारा

—द्यूताचें व्यसन वाईट आहे हें सर्वांना माहीत आहे. याचमुळें नळराजा राज्य गमावून बसला. द्यूतांत हरल्यानंतर दिल्बर ताजुल्मुल्कच्या ताब्यांत आली. ताजुल्मुल्कानें तिचीं द्यूताचीं कारस्थानें बंद पाडलीं. बकावलीचें फूल आणण्यास मी जात आहें असें त्यानें म्हटल्यावर दिल्बरनें त्याला त्या विचारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला.

बोली वो सुनो तो बंदापरवर
गुल्ज़ारे इरम है परियोंका घर
इन्सान व परीका सामना क्या
मुठ्ठी में हवा का थामना क्या

—ती म्हणाली, 'महाराज त्या स्वर्गीय उपवनांत पऱ्यांचें निवासस्थान आहे. माणूस आणि परी यांची बरोबरी का कुठें होऊं शकते ? मुठींत का वारा थांबवता येतो ?'

शहजादा हंसा कहा के दिल्बर
कुछ बात नहीं जो रखे दिलपर
इन्सान की अक़्ल अगर न हो गुम
है चश्मे परीमे जाये मर्दुम

—राजपुत्रानें हसून म्हटलें कीं, 'दिल्बर, मनावर घेतलें तर कोणतीच गोष्ट अवघड नाहीं. मनुष्याची बुद्धि शाबूत राहिली तर पऱ्यांच्या डोळ्यांत त्याला निश्चित स्थान आहे.'

दिल्बरला सोडून ताजुल्मुल्क फुलाच्या शोधार्थ निघाला. अनेक वनोपवनें, डोंगरदऱ्या ओलांडल्यावर तो परीलोकाच्या सरहद्दीवर पोहोंचला. सरहद्दीचा रक्षक एक राक्षस होता. त्याच्या दाढा अक्राळ-विक्राळ होत्या. नाकपुड्या म्हणजे मृत्युलोकच्या वाटेचे जणू बोगदेच होते. तो कित्येक दिवसांचा उपाशी होता. राजपुत्राल पाहिल्यावर त्याच्या तोंडाला पाणी सुटलें. राजपुत्राचें मरण जवळ आलें होतें. इतक्यांत जवळून उंटांचा तांडा चालला होता. उंटावर धान्य भरलें होतें. त्याच्याव

राक्षसाची नजर गेली. त्यानें तो तांडा लुटला आणि राजपुत्रानें राक्षसाच्या सांगण्यावरून त्याला अनेक गोड पक्वान्नें करून खाऊं घातलीं.

मीठा इस देव को खिला दो
गुड से जो मरे तो जहर क्यों दो

भोजनानें संतुष्ट झालेला राक्षस ताजुल्मुल्कला म्हणतो काय कीं, 'हे मानवा, तूं मला आज तृप्त केलेस, बोल तुला काय हवें आहे तें.' राजपुत्रानें त्याच्याकडून आधीं वचन पक्कें करून घेतलें आणि मग बकावलीचें फूल हस्तगत करून घेण्याची इच्छा त्यानें बोलून दाखविली. त्यावर तो राक्षस काय म्हणतो, 'अरे, त्या स्वर्गीय उपवनांत कल्पनेचाहि प्रवेश होणें शक्य नाहीं. तेथें तूं कसा जाणार? पण मी तुझ्या वचनांत फसलों आहें. थांब, भावाला बोलावून आणतों.' असें म्हणून त्यानें आपल्या भावाला हांक मारली. डोंगरांतून प्रतिध्वनि तात्काळ यावा तसा तो राक्षस तेथें पातला. दोघांच्या सल्ल्यानें असें ठरलें कीं, राक्षसाची बहीण हम्माला नांवाची राक्षसीण होती. तिच्याकडे ताजुल्मुल्कला पाठवावें. त्याप्रमाणें राक्षस राजपुत्राला घेऊन हम्मालापाशीं पोहोंचला. भावाचा निरोप ऐकून हम्मालाला आनंद झाला. हम्मालापाशीं महमूदा नांवाची मानवजातीची एक सुंदर मुलगी होती. ती तिनें पळवून आणिली होती. ताजुल्मुल्काची आणि महमूदाची नजरानजर झाली.

दिनभर तो अलग थलगही थे वो
दो वक्त से शाम को मिले वो

—दिवसभर ते दोघे वेगळे होते. पण दिवस आणि रात्र संध्येच्या समयीं जसे एकत्र येतात तसे ते संध्याकाळीं परस्परांना भेटत.

राजपुत्र म्हणाला, 'काय गार वारा सुटला आहे.' ती म्हणाली, 'हा नांवालाच वारा आहे. जो कळी (माझी) उमलवूं शकेल तो वारा खरा.' तो म्हणाला कीं, 'मला तरी तेंच हवें आहे. मला फूल मिळूं दे मी पण वायूचें काम करीन.' असें म्हणून त्यानें आपल्या बापाला अंधत्व प्राप्त झाल्याची हकीकत सांगितली. दुसऱ्या दिवशीं हम्माला महमूदाला विचारते काय?

'बाळे, तुझ्या जातीचा संगवडी तुला मिळाला ना. मग त्याच्या बरोबर रात्रीं मोकळेपणानें रंग खेळले असशील?' यावर महमूदा लज्जेनें म्हणते काय कीं, 'कांहीं घडलें नाहीं. हृदय थंड दिसलें.' हम्मालानें विचारलें, 'अग याचें कारण काय आणि त्यावर कांहीं इलाज आहे कीं नाहीं?' मग महमूदानें सारी हकीकत सांगितली आणि बापाचे डोळे परत आणण्याकरितां बकावलीच्या फुलाची राजपुत्राला किती ओढ लागली आहे हें कळविलें. पोरीच्या प्रेमाकरितां हम्मालानें राक्षसांना सांगितलें कीं, 'तुम्ही उंदरांचीं रूपें धारण करून इरमबागे (स्वर्गीय उपवन) पर्यंत भुयार तयार

करा.' राक्षसांनीं ती योजना तावडतोब अमलांत आणिली. त्या मार्गानें ताजुलमुल्कानें इरमबागेंत प्रवेश केला. बांध्यानें उंच असलेला तो राजपुत्र त्या उपवनांत हलल्या-डुलल्या सुरूच्या झाडासारखा शोभला. जवळच बकावलीचा महाल होता. त्याला लागून पाण्याचा एक हौद त्याला दिसला. त्या जलाशयांत राजपुत्राला हवें असलेलें फूल दृष्टीस पडलें. पाण्यांत उतरून त्यानें तें तावडतोब हस्तगत केलें. तो परत चालला त्या वेळीं त्याला परी बकावलीचें शय्यागृह दिसलें. तें मंदिर सोन्यानें मढविलेलें होतें. त्या शय्यागृहाचे खांब म्हणजे अप्सरांचे बाहू वाटत होते; आणि खोलीला लागलेले चिलमन (चिकाचे पडदे) म्हणजे मादक नेत्रांच्या पापण्याच होत असा भास होत होता. त्या महालाचे कोनाडे आणि दरवाजे तरुणींच्या भुंवयांची आणि नेत्रांची आठवण करून देत. राजपुत्रानें संकोच बाजूला सारला—म्हणजेच पडदा बाजूला सारला—तो ती अप्सरा निद्रेंत मग्न असलेली त्याला दिसली.

बंद उसकी वो चश्म नर्गिसी थी
छाती कुछ कुछ खुली हुयी थी
सिमटी थी जो मरहम उस क़मर की
बुरजोंपेसे चांदनी थी सरकी
लिपटे जो थे बाल करवटों में
बल खागयी थी कमर लटों में
चाहा के बला गले लगाये
सोते हुये फितने को जगाये
सोचा के ये .ज़ुल्फ़ कफ़मे लेनी
है सांप के मूंह मे उंगली देनी

तिचे नर्गिस फुलासारखे दिसणारे डोळे मिटले होते. तिचें वक्षस्थळ किंचित् उघडें होतें. त्या चंद्रमुखीचें सरकलेलें आवरण बुरुजावरून चांदणें खालीं ढळल्या-सारखें दिसत होतें. तिचा विपुल केशसंभार तिच्या शरीरावर पसरला होता. त्यानें तिची कंबर आवळली गेल्यासारखी वाटत होती. राजपुत्राला वाटलें कीं, बकावलीला आलिंगन देऊन तिला जागी करावी. पुन्हा त्याला वाटलें कीं, न जाणो तिचा कृष्णसर्पासारखा केशकलाप हातांत धरणें म्हणजे सापाच्या तोंडांत अंगठा दिल्या-सारखें व्हावयाचें. म्हणून त्यानें विवेक केला. पण तिची आठवण राहावी म्हणून त्यानें तिची अंगठी काढून घेऊन आपली अंगठी तिच्या बोटांत चढविली. त्या-नंतर आलेल्या वाटेनें राजपुत्र परतला. तेथें महमूदा आणि हम्माला त्याची वाट पाहात होती. भुयार बुजाविण्यांत आलें.

इकडे सकाळीं बकावलीला जाग आली. फुलांतून सुगंध बाहेर पडावा तशी ती बिछान्यावरून बाहेर पडली. हौदावर जाऊन पाहते तों काय ! फुलाचा पत्ता नाहीं. घाबरून ती आपल्या दासींना विचारते,

नर्गिस, तू दिखा किधर गया गुल
सौसन, तू बता किधर गया गुल
सुंबल, मेरा ताज़ियाना लाना
शमशाद, उन्हे सूली पर चढाना

पण दासी तरी काय सांगणार? त्या वेतासारख्या थरथर कांपूं लागल्या. बकावलीनें फुलासाठीं अपार शोक केला. इतक्यांत तिची दृष्टि हातांतील अंगठीकडे गेली. तों आपली अंगठी नाहींशी होऊन त्याऐवजीं दुसरीच अंगठी आपल्या बोटांत असल्याचें तिला आढळून आलें. हाय, त्या माणसानें मला स्पर्श केला. मला त्यानें उघडी पाहिली. तो भेटूं दे, त्याचें कातडें सोलून काढीन. असें म्हणून तिनें रागाच्या भरांत आपले कपडे फाडले, तिच्या रक्ताश्रूंनें तिचा पदर भिजून गेला.

जिसने मुझे हात है लगाया
वो हाथ लगे .खुदाया
उरियां मुझे देखकर गया है
ख़ाल उसकी जो खींचे सज़ा है
ये कहके जुनूं में ग़ज़बनाक
खून रोयी, लिबास को किया चाक
गुलका सा लहू भरा गरेबान
सब्ज़े का सा तार तार दामान

बकावली आतां वनें उपवनें धुंडीत फिरूं लागली. पण तिला तें फूल कांहीं गवसलें नाहीं.

बेवक्त किसीको कुछ मिला है
पत्ता कहीं हुकुम बिन हिला है

वेळ आल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट कशी होऊं शकेल! परमेश्वरी इच्छेशिवाय पानहि हलत नाहीं.

इकडे ताजुल्मुल्क महमूदाला बरोबर घेऊन निघाला. जातांना हम्मालानें त्याला एक केसांचा झुबका दिला. तुला जरूर लागेल तेव्हां या केसांना आगीपाशीं धरलेंस कीं माझे दूत तुझ्या सेवेस हजर होतील, असें तिनें त्याला सांगितलें. राजपुत्र महमूदाला घेऊन निघाला तो राक्षसांच्या मदतीनें अंतराळांतून उडून दिल्बरकडे आला. दिल्बरनें त्यांचें स्वागत केलें. नंतर राजपुत्राच्या सांगण्यावरून दिल्बरनें सारे कैदी बंधमुक्त केलें. त्यांत राजपुत्राचे चौघे भाऊ होते. मात्र भावांना पाठीवर डागण्या देऊन सोडण्यांत आलें.

तेथून ताजुल्मुल्क फूल घेऊन बापाकडे येण्यास निघाला. दुर्दैवानें फुलाचा प्रयोग एका आंधळ्या फकीरावर करण्याची त्याला बुद्धि झाली. आंधळ्याला डोळे आले, पण नेमके त्याच वेळीं राजपुत्राचे चारी भाऊ तेथें उगवले. त्यांनीं ताजुल्मुल्कापासून तें फूल हिसकावून घेतलें आणि त्याला तसाच टाकून देऊन, ते राजधानीकडे परतले. राजावर फुलाचा प्रयोग करतांच त्याचे गेलेले डोळे परत आले. त्या समयी प्रजेनें आनंदाचा अपूर्व सोहळा केला. राजाच्या डोळ्यांत प्रकाश आला. जणू काय सुकलेल्या कालव्यांत पाणी वाहूं लागलें. खग्रास ग्रहणांतून सूर्याची मुक्तता झाली. राजानें इतकी खैरात केली कीं गरीब लोक अमीर बनले.

नूर आगया चश्मे आर.ज़ू में
आया फिर आबे र.फ्ता जू में
खुर्शीद बसर गहन से छूटा
खैरात के दर का .कुफ्ल टूटा
दौलत जो पास थी लुटाई
ज़र ब.ख्शा गुलकी रुनुमाई
एकएक को इसक़दर दिया ज़र
मुहताज गदा हुये तुवांगर
सजवाये तरब के कारख़ाने
बजवाये खुशी के शादियाने

इकडे बकावली भटकत भटकत याच राजाच्या म्हणजे जैनुल्मुल्कच्या दरबारांत आली. आपल्याला कोणी ओळखूं नये म्हणून तिनें पुरुषवेष धारण केला होता. जैनुल्मुल्काच्या राजधानींत आल्यावर तिच्या कानांवर, राजाची अंधत्वापासून मुक्तता झाल्याची, आणि तीहि फुलामुळें, या हकीकती पडल्या. त्यामुळें तेथूनच कोणी तरी आपलें फूल लांबवलें अशी तिची खात्री झाली. राजाची तिच्यावर नजर पडली. त्या पुरुषवेषधारी परीचा सुकुमार चेहरा पाहून राजा म्हणतो,

पूछा अय आदम परीरू
इन्सान है, परी है कौन है तू
क्या नाम है और वतन किधर है
है कौनसा गुल चमन किधर है

—हे अप्सरेसारखा चेहरा असलेल्या तरुणा, तूं आहेस तरी कोण? तुझें नांव काय? तुझा देश कुठें? तूं कोणतें फूल आहेस आणि तुझें उपवन कोणतें? बकावली म्हणते,' माझें नांव फर्रुख आणि माझ्या बापाचें नांव फीरोज आहे. मी फूल असेन तर ना माझें उपवन कोणतें हें सांगूं शकेन! मी परदेशांत भटकणारा आहें. माझा देश कोणता म्हणून सांगूं! फकीराला घरादाराशीं

काय काम ? गांवाचें नांव आपण काय विचारतां ? ' बादशहानें विचारलें, ' याचें कारण ? ' तिनें म्हटलें ' नशीब. ' त्यानें विचारलें ' तुझी इच्छा. ' तिनें म्हटलें ' थोडक्यांत संतुष्ट '. तिचीं वचनें ऐकून बादशहा संतुष्ट झाला आणि त्या सुकुमार युवकाला त्यानें आपल्या नोकरींत घेतलें. थोड्याच काळांत पुरुषवेषधारी बकावलीला वजीर बनविण्यांत आलें. बकावलीनें चौघा राजपुत्रांपाशीं फुलासंबंधीं चौकशी केली. तो एकजण म्हणतो, यमन देशांतून आणलें, दुसरा म्हणतो बदख्शानमधून आणलें. सारांश, ते खोटें बोलत आहेत हें बकावलीला कळलें. बोलण्याबोलण्यांत ताजुल्मुल्काचा उल्लेख आला. त्यावरून आपलें फळ चोरणारा तो ताजुल्मुल्कच होय अशी बकावलीची खात्री पटली.

इकडे ताजुल्मुल्काला त्याच्या भावांनीं रानांत टाकून दिल्यावर थोडा वेळ त्याला कांहीं सुचेना. नंतर त्यानें केस आगीशीं धरून हम्मालाची आठवण केली. ती राक्षसी आल्यावर ' मला एक सुंदर राजवाडा बांधून हवा ' असें त्यानें तिला सांगितलें. तों काय चमत्कार ! हां हां म्हणता राजवाडा, बागबगीचे, कारंजीं, सारें कांहीं उभें राहिलें. ताजुल्मुल्कानें महमूदाला आणि दिल्बर या दोघींना राजवाड्यांत आणलें आणि

दोनोंको महल में लाके रक्खा
फल नख़ल मवासलत का चक्खा

—त्यांच्या मीलनाच्या फळाचा तो आस्वाद घेत राहिला. हळूहळू त्याच्या राजवाड्याभोंवतीं नगर वसूं लागलें; आणि जैनुल्मुल्काची राजधानी ओस पडूं लागली. एकदा दिल्बरच्या नोकरानें लाकूडविक्यांना मजुरी म्हणून हिरे-माणकें दिलीं. तें चोरीचें धन असावें म्हणून कोतवालानें त्यांना पकडून राजाकडे नेलें. त्यांनीं ताजुल्मुल्काच्या वैभवाचें वर्णन केलें. कोतवालानें म्हटलें,

की अरज़ के बाग़ एक बना है
ये शहर उज़ड के वो बसा है
जो कोई है उस जगहपे जाता
ढेरों है जवाहरात पाता

राजाला खात्री पटेना. पण बकावलीनें (पुरुषवेषधारी फ़र्रुख़नें) सांगितलें कीं, असे चमत्कार अशक्य नाहींत. असें म्हणून तिनें एका राजकन्येला एका यक्षाच्या कृपेनें पुरुष रूप कसें प्राप्त झालें ही गोष्ट सांगितली (महाभारतांतील शिखंडीच्या कथेशीं या गोष्टीचें साम्य आहे.) शेवटीं राजानें फ़र्रुख़ला प्रत्यक्ष हकीक़त काय आहे तें पाहून येण्यास सांगितलें. बकावली त्याप्रमाणें ताजुल्मुल्काच्या प्रासादाकडे गेली. तेथील वैभव पाहून तिला आश्चर्य वाटलें.

हैरत थी के ये तिलसम (जादू) क्या है
परदेस में हूं के घर मेरा है
इस सोच में तख़्तगाह तक आया
हैरान वो वजीर शाह तक आया

ताजुल्मुल्कानें त्या युवकाला पाहिलें मात्र. त्याला बकावलीच्या तोंडवळ्याची आठवण झाली. त्यांचें आपसांत बोलणें झाल्यावर जैनुल्मुल्कानें ताजुल्मुल्काच्या भेटीस यावें असें ठरलें. त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं त्यांची गांठ पडली. त्या वेळीं राजपुत्रानें आपल्या वैभवाची कमाल करून दाखविली. हम्माला राक्षसीच्या मदतीनें राजवाडा आणि त्याचें परिसर उत्तम रीतीनें शृंगारण्यांत आलें होतें. राजपुत्रानें जैनुल्मुल्क, आपले चौघे भाऊ आणि अमीर-उमारावांचें उत्तम रीतीनें स्वागत केलें. पितापुत्राची गांठ पडली.

दोनोंमें हुयीं जो चार आंखें
दौलत की खुलीं हजार आंखें
ऐवाने जवाहरीन (रत्नजडित दिवाणखाना) में आये
अल्मास के शहानशीन में (रत्नजडित महाल) आये
वो चत्र (छत्र) के ज़ेरे साया बैठे
अकसर सब पाया पाया बैठे

गोष्टीगोष्टींत बापाला आपल्या मुलाची ओळख पटली आणि दिल्बरनें चौघा राजपुत्रांच्या अंगावरच्या डागण्या दाखवून त्यांचा खोटेपणा पटवून दिला. पितापुत्राच्या मीलनाचा त्या वेळचा आनंद काय वर्णावा ! त्याच वेळीं आपली हकीकत सांगतांना राजपुत्रानें बकावलीची अंगठी बापाला दाखविली. ती बकावलीनें पाहिली. मग तिची खात्री झाली कीं, आपला चित्तचोर तो हाच होय. त्यानंतर लगेच ती तेथून गुप्त होऊन आपल्या घरीं आली. तेथून तिनें राजपुत्राला पत्र लिहिलें.

तू बाग़े इरम से ले गया गुल
तू मुझसी परी को दे गया जुल (फसविणें)
अबतक हैं वो ख़ार (कांटे) जीके जीमें
जल्द आ के है मसलहत (हित) इसीमें
दाग़ोंपे दिये हैं दाग़ तूने
दिखलाये हैं सब्ज़ बाग़ तूने

तें पत्र आणि बकावलीपाशीं असलेली राजपुत्राची अंगठी घेऊन एक परी, ताजुल्मुल्काकडे आली. पत्र पाहून राजपुत्रानें तिला खालीलप्रमाणें उत्तर पाठविलें.

" हे स्वर्गकन्ये, हे सुंदरी, हे फ़र्रुख़ आणि बकावली नांव धारण करणाऱ्या प्रिये, तुझ्या नांवावरून, तुझ्या पत्रावरून आणि तुझ्या आमंत्रणावरून मी आपला जीव ओवाळून टाकतों. मी तुला स्वार्थामुळें भेटूं शकलों नाहीं, पण म्हणून तूं आपलें तोंड कां लपवावें ? मी वाईट असेन, पण तूं मला न भेटतां कां गेलीस ! तूं गेलीस आणि दुःख माझ्या वांट्याला आलें. तूं परत फिरली नाहींस ? तर माझें नशीब फिरलें ! तूं गेली नाहींस ? तर माझी आशा गेली ! मला थोडा जरी वेळ मिळाला असतां तर मोकळेपणानें मीं तुला आपले हृदयावरचे व्रण दाखविले असते. तुझीच ओढ असली पाहिजे नाहीं तर मी तिकडे कशाला आलों असतों. आतां माझ्यांत ती धमक राहिली नाहीं. मी तुझ्या प्रतीक्षेंत मेलों तरी तुला माझी वार्ता कळायची नाहीं. तूं आगीचा लोळ आहेस तर मी दिव्याची वात आहें. तूं वीज आहेस तर मीं धान्याची रास आहें. तूं नदीचा पूर आहेस तर मी पडकी भिंत आहें. तूं नदीचा प्रवाह आहेस तर मी पंख नसलेली मुंगी होय. मी धुळींतील पदाचिन्ह तर तूं तुफान वारा आहेस. आतां मीं जिवंत राहावें असें वाटत असेल तर हम्मालाला पाठवून मला बोलावून घे. नाहींतर माझी धडगत नाहीं."

पत्र पाहून बकावलीनें हम्मालाला बोलविलें. रागाचें बकावलीनें चांगलेंच नाटक केलें. म्हणते काय, 'काय ग, हें सगळें तुझेंच कारस्थान दिसतें. जांवयाला फूल दिलेंस आणि मला कांटे काय ? भुयाराच्या वाटेनें तो चोर फूल घेऊन गेला. थांब, त्याला मी जिवंत जमिनींत पुरून टाकीन. त्याला तावडतोब घेऊन ये पाहूं.' हम्माला घाबरून गेली. तिनें राजपुत्राची समजूत घालून त्याला बकावलीपाशीं आणलें. बकावलीला आंतून प्रेम होतें तरी वरकरणी भयंकर राग आल्याचें तिनें दाखविलें.

वां .गुस्सा भरी ग़ज़ब वो चितवन
पलकोंसे यहां नज़रपे चिलमन

—ती रागांत तर राजपुत्राच्या डोळ्यांवर पापण्यांचा पड़दा पडलेला.

वां फांसने को बला वो गेसू
यां तावे सुख़न नहीं सरे मू

—त्याला आवळायला तिचा अलग पाश होता तर याची वाचाशक्ति नाहींशी झाली होती.

बोली वो परी बसदं ताम्मुल
क्योंजी तुम्हीं ले गये थे वो गुल
क्या कहती हूं मैं इधर तो देखो
मेरी तरफ़ एक नज़र तो देखो
है या नहीं ये ख़ता तुम्हारी
फ़रमाइये क्या सज़ा है तुम्हारी

—बराच वेळ थांबून ती परी म्हणाली, ‘ तूंच फूल घेऊन गेलास ना. मी काय म्हणतें आहें ऐकतोस का? इकडे पाहा. माझ्याकडे एकदा पाहा.’ लगेच तिच्या आवाजांत मार्दव आलें आणि ती म्हणाली, ‘ तुमची चूक आहे की नाहीं. मग आपल्याला आतां काय शिक्षा करावी हें आपणच सांगावें. ’

राजपुत्रानें तिचें अंतरीचें प्रेम ओळखलें. तो काय म्हणतो,

मुश्कीन ज़ुल्फ़ोंसे मुश्कें कसवावो
काले नागोंसे मुझको डसवावो
तल्वारसे क़तल हो जो मंज़ूर
अबरू के इशारे से करो चूर
ज़िंदा में जो ज़िंदा भेजना हो
अपने दिले तंग में जगह दो

“ तुझ्या केशकलापांनीं माझ्या मुसक्या बांध. केसांच्या त्या काळ्या नागांनीं मला कडकडून चावू दे ! तल्वारीनें मला मारायची इच्छा असल्यास तुझ्या भुंवयांच्या कट्यारींनीं मला ठार कर ! मला तुरुंगांत पाठवायचें असल्यास आपल्या हृदयाच्या बंदिस्त जागेंत मला स्थान दे ! ”

हें ऐकून बकावलीनें प्रेमावेगानें आलिंगन दिलें आणि म्हणाली कीं, ‘तूं केवळ बागेचा माळी नाहींस. माझ्या शरीराचाहि आहेस ’, असें म्हणून तिनें ओठांतून साखर ओतली. प्रेमोन्मादांत त्यांच्या हृदयांच्या ग्रंथी मोकळ्या झाल्या.

ये सुनके वो शोख मुस्कुराके
बोली उसे छातीसे लगाके
गुलचीन तू नहीं फ़क़त चमनका
महरम है सारे तनबदन का
रुख़ देख चुकी हूं अब तेरा मैं
मूंह दूसरे को दिखावूं क्या मैं
ये कहके लबोंसे कंद घोले
मस्तीने दिलोंके उक़दे खोले.

जादूचा समुद्र

पण ताजुल्मुल्क आणि बकावलीचें प्रेममीलन फार दिवस टिकायचें नव्हतें. थोड्याच दिवसांत बकावलीची आई जमीला हिच्या कानांवर बकावलीची प्रणय-कथा गेली; आणि ती अचानक बकावलीच्या महालांत गेली. पाहते तों त्यांच्या प्रेमाचा दिवा अखंड जळत होता. जमीलानें क्रोधानें, ताजुल्मुल्काला उचलून जादूच्या समुद्रांत फेकून दिलें आणि बकावलीची निर्भर्त्सना करून तिला कैदेंत टाकली.

आतां ताजुल्मुल्काला अपार दुःखांत दिवस काढावे लागले. पण त्याचें नशीब चांगलें म्हणून त्याच्या मुक्ततेची संधि चालून आली. त्या जादूच्या दर्याचें कधीं मैदान बने तर कधीं वाळवंट तर कधीं अरण्य. एक दिवस भटकतां भटकतां रात्र पडल्यामुळें तो एका झाडावर चढून बसला. थोड्या वेळानें पाहतो तों एक पर्वतप्राय अजगर तेथें आला. त्यानें आपल्या तोंडांतून एक साप काढला. त्या सापानें तोंडांतून मणि काढून जमिनीवर टाकला. रात्रभर अजगर आणि साप दंवबिंदु चाटीत फिरत होते. सकाळ झाल्यावर सापानें माणिक गिळलें आणि अजगरानें साप गिळला; आणि तेथून तो निघून गेला. ताजुल्मुल्क झाडावरून खालीं उतरला. जवळपास गाई चरत होत्या. त्यांच्या दुधानें त्यानें आपली भूक शमविली. संध्याकाळीं अजगर पुन्हा आला आणि त्यानें पुन्हा मणि काढून जमिनीवर ठेवला. राजपुत्रानें संधि साधून मण्यावर शेण टाकलें त्यामुळें मणि झाकला गेला आणि सर्वत्र अंधार पसरला. अजगर भ्रांत होऊन इकडे तिकडे भटकूं लागला. तेवढ्यांत ताजुल्मुल्कानें तो मणि पळविला आणि झाडावर जाऊन बसला.

सारी रात्र त्यानें झाडावर बसून काढली. सकाळच्या प्रहरीं दोन पक्षी जवळच्या झाडावर बसून आपसांत बोलूं लागले. मादी म्हणते, 'येथील जादू मला कांहीं उमगत नाहीं.' नर म्हणाला, 'अग त्यांत काय आहे! समोर पाण्याचा हौद आहे ना तेथें झाड दिसतें. तेथें एक साप रक्षक म्हणून राहतो. आपल्या शेजारच्या झाडावरच्या माणसानें हौदापर्यंत जावें. साप हल्ला करण्यापूर्वीं त्यानें पाण्यांत बुडी घ्यावी म्हणजे तो पोपट होऊन बाहेर पडेल. त्यानें हौदाजवळच्या झाडावर जावें. तें झाड वाळलेलें आहे. फक्त एक फांदी हिरवी आहे. त्याला दोन फळें लागलीं आहेत. एक फळ हिरवें आहे आणि दुसरें लाल. माणसानें तांबडें फळ खाल्लें कीं, त्याला पुन्हा मानवाचा देह प्राप्त होईल. हिरवें फळ आपल्याजवळ ठेवलें कीं, शत्रूचें कोणतेंहि शस्त्र त्याच्यावर चालूं शकत नाहीं, आणि झाडाची फांदी तोडून त्याची काठी केली आणि ती खांद्यावर धरली कीं, अंतराळांतून उड्डाण करतां येतें. झाडाच्या सालीची टोपी करून डोक्यावर ठेविली कीं, मनुष्य अदृश्य होतो. झाडाच्या पाल्यानें मोठमोठ्या जखमा हां हां म्हणतां भरून निघतात. झाडाचा डिंक तोंडांत धरला कीं भूकतहान हरते.'

पक्ष्यांचें बोलणें ताजुल्मुल्कानें ऐकिलें आणि त्याप्रमाणें त्यानें ताबडतोब तें बोलणें अंमलांत आणलें. पोपटाचा मनुष्य बनल्यानंतर ताजुल्मुल्क तेथून निघाला. अजून त्याचें दुर्दैव संपलें नव्हतें. त्याला मध्येंच एक जलाशय दिसला. त्यांत तो बुडी मारून येतो तों काय! त्याचें पुरुषरूप जाऊन स्त्रीरूप प्राप्त झालेलें.

दिखलाई बुरे दिनोंने शामत
मर्दी की रही न कुछ अलामत

सख्ती जो दिखाती था मुक़द्दर (नशीब)
छाती पे धरा कुचोंसे (स्तन) पत्थर

अशांत एका पुरुषाशीं त्याचें मीलन होऊन त्याला गर्भ राहिला. मूल झाल्यानंतर त्यानें दुसऱ्या एका जलाशयांत आंघोळ केली तों त्याला पुन्हा पुरुषत्व प्राप्त झालें. तो मनुष्य, मूल, हौद हीं सर्व नाहींशीं झालेलीं.

मर्दीने जो फिर वजूद पाया
पिस्तानोंको (स्तन) बेनमूद (नाहींसे झाले) पाया
तरकशपे निगाह की तो था तीर
कब्ज़े में फिर आयी खोके समशीर

त्यानें आपल्या भात्याकडे (शरीराच्या गुप्तभागाकडे) दृष्टि फेंकली तों त्याला तेथें बाण (पुरुषत्वाचें लक्षण) आढळला. हरवलेली समशेर सांपडल्यासारखें त्याला वाटलें.

पुनर्मीलन

पुरुषत्व प्राप्त झालें तरी ताजुल्मुल्काचें रूप राक्षसासारखें राहिलें होतें. आणखी एका हौदांत त्यानें आंघोळ केल्यावर त्याला आपलें नेहमींचें रूप मिळालें. या आनंदांत तो चालला असतां एके ठिकाणीं त्याला कोणी स्त्री स्फुंदून स्फुंदून रडत असल्याचें ऐकूं आलें. जवळ जाऊन पाहतो तो एक सुंदर परी रडत बसलेली. ताजुल्मुल्काला पाहतांच ती म्हणाली, ' अरे मानवा, तूं येथून लवकर पळ काढ बरें. मी परींच्या राजाची, मुजफ्फरची मुलगी रूह अफ़ज़ा. मला राक्षसानें पळवून आणिली आहे. त्यानें तुला पाहिलें तर तो तुझी चटणी करून टाकील. ' हें त्यांचें बोलणें चाललें आहे तोंच तो आक्राळविक्राळ राक्षस तेथें पातला. त्या दोघांचें घोर युद्ध झालें. पण ताजुल्मुल्कापाशीं जादूची काठी होती. याशिवाय अदृश्य होण्याची कला त्याला साधली होती. त्यामुळें राक्षसाचें त्याच्या समोर कांहीं चाललें नाहीं. रूह अफ़ज़ाची राजपुत्रानें सुटका केली आणि तिला बापाकडे नेऊन पोहोंचविली. आपली मुलगी परत मिळाल्याचा मुजफ्फरला आणि रूह अफ़ज़ाच्या आईला, हुस्नआराला आनंद झाला. गोष्टीगोष्टींत रूह अफ़ज़ा ही बकावलीची चुलतबहीण असल्याचें ताजुल्मुल्काला समजलें आणि तो बकावलीकरितां झुरत आहे हें रूह अफ़ज़ाच्या लक्षांत आलें,

वां ख़िर्मने ऐश पर पडी बर्क़
यां फुसूं में मैं हुवा ग़र्क़
वां फांस चुभी है उसको ग़मकी
यां सांस नहीं है एक दम की

—तेथें बकावलीच्या सुखाच्या राशीवर वीज कोसळली आहे, इकडे मी जादूच्या समुद्रांत बुडून गेलों आहें. तेथें तिला दुःखाचा फांस लागला आहे, इकडे मला श्वासोच्छ्वासाची शक्ति नाहीं.

रूह अफ़ज़ानें बकावलीला आणि तिच्या आईला बोलावून घेतलें. जमीला भेटून परत गेली; आणि कांहीं दिवसांकरितां बकावलीला रूह अफ़ज़ाकडे ठेवून गेली. तेथें ताजुल्मुल्क आणि बकावलीचें मीलन झालें.

ताले से (नशिबाकडून) किसे थी ऐसी उम्मीद
निकला है किधर से आज .खुर्शीद (सूर्य)
क्यों मूंह पे शफ़क़ (लाली) .खुशीसे फूली
क्या शामे विसाल (मीलनसंध्या) राह (रस्ता) भूली
एक जान दो तन भी सुरोवाला
सोहबत का मज़ा हुवा दुबाला (दुप्पट)

पुढें रूह अफ़ज़ाच्या आईनें बकावलीच्या आईची संमति घेऊन ताजुल्मुल्क आणि बकावलीचें लग्न घडवून आणलें. वधूवरांचें मोठें मजेदार वर्णन दयाशंकरनें केलें आहे. पडदा बाजूला सारून राजपुत्रानें तिला आलिंगिलें तेव्हां सुंदर मदिरा-पात्रावर सुरई झुकल्याचा भास झाला. दर्शनाचा पेला कांठोकांठ भरला. धुंद डोळे पाहून मदिरेलाहि हेवा वाटला.

तूमारे हिजाब को किया तय
सागर पे झुका वो शिशमें मय
मस्त आंखें थी रश्के जामे सरशार
लबरेज़ हुयी शरावे दीदार

लग्नानंतर ताजुल्मुल्क आपल्या नववधूसह आपल्या राजवाड्याला परतला आणि दिल्बर, महमूदा आणि बकावलीबरोबर सुखानें संसार करूं लागला.

अशा रीतीनें या जोडप्याचा सुखाचा संसार चालू असतां एक नवीनच विघ्न ओढवलें. बकावली ही परी होती आणि पऱ्यांचें काम म्हणजे इंद्राच्या सभेंत नृत्यगायन करणें हें होय. असेंच एकदा इंद्रसभेंत नृत्यगायन चाललें असतां बरेच दिवसांत बकावली सभेंत आली नसल्याचें इंद्राला आढळलें. त्यानें चौकशी केली. तों पऱ्या कांहीं सांगेनात. त्या लाजून गप्प बसल्या.

पूछा परियोंसे कुछ ख़बर है
शहाज़ादी बकावली किधर है
मूंह फेरके एक मुस्कुराई
आंख एकने एक को दिखाई

चितवन को मिलाके रह गयी एक
होंटोंको हिलाके रह गयी एक
बोला वो के चुप हो क्यौं सबब क्या
बोलीं वो के कहिये बे अदब क्या
नाता परियोंसे उसने तोडा
रिश्ता एक आदमी से जोडा

--हें ऐकून इंद्र रागावला आणि आतांच्या आतां बकावलीला हजर करा म्हणून त्यानें फर्माविलें. त्याप्रमाणें पऱ्या शोधीत शोधीत बकावलीच्या महालांत पोहोंचल्या. पाहतात तों बकावली आणि ताजुल्मुल्क एका शय्येवर झोपले आहेत. ती परी म्हणजे छायेला बिलगलेल्या चांदण्यासारखी भासली. बकावलीला पऱ्यांनीं हळूच जागी केली आणि तिला इंद्राची आज्ञा सुनावली. बकावली करते काय, ताजुल्मुल्काला जागे न करतां हळूच पऱ्यांच्याबरोबर निघाली. इंद्रानें तिच्याकडे पाहून म्हटलें, ' हिला माणसाचा वास येत आहे. हिला आगींत घालून शुद्ध करून घेऊन या. आगींतून ती बाहेर आली तों दिव्याच्या ज्योतीसारखी ती तळपत होती. तिनें इंद्रासमोर नाचगाणें केलें. पहाटेची वेळ झाली. तों इंद्रानें तिला परत जाण्याची आज्ञा केली. मात्र तिला रोज रात्रीं सभेंत हजर राहण्याचा त्यानें हुकूम केला. बकावली परत आली तों ताजुल्मुल्क गाढ झोपेंत होता. त्याला बकावलीचें येणें-जाणें कळलें नाहीं. पण दुसऱ्या रात्रीं तो मध्येंच जागा झाला. पाहतो तों काय, कीं बकावली जवळ नाहीं. मध्येंच थोडा वेळ त्याला झोपेची गुंगी आली तों काय चमत्कार, बकावली जवळ होती. आजची रात्र जागून ती काय करते हें पाहावें म्हणून त्यानें रात्रीं झोपेचें सोंग घेतलें आणि बिछान्यावर तो पडून राहिला.

रात्रीं पऱ्या बकावलीला घेऊन जाण्याकरितां अंतराळांतून सिंहासन घेऊन आल्या. ताजुल्मुल्कानें बकावलीला नकळत सिंहासनाचा पाय धरला आणि तिच्याबरोबर तो स्वर्गलोकांत गेला. तेथें झालेला सर्व प्रकार त्यानें पाहिला. बकावलीचा नाच म्हणजे

वो नाचने क्या खडी हुडी थी
खुद रागिणी आ खडी हुयी थी

तिच्या संगतीला असलेला पखवाजी थकलेला पाहून ताजुल्मुल्कनें पखवाज हळूच आपल्याकडे घेतला; आणि बकावलीच्या नृत्याची अशी संगत केली कीं, सर्वांच्या तोंडून वाहवा निघूं लागली.

था सम पे ये उस परी का नक़्शा
सब आंख मिलाके कहते थे आह

इंद्रानें या पखवाज्याला न ओळखतां नव लक्षाचा हार बक्षीस दिला. ताजुल्मुल्कानें तो हार घेतला आणि सिंहासनाच्या पायाला लोंबकळत तो बकावलीबरोबर परत आला, आणि बकावली बिछान्यावर येण्याच्या आधीं गुपचुप जाऊन पडून राहिला. सकाळीं उठल्यावर आपल्याला एक स्वप्न पडलें असें सांगून त्यानें रात्रीं घडलेली हकीकत बकावलीला कळविली. बकावलीला कळून चुकलें कीं, राजपुत्र काल स्वर्गांत आपल्याबरोबर आला होता. ती म्हणाली, 'माझें कांहींहि होवो पण तुझ्या केसालाहि धक्का लागतां कामा नये.' 'मी आज तुझ्याबरोबर स्वर्गांत येईन' असें ताजुल्मुल्क म्हणाला. बकावलीनें पुष्कळ विनवण्या केल्या, पण त्यानें ऐकलें नाहीं. शेवटीं निरुपाय होऊन ती त्याला पखवाजी बनवून आपल्याबरोबर घेऊन गेली.

इंद्राचा शाप

त्या रात्रीं बकावलीचें गाणें खूपच रंगलें. इंद्र तें गाणें ऐकून खूश झाला आणि काय वर मागावयाचा तो माग म्हणून बकावलीला म्हणाला. बकावलीला आयतीच संधि चालून आली. तिनें विनंती केली कीं, हा पखवाजी मला देण्यांत यावा. इंद्रानें पखवाजीकडे पाहिलें तों एक मनुष्य आपल्या सभेंत आला याचें त्याला आश्चर्य वाटलें आणि मग बकावलीची प्रेमकथा आठवून त्याला क्रोध आला. त्यानें बकावलीची निर्भर्त्सना केली आणि शाप दिला कीं, 'जा, तुझें अर्धें शरीर दगडाचें होईल. असेच कांहीं दिवस गेल्यानंतर तूं मातींत मिळून जाशील. बारा वर्षें तुला ही शिक्षा भोगावी लागेल. त्यानंतर तुला परीचें रूप प्राप्त होऊन हव्या असलेल्या प्रियकराबरोबर जातां येईल.' इंद्रानें शापवाणी उच्चारण्याचा अवकाश, बकावली पृथ्वीवर दूर देशांत जाऊन पडली. तिचें अर्धें शरीर दगडाचें झालें.

इकडे ताजुल्मुल्क याला सभेच्या बाहेर फेकून देण्यांत आलें. रात्रभर तो अपार दुःख करीत होता. सकाळीं तो एका सरोवराच्या कांठावर बसला असतां तिकडून कित्येक पऱ्या आंघोळीकरितां म्हणून आल्या. त्यांनीं ताजुल्मुल्कला ओळखलें. 'अरे हा तर बकावलीचा प्रियकर, कालचा पखवाजी,' असें त्या म्हणाल्या. 'तर मग माझी बकावली कुठें आहे ? सांगा हो' म्हणून त्यानें त्यांची काकुळती केली. पण त्यांनीं सांगितलें नाहीं.

इंदर के ग़ज़बसे होके पत्थर
है बुत सी वो एक मठ के अंदर
पूछा के कहां, कहा बहोत दूर
बोला वो फिर, कहा के मजबूर (सांगू शकत नाहीं)

असें म्हणून पऱ्यांनीं आपलीं वस्त्रें कांठावर ठेवलीं आणि त्या जलक्रीडेसाठीं सरोवरांत शिरल्या. त्यांना बोलावयास लावावें म्हणून राजपुत्रानें एक युक्ति केली. त्या जलक्रीडेंत निमग्न असतां ताजुल्मुल्कानें त्यांचीं वस्त्रें लपवून ठेविलीं. जलक्रीडा आटोपून पऱ्या बाहेर येतात तों त्यांचीं वस्त्रें नाहींशीं झालेलीं.

झुकझुक के बदन चुराती आयीं
रुकरुक के क़दम बढाती आयीं
दिखलाई किसीने चश्मे जादू (दृष्टिक्षेप)
चमकाई किसीने तेग़े अबरू (भुवयांची कट्यार)
झुंझलाके कहा के लावो मानो
हम को भी बकावली न जानो

शेवटीं त्यांनीं ताजुल्मुल्काला बकावलीकडे पोहोंचविण्याचें कबूल केलें आणि मग त्यांना आपलीं वस्त्रें परत मिळालीं. वचन दिल्याप्रमाणें पऱ्यांनीं राजपुत्राला सरानद्वीप बेटांत, बकावली ज्या मठांत होती त्याच्याजवळ नेऊन सोडलें. बकावलीला पाहतांच ताजुल्मुल्काला भडभडून आलें. बकावलीचें शरीर कमरेपासून खालीं दगडाचें झालें होतें. बकावलीनें त्याला आलिंगन दिलें आणि म्हणाली कीं, ' प्रिया, माझी तर अशी अवस्था झाली आहे. तुझी सोडवणूक कशी झाली ? ' ' दंवबिंदु हळूच जमिनीवर उतरावा तसा मी खालीं पडलों आणि पऱ्यांच्या मदतीनें मी येथें आलों. परमेश्वर आपल्याला संकटांतून सोडवो.' असें तो म्हणाला.

चूमे जो क़दम उस आदमीने
सीनेसे लगालिया परीने
नरमीसे कहा बख़ैर गुज़री
किसी सख़्तीसे तुम बग़ैर गुज़री
हम पर तो पडे वहां पे पत्थर
तुम क्योंकर बचे कहा मुक़द्दर (नशीब)
गिर पडके ज़मींपे मिस्ले शबनम (दंवबिंदूप्रमाणें)
परियोंकी मेहरसे उडे हम
जज़्बा (ओढ) **तुम पास खींच लाया**
सख़्ती अब दूर हो .ख़ुदाया

बकावलीनें सांगितलें कीं, मठाचा दरवाजा सकाळीं आपोआप बंद होतो. तो संध्याकाळींच उघडतो, तर तूं रोज रात्रीं येत जा. खाण्यापिण्याची व्यवस्था करण्यासाठीं तिनें आपल्या अंगावरचे दागिने काढून दिले. बकावलीला सोडून ताजुल्मुल्क मठाबाहेर आला तोंच दरवाजा बंद झाला. ताजुल्मुल्कानें शहरांत येऊन

दागिने विकले आणि घरदार, घोडागाडी, नोकरमाणसें ठेवलीं. रोज संध्याकाळीं तो बकावलीला भेटण्यास म्हणून मठांत येत असे. एके दिवशीं सकाळीं तो नगरांतील राजमहालावरून येत असतां तेथील राजाची मुलगी चित्रावती हिचें लक्ष त्याच्याकडे गेलें. त्याचें अप्रतिम रूप पाहून ती त्याच्यावर मोहित झाली.

देखा तो जवान था ये तस्वीर
सूरत पे फ़िदा हुयी वो बेपीर
यां परदये दर (दाराचा पडदा) नज़रसे गुज़रा
वां तीरे नज़र जिगर से गुज़रा

तिनें आपला आशय त्याला कळविला. पण त्यानें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. एके दिवशीं जवळचे पैसे संपले म्हणून त्यानें आपल्यापाशीं बाळगून ठेवलेला मणी काढला आणि विकायला बाजारांत घेऊन गेला. तो हा चोरीचा माल आहे असा त्याच्यावर आळ येऊन त्याला तुरुंगांत घालण्यांत आलें. चित्रावतीशीं लग्न करण्याचें वचन दिल्यावर त्याच दिवशीं त्याची मुक्तता झाली. चित्रावतीशीं लग्न लागलें त्याच दिवशीं रात्रीं तो मठांत बकावलीला भेटण्यास आला आणि बंधमुक्त होण्याकरितां लग्न करावें लागलें हें तिला सांगितलें. इकडे चित्रावतीला जाग आली. पाहते तों पति जवळ नाहीं. तिला संशय आला. दुसऱ्या दिवशीं नवऱ्याच्या पाळतीवर तिनें माणसें ठेविलीं. खरा प्रकार लक्षांत आल्यावर तिनें क्रोधानें मठ जमीनदोस्त केला आणि ती जमीन एका शेतकऱ्याला देऊन टाकली. बकावली नाहींशी झाली. ती भूमिगत झाली, पण ईश्वराची करणी अगम्य आहे. राजपुत्र क्लांत आणि शोकमग्न होऊन मठाच्या जागेपाशीं आला तों त्याला आकाशवाणी ऐकूं आली. 'वृथा शोक करूं नको. कांहीं दिवस धीर धर, पुन्हा आपलें मीलन होईल.' मोठ्या कष्टानें आपलें दुःख गिळून राजपुत्र त्या शहरांत राहूं लागला.

पुनर्जन्म आणि मीलन

इकडे नऊ महिन्यांनीं बकावली शेतकऱ्याच्या घरांत जन्माला आली. तिच्या आई-बापांनीं तिचें मोठें लाडानें पालनपोषण केलें. तिचें सौंदर्य अप्रतिम होतें. ती वयांत आल्यावर तिच्या रूपाची कीर्ति चहूंकडे पसरली. ताजुल्मुल्कानें तिला पाहिली आणि अपार धन-दौलत तिच्याकरितां म्हणून शेतकऱ्याला देऊं केली. बकावली अजून लहान होती. फळ अजून कचें आहे. स्त्री तारुण्यांत आली तर कामाची.

समझा वो के मेवा है अभी खाम
औरत हो जवान तो निकले कुछ काम

पुढें ती सुरूच्या झाडासारखी उंच आणि सडपातळ झाली.

चलती तो ज़मीन में सर्व (सुरु) गडते
बातें करती तो फूल झडते

मोठी झाल्यावर बकावलीनें बापाला आपण परी असल्याचें सांगून सगळी हकीकत कळविली व त्याला एक गुप्त खजिना दाखविला. त्याचा तिनें निरोप घेतला. इतक्यांत एक परी अंतराळांतून सिंहासन घेऊन आली. त्यावर बसून ती चित्रावतीच्या महालांत आली. तिनें ताजुल्मुल्कला उठविलें तों चित्रावती पण जागी झाली.

बोली वो बकावली सयानी (शाहणी)
है सौत (सवत) मेरी यही वो रानी
बोला वो के लौंडी (दासी) है तुम्हारी
ये कहके उसे कहा के प्यारी
चोटी है मेरी तो हाथ उनके (बकावलीचे)
चल आ के चला मैं साथ उनके

चित्रावती करते काय ? ' मी तुझ्याबरोबर येतें. मीं तुझीच आहें. मग तूं दुसऱ्या कुणाचा का असेनास. ' असें ती म्हणाली.

रानी ने कहा के गो ये है ग़ैर
मैं तेरी हूं तू किसीका हो ख़ैर
ये बात बकावली को भायी (पसंत पडली)
शहज़ादे के साथ उसे भी लायी

तख्तावर बसून ती निघाली तों ताजुल्मुल्काच्या गुलशन निगारीन राजवाड्यांत उतरली. त्यांना पाहून दिल्बर आणि महमूदा यांना अत्यानंद झाला. याच सुमारास रूह अफ़ज़ा परी आणि प्रधानपुत्र बहरामचेंहि लग्न लागलें.

आतां ताजुल्मुल्क आणि बकावलीचा वनवास संपला. अनेक आपत्तींनंतर त्यांचें मीलन झालें.

जिस तरह उन्हे बहम मिलाया
बिछडे हुये सब मिलें खुदाया

परमेश्वरा, ताटातूट झालेल्यांचें असेंच मीलन होवो असें म्हणून दयाशंकरनें आपली मस्नवी संपविली आहे.

आधींच गुलबकावलीची चटकदार कथा. त्यांत दयाशंकरची अप्रतिम वर्णनशैली. त्यामुळें हें काव्य प्रसिद्ध होऊन आज एकशें सोळा वर्षें झालीं, तरी या मस्नवीची लोकप्रियता कणभरहि कमी झालेली नाहीं. यामुळें दयाशंकर नसीम हा उर्दू काव्यक्षेत्रांत अमर झाला आहे.

• • •

: १९ :

जहरे इश्क़ : एक रसीलें उर्दू खंडकाव्य

मस्नवी म्हणजे दीर्घकाव्य. मग तें कोणत्याहि विषयावर असो. विचारांचें अगर कथानकाचें सातत्य असलें म्हणजे झालें. मस्नवीचें वृत्त अगदीं सुटसुटीत असतें. यामुळें फार्सी उर्दूतील गाजलेलीं महाकाव्यें मस्नवींतून लिहिलीं गेलीं आहेत. फिरदौसीचा शहानामा किंवा मौलाना रूमीचें तत्त्वज्ञानपर महाकाव्य हीं मस्नवीच होत.

उर्दूमध्यें, विशेषतः मध्ययुगीन उर्दूत, मस्नवींचा उपयोग प्रणयकथांचें वर्णन करण्यांत केला गेला आहे. लैला मज्नून, युसूफ़ जुलेखा, शीरीं फ़रहाद, माहयार चंद्रबदन, बेनजीर व बदर मुनीर, गुलबकावली इत्यादि मस्नवी उर्दूत प्रख्यात आहेत. धार्मिक विषयहि मस्नवींतून हाताळले गेले. अगदीं अलीकडे महमद हुसेन आजाद, शिब्ली, इक्बाल या कवींनीं सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि तत्त्वज्ञानपर विषयांकडे मस्नवींचा उपयोग केला आहे. उर्दू काव्य-प्रांतांत मस्नवींची संख्या पांच सहाशें-पर्यंत सहज जाईल.

लखनौच्या नबाबांच्या राजवटींत म्हणजे इ. स. १८५६ पर्यंत प्रणयावर आधारलेल्या अनेक मस्नवी लिहिल्या गेल्या. त्यांत मिर्ज़ा शौक़ लखनवीची मस्नवी ज़हरे इश्क़ 'प्रेमाचें विष' ही फार गाजली. ही कथा अश्लील म्हणून तत्कालीन सनातनी समाजानें बरीच ओरड केली; पण या मस्नवींतील वर्णनें, चटकदार भाषा आणि मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्म निरीक्षण यामुळें ही मस्नवी चांगलीच लोकप्रिय झाली.

ज़हरे इश्क़चा कर्ता मिर्ज़ा शौक़ हा लखनौचा राहणारा. याचें घराणें पिढीजाद हकीमाचें असून राजदरबारांत मान्यता पावलेलें होतें. मिर्ज़ा शौक़चें नांव मिर्ज़ा तसद्दुक़ हुसेन होतें. त्याचा चुलता हकीमुल्मुल्क मिर्ज़ा अलीखान हा बादशाही हकीम होता. त्याचा मुलगा हकीम मसीउद्दौला बहादुर हा पण लखनौच्या दरबारांत प्रसिद्ध अमीर म्हणून गणला जात असे. लखनौचा शेवटचा नबाब वाजिद अली-शहा याच्या दरबारांत मिर्ज़ा शौक़ला पांचशें रुपये महिन्याची नेमणूक होती.

मिर्ज़ा शौक़ (हे तसद्दुक हुसेनचें कवितेंतील नांव) नें तीन दीर्घकाव्यें म्हणजे मस्नवी लिहिल्या आहेत. त्या म्हणजे बहारे इश्क़, फ़रेबे इश्क़ आणि ज़हरे

इश्क़ या होत. ज़हरे इश्क़चें कथानक साधें आहे. नायकाचें मन शेजारीं राहणाऱ्या एका व्यापाऱ्याच्या मुलीवर बसतें. त्यांच्या चोरून गांठीभेटी होतात. या प्रेमाची कुणकुण मुलीच्या आईबापांना लागल्यावर तिला लखनौच्या बाहेर बनारसला पाठविण्याचें ठरवितात. हें ऐकून नायिका आपल्या प्रियकराला भेटण्यास येते. सगळी रात्र तीं एकमेकांच्या सहवासांत घालवितात आणि एकमेकांना धीराच्या गोष्टी सांगतात. सकाळीं घरीं परतल्यावर नायिका आत्महत्या करते. नायक पण विष प्राशन करतो, पण त्याचा जीव बचावतो.

हें या काव्याचें कथानक आहे. सनातन्यांनीं अश्लील अश्लील म्हणून केलेल्या कांगाव्यामुळें या काव्याला अधिक प्रसिद्धि मिळाली. त्या काव्याचें संक्षिप्त वर्णन पाहा.

प्रेमासंबंधीं शौक़ म्हणतो

इश्क़से कौन है बशर ख़ाली
कर दिये जिसने घरके घर ख़ाली

ज्या प्रेमानें घरेंच्या घरें बसविलीं, त्यानें प्रत्येक माणसाला झपाटलें आहे.

पडते हैं इसमें जानके लाले
डालता है जिगर में ये छाले

प्रेमांत माणसावर प्रहर होतो, त्याच्या हृदयावर खोल जखमा होतात.

उससे उम्मीद रखना है बेजा
भाई मज्नूंसे क्या सुलूक किया

या प्रेमापासून आशा बाळगण्यांत काय अर्थ आहे ? त्यानें मज्नूनची काय दशा करून टाकली !

उसने जिससे जरा तपाक किया
सबसे पहले उसे हलाक किया

प्रेमानें ज्यांची गांठ घेतली, त्याचा नाशच केला,

आतिशे हिज्रसे जलाता है
आग पानीमें ये लगाता है

विरहाच्या अग्नींत प्रेम तरुणांना होरपळून काढतें. पाण्यामध्यें वणवा या प्रेमामुळें पेटतो.

बसमें डाले न किब्रिया इसके
रहम दिलमें जरा नहीं इसके

परमेश्वर करो आणि कोणी प्रेमांत न पडो, प्रेमाला दयामाया मुळींच नाहीं.

प्रथम भेट

यानंतर कथानकाला सुरुवात होते. नायकाचें लक्ष नायिकेवर गेलें तो प्रसंग. नायिकेचें वर्णन पाहा.

सानी रखती न थी वो सूरतमें
ग़ैरते हूर थी हक़ीक़तमें

तिच्यासारखें दुसरें कोणी सुंदर नव्हतें. अप्सरांनासुद्धां तिचा हेवा वाटला असता.

चश्मे बद दूर वो हसीन आंखें
रश्के चश्मे ग़ज़ालचीन आंखें

तिचे डोळे हरिणांना हेवा वाटावा असे होते. काय ते तिचे सुंदर नेत्र ! कुणाची दृष्ट त्यांना न लागो.

नायक आपल्या घरच्या गच्चीवर गेला तेव्हां त्यानें तिला पाहिली.

हुयी मेरी जो उसकी चार निगाह
मुंहसे बेसाख़्ता निकल गयी आह

तिची माझी दृष्टादृष्ट झाली आणि माझ्या तोंडून आह असा उद्‌गार आपोआप बाहेर पडला.

हाल दिलका कहा नहीं जाता
खूब संभला नहीं ग़श आजाता

माझी मनःस्थिति वर्णन करणें अशक्य आहे. मीं स्वतःला सावरून घेतलें नसतें तर मला घेरी आली असती.

तीर उल्फ़तका था लगा कारी
अश्क बेसाख़्ता हुये जारी

प्रेमाचा बाण माझा मर्मभेद करून गेला, माझ्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले.

सामने खडी थी वो माहमुनीर
चुप खडा था मैं सूरतें तस्वीर

ती चंद्रिका माझ्या समोर उभी होती आणि मी तिच्यासमोर चित्रासारखा स्तब्ध उभा होतों.

देखता उसको बार बार था मैं
महवे हुस्ने ज़माले यार था मैं

मी तिच्याकडे वारंवार पाहात होतों आणि तिच्या सौंदर्याच्या निरीक्षणांत मग्न होतों.

इतक्यांत तिच्या दासीनें तिला खालीं बोलावून नेलें. त्या दिवसापासून मला तिचें वेड लागलें. ती पाहायला मिळावी म्हणून मी दिवसांतून कित्येक वेळां गच्चीवर जाई, पण तिचें दर्शन होईना. विरहावस्थेमुळें माझी प्रकृति बिघडली. चेहऱ्यावरचा तजेला नाहींसा झाला. लोकांना मी ओळखूं येईनासा झालों. माझ्या आईबापांना माझी फार काळजी वाटूं लागली.

पहिलें प्रेमपत्र

*तिकडे त्या मुलीचीं (तिचें नांव माहजबीन म्हणजे चंद्रासारखा जिचा भाल-*प्रदेश आहे.) पण स्थिति अशीच झाली. तिची शुद्धबुद्ध हरली. विरहाच्या आगींत ती पण होरपळूं लागली. शेवटीं तिनें एक पत्र लिहिलें त्यांत म्हटलें होतें,

हो ये मालूम तुमको बाद सलाम
ग़मे .फ़ुरक़तसे दिल है बे आराम

नमस्कारानंतर आपल्याला हें विदित व्हावें कीं विरहव्यथेनें माझें मन कसें बेचैन झालें आहे.

अपने कोठे पे तू नहीं आता
दिल हमारा बहोत है घबराता

तूं गचीवर येत नाहींस. त्यामुळें मन मोठें अस्वस्थ होतें.

शक्ल दिखला दे किब्रियाके लिये
बात पर आ जरा .खुदाके लिये

तूं आपलें दर्शन दे. परमेश्वराकरितां तरी गच्चीवर ये !

इस मोहब्बत पे हो .खुदा की मार
जिसने युं कर दिया मुझे लाचार

जळो हें प्रेम ! यानें मला अगदीं निर्जीव करून सोडलें आहे !

पहिली रात्र

असाच कांहीं दिवस पत्रव्यवहार झाल्यावर माहजबीन नायकाकडे आली. ती रात्र तिनें त्याच्या संगतींत घालविली.

रातभर मेरे घरमें रहके गयी
सुबहके वक़्त फिर ये कहके गयी

तिनें रात्र माझ्या संगतींत घालविली. सकाळीं जातांना ती म्हणाली,

बात इस दमकी याद रखियेगा
एक दिन इसका मज़ा भी चखियेगा

या घटकेची आठवण ठेवा. या आठवणी एक दिवस तुम्हांला गोड वाटतील.

माहजबीन दर गुरुवारीं पीराला जात असे. तेथून ती माझ्याकडे येई. अशा रीतीनें आमचे दिवस मजेंत चालले होते. लोकांना मात्र आमचा हेवा वाटूं लागला.

ऐश होने लगे मेरे उनके
गै़र जलने लगे ये सुन सुनके

असें चालू असतां एकाएकीं माहजबीनचें येणें बंद झालें. ती दोन महिने-पर्यंत आली नाहीं. इकडे नायकाची व्याकुळ मनःस्थिति झाली. तिच्या न येण्याला काय कारण घडलें असेल, त्याला समजेना. त्यानें ते विरहाचे दिवस अत्यंत तळमळीनें काढले.

निरोप

अखेर ती दोन महिन्यांनीं आली. तिच्या डोळ्यांत अश्रूंच्या धारा लागल्या होत्या. दर्ग्याच्या यात्रेचें निमित्त करून ती माझ्याकडे आली होती. आपल्या प्रेमाची कुणकुण आईवडिलांना लागली असून ते आपल्याला बनारसला पाठविणार आहेत. आज मी शेवटची भेटण्यास आलें. मी कांहीं जिवंत राहणार नाहीं असें तिनें सांगितलें. तिनें काय म्हटलें तें खालील ओळींत पाहा.

हम भी गर जान दे दें खाके सम्
तुम न रोना हमारे सरकी क़सम

हें बघ, मी विष खाऊन आत्महत्या केली तर तूं वाईट वाटून घेऊं नकोस बरें का. माझ्या गळ्याची आण आहे तुला.

दिलको हमजोलियोंमें बहलाना
या मेरी क़बर पर चले आना

मनाला आपल्या सोबत्यांच्या संगतींत रमीव नाहींतर माझ्या कबरीवर ये.

रोके रहना बहोत तबीयतको
याद रखना मेरी वसीयतको

आवर आपल्या भावना आणि माझे एवढे शब्द ध्यानांत ठेव.

ज़ब्त करना अगर मलाल रहे
मेरी रुसवाईका ख़ियाल रहे

दुःख फार वाटलें तरी मनाला आवर. नाहींतर माझा लौकिक होईल हें लक्षांत असूं दे.

मेरे मरनेकी जब ख़बर पाना
यौं न दौडे हुये चले आना

आणि माझ्या मृत्यूची बातमी कळली तर घाईघाईनें तसाच धावत पळत माझ्याकडे येऊं नकोस.

जमा हो लें सब अकुरबा जिस दम
रखना उस वक़्त तुम वहांपे क़दम

आमचे सगळे आप्तइष्ट गोळा होऊं देत. मगच तूं ये.

कहे देती हूं जी न खोना तुम
साथ ताबूतके न रोना तुम

मी तुला सांगून ठेवतें, आपली शुद्ध हरूं देऊं नकोस. माझ्या प्रेतयात्रेबरोबर अश्रु गाळीत येऊं नकोस.

हो गये तुम अगरचे सौदाई
दूर पोहोंचेगी मेरी रुसवाई

अरे बाबा, तूं जर माझ्या शोकांत वेडा झालास तर दूर दूरपर्यंत माझ्या प्रेमाचें रहस्य बाहेर पडून माझा दुर्लौकिक होईल.

लाख तुम कुछ कहो न मानेंगे
लोग आशिक हमारा जानेंगे

मग तूं कितीहि नाकबूल केलेंस तरी लोकांना तें पटणार नाहीं. तूं माझा प्रियकर आहेस हें ते निश्चित समजतील.

तानाज़न् होंगे सब ग़रीब व अमीर
क़बर पर बैठना न होके फ़क़ीर

गरीब श्रीमंत सगळे टोमणे देतील. माझ्या कबरीवर फकीर होऊन बसूं नकोस.

सामना हो हज़ार आफ़तका
पास रखना हमारी इज़्ज़तका

हजार संकटें येवोत, पण तूं माझ्या लौकिकाची चाड बाळग.

मेरी मिन्नत पे ध्यान रखियेगा
बंद अपनी ज़बान रखियेगा

माझी विनंती लक्षांत ठेव. आपलें तोंड बंद ठेव.

तज़किरा कुछ न कीजियेगा मेरा
नाम मूंहसे न लीजियेगा मेरा

माझा मुळींच उल्लेख करूं नकोस. माझें नांवहि जिभेवर आणूं नकोस, सांगून ठेवतें.

रंग रुख़का बदल न जाये कहीं
मूहसे नाला निकल न जाये कहीं

पण तुझ्या चेहऱ्याचा रंग बदलणार तर नाहीं ना ? तुझ्या मुखांतून आयत्या वेळीं एखादा निश्वास तर बाहेर पडणार नाहीं ना ?

साथ चलना न सरके बाल खुले
ता किसी शख़्स पर न हाल खुले

उघडाबोडका केस पिंजारून माझ्या प्रेतयात्रेबरोबर चालूं नकोस. नाहीं तर माझें गुपित बाहेर पडेल.

होते आफ़तके हैं परकाले
ताड जाते हैं ताडनेवाले

तुला माहीत नाहीं, लोक फार भयंकर असतात. हेरणारे रहस्यें अचूक हेरतात.

हो बयान ग़र किसी जगह मेरा हाल
तुम न करना कुछ उस तरफ़को ख़ियाल

माझा उल्लेख एखाद्या ठिकाणीं झाला तरी तूं तिकडे लक्ष देऊं नकोस.

आके रो लेना मेरी क़ब्र के पास
ता निकल जाये तेरे दिल की भडास

माझ्या कबरीपाशीं येऊन तूं आपल्या अश्रूंना वाट करून दे म्हणजे तुझ्या हृदयांतील दुःख मोकळें होईल.

आंसू चुपकेसे दो बहा लेना
क़ब्र मेरी गले लगा लेना

तुझे दोन अश्रु हळूच ढाळ. माझ्या कबरीला तूं आलिंगन दे.

अगर आजाये कुछ तबीयत पर
पढना .क़ुरान मेरी तुरबत पर

मनास वाटलें तर माझ्या कबरीवर येऊन कुराणाचें पठन कर.

देखिये किस तरह पडेगी कल
सख़्त होती है मंज़िले अव्वल

बघावें, उद्यां तुझी काय स्थिति होते आहे ती. प्रवासाचा पहिलाच टप्पा मोठा कठीण असतो.

उमर भर कौन किसको रोता है
कौन साहब किसीका होता है

जन्मभर कोण कुणाकरितां रडणार आहे आणि कोण कुणाचा कायमचा सोबती तरी आहे ?

कभी आजायेगा हमारा ध्यान
जानना हम पे हो गयी .कुरबान

माझी आठवण झाली तर हीच होऊं दे कीं, मी तुझ्याकरतां जीव दिला.

दिल पे कुछ आने न दीजियो मलाल
ख़्वाब देखा था कीजियो ये ख़ियाल

माझ्याकरितां मनांत शोक करूं नकोस. आपण एक स्वप्न पाहिलें होतें असेंच समज.

रंजो राहत जहां में तो आम है
कभी शादी है और कभी ग़म है

जगांत सुखदुःखें साहाजिक आहेत. कधीं सुख आहे तर कधीं दुःख आहे.

मर्गका किसको इंतिज़ार नहीं
ज़िंदगीका कुछ एतिबार नहीं

मृत्यूची वाट सर्वच पाहतात. या आयुष्याचा कांहीं भरवसा नाहीं.

फिर मुलाक़ात देखें हो के न हो
आज दिल खोलकर गले मिललो

पुन्हा गांठ पडते कीं नाहीं कुणीं सांगावें ? आज मोकळ्या मनानें मला आलिंगन दे.

हमको .खूब आज देख भालली तुम
दिलकी सब हस्रतें निकाल लो तुम

आज मला डोळे भरून पाहून घे आणि आपले सगळे सगळे मनोरथ पूर्ण करून घे.

आवो अच्छी तरहसे करलो प्यार
के निकल जाये कुछ तो दिलका बुखार

मोकळेपणानें आज माझ्याशीं प्रीत कर. तुझ्या हृदयांतला दाह त्यामुळें थोडा तरी शांत होईल.

हश्र तक फिर ये होगी बात कहां
हम कहां तुम कहां ये रात कहां

आतां कल्पान्तापर्यंत पुन्हा ही गोष्ट घडणार कशी? मी कुठें, तूं कुठें आणि ही रात्र कुठें बरें असेल?

बाहें दोनों गलेमें डाललो आज
जो जो अरमान हो निकाललो आज

म्हणून चल, माझ्या गळ्यांत आपले करपाश घाल. मनांतल्या सर्व इच्छा पुऱ्या करून घे.

किसको कल बैठकर करोगे प्यार
किसकी लोगे बलायें तुम हरबार

उद्यां कुणाला बरें प्यार करशील? आणि कुणावर जीव ओंवाळून टाकशील?

कल गलेसे किसे लगावोगे
यों किसे गोदमें बिठावोगे

उद्या तूं कुणाला आलिंगनें देशील आणि कुणाला आपल्या कुशींत घेशील?

हम तो उठते हैं इस मकांसे कल
अब तो जाते हैं इस जहांसे कल

मी तर उद्या या घरांतून—नव्हे या जगांतून चाललें!

याद इतनी तुम्हें दिलाते जायें
पान कलके लिये लगाते जायें

तुला एवढी आठवण ठेवून जातें. उद्याकारितां मी तुला विडा करून ठेवून मगच जातें.

हो चुका आज जो के था होना
कल बसायेंगे कब्रका कोना

आज जें व्हायचें तें झालें. उद्यां मी थडग्यांत असेन.

अब तुम इतनी दुवा करो मेरी जान
कलकी मुश्किल .ख़ुदा करे आसान

आतां माझ्याकरितां इतकीच प्रार्थना कर कीं परमेश्वर माझें उद्याचें संकट (माझ्या आत्महत्येचें) सुखरूप पार पाडो.

फल उठाया न ज़िंदगानीका
न मिला कुछ मज़ा जवानीका

या जीवनाचें फळ काय असतें तें हातीं आलें नाहीं. यौवनाची मजा कांहीं लुटता आली नाहीं.

दिलमें लेकर तुम्हारी याद चले
बाग़े आलमसे नामुराद चले

पण तें असो. हृदयांत तुझी आठवण घेऊन मी चाललें. या जगाच्या उद्यानांतून मी अतृप्त आकांक्षा घेऊन चाललें आहें.

कहती है बार बार हिम्मत इश्क़
है यही मुफ़्तज़ाये ग़ैरते इश्क़

प्रेमाचा निर्धार मला हेंच वारंवार बजावीत आहे कीं, प्रेम निभावून नेण्याचा हाच एक मार्ग आहे (प्राण देणें).

इश्क़का नाम क्यों डुबो जाये
आज ही जान क्यों न खो जाये

प्रेमाचें नांव बुडवण्यापरीस आजच प्राण कां देऊन टाकूं नये ?

जब तलक चर्ख़ बेमदार रहे
ये फ़साना भी यादगार रहे

जोंपर्यंत कालचक्र फिरत आहे तोंपर्यंत आपली कहाणी लोकांच्या तोंडीं राहो.

बोली घबराके फिर ठहर मेरी जान
कुछ सुना भी के क्या बजा इस आन

ती मध्येंच घाबरून म्हणाली, किती वाजलेत तें ऐकलेंस काय ?

हस्रते दिल निगोडी बाक़ी है
और या रात थोडी बाक़ी है

मनांतील इच्छा मेल्या अजून शिल्लक आहेत, आणि रात्र तर थोडी शिल्लक राहिली आहे !

गोदमें अपनी फिर बिठा लो जान
फिर गले से हमे लगा लो जान

हे माझ्या प्राणा, मला पुन्हा आपल्या कुशींत घे.

डाल दो फिर गलेमें हाथोंको
फिर गिलोरी चबाके मूंहमें दो

माझ्या गळ्याभोंवतीं पुन्हा आपले हात घाल. विडा खाऊन माझ्या तोंडांत पुन्हा तो घाल कसा !

फिर मेरे सरपे रख दो सर अपना
गाल फिर रख दो गाल पर अपना

माझ्या कपाळावर आपलें कपाळ पुन्हा ठेव. माझ्या गालांवर पुन्हा आपले गाल ठेव.

फिर उसी तरह मुंहको मुहसे मलो
फिर वही बातें प्यारकी कर लो

माझ्या ओठांना आपले ओठ लाव आणि पुन्हा प्रेमाच्या गोष्टी कर.

फिर हम उठने लगें बिठा लो तुम
फिर बिगड जायें हम मना लो तुम

मी उठूं लागलें तर मला पुन्हा बसवून घे. मी रुसलें तर फिरून माझी समजूत घाल.

फिर लबोंको चबाके बात करो
फिर जरा मुस्कुराके बात करो

पुन्हा ओठांचीं चुंबनें घेऊन गोष्टी कर. पुन्हा स्मित-हास्य करून गोष्टी कर.

रो न इस तरहसे तू ज़ारोक़ेतार
दुश्मनोंको कहीं चढे न बुखार

असा धाय धाय रडूं नकोस. त्यामुळें तुला ज्वर चढायचा.

अब तू क्यों ठंडी सांसें भरता है
क्यों मेरे दिलके टुकडे करता है

तूं दीर्घ निश्वास कां सोडतोस ? कां माझ्या काळजाचे असे तुकडे तुकडे करतोस ?

मैं अभी तो नहीं गयी हूं मर
क्यों सुजाई है आंखें रो रो कर

मी आतांच मरून का गेलें आहें ? मग कां तूं रडून रडून आपले डोळे इतक्यांत सुजवून घेतले आहेस ?

कर न रो रोके अपना जान ज़बूं
अरे ज़ालिम मैं अभी तो जीती हूं

रडून रडून तूं आपली स्थिति केविलवाणी करून घेऊं नकोस. कारण अरे कठोरा, मी अजून जिवंत आहें रे !

ऐसे क़िस्से हज़ार होते हैं
यों कहां मर्दुवे भी रोते हैं

अरे अशा गोष्टी हजारों घडतात; पण अशानें पुरुष कुठें रडत का बसतात !

तुम तो इतने में हो गये रंजूर
थक गये और अभी है मंज़िल दूर

तूं इतक्यांतच शोकमग्न झालास, थकलास आणि प्रवास तर अजून लांबच आहे.

इसी ग़मने तो मुझको मारा है
सदमा तेरा नहीं गवारा है

या दुःखानें तर माझे प्राण हरण केले आहेत; त्यांत तुझें दुःख मला सहन कसें करवणार ?

जान हमने तो इस तरह खोई
कौन तेरी करेगा दिलजोई

मी तर अशी हें जग सोडून जाणार. आतां तुझें मन कोण रमवील ?

तुझे आके समझायेगा बुझायेगा कौन
इस तरह से गले लगायेगा कौन

कोण तुझी समजूत घालील ? कोण तुझें याप्रमाणें आलिंगन घेईल ?

बोली फिर ज़ानुवों पे मार के हाथ
नहीं मालूम अब है कितनी रात

तिनें पुन्हा आपल्या मांडीवर हात मारून म्हटलें, किती वाजले समजत नाहीं.

जो जो घडियाल वो बजाता है
जी मेरा सनसनाया जाता है

जसजसें घड्याळ वाजतें तसतसे माझे प्राण कासावीस होतात.

आंसू आंखोंमें भर भर आते हैं
दस्तो पा सार थरथराते हैं

डोळ्यांत अश्रु भरभरून येतात आणि माझे हातपाय कांपत आहेत.

दिल को समझाती हूं बहोतेरा
पर सम्भलता नहीं है जी मेरा

मनाला समजावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करतें, पण जमतच नाहीं.

पेश यौं .फुरकते हबीब न हो
किसी दुश्मन को भी नसीब न हो

प्रियजनांची अशी ताटातूट शत्रूच्याहि वांट्याला न येवो.

दूसरा अब ये और मातम है
स्वांग बाकी बहोत हैं शब कम है

त्यांत आणखी दुःख म्हणजे रात्र थोडी सोंगें फार.

खाक तस्कीन जाने ज़ार करें
अब वसीयत करें के प्यार करें

आतां करायचें तरी काय ? मनाची समजूत घालावी, का निरवानिरव करावी, का प्रणयक्रीडेंत रात्र घालवावी ?

प्रियकरानें तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. मी पण जीव देतों असे उद्‌गार त्यानें काढले. त्यावर माहजबीन म्हणाली,

पर मेरे जीते जी तू बहर .खुदा
अपने मरने का ज़िक्र मूह पे न ला

पण मी जिवंत आहें तोंपर्यंत परमेश्वराकरितां तरी आपल्या मरणाचे शब्द तोंडांतून काढूं नकोस.

तू सलामत जहांमें रह मेरी जान
निकलें मां बाप के तेरे अरमान

माझ्या प्राणा, तूं जगांत सुरक्षित राहा. तुझ्या आई-वडिलांची हौस फिटूं दे.

वास्ते मेरे अपना दिल न कुढा
चांद सी बहू घर में बियाह के ला

माझ्याकरितां कुढत बसूं नकोस. एका सुंदर पोरीशीं लग्न करून घरांत घेऊन ये.

है यही लुत्फ़ ज़िंदगानी का
देख सुख अपनी नौजवानी का

जीवनाची हीच मजा आहे. तूं आपल्या तारुण्याचा खूप उपभोग घे.

लुत्फ़ दुनियाके जब उठावोगे
हम को दो दिन में भूल जावोगे

जीवनाची मजा तूं एकदा लुटूं लागलास कीं दोन दिवसांत मला विसरून जाशील.

इतक्यांत पहाट होऊं लागली. हें पाहून माहजबीन अस्वस्थ झाली. तिचे हातपाय कांपूं लागले. तिचा श्वास जोरजोरानें चालूं लागला. ती पायापासून डोक्यापर्यंत घामाघूम झाली व ती म्हणाली.

अब फ़क़त ये है .खूनबहा मेरा
बख़्श दे जो कहा सुना मेरा

आतां फक्त तुझ्याकडे एकच मागणें आहे. मी कांहीं वावगी बोललें सवरलें असल्यास मला क्षमा कर.

कह के ये फिर चिमट गयी एकबार
और किया .खूब भींच भींच के प्यार

असें बोलून तिनें मला पुन्हा आलिंगन दिलें आणि आवेगानें माझीं चुंबनें घेतलीं.

अखेर

अशा प्रकारें माहजबीननें आपल्या प्रियकराशीं अनेक गोष्टी केल्या, प्रणय केला, शेवटीं ' माझ्यासाठीं जीव द्यावयाचा नाहीं ' असें ती त्याला बजावून गेली. सकाळीं घरीं परतल्यानंतर तिनें विष पिऊन आत्महत्या केली. नायकाच्या घराखालून तिची प्रेतयात्रा गेली. नायक तिच्या दफनविधीला हजर होता. घरीं परत आल्यानंतर त्यानें पण विषप्राशन केलें. तीन दिवस तो बेशुद्धावस्थेंत होता. स्वप्नांत माहजबीन आली. ' तूं आत्महत्येचा प्रयत्न करूं नकोस ' असें मीं तुला सांगितलें असूनहि तूं असें कां केलेंस म्हणून तिनें रागावून विचारलें. आतां पुन्हा असें करूं नकोस असें सांगून ती गुप्त झाली. इकडे नायकाचे डोळे उघडले. तो हळूहळू बरा झाला. तो म्हणतो,

हासिल इतना था इस कहानीसे
हम रहे जीते सख़्तजानीसे

सारांश इतकाच कीं आम्ही हाडाचे चिवट म्हणून जगलों हेंच म्हटलें पाहिजे.

इश्क़ में हमने ये कमाई की
दिल दिया ग़मसे आशनाई की

प्रेमांत आमची कमाई हीच, कीं आम्ही आपलें हृदय देऊन शोकाची ओळख करून घेतली.

कल्पित नव्हे, सत्य कथा

येथें कथानक समाप्त होतें. माहजबीननें म्हटलेल्या गोष्टी सर्वच्या सर्व येथें देण्याचा मोह अनावर होतो, पण स्थलाभावीं त्या सगळ्या ओळी देणें अशक्य आहे. मिर्ज़ा शौक़ लखनवीचा मेहुणा अब्बास याचें प्रेम सितारा नांवाच्या मुलीवर होतें. पण ती विवाहित असल्यामुळें त्यांचें मीलन अशक्य होतें. सिताराचा नवरा तिला परत नेण्यास येणार त्याची आदली रात्र अब्बास आणि सितारा यांनीं परस्परांच्या संगतींत घालविली. रात्रीं मिर्ज़ा शौक़ बाहेर अंगणांत आला असतां त्या दोघांचीं बोलणीं त्याच्या कानांवर पडलीं. सिताराच्या शब्दांचा त्याच्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं, त्यानें तिचे शब्द जसेच्या तसे कोळशानें भिंतीवर लिहून काढले. दुसऱ्या दिवशीं सितारा आपल्या खोलींत गतप्राण झालेली आढळली.

मिर्ज़ा शौक़ला वरील घटनेंतून आपलें काव्य लिहिण्याची स्फूर्ति झाली. माहजबीनच्या तोंडचे विचार हे सिताराचेच होत.

या काव्याला उर्दू वाङ्मयांत विलक्षण प्रसिद्धि लाभली. उर्दू काव्यांत फक्त प्रियकरच आपल्या भावना व्यक्त करतो. प्रिया ही अहंकारी, छळणारी आणि चंचल असते असा समज आहे. पण तें खरें नाहीं, हें वरील मस्नवीवरून दिसून येईल. मरण्यापूर्वी स्त्रीनें आपल्या प्रियकरापाशीं व्यक्त केलेलें मनोगत वर्णनांत आल्याचें मराठींत सहसा आढळत नाहीं. उर्दूतील गाजलेल्या या मस्नवीचा या दृष्टीनें करून देण्यांत आलेला हा परिचय मराठी वाचकांना आवडेल अशी आशा आहे.

● ● ●

: २० :

उर्दू विरह आणि त्याचा दर्द

उर्दू गजलांतून आपल्याला वर्णनें आढळतात तीं प्रेयसीसंबंधीं, तिच्या चंचल स्वभावासंबंधीं आणि ती करीत असलेल्या नायकाच्या छळासंबंधीं. पण नायिका आपल्या प्रियकराच्या किंवा स्त्रिया आपल्या पतींच्या विरहांत आपलें मनोगत व्यक्त करतात याचीं वर्णनें आपल्याला गजलांतून आढळत नाहींत. त्यामुळें अशीं विरहगीतें उर्दू काव्यांतून नसावींत असा साधारणपणें मराठी रसिकांचा ग्रह झालेला आढळून येतो. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. स्त्रियांच्या भावनाचीं वर्णनें उर्दू कवींनीं मस्नवींतून म्हणजे दीर्घ काव्यांतून हाताळलीं आहेत. अशा गाजलेल्या मस्नवींपैकीं एक म्हणजे मुन्शी अहमद अली शौक़ क़िदवाई यांची मस्नवी "आलमे ख़ियाल", 'कल्पनांचें विश्व' ही कविता होय. शौक़ क़िदवाईचा जन्म उत्तर प्रदेशांत जजरांव येथें झाला. त्यांनीं रामपूर, भूपाल इत्यादि ठिकाणीं नोकरीनिमित्त वास्तव्य केलें. कांहीं दिवस त्यांनीं 'आज़ाद' नांवाचें नियतकालिक चालविलें. त्यांच्या ग्रंथांत "तरानये शौक़", "हुस्न बहार", "हिंदुस्तान की बरसात" आणि "आलमे ख़ियाल", "लैलो निहार" हीं काव्यें आणि "कासिम व जोहरा" या नाटकाचा समावेश होतो. त्यांच्या "आलमे ख़ियाल" नांवानें मोडणाऱ्या चार कविता सुप्रसिद्ध झाल्या. या चारी कविता मिळून सहाशें ओळी भरतील. उर्दू काव्यकृतीचा एक नमुना म्हणून मराठी वाचकांना त्यांचा परिचय मनोरंजक वाटेल.

बाई कल्पने—

एका स्त्रीचा पति परदेशांत गेला असून त्याच्या विरहानें व्याकुळ होऊन ती आपल्या मनाशीं बोलत आहे. मूळ ओळी आणि त्यांचे अनुवाद पाहा.

आज ओ मेरे ख़ियाल तू कहां कहां गया
दिल भी तेरे साथ था, तू जहां जहां गया ॥ १ ॥

तूने रुख़ जिधर किया, दिलका रुख़ उधर फिरा
तू फिरा जो यास से, दिल भर आया सर फिरा ॥ २ ॥

जबसे वो .जुदा हुये तबसे उनका ध्यान है
उन्से मुझको उन्स है, उनमें मेरी जान है ॥ ३ ॥
जाके फिर मेरी ख़बर, क्यौं न ली सितम किया
मेरी याद मेरी चाह, क्यौं न की सितम किया ॥ ४ ॥
मुझसे क्यौं ख़फ़ा है वो, फिर गयी नज़र तो क्यौं
दिल नहीं इधर तो क्यौं, रुख़ नहीं इधर तो क्यौं ॥ ५ ॥
मेरे रुख़ से दूर है, वो निगाह अब कहां
उनका प्यार अब कहां, उनकी चाह अब कहां ॥ ६ ॥
मैं वही हूं या नहीं, वो वही हैं या नहीं
उनके दिल की हालतें वो रही हैं या नहीं ॥ ७ ॥
सावन और ये घटा मैं कहीं हूं वो कहीं
हुस्न ये उन्हींका और वो देखते नहीं ॥ ८ ॥
साथ वालियों के साथ झूलने को जाऊं क्या
दिल वहां है वो जहां बेदिली से गावूं क्या ॥ ९ ॥
पींग आये जायेंगे और हिलेगा दिल मेरा
मिल के क्या मैं गाऊंगी, क्या मिलेगा दिल मेरा ॥ १० ॥
खुल पडेगी .खुद् ब.खुद्, चाह हर सदाके साथ
मूंह से बाहर आयगी, आह हर सदा के साथ ॥ ११ ॥
करती हैं जिगर का .खून हमसिनें जो साथ हैं
वो लगा रही हैं आग, जिनके लाल हाथ हैं ॥ १२ ॥
और भी लगाई आग सावनीनें फूल कर
पेड पर मेरी नज़र, फिर पडे न भूल कर ॥ १३ ॥
ये शबाब की उमंग, अब किसे दिखावूं मैं
रुख़ का लाल लाल रंग, य अब किसे दिखावूं मैं ॥ १४ ॥
लाल ये कहां रहा, ज़र्द होके रह गया
रंग अब कहां है रंग, गर्द होके रह गया ॥ १५ ॥
जिस्म वो नहीं रहा, इसमें कस नहीं है अब
होंठ वो नहीं रहे उनमें रस नहा है अब ॥ १६ ॥
जोंक बनके रात दिन चूसता है ग़म लहू
ज़र्द हो गया बदन, रह गया है कम लहू ॥ १७ ॥
काजल और मिस्सी का लुत्फ़ जब नहीं वही तो क्या
आईने में खुदहि मैं, दखती रही तो क्या ॥ १८ ॥

आरसी को फेंक दूं, मुंह लगा के क्या करूं
बन संवरके क्या करूं, पान खाके क्या करूं ॥ १९ ॥
ज़ेवर अब पहन चुकी, जीसे अब उतर चुका
जाये भाड में सिंगार, दिल अब इससे फिर चुका ॥ २० ॥
किससे नाज़ अब करूं, मेरे नाज़ उठाये कौन
रूठने को रूठ लूं लेकिन अब मनाये कौन ॥ २१ ॥
किससे अपने दिल का भेद, अब मैं खुलके कह सकूं
उसके साथ बेझपक अब मैं मिलके रह सकूं ॥ २२ ॥
मांगती जो कोइ चीज़, उनसे मुसकुराके मैं
हंसते उसको देके वो, हंसती उसको पाके मैं ॥ २३ ॥
दिल में अब लगी है आग, दिल्लगी वो ले गये
अब हंसी का मूंह कहां, सब हंसी वो ले गये ॥ २४ ॥
या तो मुझसे छीन ले, उनकी याद अय् .खुदा
या तो उनको ला के कर मुझको शाद अय् .खुदा ॥ २५ ॥
या तो कर सिडन मुझे, होश में न आवुं मैं
या तो अपने होश में, उनको देख पावुं मैं ॥ २६ ॥
काम कुछ न कर सका, ओ ख़ियाल जाके तू
मुझसे कुछ न कह सका, उनका हाल आके तू ॥ २७ ॥
तूने मेरे दिल का दर्द उनसे कुछ कहा भी था
उनसे मिलके तुझको याद मेरा ग़म रहा भी था ॥ २८ ॥
क्या मैं तुझसे पूछ उठी, तू पयांबर नहीं
तुझमें गो रसाई है, गुफ़्तगू मगर नहीं ॥ २९ ॥
गुफ्तगू न हो तो ख़ैर, दिलपे तेरा बस तो है
दिलकी दिलको दे ख़बर, हां ये दस्तरस तो है ॥ ३० ॥
फिरके उनके दिलके गिर्द, घेरना .ज़ुरूर था
उनके दिलको मेरी सिम्त, फेरना .ज़ुरूर था ॥ ३१ ॥
उनके दिल में करके राह क्यौं न उसमें की जगह
तू तो था मेरा ख़ियाल, क्यौं न ली मेरी जगह ॥ ३२ ॥
उनके दिल में मेरी याद, शायद अब नहीं रही
छिन गयी मेरी जगह, और मैं यहीं रही ॥ ३३ ॥
शायद और कोई शक्ल .खुब गयी निगाह में
कोई रोक हो गयी, इस तरफ की राह में ॥ ३४ ॥

तोबा, होके बदगुमान मैंने की ख़ता .ज़ुरूर
चाहे वो कहीं रहें, उनमें है वफ़ा .ज़ुरूर ॥ ३५ ॥
काश ओ ख़ियाल तू, अब न आये मेरे पास
काश उनकी याद तू, अब न लाये मेरे पास ॥ ३६ ॥
या मेरी नज़र को ले, और उनके पास जा
मुझसे तू जिगर को ले, और उनके पास जा ॥ ३७ ॥
देख ले नज़र उन्हें, देख लें जिगर को वो
आये मुझपे कुछ तरस, आयें अपने घरको वो ॥ ३८ ॥
घर का नाम ख़ाक लूं बनके ये बिघड चुका
इसपे ओस पड चुकी, मिट चुका उजड चुका ॥ ३९ ॥
छत टपकती है तो ऊंः कौन उसकी ले ख़बर
रो रही हूं मैं इधर, रो रही है वो उधर ॥ ४० ॥
रंग ख़ाक में मिला, ख़ाक रंग पर चढी
रंग उसी क़दर घटा, ख़ाक जिस क़दर बढी ॥ ४१ ॥
मैंहि ख़ाक मे मिली, घर की फ़िक्र ख़ाक हो
उनका ज़िक्र छोडकर, घरका ज़िक्र ख़ाक हो ॥ ४२ ॥
वो पलंग उन्हीका है, उसपे अब रहें तो कौन
.ख़ुद हि आके वो रहें, जाके ये कहे तो कौन ॥ ४३ ॥
आह गया है ख़ाक में, गर्द हो गया पलंग
आयें वो तो मुझ से लें, और यक नया पलंग ॥ ४४ ॥
ज़िक्र क्या पलंग का, ये ज़रासी चीज़ है
मुझको अपनी जान तक, उनसे कब अज़ीज़ है ॥ ४५ ॥
राह उनकी रोक लूं, अब जो उनको पावुं मैं
पुतलियों में दूं जगह, सामने बिठावुं मैं ॥ ४६ ॥
बाल अपने खोलकर, उनमें जाल डाल दूं
जब ज़रा क़दम हिलें, उनपे बाल डाल दूं ॥ ४७ ॥
ऐ ! ये बोलता है कौन, दर्द जिसके दिल में है
गर्म आति है हवा, आग उसके दिल में है ॥ ४८ ॥
कोइ आके पेड पर कह रहा है " पी कहां "
पी कहीं हैं मैं कहीं, क्या कहूं है जी कहां ॥ ४९ ॥
जी रही हुं मैं मगर, जी मेरा है पी के साथ
पास हूं के दूर हूं, हैं वो मेरे जी के साथ ॥ ५० ॥

आई उनकी सिम्त से, और बू भी लाई तू
आज, ओ हवा .ज़ुरूर, उनको छूके आई तू ॥ ५१ ॥
उनसे मिल के आई है, आ तेरी बलायें लूं
तूने .खुश किया मुझे, ले तुझे दुवायें दूं ॥ ५२ ॥
जाके उनके पास फिर. तू जो उनको ला सके
दर्द दिल का जा सके, चैन दिल को आ सके ॥ ५३ ॥
ओ दिल और क्या करूं, तेरे दर्दका इलाज
खत में रखके भेज दूं, तुझको उनके पास आज ॥५४॥
शर्त है कि मेरे पास फिर पलट के आये तू
अपने .खूनकी क़सम देके उनको लाये तू ॥ ५५ ॥
यौं न आयें तो मैं लूं शौक़की कशिश से काम
खिंच के आयें इस तरह, तो न लें उधर का नाम ॥ ५६ ॥

अनुवाद

(१) बाई कल्पने, आज तूं कुठें कुठें फिरत होतीस बरें. तूं जेथें म्हणून गेलीस तेथें तेथें माझें हृदय पण फिरत होतें.

(२) तूं जिकडे रोख धरलास तिकडे हृदयानें पण धरला. दुःखानें तूं आपलें तोंड वळविलेंस तेव्हां हृदय भरून आलें आणि मति गुंग झाली.

(३) माझे पति माझ्यापासून दूर झाले त्या वेळेपासून त्यांचाच ध्यास लागला आहे. त्यांच्याबद्दल मला प्रेम आहे. त्यांच्यांत माझे प्राण गुंतले आहेत.

(४) येथून गेल्यावर त्यांनीं माझी विचारपूस केली नाहीं. माझी आठवण केली नाहीं, माझ्यावर प्रेम केलें नाहीं. हा माझा छळ आहे ग छळ आहे !

(५) ते माझ्यावर कां रुष्ट आहेत बरें ? माझ्यापासून त्यांनीं आपली दृष्टि कां वळविली ? त्यांचें मन माझ्याकडे कां वळत नाहीं ? त्यांची दृष्टि माझ्याकडे कां फिरत नाहीं ?

(६) माझ्यापासून फिरलेली ती दृष्टि कुठें आहे ? त्यांचें प्रेम आणि आसक्ति हीं कुठें आहेत ?

(७) मी तीच आणि ते तेच आहेत ना ? त्यांची हृदयाची स्थिति पूर्ववतच आहे ना ?

(८) श्रावणांतील हे काळे मेघ. माझे पति एकीकडे आणि मी कीकडे. हें माझें सौंदर्य त्यांचेंच आहे, पण तें ते पाहात नाहींत.

(९) माझ्या मैत्रिणींबरोबर झोका खेळायला कुठें जाऊं ते जेथें आहेत तेथें माझें हृदय आहे. विमनस्क अशा माझ्या मनःस्थितींत मी गाणीं काय गाऊं.

(१०) झोके येतील आणि जातील. माझें मन हेलावून जाईल. मैत्रिणींबरोबर मी काय गाणीं म्हणणार ? माझें मन त्यांत कसें लागणार ?

(११) माझ्या प्रत्येक शब्दाबरोबर माझी तळमळ आपण होऊन व्यक्त होईल. माझे निश्वास प्रत्येक शब्दाबरोबर मुखावाटे बाहेर पडतील.

(१२) माझ्या समवयस्क मैत्रिणी माझ्या काळजाचें पाणी करीत आहेत. ज्यांचे हात मेंदीनें लाल झाले आहेत अशा त्या माझी अंतरींची आग भडका-वीत आहेत.

(१३) सावनीचीं फुलें बहरून माझी तळमळ वाढवीत आहेत. चुकूनहि त्या झाडावर माझी दृष्टि न जडो !

(१४) माझ्या तारुण्याचा बहर मी कुणाला दाखवूं ? माझे गुलाबी कपोल मी कुणाला दाखवूं ?

(१५) माझे गाल तरी कुठें गुलाबी राहिले आहेत ! ते पिवळे फिक्कट झाले आहेत. त्यांचा रंग उडून गेला, नुसती धूळ राहिली आहे.

(१६) आतां माझें शरीर पूर्वीसारखें राहिलें नाहीं. त्यांत त्राण राहिलें नाहीं. माझे ओठ पूर्वीसारखे राहिले नाहींत. ते नीरस झाले आहेत.

(१७) हा शोक जळू बनून रात्रंदिवस माझ्या रक्ताचें शोषण करीत आहे. माझें शरीर पांढरें फटक झालें आहे. त्यांत रक्त राहिलें नाहीं.

(१८) माझे पति येथें नाहींत, आतां काजळ आणि दांतवण (मिसी) यांचा उपयोग काय करावयाचा ? आरशांत माझें प्रतिबिंब मी पाहात राहून काय उपयोग ?

(१९) हा आरसा फेकून द्यावासा वाटतो ! त्यांत माझें प्रतिबिंब पाहून मी काय करूं ? मी साजशृंगार करून काय करूं ? विडा रंगवून आतां काय उपयोग आहे ?

(२०) मीं अलंकार घातले पण आतां माझें मन विटलें आहे. जळला तो शृंगार ! आतां त्यापासून माझें मन अगदीं फिरलें आहे.

(२१) आतां मीं कुणापाशीं हट्ट धरावा ? माझें कोड कोण पुरवील ? रुसायला काय, मी खूप रुसून बसेन ! पण माझा रुसवा कोण काढील ?

(२२) माझ्या मनाचीं रहस्यें मी आतां कुणापाशीं बरें उघडीं करूं ? कुणा-बरोबर मी आतां निस्संकोचपणें मिळून मिसळून राहूं ?

(२३) स्मितहास्यानें मी त्यांच्यापाशीं कोणतीहि वस्तु मागितली तर तितक्याच मोकळेपणानें हसत खेळत ते माझें कोड पुरवीत आणि मला संतुष्ट करीत.

(२४) आतां हृदयांत आग पेटली आहे. त्यांनीं माझें समाधान हिरावून नेलें आहे. आतां खेळकरपणा कुठें ! तो सर्व तेच घेऊन गेले आहेत.

(२५) हे परमेश्वरा, एक तर माझी स्मृति तरी हिरावून ने किंवा त्यांची गांठ घालून देऊन मला सुखी तरी कर.

(२६) माझी शुद्ध तरी हिरावून घे, किंवा मला त्यांचें दर्शन तरी घडीव.

(२७) हे कल्पने, माझ्यापासून जाऊन तूं तशीच परत आलीस, माझ्या पतीची कांहींच हकीकत तूं मला सांगूं शकली नाहींस !

(२८) तूं त्यांना भेटून माझी स्थिति सांगितली नाहींस का ? त्यांच्या-पर्यंत पोहोंचल्यावर माझ्या शोकाची तुला आठवण तरी राहिली का ?

(२९) पण मी हें काय करीत आहे. हे कल्पने, तूं निरोप पोहोंचविण्याचें काम करूं शकत नाहींस. तूं माझ्या पतीपर्यंत जाऊं शकतेस, पण तुला वाचेची शक्ति नाहीं !

(३०) बोलण्याची शक्ति तुला नसेल, पण हृदयाची हकीकत हृदयाला पोहोंचविणें हें तरी तुला शक्य होतें ना ?

(३१) माझ्या पतीच्या हृदयाभोंवतीं विरट्या घालून त्यांचें हृदय माझ्या-कडे वळविणें तुझें काम नव्हतें का ?

(३२) त्यांच्या हृदयांत शिरून तेथें तूं कां बसली नाहींस ? त्यांच्या हृदयांत, हे कल्पने, तूं माझ्या जागीं बसायला हवें होतें.

(३३) कदाचित् त्यांच्या हृदयांत मला आतां स्थान राहिलें नसेल. तें स्थान नाहींसें झालें आणि मी ही येथेंच राहिलें आहें !

(३४) कदाचित् दुसऱ्या कुणाची तरी मूर्ति त्यांच्या डोळयांत भरली असेल. माझ्याकडे त्यांचें लक्ष वळण्याच्या मार्गांत कांहीं अडथळा आला असला पाहिजे.

(३५) पण अयाई ! त्यांच्याबद्दल शंका घेऊन मीं अपराधच केला आहे. ते कुठें का असेनात, त्यांच्यांत निष्ठा नक्कीच आहे.

(३६) हे कल्पने, आतां माझ्याजवळ येऊं नकोस. त्यांची आठवण माझ्या-जवळ आणली नाहींस तरच बरें होईल.

(३७) माझी दृष्टि घेऊन तूं त्यांच्या जवळ जा. माझें काळीज घेऊन तूं त्यांच्यापाशीं जा.

(३८) माझी दृष्टि त्यांना पाहील. त्यांना माझ्या हृदयाची जाणीव होईल. त्यांना माझी दया येऊन ते माझ्याकडे नक्कीच वळतील.

(३९) आतां या घराचें नांव कशाला. हें उद्ध्वस्त झालें ! याच्यावर संकटें येऊन हें नष्ट झालें आहे.

(४०) घर गळतें आहे. गळूं दे. त्याची काळजी कुणीं करावी ? इकडे माझ्या डोळ्यांतून अश्रु गळतात, आणि तिकडे घर गळत आहे !

(४१) रंग धुळीला मिळाले. रंगांवर धूळ चढली, धूळ वाढते आहे आणि रंग पुसून चालले आहेत.

(४२) मीच धुळीला मिळालें. आतां घराचें कांहींहि होवो! पतीची आठवण सोडून मीं काय म्हणून घराची काळजी घ्यावी!

(४३) तो पलंग त्यांचा आहे. त्यावर कोणी बसावें? त्यांनींच येऊन त्या पलंगावर बसावेंसें वाटतें, पण त्यांना हें कोण जाऊन सांगणार?

(४४) तो पलंग विटून गेला आहे. त्यावर धूळ सांचली आहे. ते आले तर मी त्यांना एक नवा पलंग करून देईन.

(४५) पलंगाची गोष्ट काय? अग ती एक क्षुल्लक वस्तु आहे. त्यांच्या-पेक्षां मला माझा जीव तरी प्यारा आहे काय?

(४६) आतां मला त्यांचा लाभ झाला तर मी त्यांना पुन्हा जाऊं देणार नाहीं. माझ्या डोळ्यांत मी त्यांना जागा देईन. त्यांना मी आपल्या समोर बसवून ठेवीन.

(४७) मीं आपले केस मोकळे सोडून त्यांचें त्यांच्यावर जाळें धरीन. ते इकडे तिकडे हलले कीं त्यांना आवळून ठेवीन.

(४८) अरे, पण हें कोण बोलत आहे? कोण सहृदय बरें बोलत आहे? कुणाच्या निश्वासानें हा वारा उन्ह झाला आहे?

(४९) झाडावर बसून 'पी कहां' 'पी कहां' असें कोण बरें म्हणत आहे? पी (प्रियकर) कोठें तरी आहे, मी कोठें तरी आहें आणि माझें चित्त कोठें आहे तें मी काय सांगूं?

(५०) मी जिवंत आहें, पण माझा जीव माझ्या प्रियकराकडे आहे. मी जवळ असो कीं दूर असो, माझा जीव त्यांच्याजवळच आहे.

(५१) हे वाऱ्या, तूं त्यांच्या दिशेनें आलास आणि सुगंध घेऊन आलास. आज खात्रीनें तूं त्यांना स्पर्श करून आला असला पाहिजेस.

(५२) तूं त्यांना भेटून आलास. ये, मला तुला कवटाळूं दे. तूं आज मला संतुष्ट केलेंस! तुला धन्यवाद असोत.

(५३) तूं परत जाऊन त्यांना घेऊन येऊं शकशील तर माझी हृदयव्यथा नाहींशी होऊन मला समाधान लाभेल.

(५४) बा हृदया, तुला मी पत्रांत ठेवून त्यांच्याकडे पाठवितें. याहून अधिक मीं तुजकारितां काय करावें बरें!

(५५) पण अट ही कीं तूं परत आलें पाहिजे. आपल्या रक्ताची शपथ घालून तूं त्यांना बरोबर आणिलें पाहिजेस!

(५६) आणि असे जर ते आले नाहींत तर माझ्या (शौक़) या प्रेमाच्या बळावर त्यांना मी ओढून आणीन. अशी ओढून आणीन कीं त्यांनीं पुन्हा जाण्याचें नांव काढूं नये!

पतीला पत्र

पतीचें पत्र आलें असून आपल्याला अजून कांहीं दिवस येणें शक्य नाहीं असें त्यानें कळविलें आहे, त्यावर अस्वस्थ होऊन स्त्री आपल्या पतीला खालीलप्रमाणें आपलें मनोगत कळवते :

पाके तुम्हारे ख़तको आज, दिलकी तडप बढ़ी कुछ और
दिलमें भडक के ग़मकी आग, जिस्म पे तप चढ़ी कुछ और ॥ १ ॥

आनेका आसरा कहां, यास से वो बदल चला
दिल मेरा आंसुवों के साथ बनके लहू निकल चला ॥ २ ॥

दूर की तरफ़ थी जो निगाह, यास से अब ज़मींपे है
हाथ कभी जिगर पे है, और कभी जबीं पे है ॥ ३ ॥

ज़ोफ़ से जिस्म लुट चला, रूह बदन से हट चली
चेहरे का रंग कट चला, नब्ज़ की चाल घट चली ॥ ४ ॥

ख़त से पडी जिगर पे चोट, दाग़ हरे हुये हैं आज
तुम से हज़ारहा गिले, दिल में भरे हुये हैं आज ॥ ५ ॥

ख़त है तुम्हारे हाथका, पढ़ती हूं इसको बार बार
खोलती हूं हज़ार बार, चूमती हूं हज़ार बार ॥ ६ ॥

जिन से लिखा गया है ख़त, काश वो उंगलियां मिलें
मेरा ख़ियाल चूम के, जाके वहीं जहां मिलें ॥ ७ ॥

.खुद भी गये तुम और चैन, छीन के मुझसे ले गये
मुझको सिडन बना गये, मुझको जुनून दे गये ॥ ८ ॥

सब के जिगर में .खून है, मेरे जिगर में दर्द है
सबका शबाब लाल है, मेरी शबाब ज़र्द है ॥ ९ ॥

एक तुम ही थे मेरा ऐश, बन गये ग़म तो क्या करूं
पहले तुम ही थे मेरा चैन, अब हो सितम तो क्या करूं ॥ १० ॥

ऐश को खो गये हो तुम, आवो तुम ही तो फिर मिले
चैन को ले गये हो तुम, लावो तुम ही तो फिर मिले ॥ ११ ॥

तुम न सितम करो तो क्यों, दिल मेरा बेक़रार हो
मैं नहीं चाहती के तुम, मेरे गुनाहगार हो ॥ १२ ॥

क्या मैं .खुदा के सामने तुमको सज़ा दिलावुंगी
अपनी वफ़ा के नाम को, ख़ाक में क्यों मिलावुंगी ॥ १३ ॥

छुप गये पुतलियोंसे तुम, उनको नज़र न आवोगे
ये तो कहो के किस तरह, दिल से निकल के जावोगे ॥ १४ ॥
दिल में जमे हो तुम मगर, चूस रहे हो .खून को
सर में ख़ियाल बनके तुम, देते हो शह जुनून को ॥ १५ ॥
बन के लहू तुम्हारी याद, दौड रही है जिस्म मे
जान यही है जिस्म में, रुह यही है जिस्म में ॥ १६ ॥
दम मेरा लूसे बढके गर्म, दिल मेरा बेहवास है
जिस्म में जल गया लहू, और अभी तप को प्यास है ॥ १७ ॥
मांगती हूं तुमसे भीक, दो तो कोई ज़रर नहीं
चाहती हूं तुमसे रहम, माल नहीं ये .ज़र नहीं ॥ १८ ॥
रहमसे मेरे दिलको चैन, दोगे तो दे सकोगे तुम
अपने .खुदासे ये सवाब, लोगे तो ले सकोगे तुम ॥ १९ ॥
अपना ख़ियाल तक नहीं चाह के जोश में मुझे
एक तुम्हारी याद हां, लाती है जोश में मुझे ॥ २० ॥
आयीने मे है एक चीज, चैन मुझे उसी से है
उन्स है तो उसी से है, और नहीं किसीसे है ॥ २१ ॥
देखती रहती हूं इसे, प्यार के साथ बार बार
उसकी बलायें लेनेको, बढते हैं हाथ बार बार ॥ २२ ॥
है ये तुम्हारिही शबीह, और ये मेरी जान है
इस में तुम्हारा हुस्न है, इस में तुम्हारी शान है ॥ २३ ॥
जान तो मेरी है मगर, कुछ नहीं बोलती तो क्यौं
देखती है मुझे ज़रूर, मुंह नहीं खोलती तो क्यौं ॥ २४ ॥
शकल है ये तुम्हारीही, तुम हो ख़फ़ा तो ये भी है
दूर तुम और चुप शबीह, वो है ख़फ़ा तो ये भी है ॥ २५ ॥
तुम नज़र आहि जाते हो, ऐ ओ ख़ियाल ही सही
कुछ नहीं तो शबीह से, सिर्फ़ जमाल ही सही ॥ २६ ॥
तुमसे मेरे नसीब में, शायद अभी करम नहीं
वो है बडीहि .खुशनसीब हिज्रका जिनको ग़म नहीं ॥ २७ ॥
रहती हैं शोहरोंके साथ, खूब सिंगार करके वो
हंसती हैं खिलखिलाके वो, तनती हैं बन संवरके वो ॥ २८ ॥
रुखपे शबाब की बहार, रंगसे दोनों गाल लाल
मांग पे मोतियोंका हुस्न, पान से होंठ लाल लाल ॥ २९ ॥

वो जो लचक के हिल पडी, शाख़ गुलोंकि हिल पडी
होंठ जो हंसके खिल पडे, गुलकी कली सी खिल पडी ॥ ३० ॥
बाल खुले तो खाके बल, दिल का लपेट ले गये
दिल में थे जितने वलवले, सबको समेट ले गये ॥ ३१ ॥
कुछ तो .खुद वदन में कस, तनती हैं कुछ अदा के साथ
कुछ तो है हुस्न .कुद्रती, बनती हैं कुछ अदा के साथ ॥ ३२ ॥
लेने को शोहरोंके दिल, लुत्फ़ है बात बात में
हुस्न है अपनी घात में, नाज़ है अपनी घात मे ॥ ३३ ॥
मुझको है ग़म तो फिर सिंगार कौन करे तुम ही कहो
देख के हुस्न मुझको प्यार कौन करे तुम ही कहो ॥ ३४ ॥
रखते नहीं ये होंठ रंग. रखते नहीं ये गाल रंग
तुम नहीं तो नज़र में है .खून का रंग लाल रंग ॥ ३५ ॥
काजल उडे करूं न अब, उसकी तरफ निगाह मैं
बहता है आंसुवों के साथ, होती हूं रुसियाह मैं ॥ ३६ ॥
ख़ाक में .चूडियां मिलें, जी को जला रहीं हैं ये
भाड में जाय बिजलियां, आग लगा रही हैं ये ॥ ३७ ॥
बार हैं पत्ते बालियां, खार हैं चूहे दंतियां
किससे दिखावुं अपने कान, अब मै पहनके अंतियां ॥ ३८ ॥
देती है दाग़ आरसी, मैं न छुवूंगी अब इसे
आती है ज़र्दरू नज़र, देखती हूं मैं जब इसे ॥ ३९ ॥
बस इसको मै पहन चुकी, दिलपे गिरा है जेवर अब
तुम नहीं देखते सिंगार, ख़ाक फबे ये मुझ पे अब ॥ ४० ॥
बकस में इसको करके बंद, सब मैं तुमही को भेज दूं
था ये तुम्हारेही लिये, अब मैं तुमही को भेज दूं ॥ ४१ ॥
मुझको तो चाहते नहीं, शौक़ से आके देखना
चाहते हो जिसे वहां, उसको पेहनाके देखना ॥ ४२ ॥
तन्ज से क्या ये कह उठी, शोख़ मरी ज़बां हुई
है ये ज़बां गुनाहगार, मैं नहीं बदगुमां हुई ॥ ४३ ॥
तुम में वफ़ा हो या न हो, मै ये कहूंगी है जुरूर
हां ये कहूंगी राहको रोके है कोई शै .जुरूर ॥ ४४ ॥
आवो न आवो मैं शबाब तुमपे निसार कर चुकी
तुम मुझे प्यार कर चुके, मैं तुम्हे प्यार कर चुकी ॥ ४५ ॥

किससे कहूं मैं दिलका भेद, सोच में मैं पडी हुई
लेट गयी तो आया सोच, बैठ गयी, खडी हुई ॥ ४६ ॥
होती हूं तंग करवटें, ग़मसे बदल बदल के मैं
काटती हूं सिडन की तरह, रात टहल टहल के मैं ॥ ४७ ॥
फोडके मुंह जो कोई चीज़, मांग उठी तो ज़क मिली
आये पसंद ऐसी चीज़, मुझको न आजतक मिली ॥ ४८ ॥
तेल को मैं तरस गयी बाल मेरे चिकट गये
मैंहि लुटी तो बाल क्या, उंः वो बलासे लुट गये ॥ ४९ ॥
जैसी फंसी बला में अब, और कभी फंसी नहीं
दिल में कभी .खुशी नहीं, मूंह पे कभी हंसी नहीं ॥ ५० ॥
मेरी खुशी की ज़िंदगी, अक़्द से पेश्तर रही
साथ तुम्हारा क्या हुआ, छूट के तुम से मर रही ॥ ५१ ॥
जज़्ब के वलवले हज़ार, ये मुझे सब अज़ाब हैं
सब मेरे दिल का जोश है, सब मेरा इज़्तिराब है ॥ ५२ ॥
क्यौं मैं अज़ाब कह उठी, चूक है ये कुसूर है
हिज्र में जज़्ब ही से है, दर्द को जो सुरूर है ॥ ५३ ॥
जज़्ब में काश हो ये ज़ोर, जो तुम्हे लाये खींचकर
घर मेरी पुतलियोंके हैं, उनमें बिठाये खींचकर ॥ ५४ ॥
चाह के रुख़ खिंची हूं मैं, काहरुबासे जैसे घास
दिल है तपिश से बेक़रार, तेज़ हवासे जैसे घास ॥ ५५ ॥
काहरुबासे घास को खींचाति हूं हज़ार बार
जज़्ब को मैं दिखाती हूं जोर काशश का बार बार ॥ ५६ ॥
अब भी न ये करे कशिश, तो उससे कोइ क्या करें
जज़्ब का नाम जज़्ब ही, फिर न रहे .खुदा करे ॥ ५७ ॥
दिल मेरा ले गये हो तुम, इसको न छोड़ दूंगी मैं
तोड़ चुके जो तुम तो ख़ैर, लावो तो, जोड़ लूंगी मैं ॥ ५८ ॥
कांप के दिल में लावो ख़ौफ़, अपने .खुदा का तुम कभी
अपनी वफ़ासे दो जवाब; मेरी वफ़ाका तुम कभी ॥ ५९ ॥
सिर्फ़ तुम्हारे दीद की, तुम से तालिब हूं और बस
सिर्फ़ तुम्हारी आर.ज़ू, मुझपे है ग़ालिब और बस ॥ ६० ॥
फिर के तुम्हारी शक्ल से, दिल न हटा न हट सके
और किसी तरफ़ कभी, ध्यान बटा न बट सके ॥ ६१ ॥

झूठ जो मैं ज़रा लिखूं; तो हो खफ़ा मेरा .खुदा
चाह को मुझसे छीन ले, दे ये मुझे सज़ा .खुदा ॥ ६२ ॥
तोबा ये क्या मैं बक गयी, तोबा ये क्या मैं कह गयी
चाह तुम्हारी जब छुटी, फिर तो मैं कुछ रह गयी ॥ ६३ ॥
चाह का नाम सहर है, तुम पे असर करे ये काश
जज़्ब से खींचकर तुम्हे, रुख़ को इधर करे ये काश ॥६४॥
ग़म से दबी खुशी मगर, चाह की ये खता नहीं
हिज्र है जिसकी चोट से, दर्द की इंतिहा नहीं ॥ ६५ ॥
जज़्ब की कोइ हद भी है, चाह को मैं छुपा चुकी
ग़म की तो कोइ हद नहीं, कम न हुवा मैं खा थकी ॥ ६६ ॥
अश्क़ तो बहते हैं मगर, अश्क़ नहीं निगाह में
बढ के ये मोतियों से हैं; मुझको तुम्हारी चाह में ॥ ६७ ॥
आंचल अगर हो तर तो मैं, .खुश्क करूं निचोडकर
सास के पास जावुं तो मूंह को उधर से मोड कर ॥ ६८ ॥
रहती हूं सब से मैं अलग, ताके न ताड जायें लोग
रोती हूं सब से छुपके मैं, ताके न देख पायें लोग ॥ ६९ ॥
आती हैं हयसिनीं मगर, मुझमें नहीं हंसी मेरी
शर्म से क्या कहूं के " वो," ले गये दिल्लगी मेरी ॥ ७० ॥
मैं न कहूं जबां से कुछ, खुलता है दर्द रंग से
देखती हैं वो ग़म की शक्ल; चेहेरे के ज़र्द रंग से ॥ ७१ ॥
पूछती हैं तो क्या कहूं छेडती हैं तो क्या करूं
साधके चुप लहू के घूंट, बैठी हुयी पिया करूं ॥ ७२ ॥
झूलने को जो वो कहें, जावूं मैं उठके जब्र से
गायें तो गावूं उनके साथ, गमको छुपाके सब्र से ॥ ७३ ॥
सावन अगर मैं गावुं भी, तो वही जिस में दर्द हो
राग में खींचे औरत आह, दूर जब उसका मर्द हो ॥ ७४ ॥
गाने का दम हि किसमें है, तान निकलतीही नहीं
सांस में जोर ही नहीं, खुलके ये चलतीही नहीं ॥ ७५ ॥
पहले लचक के नाज़ से, खाती थी मैं हज़ार बल्
तुम नहीं अब तो ज़ोफ से खाती हूं बार बार बल् ॥ ७६ ॥
ज़ोफ़ का हाल क्या कहूं, ज़ोर को रंज खा गया
आहें के साथ बारहा दिल् मेरा मूंह तक आगया ॥ ७७ ॥

पाल गये हो तुम चकोर, होती हूं उससे शाद मैं
लेके उसी को गोद में करती हूं तुमको याद मैं ॥ ७८ ॥
चांदनी रात में मगर देते हो ग़म जुरूर तुम
उसकी नजर में चांद है, मेरी नजर से दूर तुम ॥ ७९ ॥
चांदनी रात सर्द है, करती है दिलको सर्द वो
तुम मेरे चांद मुझसे दूर मेरे लिये है दर्द वो ॥ ८० ॥
शब को पतंगे आते हैं, गिरते हैं वो चिराग़ पर
और जलाते हैं मुझे, देते हैं दाग़ दाग़ पर ॥ ८१ ॥
पावूं नहीं तो हूं निसार, गिर्द फिरूं इसी तरह
तुमसे मिलूं इसी तरह, तुमपे गिरूं इसी तरह ॥ ८२ ॥
तुम मुझे क्यौं न ले गये, चल दिये मूंहको मोडकर
चल दिये मुझको छोडकर; चल दिये दिल को तोडकर ॥ ८३ ॥
सास को मुझपे रहम क्या, वर्ना ये रोकतीं तुम्हे
नंद को मुझपे क्या तरस वर्ना ये टोकतीं तुम्हें ॥ ८४ ॥
पाक मोहब्बत और मैं, मिलने की फ़िक्र क्यौं न हो
जोश वफ़ा का और दिल् चाहका ज़िक्र क्यौं न हो ॥ ८५ ॥
जिनके दिलों में खोट हो उनको कहां वफ़ासे काम
मुझ में वफ़ा है इस लिये गममे पडा .खुदासे काम ॥ ८६ ॥
हिज्रकी काहिशों के साथ, ये मेरी ना.जुकी ये सिन्
मुझको सज़ा ये क्यौं मिली, सोच यहीं है रातदिन ॥ ८७ ॥
की नहीं मैंने कुछ ख़ता, की हो तो भूल जावो तुम
मुझको न देखना मगर खै़र से घर को आवो तुम ॥ ८८ ॥
आवो जो तुम तो रुख़पे मैं, आंचल उठाके डाल लूं
इसमें तो हरज कुछ नहीं, झांक के देख भाल लूं ॥ ८९ ॥
अबर उमंडके आ गया, रोवूंगी इसके साथ मैं
अपने जिगर के .खून से धोवूंगी रो के हाथ मैं ॥ ९० ॥
बोल उठा वो मेरा मोर, हाथसे अब तो दिल गया
मुझको न मिल सकोगे तुम, उसको तो अब्र मिल गया ॥ ९१ ॥
घरमें है पेड अनारका उसपे पपीहे आते हैं
देखके मेरी बेकसी, मुझपे तरस वो खाते हैं ॥ ९२ ॥
वो नहीं बैठते कभी पेडके ऊपर आके चुप
तुमको पुकारते हैं रोज; शर्मसे मुझको पाके चुप ॥ ९३ ॥

अबर उठे तो सुनके शोर रोती हूं ख़ौफ़ खाके मैं
देखके बिजलियोंकी आग, गिरती हूं तलमलाके मैं ॥ ९४ ॥
तुम मेरे पास हो तो फिर, ख़ौफ़ मुझे ज़रा न हो
वहम से डर है डरसे वहम जब कोई दूसरा न हो ॥ ९५ ॥
औरत अगर मैं हो पडी इसमें मेरी खता नहीं
ये तो कहो के तुम पे कुछ मेरा भी हक़ है या नहीं ॥ ९६ ॥
पांव खुदाने क्यौं दिये क्या इसीं सहनके लिये
सब मेरे दिलके हौसले, मुझसे हयाने ले लिये ॥ ९७ ॥
पर्दे में रहके औरतें, मरती हैं गो क़ज़ा न हो
शर्म का हक़ अदा करें चाह का हक़ अदा न हो ॥ ९८ ॥
अश्क़ मेरे टपक पडे खत हुवा तर मैं क्या करूं
भीग के कुछ बिगड गये हरफ मगर मैं क्या करूं ॥ ९९ ॥
बंध गया आंसुवों का तार खुश हूं मैं देखकर इसे
बन गया मोतियों का हार पहने तुम्हारी चाह इसे ॥ १०० ॥
सब्र से गुज़री मौत पर; अब तो जिगर करूंगी मैं
अपने बदन की आग से आपहि जल मरूंगी मैं ॥ १०१ ॥
मुझको यक़ीन है के तुम आके मुझे न पावोगे
आके न पावोगे तो क्या मेरी लहद पे आवोगे ॥ १०२ ॥
फ़ातेहा भी पढोगे तुम हाथ उठाके या नहीं
रूह को .खुश करोगे तुम, फूल चढाके या नहीं ॥ १०३ ॥
सब्जे को देखना .ज़ुरूर मुझमें वो वार हो न जाये
नर्म रहे, हरा रहे, सूख के खार हो न जाये ॥ १०४ ॥
जान लबोंसे दे चुकी, तुमको पयाम और बस
सुनती हूं शौक़ हैं वहीं, उनको सलाम और बस ॥ १०५ ॥

अनुवाद —

(१) तुमचें पत्र हातीं येऊन हृदयाची व्यथा अधिकच वाढली. हृदयांत शोकाची आग भडकून अंगाची लाही लाही झाली आहे नुसती !

(२) आतां तुमच्या येण्याची आशा कुठली ? त्या आशेचें निराशेंत रूपांतर झालें आहे. माझ्या हृदयाचें रक्त बनून तें नेत्रांवाटें अश्रूंच्या बरोबर वाहूं लागलें आहे.

(३) दरवाजाकडे लागलेले डोळे आतां निराशेनें जमिनीकडे लागतात. माझे हात कधीं काळजावर टेकतात, तर कधीं कपाळावर.

(४) अशक्ततेनें शरीर जर्जर झालें आहे. कुडींतून प्राण जाऊं पाहताहेत. मुखावरची कांति नाहींशी झाली, नाडीची गति मंदावली आहे.

(५) तुमचें पत्र वाचून काळजाला धक्का बसला. हृदयाच्या जखमा ताज्या झाल्या आहेत; तुमच्याविरुद्ध हजारों गाऱ्हाणीं मनांत नुसती गर्दी करून राहिलीं आहेत.

(६) तुम्हीं आपल्या हातानें लिहिलेलें पत्र हें. तें मी खुळी आपली पुन्हा पुन्हा वाचतें. हजारदा तें उघडतें आणि तितक्याच वेळां त्याचीं चुंबनें घेतें.

(७) ज्या बोटांनीं हें पत्र लिहिलें तीं बोटें मला लाभोत, आणि त्या कल्पनेनें त्याचें चुंबन मला घडो.

(८) तुम्हीं निघून गेलांत आणि त्याबरोबर माझें समाधान हिरावून नेलेंत. माझी शुद्ध हरून मला वेड लावलेंत, वेड !

(९) दुसऱ्यांच्या काळजांत रक्त असतें, पण माझ्या काळजांत व्यथा आहे. इतरांचा बहर लाल रंगाचा तर माझा पिवळा फिक्ट आहे.

(१०) तुम्हीच माझे विलास. त्याचें शोकांत रूपांतर झालें. मी आतां काय करूं ? तुम्हीच माझी शांति, माझें समाधान, त्याचें रूपांतर छळांत झालें. मी काय करूं ?

(११) माझा विलास तुम्हीं हिरावून नेलां. तुम्हीं आलांत तरच तो मला परत मिळेल. माझी शांति तुम्हीं हिरावून नेली, ती तुम्हींच परत आणूं शकतां, तुम्हीच ?

(१२) तुम्हीं माझा छळ केला नाहींत तर मला तळमळण्याचें काय कारण ? तुमच्यावर अपराध लादला जावा अशी थोडीच माझी इच्छा आहे ?

(१३) मी परमेश्वराच्या समोर, तुम्हांला शिक्षा करवून आपल्या पातिव्रत्याचें मातेरें करूं काय ? मुळींच नाहीं.

(१४) माझ्या डोळ्यांसमोरून तुम्ही नाहींसे झालां, डोळ्यांना दिसला नाहींत, तरी माझ्या हृदयांतून तुम्ही कसे नाहींसे व्हाल ?

(१५) तुम्ही माझ्या हृदयांत बसला आहांत पण माझें रक्तच जणू तुम्हीं शोषून घेत आहांत. तुमच्या विचारानें डोक्यांत वेड भरल्यासारखें होतें.

(१६) तुमची आठवण जणू रक्त बनून माझ्या शरीरांतून वाहात आहे. ही आठवण म्हणजे माझे प्राण आणि आत्मा होय.

(१७) माझे श्वास उन्हाळ्यांतील वाऱ्यापेक्षांहि दाहक आहेत. माझें हृदय लाचार झालें आहे. शरीरांतील रक्त जळून गेलें आहे, तरी दाहकता कमी झाली नाहीं.

(१८) मी तुमच्यापाशीं दयेची भीक मागतें, संपत्तीची अगर वस्तूंची नव्हे. ती भीक घालाल तर तुमचें कांहीं नुकसान नाहीं.

(१९) तुमच्या दयेनेंच मला शांतिसमाधानाचा लाभ होईल. हें पुण्य तुम्हांला लाभूं शकेल.

(२०) तुमच्या प्रेमांत मला स्वतःची शुद्ध नाहीं. केवळ तुमच्या आठवणीमुळें माझी नाहींशी होणारी शुद्ध परत येते.

(२१) काचेंत एक वस्तु ठेविली आहे. तिच्यामुळें मला शांतीचा लाभ होतो. त्या वस्तूवर माझा जीव आहे. इतर कशावरहि नाहीं.

(२२) मी ती वस्तु आवडीनें पुन्हा पुन्हा पाहतें. तिला कवटाळण्याकरितां माझे हात वारंवार पुढें होतात.

(२३) ती वस्तु म्हणजे तुमची तस्बीर होय ती म्हणजे मला जीव कीं प्राण आहे. तिच्यांत तुमचें सौंदर्य आणि तेज हीं सामावलीं आहेत.

(२४) ही तस्बीर म्हणजे माझा प्राण होय. पण ती बोलत नाहीं. ती माझ्याकडे टकमका पाहते, पण तोंडांतून शब्द नाहीं काढीत.

(२५) ही तुमचीच छबी आहे. तुम्ही रागावलांत तर ही रागावते. तुम्ही दूर आहांत आणि ही मूक आहे. पण तुम्ही रागावलेले असलांत तर ही रागावलेली दिसते.

(२६) तुम्ही या चित्राच्या रूपानें माझ्या समोर असतां. मग ते कल्पनासृष्टींत का असाना ? कांहीं नाहीं तरी चित्रांतून तुमचें सौंदर्य तर दिसतें !

(२७) माझ्या नशिबांत तुमच्याकडून कृपा व्हावी असें दिसत नाहीं. ज्यांना विरहाच्या वेदना नाहींत त्या किती भाग्यशाली होत.

(२८) त्या खूप साजशृंगार करून आपल्या पतीच्या सहवासांत राहतात. त्या हसतमुख राहतात, तर कधीं नटून थटून ऐट करतात.

(२९) त्यांच्या मुखावर यौवनाचा बहर असतो, त्यांच्या गालांवर लाली असते, त्यांच्या भांगांत मोत्यांचे सर असतात, तर त्यांचे ओठ पानानें रंगलेले असतात.

(३०) त्या लचकत मुरडत चालतात. फुलझाडांच्या शाखा हलताहेत असेंच वाटतें, आणि त्या स्मित करतात तर कळ्या उमलताहेत असें वाटतें.

(३१) त्यांचे केस मोकळे होऊन पाठीवर पडतात तेव्हां हृदयाला आणि हृदयांतील साऱ्या आकांक्षांना ते गुंडाळून घेतात असें वाटतें.

(३२) आधींच यौवनाचा बहर. त्यांतून त्यांचा शृंगार, सौंदर्य आधींच निसर्गदत्त, त्यांत प्रसाधनामुळें त्यांना नटवेपणा आलेला असतो.

(३३) आपल्या पतींचीं मनें वश करण्याकरितां म्हणून त्यांच्या वाणींत गोडी भरलेली असते. पतीला आपल्याकडे वळविण्याकरतां त्यांचें सौंदर्य आणि नखरे हीं कशीं टपून बसलेलीं असतात.

(३४) मी शोकमग्न, मग शृंगार कुणीं करायचा ? तुम्हीच सांगा, माझें सौंदर्य पाहून माझ्यावर प्रेम कोण करणार ? तुम्हीच सांगा बरें.

(३५) या ओठांत रस नाहीं, या गालांवर कांति नाहीं. तुम्हीच नाहीं तर लाली कुठून येणार ? फक्त रक्तांतच लाली राहिली आहे; अवयवांवर नाहीं.

(३६) डोळ्यांतील काजळ उडून चाललें आहे त्याची कुणाला काळजी ? अश्रूंबरोबर काजळ वाहून तोंडावर काळें पसरत आहे आणि माझें तोंड काळें पडत आहे.

(३७) माझ्या बांगड्या जमिनीवर गळून पडोत. त्या माझें हृदय जाळीत आहेत. माझे अलंकार उकिरड्यावर पडोत. त्यांच्यामुळें शरीराला आग लागल्यासारखी झाली आहे.

(३८) कानांतल्या बाळ्या भारभूत झाल्या आहेत. कर्णफुलें कांट्यांसारखीं सलताहेत. कानांत अलंकार घालून मी ते कुणाला दाखवूं ?

(३९) हा आरसा मला सारखा छळत आहे. मी पाहतें तेव्हां हा आरसा फिक्कट पिवळा दिसतो; मी त्याला आतां शिवणार नाहीं.

(४०) अलंकार लेवून झाले. मला त्यांचा भार असह्य होत आहे. तुम्हीच माझा शृंगार पाहात नाहीं. त्यामुळें तो मला मातीमोल आहे.

(४१) आतां हे अलंकार पेटींत बंद करून तुमच्याकडे पाठवितें, हें सगळें तुमच्याकरितांच होतें, तें आतां तुम्हालाच देतें.

(४२) तुम्ही तर माझ्यावर प्रेम करीत नाहीं ! जी तुम्हांला आवडते तिला हे दागिने लेववून एकदा पाहून घ्या.

(४३) अरेरे ! मी हें काय वांकडें बोलून बसलें ! माझी जीभच मेली वाईट ! गुन्हेगार आहे ती. मला नाहीं हो तुमच्याविषयीं शंका.

(४४) तुमच्यांत निष्ठा असो वा नसो मी तर म्हणेन निष्ठा आहे म्हणून. पण हेंहि म्हणेन कीं कोणीतरी तुमचा रस्ता अडवून राहिलें आहे खास.

(४५) तुम्ही या अगर नका येऊं. मीं तर आपलें तारुण्य तुमच्यावर ओवाळून टाकलें आहे. तुम्हीं माझ्यावर प्रेम केलें, मीं तुमच्यावर प्रेम केलें.

(४६) माझ्या मनींचें गुपीत मी कुणाला सांगूं ? बसतां, उठतां, निजतां सदा सर्व काळ याचाच विचार डोक्यांत चालू असतो.

(४७) शोकांत या कुशीवरून त्या कुशीवर वळतां वळतां मी टेकीस येऊन गेलें आहे. रात्रीच्या रात्री वेड्यापिशासारखी येरझाऱ्या घालीत मी कंठीत असतें.

(४८) तोंड उघडून कांहीं बोलायला जावें तर फजिती होते. मला हवी असलेली वस्तु मला कधीं मिळालीच नाहीं.

(४९) माझ्या केसांना तेलाचा स्पर्श न झाल्यामुळें ते एकमेकांना चिकटून बसले आहेत. माझेंच सर्वस्व गेलें आहे; केसांची काय काळजी घ्यायची ! ते खराब झाले तर होऊं देत.

(५०) मी आज जितकी संकटांत सांपडलें आहें तितकी यापूर्वीं कधींच सांपडलें नव्हतें. मनांत सुख नाहीं आणि तोंडावर हसूं नाहीं असें माझें झालें आहे.

(५१) लग्नापूर्वींचे माझे दिवस आनंदाचे होते. तुमचा सहवास किती म्हणून घडला ! आतां मात्र विरहानें मी मरून चाललें आहें.

(५२) असंख्य भावना हृदयांत घोळताहेत पण त्याच आज मला त्रासदायक झाल्या आहेत. त्या माझ्या अस्वस्थतेला आणि तळमळीला कारण झाल्या आहेत.

(५३) पण त्यांना मीं त्रासदायक म्हणून कां म्हणावें ! ही माझी चूक आहे, हा माझा अपराध आहे. विरहामध्यें, या भावनांमुळेंच तर व्यथेला आनंद वाटतो.

(५४) माझ्या भावनांत तुम्हांला इकडे ओढून माझ्या नेत्रांत वसविण्याची शक्ति असती तर किती छान झालें असतें ?

(५५) कहरुबा शिळेपासून गवत जसें अंग चोरून घेतें, तसें माझें प्रेमाच्या बाबतींत झालें आहे. वेगवान् वाऱ्यामुळें गवताची जशी अवस्था होते तशी दाहकतेमुळें माझ्या हृदयाची झाली आहे.

(५६) कहरुबानें गवताला ओढावें तशी भावनांना मी आकर्षणाची शक्ति दाखविण्याचा प्रयत्न करीत आहें.

(५७) याउपरहि भावनांत आकर्षणाची शक्ति राहिली नाहीं, तर कोणीं काय करावें ? मग, भावनांना भावनाच म्हणूं नये.

(५८) तुम्ही माझें हृदय घेऊन गेलांत, मी तें सोडून देणार नाहीं. माझे हृदयाचे तुकडे परत करा. मी जोडून घेईन.

(५९) परमेश्वराची भीति बाळगा. माझ्या निष्ठेचें उत्तर कधीं तरी तुम्हीहि आपल्या निष्ठेनें द्या.

(६०) केवळ तुमच्या दर्शनाची मला तळमळ आहे, आणखी कांहीं नाहीं. केवळ तुमची इच्छा या मनांत आहे, आणखी कशाची नाहीं.

(६१) तुमच्या आकृतीपासून हें हृदय कधीं दूर सरलें नाहीं; आणि मरूं शकत नाहीं. तुमच्याशिवाय माझें मन दुसरीकडे कोठें गेलें नाहीं आणि जाऊं शकत नाहीं.

(६२) यांत कांहीं खोटें असलें तर माझ्यावर परमेश्वराचा कोप होवो. तो माझी सुखशांति हिरावून नेवो आणि मला शिक्षा करो.

(६३) अरेरे ! हें मी काय बोलून, बडबडून गेलें ! तुमचें प्रेमच सुटलें तर मी कोठली शिल्लक राहायला ?

(६४) प्रेम म्हणजे जादू. याचा परिणाम होवो. तुमचें प्रेम त्यामुळें माझ्याकडे वळो.

(६५) शोकामुळें माझा आनंद दबला आहे, पण त्यांत प्रेमाचा दोष नाहीं. विरहामुळें असंख्य वेदना होत आहेत.

(६६) मीं माझें प्रेम लपविलें पण संयमाला कांहीं मर्यादा आहे कीं नाहीं ? शोकाला कांहीं अंत नाहीं. शोक गिळून गिळून मी क्लांत झालें पण शोक कांहीं कमी झाला नाहीं.

(६७) डोळ्यांतून अश्रु वाहताहेत, पण मला ते अश्रु वाटत नाहींत, तुमच्या प्रेमामुळें मला ते मोत्याहूनहि अधिक मूल्यवान् वाटतात.

(६८) अश्रूंनीं पदर भिजला तर तो मी पिळून काढीन. सासूबाईंकडे जायचें झालें तर मी आपलें तोंड फिरवून ठेवीन.

(६९) कुणीं माझें दुःख ओळखूं नये म्हणून मी सर्वांना टाळून राहतें. कोणीं मला पाहूं नये म्हणून मी एकीकडे जाऊन रडत बसतें.

(७०) माझ्या समवयस्क मैत्रिणी मला येऊन भेटतात, पण माझ्यांत हर्ष नाहीं. लज्जेमुळें मी तरी कसें म्हणणार कीं " ह्यांनीं " माझा हसरेपणा हिरावून नेला आहे ?

(७१) मी कांहीं बोललें नाहीं तरी माझ्या फिकट कांतीनें माझी व्यथा उघडी पडते. माझ्या पिवळ्या चेहऱ्यांत माझ्या मैत्रिणींना माझा शोक उघड उघड दिसतो.

(७२) त्या मला प्रश्न करतात तर मी काय उत्तर देऊं ? त्या मला छेडतात तर मी काय करूं. गप्प बसून मला रक्ताचे घोट घ्यावे लागतात.

(७३) झोपाळ्यावर बसून झोके घेण्यास त्या मला सांगतात. जबरदस्तीनें मी त्यांच्याबरोबर जातें. आपलें दुःख लपवून मी त्यांच्या बरोबर गाणीं म्हणतें.

(७४) पण मीं गाणीं म्हटलीं तरी तीं व्यथेचींच असतात. पतिविरहांत स्त्री गाणीं म्हणते तीं दुःखाचींच असतात.

(७५) पण गाण्याची शक्ति तरी येथें कुणांत आहे. गळ्यांतून तानाच निघत नाहींत. श्वासांत शक्ति नाहीं. तो मोकळेपणानें चालूच शकत नाहीं.

(७६) पहिल्यानें नाज नखरे करीत मी मुरडत असे. आतां तुम्ही नाहींत म्हणून विरह-दुःखानें अशक्त होऊन माझे झोके जात आहेत.

(७७) माझी अशक्तता काय वर्णावी. शोकानें माझी शक्ति नाहींशी केली आहे. दीर्घ निश्वासामुळें माझें काळीज तोंडापर्यंत आलें आहे.

(७८) तुम्ही पाळलेला चकोर येथें आहे. त्यानें मी आपली करमणूक करून घेतें. त्याला जवळ घेऊन मी तुमची आठवण करतें.

(७९) चांदण्या रात्रींत मात्र माझ्या शोकाला भरती येते. चकोराला चंद्र समोर दिसतो. पण तुम्ही माझ्या नजरेपासून दूर झालां आहांत.

(८०) चांदण्या रात्री थंड आहेत. त्या मला गारठून टाकतात. तुम्ही माझे चंद्र, तुम्ही माझ्यापासून दूर आहांत. तेंच माझ्या व्यथेचें कारण.

(८१) रात्रीं दिव्याभोंवतीं पतंग जमतात आणि त्याच्यावर तुटून पडतात. पण त्यामुळें माझी लाही लाही होते आणि मला दुःखाच्या डागण्या बसतात.

(८२) तुमचा लाभ झाला तर या पतंगांसारखी मी तुमच्यावर स्वतःला ओवाळून टाकीन. त्यांच्यासारखी तुमच्या भोंवतीं फिरत राहीन. तुमची त्यांच्याप्रमाणें भेट घेईन, आणि त्यांच्यासारखी तुमच्यावर झेंप घेईन.

(८३) मला तुम्ही आपल्याबरोबर कां नाहीं नेलीत ? माझ्याकडे तोंड फिरवून, मला सोडून, माझें हृदय भग्न करून कां चालते झालांत ?

(८४) माझ्या सासूबाईनीं तरी तुम्हांला अडवायला हवें होतें. पण त्यांना माझी दया कुठली यायला? नणंदेनें तरी तुम्हांला थांबवायचें होतें. पण त्यांना तरी माझ्याबद्दल कळवळा कोठला ?

(८५) माझें प्रेम शुद्ध आहे मग मीलनाची हुरहुर कां लागू नये ? माझी निष्ठा तीव्र आहे मग मला प्रेम कां वाटणार नाहीं ?

(८६) ज्यांचीं मनें खोटीं आहेत त्यांना निष्ठेशीं काय काम ? माझ्यांत निष्ठा आहे म्हणून माझ्यावर शोकाचा डोंगर उभा आहे.

(८७) माझें लहान वय आणि माझा नाजुकपणा. त्यांत या विरहाच्या वेदना. ही शिक्षा मला कां मिळावी हीच चिंता मला रात्रंदिवस लागली आहे.

(८८) मीं तर कांहीं अपराध केला नाहीं. केला असेल तर तुम्ही विसरून जा. मला भेटायचें नसेल तर नका भेटूं, पण सुखरूप घरीं तरी परत या !

(८९) तुम्हांला हवें असेल तर मी आपलें तोंड पदरानें झाकून घेईन. पण तुम्हांला डोळे भरून मी पाहीन. त्याला तर तुमची कांहीं हरकत नाहीं ना ?

(९०) मेघ भरून आले आहेत. त्यांच्याच बरोबर मी अश्रु ढाळीन. रडून रडून मी माझ्या काळजाच्या रक्तानें आपले हात धुईन.

(९१) तो पाहा, तो मोर बोलूं लागला आहे. आतां माझी अवस्था मोठी लाजिरवाणी झाली आहे. मोराला मेघाचा लाभ झाला, पण मला तुमचा लाभ होत नाहीं.

(९२) घराशीं डाळिंबाचें झाड आहे, त्यावर कोकिळा येऊन बसतात. माझी लाचारी पाहून त्यांना माझा कळवळा येतो.

(९३) त्या झाडावर गप्प कधीं बसत नाहींत. मला लज्जेनें गप्प बसलेली पाहून त्या तुमच्या नांवानें तुम्हांला हांका मारतात.

(९४) मेघांचा गडगडाट झाला कीं, मी घाबरून रडत बसतें; विजांचा चकचकाट पाहिला कीं, मी कळवळून भुईवर अंग टाकून देतें.

(९५) तुम्ही माझ्याजवळ असतात तर मला कशाची भीति उरली नसती. जवळ कोणी नसेल तर शंका-कुशंकांनीं मन कसें भेदरून जातें !

(९६) मी स्त्री झालें हा कांहीं माझा अपराध नाहीं. पण माझा तुमच्यावर कांहीं अधिकार आहे कीं नाहीं, हें तरी सांगा.

(९७) मला परमेश्वरानें पाय दिले आहेत ते काय फक्त अंगणांत येरझारा घालण्याकरितां कीं काय ? लज्जा आणि संकोच यांनीं माझ्या आकांक्षा गुदमरवून टाकल्या आहेत.

(९८) पडद्यांत राहून बायका मरणापूर्वींच मरून जातात. त्या प्रेमाचें कर्तव्य पार न पाडोत, पण लज्जेचें आणि विनयाचें कर्तव्य तरी पार पाडतात ना !

(९९) अश्रु पत्रावर पडून पत्र भिजून गेलें आहे. त्याला मी काय करूं ? पत्रांतील अक्षरें पुसट झालीं आहेत. त्याला मी काय करूं ?

(१००) अश्रूंची झड लागली आहे. मला याचा आनंद वाटतो. कारण तुझ्या आठवणींनीं ही मोत्यांची माळ धारण केली असें वाटतें.

(१०१) आतांपर्यंत संयमानें दिवस काढले; पण आतां मी मरणाचें धाडस करीन. आपल्या शरीराच्या दाहकतेंत मी आतां जळून मरेन.

(१०२) मला खात्री आहे कीं, तुम्ही आलांत तर माझी गांठ कांहीं पडयची नाहीं. मी दिसलें नाहीं तर माझ्या कबरीवर याल ना ?

(१०३) हात उचलून माझ्या कबरीवर तुम्ही फातेहा (प्रार्थना) म्हणाल कीं नाहीं? कबरीवर फुलें चढवून माझ्या आत्म्याला शांति द्याल कीं नाहीं ?

(१०४) माझ्या कबरेवरची हिरवळ मला ओझें होणार नाहीं याची काळजी घ्या. हिरवळ कोवळी आणि ताजी राहू द्या. ती वाळून तिचे कांटे होऊं देऊं नका.

(१०५) मीं माझे प्राण सोडले आहेत. तुम्हांला हाच संदेश. शौक़ (कवीचें नांव) तेथेंच आहेत असें ऐकतें. त्यांना माझा नमस्कार. अधिक कांहीं नाहीं.

तिसऱ्या कवितेंत पति पत्नीच्या पत्राचें उत्तर देतो. ती कविता खालील-प्रमाणें आहे.

तुम्हारे ख़त को देखकर नज़र उसीमें घिरगयी
तुम्हारी शक्ल ख़त के साथ पुतलियोंमें फिरगयी ॥ १ ॥
है लफ़्ज़ लफ़्ज़ ख़तका दर्दो ग़म की दास्तान से
क़लम तुम्हारा दिल बना वो बोल उठा ज़बान से ॥ २ ॥

तुम्हारे सब गिले बजा, तडप बजा अलम बजा
तुम्हारी सब शिकायतें, तुम्हारी ही क़सम बजा ॥ ३ ॥
वहां जो दिल में दर्द है, यहां भी आह सर्द है
वहां जो रंग ज़र्द है, यहां भी रूख़ पे गर्द है ॥ ४ ॥
उधर भी चोट इधर भी है, न ताब उधर न ताब इधर
न चैन उधर न चैन इधर, न ख़्वाब उधर न ख़्वाब इधर ॥ ५ ॥
उधर टहलके शब कटे, इधर तडपके शब कटे
ये सोच शामहीसे है के देखें रात कब कटे ॥ ६ ॥
तुम्हारा चैन मैंही था जो दूर मैं जो दूर वो
सुरूर मेरे दमसे था, न मैं न अब सुरूर वो ॥ ७ ॥
मेरी .खुशी तुम्हींसे थी, न तुम, न अब .खुशी मेरी
फ़िराक़ छीन ले गया, रुलाके सब .खुशी मेरी ॥ ८ ॥
वो दिन ख़ियाल हो गये, वो रातें ख़्वाब हो गयीं
वो दो दिलोंकी राहतें, सब इज़्तिराब हो गयीं ॥ ९ ॥
न इन लबोंपे वो हंसी, न रुख़ पे अब वो रंग है
न रूह में वो ताज़गी, न दिलमें वो उमंग है ॥ १० ॥
शबाब रंग, हुस्न, उनकी सूरतें बिगड गयीं
घरोंमें लूट पड गयी तो बस्तियां उजड गयीं ॥ ११ ॥
जहां कोयी है दूसरा जो ग़मसे पाक हो कहीं
तो हम तुम इस जहांसे निकल चलें, रहें वहीं ॥ १२ ॥
यहां हजार आफ़तें, उन्ही में दिल घिरा करे
यहां हजार गर्दिशें, इन्हीं मे सर फिरा करे ॥ १३ ॥
वो मुल्क चलके ढूंढ लें जहां न आस्मान हो
जहां न उसके .जुल्म से मुसीबतों में जान हो ॥ १४ ॥
जहां न हो अजल, के 'इसको' उसका दाग़ दे सके
जहां ज़मीनही न हो, के गोर मूंह में ले सके ॥ १५ ॥
जहां न कोयी फ़िक्र हो, न भूक हो, न प्यास हो
जहां न म उदास हूं, जहां न तुम उदास हो ॥ १६ ॥
तुम्हारे आंसुवों के दाग़ ख़तके जिस जगह पडे
वो ख़त से मेरे दिल में आके दाग़ बन-के रह पडे ॥ १७ ॥
तुम्हारी उमर हो दराज़, अजलका नाम छोड दो
लहद के मूह में ख़ाक, मूंहसे यह कलाम छोड दो ॥ १८ ॥

हवा लहद के सब्ज़ेकी भरे न फिर दिमाग़ में
है सब्ज़ा नर्म और हरा तुम्हारे ख़ाना बाग़में ॥ १९ ॥

न तुम हो भूलने की शै, न तुम हो छूटने की शै
क़स्म .खुदाकी, तुम हो दिलमें और दिल बग़ल में है ॥ २० ॥

नज़र में खुपके, नूर बनके तुम मेरी नज़र में हो
जमाल बनके दिल में हो, ख़ियाल बनके सर में हो ॥ २१ ॥

तुम्हारी मुस्कुराहटोंको याद कर रहा हुं मैं
खुले न दांत इस अदा पे साद कर रहा हुं मैं ॥ २२ ॥

वो लब, वो उनकी जुंबिशें, मेरी नज़र को याद हैं
वो हलकी हलकी चुटकियां मेरे जिगर को याद हैं ॥ २३ ॥

वो तिरछी तिरछी चितवनें, सितम करे फिरें जिधर
वो काली काली पुतलियां, कभी उधर कभी इधर ॥ २४ ॥

वो बाल खोलकर कभी, झटक के सरको थामना
लचक पडे बदन को फिर, लचकके दरको थामना ॥ २५ ॥

लबोंको अपने पूछना वो आरसीको देखकर
न फैल जाये ताके रंग पान का इधर उधर ॥ २६ ॥

वो ना.ज़ुकी, के तुमने कहके ये उतारी आरसी
गिरां हैं मेरे हाथपर जडाव भारी आरसी ॥ २७ ॥

वो नापसंद लवंगका भवें चढाके फेरना
वो मेरी सिम्त फिर नज़र को मुस्कुराके फेरना ॥ २८ ॥

गिलौरियोंकी सूरतें वो .ख़ुशनुमा नयी नयी
सुपेद पान ऊपर और, अंदर उसके पिस्तई ॥ २९ ॥

वो सादगी तुम्हारी बांकपन को शह दिये हुये
वो शोख़ियां हया को अपनी गोद में लिये हुये ॥ ३० ॥

सहर के वक़्त फेंकना, गले से हार उतारके
बिछोने से वो झाडना, गिरे जो फूल हार के ॥ ३१ ॥

वो हार मुझको याद है, कहा था देखकर जिसे
हैं मोगरे के फूल कम नहीं पेहेनती मैं इसे ॥ ३२ ॥

कर.ख्त बू है, सर में दर्द होगा दूर डाल दो
नहीं तो कामनी के फूल, चुनके तुम निकाल दो ॥ ३३ ॥

पलंग अपना खींचकर, वो चांदनी में लेटना
हवा सहर की सर्द हो, तो जिस्म को समेटना ॥ ३४ ॥

ज़री करेब से वो चिढ़, के चुभती है ये ख़ारसी
पसंद सिर्फ़ मलमल और, गुलबदन बनारसी ॥ ३५ ॥
वो चूडियोंका फेरना, कहा था देखकर जिन्हे
चुभेंगे इनके गोखरू, न पहनुंगी कभी इन्हें ॥ ३६ ॥
कहो बदलके लायें ऐसी, चूडियां बडे मियां
के तीन तीन बांकें, चार चार हो करेलियां ॥ ३७ ॥
गिरा ज़मरुद एक शब; जो टूट कर बुलाक़ से
तुम उसको ढूंढने लगी, चिराग़ लेके ताक़ से ॥ ३८ ॥
तुम्हें तो वो नहीं मिला, मगर मैं उसको पागया
दिया तो फिर तुम्हे मगर, मैं उस घडी छुपा गया ॥ ४९ ॥
मेरी हंसी पे वो तुम्हारा, पेचो ताब याद है
वो तेवरियां चढी हुई, वो इ.तिराब याद है ॥ ४० ॥
ग़रज .खुदासे है दुवा, क तुम हो और जहान हो
तुम्ही तो मेरी रूह हो, तुम्ही तो मेरी जान हो ॥ ४१ ॥
तुम्हारा ज़ेवर और आये, मेरे पास डाक पर
लगाया तीर तन्ज़ का, ये तुमने दिल को ताक कर ॥४२॥
तुम्हारी बदज़नी बजा, मगर ग़लत, मगर ग़लत
ये आंखें बेवफ़ा नहीं, तो पडति क्यौं नज़र ग़लत ॥४३॥
नज़र में तुम, जिगर में तुम, तो कौन द.ख़ल पा सके
मकान सब घिरे हुए है, कौन इनमें आ सके ॥ ४४
क़सम तुम्हारे गेसुवोंकी जिनके पेच में है दिल
क़सम तुम्हारे साफ़ रुख़की जिसपे है सियाह तिल ॥४५॥
क़सम तुम्हारी पुतलियों की, जिनकी हर नज़र बला
क़सम तुम्हारे अबरुवों की, जिनके बसमें करबला ॥ ४६ ॥
क़सम तुम्हारे उन लबों की, जिनका रंग लाल है
क़सम तुम्हारे घुंगरुवों की, जिनके पास जाल है ॥ ४७ ॥
क़सम तुम्हारे सरकी, जिसमें बाल है बडे बडे
क़सम नज़रकी, सेहर जिससे, पाये ज़क अगर लडे ॥४८॥
क़सम तुम्हारे दिल की, जिसमें बारहा फिरा हुं मैं
क़सम तुम्हारे वसवसों की, जिनमें अब घिरा हुं मैं ॥ ४९ ॥
क़सम तुम्हारे उस सुख़न की, तन्ज़ जिसका काम है
क़सम तुम्हारी उस छुरी की नाज़ जिसका नाम है ॥ ५० ॥

क़सम तुम्हारी उस हंसी की, जिससे गुल खिला करे
क़सम तुम्हारी उस ज़बां की, मुझसे जो गिला करे ॥ ५१ ॥
क़सम तुम्हारे उस गज़ब की, सुर्ख़ जिससे गाल हो
क़सम तुम्हारी उस हिना की हाथ जिससे लाल हों ॥ ५२ ॥
क़सम शिकन की जब जबींपे नाज़ उसको डाल दो
क़सम सदा की बात को जब, उंः के साथ टाल दो ॥ ५३ ॥
.सम गले की जिससे ज़ेब मोतियों के हार को
क़सम दहन की जिसके दांत दे शिकस्त अनार को ॥ ५४ ॥
क़सम है उंगलियोंकी, दिलको छीन लें वो जब हिलें
क़सम है रुख़ के साये की, ज़मींमें जिससे गुल खिले ॥ ५५ ॥
क़सम है बेरुख़ीकी, जिसको फिरके रुख़ अयां करे
क़सम है ख़ामुशी की, जब निबाह कुछ बयां करे ॥ ५६ ॥
क़सम है तनकी क़द्दे आदम आइना जिसे कहूं
क़सम है क़दकी जिसका साया बनके काश मैं रहूं ॥ ५७ ॥
क़सम तुम्हारी चालकी, जिसके साथ हश्र है
.सम है क़दकी ज़ुंबिशोंकी, जिसके साथ नश्र है ॥ ५८ ॥
ग़रज़ तुम्हारे हुस्न की क़सम यक़ीन मान लो
मेरे जिगर में और दिल में हो तुम्हीं ये जान लो ॥ ५९ ॥
यहां मैं आके पड गया तिजारतोंके फेर में
जब उनमें गुत्थियां पडीं, तो सुलझीं जाके देर में ॥ ६० ॥
न छोडो अपना आसरा, न तोडो दिलको यास से
न तुम उम्मीद को हटावो, अपने दिल के पाससे ॥ ६१ ॥
गिले न फिर गिले रहेंगे मुझको पाके एक दिन
हंसी बनेंगे सब गिले लबों पे आके एक दिन ॥ ६२ ॥
मैं ख़त में चैन भेजदूं, जो तुम को चैन आसके
नज़र तो पाहि जायेगी, मगर जो दिलभि पासके ॥ ६३ ॥
ये खत है मेरे हाथ का, इसी को चैन जान लो
मैं बीसवें दिन आवुंगा, यक़ीन इसका मान लो ॥ ६४ ॥
मैं इस ख़बर से खुश हुवा के ज़िंदा है चकोर अभी
तुम्हारे पास है तुम्हारा, वो हसीन मोर अभी ॥ ६५ ॥
पपीहे .खुश रहें के रोज़, वो मुझे बुलाते हैं
जो अब कहें वो पी कहां, तो तुम कहो के आते हैं ॥ ६६ ॥

ये ख़त तो ख़त्म हो चुका, पयाम अब है शौक़ का
दुवाएं अब हैं शौक़ की, सलाम अब है शौक़ का ॥ ६७ ॥

अनुवाद—

(१) तुझें पत्र पाहून माझी दृष्टि त्यावर खिळून राहिली. तुझें पत्र पाहतांच तुझी मूर्ति डोळ्यांत उभी राहिली.

(२) तुझ्या पत्रांतील प्रत्येक शब्द म्हणजे दुःख आणि शोकाच्या कहाणीनें घडविलेला. तुझ्या हृदयाची लेखणी बनून त्या लेखणीला वाचा फुटल्यासारखें झालें आहे.

(३) तुझीं गाऱ्हाणीं योग्य. तुझी तळमळ योग्य. तुझें दुःख योग्य. हीं सर्व, तुझी शपथ घेऊन सांगतों, मला पटतात.

(४) तुझ्या हृदयांत व्यथा आहे तर माझें निश्वास दुःखपूर्ण आहेत तेथें तुझी कांति फिकट आहे, तर येथें माझाहि चेहरा मलिन झाला आहे.

(५) तेथें तुझा हृदयाला धक्का बसला, इकडे माझीहि तीच स्थिति झाली आहे. तिकडे तुला सहनशक्ति राहिली नाहीं, इकडे मलाहि राहिली नाहीं. तिकडे तुला चैन नाहीं. इकडे मलाहि चैन नाहीं, तिकडे तुला झोप नाहीं, इकडे मलादेखील झोप नाहीं.

(६) तुझ्या रात्री येर-झारा घालण्यांत संपतात तर माझ्या रात्री तळमळ करीत संपतात. ही रात्र कशी जाईल ही चिंता संध्याकाळपासून लागते.

(७) मीच तुझी सुखशांति. मीच दूर तर ती तरी कशी जवळ राहील ? आनंद माझ्यामुळें होता. मी तेथें नाहीं तर आनंदहि नाहीं.

(८) माझा आनंद तुझ्यामुळें होता. आतां तूं नाहींस तर आनंद कोठें ? या विरहानें मला अश्रु ढाळावयास लावून माझा आनंद हिरावून नेला आहे.

(९) गेलेले दिवस केवळ आठवण बनून राहिले आहेत. गेलेल्या रात्री स्वप्नवत् बनल्या आहेत. हृदयाचा आनंद आतां केवळ पीडा बनून राहिला आहे.

(१०) आतां या ओठांवर हसूं नाहीं, चेहऱ्यावर पूर्वीची कांति नाहीं, मनांत खेळकरपणा राहिला नाहीं, हृदयांत हसरेपणा राहिला नाहीं.

(११) यौवन, कांति, आणि सौंदर्य हीं पार बिघडून गेलीं आहेत. आपल्या घरावर हा दरोडा पडला आहे. आपली नगरी उद्ध्वस्त झाली आहे.

(१२) शोकापासून अलित असें एखादें जग असेल तर चल, आपण तेथेंच जाऊन राहूं.

(१३) या जगांत शेंकडों संकटें आहेत. त्यांनीं आपण वेढिलें जातों. येथें ग्रहदशेचे फेरे आहेत. त्यांतच आपली भ्रांत अवस्था होते.

(१४) जेथें हें आकाशचक्र आणि त्याची पीडा, आणि त्या पीडेनें संकटें उभीं राहिलीं आहेत असें हें जग सोडून, असें कांहीं नाहीं असें जग आपण शोधूं या.

(१५) जेथें लोकांच्यावर डागण्या देण्याकरितां मृत्यु नाहीं, ज्या जगांत थडग्यांना अवसर नाहीं असें जग आपल्याला हवें.

(१६) जेथें चिंता जाळीत नाहीं, जेथें भूक व तहान हीं नाहींत, जेथें मी किंवा तूं दुःखीकष्टी राहणार नाहींत असें जग मला हवें.

(१७) तुझ्या पत्रांत ज्या शब्दांवर अश्रु पडले आहेत ते माझ्या हृदयांत जखम बनून राहिले आहेत.

(१८) तुला दीर्घायुष्य लाभो. तूं मृत्यूचें नांव घेऊं नकोस बरें. थडग्याच्या तोंडांत माती पडो. तूं मरणाची भाषा बोलूं नकोस.

(१९) कबरीवरच्या हिरवळीचा विचार डोक्यांतून काढून टाक. आपल्या घरांतील बागेची हिरवळ किती नाजूक आणि मऊ आहे. तिचे विचार डोक्यांत येऊं देत.

(२०) तूं काय विसरून जाण्याची वस्तु आहेस, का टाकून देण्याची आहेस ? देवाशपथ, तूं माझ्या हृदयांत आहेस आणि हृदय माझ्या कुशींत आहे.

(२१) तूं माझ्या डोळ्यांचें तेज बनून आहेस. तुझें सौंदर्य हृदयांत आणि तुझे विचार डोक्यांत भरले आहेत.

(२२) तुझें स्मित मला आठवतें. दंतपंक्ति उघड न करतां तूं केलेल्या स्मितहास्याची आठवण मला येत आहे.

(२३) तुझे ओठ आणि त्यांची हालचाल मला आठवते. तुझे नाजूक हावभाव माझ्या काळजाला जाऊन भिडले आहेत.

(२४) तुझे नेत्रकटाक्ष जेथें वळतात तेथें कहर करतात. तुझे डोळे कधीं इकडे तर कधीं तिकडे वळतांना मला आठवतात.

(२५) कधीं तूं केस एकाएकीं मोकळे सोडून द्यायचीस आणि पुन्हा त्यांना धरून ठेवायचीस. कधीं मुरडायचीस तर कधीं सांवरून उभी राहायचीस. या गोष्टी आठवतात.

(२६) आरशांत तूं आपलें प्रतिबिंब पाहून विड्याचा रंग पसरूं नये म्हणून आपले ओठ पुसायचीस, हें तुला आठवतें का ?

(२७) कोण तो तुझा सुकुमारपणा ! हा आरसा धरायला भारी जड म्हणून तूं तो खालीं ठेवून दिलास.

(२८) या लवंगा वाईट आहेत म्हणून भ्रुकुटी वक्र करून तूं त्यांना बाजूला सारलेंस आणि लगेंच माझ्याकडे हसून पाहिलेंस.

(२९) ते सुंदर आणि आकर्षक विडे, तीं सुंदर पानें आणि त्यांत भरलेला तो गोड मसाला.

(३०) तुझ्या साधेपणानें ऐटीच्या तोंडांत मारावें. तुझा संकोचाला धरून असलेला चंचलपणा तुला शोभून दिसतो.

(३१) सकाळच्या वेळीं तूं आपल्या गळ्यांतील हार उतरून टाकायचीस, आणि बिछान्यावर विखरून पडलेलीं फुलें काढून टाकायचीस.

(३२) एकदा तुला मीं फुलांचा हार दिला तर तूं म्हणाली होतीस कीं, यांत मोगऱ्याचीं फुलें कमी आहेत. नको मला तो हार. मला तें सारें आठवतें.

(३३) तूं म्हणालीस, या फुलांचा वास आवडत नाहीं. माझें डोकें दुखूं लागेल. हा हार दूर फेंकून द्या. नाहीं तर त्यांतील कामिनीचीं फुलें टिपून काढून तीं फेंकून द्या.

(३४) आपला पलंग ओढून आपण चांदण्यांत घालीत असूं आणि सकाळीं थंडी वाजूं लागली कीं, आपण एकमेकाला घट्ट आलिंगनें देत असूं.

(३५) साधीं वस्त्रें पाहून तुला चीड यायची. तीं कांट्यासारखीं बोचतात असें तूं म्हणायचीस. तुला आवडत म्हणजे मलमल आणि बनारसी गुलबदनचीं वस्त्रें.

(३६) एकदा तूं बांगड्या परतवून लाविल्यास. तूं म्हणाली होतीस कीं, मला नकोत या बांगड्या. या मला भारी टोंचतात.

(३७) तूं मला म्हटलेंस कीं, अहो, जरा मऊ आणि मुलायम बांगड्या मला आणून द्या बरें.

(३८) तुझ्या बुलाकींतून रत्नाचा खडा गळून पडला तर तूं दिवा घेऊन रात्रभर शोधीत बसली होतीस.

(३९) तुला तो खडा सांपडला नाहीं. मला सांपडला. मीं तो तुला नंतर दिला, पण त्या वेळीं लपवून ठेविला होता.

(४०) माझ्या हसण्यानें उत्पन्न झालेला तुझा गोंधळ, चढलेल्या भ्रुकुटी, वाढलेला कोप, हीं सर्व सर्व मला आठवतात !

(४१) परमेश्वराला मागणें तें हेंच कीं, तूं असावीस आणि हें जग असावें. तूं माझा प्राण आहेस. तूं माझा आत्मा आहस.

(४२) तुझे दागिने आणि तूं माझ्याकडे पाठविणार ! काय मर्म पाहून तूं हा वार केलास !

(४३) तुझी शंका योग्य का ? नाहीं, नाहीं. माझे डोळे निष्ठेचे आहेत, लबाडीचे नाहींत. मग ते इकडे तिकडे कसे भटकतील ?

(४४) माझ्या नेत्रांत तूं आहेस. माझ्या हृदयांत तूं आहेस. यांत कोण दखल देणार ? हें घर बंदिस्त आहे. यांत प्रवेश कोण करूं शकेल !

(४५) ज्यानें माझें हृदय धरून ठेविलें आहे त्या तुझ्या केशकलापाची शपथ. ज्यावर काळा आकर्षक तीळ आहे त्या तुझ्या गोड चेहऱ्याची शपथ.

(४६) ज्याचा प्रत्येक कटाक्ष म्हणजे कहर होय त्या तुझ्या नेत्रांची शपथ, आणि ज्यांनीं लीलेनें प्रलय घडवून आणावा त्या तुझ्या भृकुटींची शपथ.

(४७) तुझ्या लाल लाल ओठांची शपथ. ज्यांनीं अक्षरशः जाळें पसरलें आहे त्या तुझ्या कुरळ्या केसांची शपथ.

(४८) विपुल आणि लांबलचक केसांनीं मंडित अशा तुझ्या शिराची शपथ, ज्याच्याशीं तुलना केली तर जादू उणी पडावी अशा तुझ्या दृष्टीची शपथ.

(४९) ज्यांत मीं कैकदा मुशाफरी केली आहे त्या तुझ्या हृदयाची शपथ. ज्यांत मी मग्न झालों आहें त्या तुझ्या हुरहुरीची शपथ.

(५०) तुझ्या तीक्ष्ण वाणीची शपथ; तुझ्या चांचल्यरूपी कटारीची शपथ.

(५१) ज्यांतून फुलें उमलावीं त्या तुझ्या स्मिताची शपथ, माझें गाऱ्हाणें करणाऱ्या तुझ्या जिभेची शपथ.

(५२) ज्यामुळें कपोलावर लाली चढते त्या तुझ्या कोपाची शपथ, जिनें तुझे हात लाल होतात त्या मेंदीची शपथ.

(५३) कृतककोपानें तुझ्या भालप्रदेशावर रेषा उमटतात त्यांची शपथ, कोणतीहि गोष्ट उंः म्हणून टाकून देणाऱ्या तुझ्या हुंकाराची शपथ.

(५४) ज्यामुळें मोहनमाळेला शोभा यावी त्या तुझ्या गळ्याची शपथ, ज्यांनीं डाळिंबांना खालीं पाहावयास लावावें त्या तुझ्या दंतपंक्तींची शपथ.

(५५) जीं हलूं लागलीं कीं हृदयाला आपल्या ताब्यांत घेतात त्या तुझ्या बोटांची शपथ, ज्यानें जमिनीवर फुलोरा फुलावा त्या तुझ्या मुखमंडलाची शपथ.

(५६) चेहरा दाखविता दाखविता दुर्लक्ष केल्यासारखें दाखविणाऱ्या तुझ्या लकबीची शपथ, बोलक्या डोळ्यांनीं सर्व सांगून टाकणाऱ्या तुझ्या मुग्धतेची शपथ.

(५७) दर्पणासारख्या दिसणाऱ्या तुझ्या शरीराची शपथ, ज्याची सावली होऊन राहण्याची मीं मनीषा धरावी त्या तुझ्या शरीरसौष्ठवाची शपथ.

(५८) जिच्यामुळें कल्पान्त व्हावा त्या तुझ्या गतीची शपथ, ज्यामुळें गहजब व्हावा त्या तुझ्या डौलदार चालीची शपथ.

(५९) सारांश तुझ्या सौंदर्याची शपथ. तूं खात्री बाळग, तूं माझ्या हृदयांत आणि काळजांत आहेस हें लक्षांत असूं दे.

(६०) मी येथें व्यापारानिमित्त आलों. त्यांत पेंच निर्माण झाले. ते उशीरा सुटले.

(६१) तूं धीर धर, निराश होऊं नकोस, आशेला हृदयापासून दूर जाऊं देऊं नकोस.

(६२) माझी गांठ पडली कीं गाऱ्हाणीं गाऱ्हाणीं राहणार नाहींत. त्यांचें ओठांवरील हसूं त एक दिवस रूपांतर हेईल.

(६३) तुला लाभ होत असेल तर पत्रांतून मी शांति पाठवून देईन. तें पत्र तुला दिसेल; पण मनाला शांतीचा लाभ व्हायला हवा ना !

(६४) हें पत्र माझ्या हातचें आहे. यालाच आनंदाचें निधान समज. मी आजपासून विसाव्या दिवशीं येत आहें याची खात्री बाळग.

(६५) आपला चकोर खुशाल आहे, आणि आपला सुंदर मोर तुझ्यापाशीं आहे हें ऐकून मला फार आनंद झाला.

(६६) मला रोज हांक मारणाऱ्या कोकिळा खुशाल असोत. आतां "पी कहां" "पी कहां" असें त्या म्हणाल्या कीं, तूं त्यांना सांग कीं "पी" आतां येत आहेत !

(६७) हें पत्र संपलें. आतां शौक (कवीचें नांव) चा निरोप आहे. त्यानें आशीर्वाद सांगितला आहे.

ते येणार !

वरील पत्राला वीस दिवस झाले. पतीच्या येण्याचा आज दिवस आहे. पत्नीची मनःस्थिति खालील ओळींतून पाहा :

ख़त को है बीसवां दिन, आज आयेंगे वो ज़ुरूर ही
क्या मैं खिंची हुई रहूं, 'उन' की नज़र से दूर ही ॥ १ ॥

'उन' की सदा सुने तो फिर, हो न सके जिगर से सब्र
पाके 'उन्हें' कभी न हो, तरसी हुयी नज़र से सब्र ॥ २ ॥

क्या मैं जिगर को थाम लूं, क्या मैं नज़र को फेर लूं
क्या वो उधर से आयें तो, रुख़ मैं इधर को फेर लूं ॥ ३ ॥

'उन' की कशिश में आके रुख, फिर न सके तो क्या करूँ
दिलसे करूं तो ज़ोर मैं, दिल जो थके तो क्या करूं ॥ ४ ॥

और अगर न आये ' वो ' हाये, ये शक सितमका है
आ मेरे दिलमें ओ उमीद वक़्त तेरे करमका है ॥ ५ ॥
शकसे पडी मैं सोचमें, डरती हूं यास आ न जाय
उससे चिढी हुई हूं मैं, वो मेरे पास आ न जाय ॥ ६ ॥
आतेही यासका खियाल, कांप उठी हूं डरके मैं
दर नहीं दिलमें वर्ना आज, बैठती बंद करके मैं ॥ ७ ॥
याससे हूं जली हुयी, उसको मैं झोंकूं भाडमें
हट मेरे दिलसे ओ शक आज, यास है तेरी आह में ॥ ८ ॥
आयेंगे या न आयेंगे, दिल मेरा काश बोल दे
नाखुन अगर बने तो ये, शककी गिरह को खोल दे ॥ ९ ॥
बोल उठा वो मेरा दिल, कहता है आ रहे हैं ' वो '
मेरे लिये बहोतसा चैन, तोहफेमें ला रहे हैं वो ॥ १० ॥
देख रही हुं आरसी, चेहरे पे रंग, आगया
दिलने किया है सुर्ख़रू, वर्ना कहांसे पागया ॥ ११ ॥
दिलको मिला कहांसे रंग, उसको मिला उम्मीदसे
पायेगा ये कुछ और भी, आज ही उनकी दीद से ॥ १२ ॥
कल मेरे सरमे था जुनून, आज है कुछ सुरूर सा
कल मेरे दिल में था मलाल, आज है कुछ सुरूर सा ॥ १३ ॥
अपने लबोंपे बार बार, पाती हुं मैं तबस्सुम आज
खुश रहो अये मेरे लबो, कहते हो और कुछ तुम आज ॥ १४ ॥
घर की ज़मीन जाग उठी, सहन पे नूर छा गया
आयेंगे वो .जुरूर ही, मुझको यक़ीन आ गया ॥ १५ ॥
नाच रहा है .खूब आज, सुनके हुवा है मोर .खुश
उसको भी मिल गयी ख़बर, फिरता है क्या चकोर .खुश ॥ १६ ॥
आके पपीहे पेडपर, अब जो कहेंगे पी कहां
उनसे कहूंगी हंसके मैं, बैठे हैं देखो पी यहां ॥ १७ ॥
दिल तो ख़फ़ा नहीं मगर मेरी नज़र झुकी रहे
बाद को बातचीत हो, पहले .जुबां रुकी रहे ॥ १८ ॥
पाके उन्हे रुके .जुबां, इसमें कहां ये ज़ब्त है
इसको तो बोल चाल में, उनकी .जुबांसे रब्त है ॥ १९ ॥
बनने को मैं बनूं मगर, बन भी सकूंगी या नहीं
तनने को मैं तनूं मगर, तन भी सकूंगी या नहीं ॥ २० ॥

बनके शिगुफ़्तगी .ख़ुशी, रुख़से जो खिल पडे तो फिर
लुत्फ़के साथ करके मेल, उनसे नज़र लडे तो फिर ॥ २१ ॥
होंठ तो मेरे बसके है, उनको सिखावुं जंग मैं
लेकिन उडावुं किस तरह, रुख़से .ख़ुशीका रंग मैं ॥ २२ ॥
तरसी हुई हैं पुतलियां, चैनसे कब ये रह सकें
शौक़ से बेकरार हूं, गरचे ये कुछ न कह सकें ॥ २३ ॥
दिल ये कहेगा मेल कर, लब ये कहेंगे बोल दे
हुस्न कहेगा हाथ से, तू मेरे रुख़को खोल दे ॥ २४ ॥
आपही बढ़ चलेंगे पांव, आवुंगी हटके सामने
लायेंगी शोख़ियां मुझे घूंघट उलट के सामने ॥ २५ ॥
शकल काशिश की बन पडी, दिल को जो रोक थाम लूं
सबर की दिल में ठान लूं, जबर से दिलपे काम लूं ॥ २६ ॥
बन के बला मैं उनके सर, आज पडूं .ज़ुरूर ही
दिल में हंसा करूं मगर मूंह से लडूं .ज़ुरूर ही ॥ २७ ॥
ख़त में गिले मैं लिख चुकी, और गिलों में लुत्फ़ हैं
होगी मजे की नोक झोंक, गरचे दिलोंमें लुत्फ़ है ॥ २८ ॥
आंख मेरी जो उठहि जाये, जल्द नज़र को फेर लूं
सिर्फ़ नज़र ही को नहीं बल्के मैं सर को फेर लूं ॥ २९ ॥
आयें जो रुख की सिम्त वो, हाथोंसे मूंह छिपावुं मैं
झांक के उंगालियोंसे हां, देखूं जो कुछ पावुं मैं ॥ ३० ॥
दांत मेरे दबायेंगे, ताके रहे ज़बान बंद
कुछ वो कहें तो उंगालियां, उठके करेंगी कान बंद ॥ ३१ ॥
एक पलक से दूसरी, बंद रहे मिली रहे
जैसे अनार की कली सूख के बेखिली रहे ॥ ३२ ॥
नीचे के लब पे दांत हो, और नज़र ज़मीं पे हो
हाथ मेरे जिगर पे हो, और शिकन् जबीं पे हो ॥ ३३ ॥
मेरे लबोंपे गर हंसी, आयेंगी छेड छाड में
हाथ में लेके पंखिया, मूंह को करूंगी आड मैं ॥ ३४ ॥
लब न हिलें .ख़ुदा करे, मैं जो उन्हे हिलावुं भी
“ उन ” से मिलें न चितवने, मैं जो उन्हें मिलावुं भी ॥ ३५ ॥
सर को जो मैं उठावुं भी, तो न उठे झुका रहे
दिल को जो मैं बढावुं भी, तो न बढे रुका रहे ॥ ३६ ॥

कुछ जो 'वो' दें तो यौं न लूं, लूं तो नहीं नहीं के बाद
लाख रुकावटों के बाद, लाख चुनां चुनीं के बाद ॥ ३७ ॥
बोल उठूं तो हो जुदा उनसे रविश ज़बान की
वो जो कहें ज़मीन की, मैं कहूं आसमान की ॥ ३८ ॥
वो मेरे खत की चुटकियां याद दिलायेंगे मुझे
छेडने को हंसेंगे .खुद और हंसायेंगे मुझे ॥ ३९ ॥
मकर से बदगुमां बनूं, अपनीहि रखूं टेक मैं
लाख नहीं नहीं करें, उनकी न मानूं एक मैं ॥ ४० ॥
दिल जो न माने तो उन्हे तिरछी नज़र से देख लूं
है कवाड में दरार जाके उधर से देख लूं ॥ ४१ ॥
मुझसे वो मांगें या नहीं दूंगी .ज़ुरूर पान मैं
फेर के मूह बढ़ावुंगी हाथ से ख़ासदान मैं ॥ ४२ ॥
मेरी दग़ा के जाल में, क्या वो उलझहि जायेंगे
साफ़ हैं दिलकि औरतें ये वो समझहि जायेंगे ॥ ४३ ॥
आयी लबोंपे वो हंसी, ये कहें और हंसायें तो
लाख दबावूं मैं मगर लब मेरे खुलहि जायें तो ॥ ४४ ॥
दिल में जो गुदगुदीसी हो, रुक न सके कभी हंसी
बातें ही ये हंसी की हैं, आने लगी अभी हंसी ॥ ४५ ॥
उंः ! मुझे उसका सोच क्या, दिल में तो रंज है नहीं
अपनी वफ़ा को छोड दे दिल मेरा ऐसी शै नहीं ॥ ४६ ॥
दिल में बसे हुये हैं वो, इसमें ख़ियाल उन्हींका है
दिल मेरा है वो आइना, जिसमें जमाल उन्हींका है ॥ ४७ ॥
फैले हैं रूह बनके वो, मेरे तमाम जिस्म में
मेरी हयात हैं वही जान है तमाम जिस्म में ॥ ४८ ॥
ओ मेरे दिल कशिश कुछ और, ताके वो खिंच के आहि जायें
मैं उन्हे जल्द पाहि जावुं, वो मुझे जल्द पाहि जायें ॥ ४९ ॥
जंग को हो रही है देर, और वो मजेकी बात है
दिल को लुभाये नाज़ से हुस्नकी ये भी घात है ॥ ५० ॥
अब तो ये फ़िकर है आज, कुछ तो सिंगार चाहिये
टूट गया है कुल बुलाक, सोने का तार चाहिये ॥ ५१ ॥
शौक़ के पास भेज दूं, एक ज़रासा तार क्या
दाम न लें तो वो न लें, तार का ऐसा बार क्या ॥ ५२ ॥

हाथोंमें चूडियां हैं कम, टूटके गिर गयीं कयी
आयेंगे अब बडे मियां, उनसें मंगावुंगी नयी ॥ ५३ ॥

मुझको भी सादगी पसंद, उनको भी सादगी पसंद
पहनूं सपेदही लिबास, होगा उन्हें यहीं पसंद ॥५४॥

वेलें हों या हों बूटियां, चुभती हैं कामदानियां
चंद दुपट्टे फाडलूं, रखी हैं जामदानियां ॥५५॥

वेल कहाओकी अभी, चौक से मैं मंगा न लूं
लाई है अच्छन एक बेल, उसको भी लूं मैं या न लूं ॥५६॥

वेल चिकन की है मगर, कुछ भी नहीं धुली ख़राब
एक तो शर्वती बुरी, दूसरे तेपची ख़राब ॥५७॥

किससे मंगावुं बेल मैं, सबसे ख़फ़ा हैं देवर आज
लडके गये दुल्हनसे वो, बिगडे हुये हैं तेवर आज ॥५८॥

क्यौं न कहूं बुवासे मैं, .खुद वो बनाती है कटाव
चौकसे लेती आये वो, जाये जो लेने नान पाव ॥५९॥

हार में गूंध लूं अगर फूल हों ख़ानाबाग़ में
अबके बरस तो मोगरा, घर में खिला न बाग़ में ॥६०॥

होहि रहेगा ये तो सब, मुझको ख़ियाल एक है
सास चुप, ज़वान चुप, नंद .जुरूर नेक है ॥६१॥

उसकीसी विसकी गांठ और, कोई न होगी शहरमे
रखी है मुंहमें एक छुरी, उसने बुझाके जहर में ॥६२॥

जब वो जलन से लाल हो, गाल हों गरम दो तवे
.खुद तो है लहसुन और दांत, जैसे छिले हुवे जवे ॥ ६३ ॥

देख के ये चमक दमक वो मेरे रूपसे जले
रेत में कोयी जिस तरह, जेठकी धूपसे जले ॥ ६४ ॥

आज मुझे भी है घमंड, तन्ज़का कुछ भी गम नहीं
उसको जो है किसीपे नाज़, मैं भी कुछ इससे कम नहीं ॥ ६५॥

लेती है दिलमें चुटकियां करती है दिल का .खून वो
लाती है घरसे अपने साथ, मेरे लिये जुनून वो ॥६६॥

ऐ लो " हुजूर " आगये, बंदी संवरती ही रही
बन न पडा सिंगार कुछ, हौसला करती ही रही ॥६७॥

अनुवाद

आज विसावा दिवस आहे. आज पति येणार म्हणून वाट पाहात पत्नी आपल्याशीं बोलत आहे.

(१) पत्र आल्याला आज वीस दिवस झाले. आज ते नक्की येतील. मी अजूनहि रुसलेली आणि त्यांच्या दृष्टीपासून दूर राहूं काय ?

(२) त्यांचा शब्द ऐकला कीं मग संयम राहणें अशक्य होईल. त्यांना पाहून डोळ्यांना कधींहि तृप्ति न वाटो. त्यांना पुन्हा पुन्हा पाहात राहावेंसें वाटो.

(३) मी काय धडधडत्या हृदयाला धरून ठेवूं, का माझी दृष्टि वळवूं, का ते इकडून आले तर दुसरीकडे पाहायला लागूं ?

(४) पण त्यांना पाहूनहि दृष्टि त्यांच्याच दिशेनें खिळून राहिली तर काय करूं ? मन आवरून पाहीन पण तें आवरलें नाहीं तर काय करूं ?

(५) आणि 'ते' जर आले नाहींत तर ? पण ही कुशंका कां ? हे आशे, माझ्यावर आतां कृपा कर बरें.

(६) शंकांनीं मला काळजी लावली आहे. कुठें निराशा पदरीं पडते असें वाटतें. ती निराशा जवळ येऊं नये असें वाटतें.

(७) निराशेचा विचार आला कीं भीतीनें माझा थरकांप होतो. हृदयाला दारें असतीं तर तीं मीं घट्ट बंद करून ठेविलीं असतीं आणि निराशेला आंत येऊं दिलें नसतें.

(८) निराशेनें तर मी पोळलें आहें. निराशा चुलींत जावो. शंकेच्या मागें निराशा आहे. ही शंकाच निघून गेली तर किती बरें होईल !

(९) ते येतील किंवा नाहीं हें माझ्या हृदयाला कळेल तर बरें होईल. शक्य असतें तर नखांनीं ही संशयाची निरगांठ उकलली असती.

(१०) तें पाहा, हृदय म्हणतें कीं ते आज येणार आणि बरोबर सुखशांति माझ्याकरितां घेऊन येणार.

(११) आरशांत मी आपलें तोंड न्यहाळत आहें. चेहऱ्यावर लाली आली आहे. ही कुठून बरें आली ! बरोबर, हृदयानें गालांना ही लाली पुरविलेली दिसते.

(१२) हृदयाला हा रक्तिमा आशेकडून लाभला. आज त्यांच्या दर्शनानें हृदयाला याहूनहि अधिक कांहीं तरी मिळेल.

(१३) काल डोक्यांत वेड होतें. आज कांहींसा अहंकार भरला आहे. काल हृदयांत औदासिन्य होतें. आज आनंद भरला आहे.

(१४) आज माझ्या ओठांवर पुन्हा पुन्हा हसूं खेळत आहे. माझ्या ओठांनो, आज तुम्ही निराळेंच कांहीं बोलत आहांत. आज तुम्ही धन्य व्हा.

(१५) आज घर कसें प्रकाशित झाल्यासारखें दिसतें ! अंगणाला नंदनवनाची कळा आली आहे. आज ते येणार याबद्दल माझी खात्री झाली आहे.

(१६) आज मोर आनंदांत नाचत आहे. चकोराला पण ही बातमी कळलेली दिसते. पाहा तो कसा आनंदी बनला आहे.

(१७) आज कोकिळा झाडावर बसून " पी कहां, पी कहां " असें पुसूं लागल्या तर मी हसून त्यांना म्हणेन कीं पाहा, ' पी ' येथेंच तर बसले आहेत.

(१८) हृदयांत रोष नाहीं पण माझी दृष्टि खालीं वळलेली राहावी. नंतर गोष्टी होवोत. पण सुरुवातीला तरी जिभेनें मौन स्वीकारावें.

(१९) त्यांची गांठ पडल्यावर ही जीभ का मौन धारण करणार आहे ? हिला तर त्यांच्याशीं बोलण्याचीच संवय आहे.

(२०) ऐटीचें सोंग आणायला काय ? आणीन मी. पण तें यशस्वी होईल का ? रुष्ट झाल्याचें सोंग करीन पण तें तरी यशस्वी होईल का ?

(२१) चेहऱ्यावर आनंद ओसंडून वाहूं लागला तर काय करायचें ? त्यांच्या दृष्टीला माझी दृष्टि भिडली तर ?

(२२) ओठ काय, माझ्या ताब्यांत आहेत. त्यांना गप्प बसायला मी शिकवनि, पण चेहऱ्यावरचा आनंद मला कसा झांकता येईल ?

(२३) हे डोळे त्यांना पाहायला आतुरले आहेत. त्यांना संयम कसा साधेल ? ते कांहीं बोलणार नाहींत, पण अत्यानंदानें मला बेचैन केलें आहे त्याला मी काय करूं ?

(२४) हृदय म्हणणारच कीं पतीशीं एकरूप हो. ओठ म्हणतात कीं पतीशीं बोल. सौंदर्य म्हणणारच कीं तूं आपला चेहरा पतीसमोर उघडा कर म्हणून.

(२५) माझे पाय आपोआप पतीच्या दिशेनें वळतील, माझी चंचलता मला चेहऱ्यावरचें अवगुंठन बाजूला सारण्यास मला भाग पाडेल.

(२६) हृदयाला मी आवरेन म्हटलें तर ओढ जबरदस्त लागली आहे ना ! संयम करायचा तर हृदयावर ताबा ठेवण्याचा प्रयत्न करावा लागणार.

(२७) आज मी त्यांना चिडविणार, आंतून मला हसूं येत असलें तरी बाहेरून मी त्यांच्याशीं वाद घालणार.

(२८) पत्रांतून मीं गाऱ्हाणीं केलीं आहेत. त्यांतच तर मजा आहे. आमच्या मनांत हर्ष असला तरी बाहेरून आमच्या दोघांत प्रेमाचा कलह होईलच.

(२९) माझी दृष्टि त्यांच्याकडे वळली तरी मी ती परत वळवीन. दृष्टीच काय; पण मीं माझें तोंड पण दुसरीकडे वळवीन.

(३०) आणि त्यांनीं माझ्याकडे पाहिलें तर मी तोंड हातांनीं लपवून घेईन आणि बोटांच्या फटींतून त्यांच्याकडे हळूच पाहीन.

(३१) तोंडांतून शब्द निघूं नये म्हणून मी दांतांनीं ओठ दाबून ठेवीन आणि ते कांहीं बोलले तर माझे हात कानांना झांकून टाकतील.

(३२) डाळिंबाची कळी सुकल्यामुळें न उमलता मिटलेली राहावी तशाच माझ्या पापण्या मिटलेल्या राहतील.

(३३) खालचे ओठ दांतांनीं दाबलेले असावेत आणि दृष्टि जमिनीकडे वळलेली असावी. माझे हात काळजावर टेकलेले असावेत आणि कपाळावर हलक्याशा रेषा उमटलेल्या असाव्यात.

(३४) बोलण्यांत माझ्या ओठांवर हसूं आलें तर मी पंख्याच्या आड आपलें तोंड लपवीन.

(३५) मीं बोलेन म्हटलें तरी माझे ओठ न हलोत म्हणजे झालें. त्यांना मीं पाहीन म्हटलें तरी माझी दृष्टि त्यांच्याकडे न वळो.

(३६) मीं मान वर करूं म्हटलें तरी ती वर न होवो. माझ्या हृदयाला ओढ जरी लागली, तरी तें ओढलें जाऊं नये असें मला वाटतें.

(३७) ते कांहीं वस्तु देतो म्हणाले तरी मी घेणार नाहीं आणि घेतली तरी शेंकडों आढेवेढे घेतल्यानंतरच घेईन.

(३८) मी त्यांच्याशीं नीट बोलणारच नाहीं. ते एक म्हणतील तर मी दुसरेंच म्हणेन. ते पृथ्वीच्या गोष्टी करतील, तर मी आकाशाच्या करीन.

(३९) ते माझ्या पत्राची आठवण मला करून देतील. ते स्वतः हसतील आणि मलाहि हसवितील.

(४०) मी त्यांच्यावर खोटा संशय मुद्दाम घेईन, आणि त्यावर अडून राहीन. ते लाख नाहीं म्हणोत मी आपलाच हट्ट चालवीन.

(४१) माझें मन आवरलें नाहीं तर मी त्यांच्याकडे चोरट्या नजरेनें पाहीन, दाराला फट आहे त्यांतून मी हळूच त्यांच्याकडे पाहीन.

(४२) ते मागोत अगर न मागोत, मी त्यांना विडा करून देईन; आणि त्यांच्याकडे न पाहतां तोंड वळवून त्यांच्याकडे पानाचा डबा सरकवीन.

(४३) माझ्या खोट्या वागणुकीनें ते फसतील काय? या बायका मनाच्या स्वच्छ आणि साध्या असतात हें त्यांना कळतच असेल कीं.

(४४) माझ्या ओठांवर हसूं आलें किंवा त्यांनीं मला हसविलें तर; ओठांना मी खूप आवरीन. पण ते आपोआप विलग झाले तर काय करूं ?

(४५) मनांत आनंद भरून राहिला तर हसूं आल्याशिवाय कसें राहील. या तर आनंदाच्या गोष्टी आहेत. पाहा ! कल्पनेनें मला आतांच हसूं येऊं लागलें आहे.

(४६) पण मी त्याची कशाला काळजी करूं. होऊं दे आनंद झाला तर! हृदयांत दुःख थोडेंच आहे? आणि हृदय आपल्या निष्ठेला थोडेंच विसरणार आहे?

(४७) हृदयांत 'त्यांचेंच' वास्तव्य आहे. त्यांचेच विचार मनांत आहेत. माझ्या हृदयाच्या आरशांत 'त्यांचेंच' सौंदर्य सामावलें आहे.

(४८) आत्मा बनून ते माझ्या शरीराचे सर्व भाग व्यापून आहेत. ते माझें जीवन आहेत, ते माझ्या शरीरांतील प्राण आहेत.

(४९) बा हृदया, तुझें आकर्षण अधिक प्रबल कर बरें. म्हणजे ते लवकर येतील. त्यांना माझा लाभ होईल आणि मला त्यांचा लाभ होईल.

(५०) कां बरें आमच्या आपसांतील गोड कलहाला उशीर होतो आहे? मन खेचून घेण्याकरितां प्रेमकलह म्हणजे सौंदर्य आणि नखरा यांच्या हातांतील अस्त्र होय.

(५१) बरें, मला आज शृंगार केला पाहिजे. पण तो कसा काय करायचा याची काळजी लागली आहे. काल बुलाकीची सोन्याची तार तुटली आहे. दुसरी आणायला हवी.

(५२) शौक (कवीचें नांव) पाशीं निरोप पाठवूं का? ते तारेची किंमत मागोत अगर न मागोत. त्यांत काय मोठेंसें?

(५३) हातांतील बांगड्या कमी झाल्या आहेत. आतां ते आले म्हणजे त्यांच्याकडून बांगड्या मागवून घेईन.

(५४) मला साधेपणा आवडतो, त्यांनाहि साधेपणाची आवड आहे. मी आज पांढरेंच नेसेन, कारण त्यांना तेंच आवडतें.

(५५) माझ्या लुगड्यांचे वेलबुट्ट्यांचे कांठ भारी टोचतात. माझे दुपट्टे फाडून त्यांचे कांठ लावून घेऊं कीं काय असा विचार पडला आहे.

(५६) कटावाच्या वेलबुट्टीचा कांठ मला नको. अच्छन (मैत्रिणीचें नांव) च्या जवळचा कांठ घेऊं कीं नको हा प्रश्न मला पडला आहे.

(५७) कांठ मऊ आहे पण ठेवणीचा आणि विटलेला आहे. शिवाय तो शरबती रंगाचा आहे आणि दिसायलाहि बरा दिसत नाहीं.

(५८) आतां कुणाच्या हातून कांठ मागवावा. आज भावोजी रागांत आहेत. जाऊबाईशीं त्यांचें भांडण झाल्यामुळें आज स्वारीचा पारा बराच चढलेला आहे.

(५९) नाहींतर आत्याला सांगूं का? ती कांट चांगला शिवून देईल. तिला सांगितलें तर बाहेरून रोट घेऊन यायला ती जाईल त्या वेळीं ती कांठ घेऊन येईल.

(६०) बागेंत फुलें असलीं तर हार गुंफीन ना. यंदा तर बागेंत मोगरा फुललाच नाहीं.

(६१) तें सगळें खरें पण एका गोष्टीचा मला राहून राहून विचार येतो. तो म्हणजे सासूबाई अगदीं गप्प आहेत. तें कां ?

(६२) आमच्या नणंदेसारखी बाई साऱ्या गावांत सांपडायची नाहीं. तिची जीभ म्हणजे विषांत भिजलेली कट्यारच जणू.

(६३) आमची नणंद रागावली म्हणजे तिचे गाल तापलेल्या तव्यासारखे लाल होतात. ती स्वतः काळी आहे, पण तिचे दांत म्हणजे अगदीं तासल्या-सारखे दिसतात.

(६४) माझा थाटमाट पाहून ती अशी तापेल कीं जणू काय ज्येष्ठ महिन्यांतील वाळूच.

(६५) आज मला पण तोरा आला आहे. तिच्या दुरुक्तींचें मला कांहींच वाटत नाहीं. तिला आपल्या पतीचा गर्व असेल. मला पण आपल्या पतीबद्दल कांहीं कमी गर्व नाहीं ?

(६६) ती मला बोलेल. माझ्या हृदयावर आघात करील, माझा मनस्ताप वाढवूं पाहील.

(६७) अरे, ती पाहा खासा स्वारी आलीच कीं ! आणि माझ्यानें शृंगार कांहीं झाला नाहीं. नुसता विचारच करीत बसलें ना मी ! !

उर्दूतील सुप्रसिद्ध अशा या दीर्घकाव्याचा परिचय मराठी वाचकांना आवडेल अशी आशा आहे.

• • •

: २१ :

अजिंठा-वेरूळला उर्दू काव्याचा करभार !

सिकंदर अली वज्द हे उर्दूमधील नामांकित कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा जन्म औरंगाबाद जिल्ह्यांत वैजापूर येथें इ. स. १९१४ मध्यें झाला. उस्मानिया विद्यापीठांतून त्यांनीं उच्च शिक्षण घेतलें असून सध्यां ते महाराष्ट्र राज्यांत न्यायालयांत डिस्ट्रिक्ट जज्जच्या हुद्द्यावर काम करीत आहेत.

श्री. वज्द यांना लहानपणापासून कविता करण्याचा नाद लागला. हैदराबादेस नेहमींच मुशायेरे म्हणजे कविसंमेलनें होत. त्यांत ते विद्यार्थिदशेंत असतांना भाग घेऊं लागले. थोडक्याच काळांत त्यांची उदयोन्मुख कवि म्हणून प्रसिद्धि होऊं लागली. आतांपर्यंत त्यांचे (१) लहूतरंग, (२) इंतिखावे वज्द, व (३) आ.फुता बे ताजा असे तीन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. वर्ण्य विषयाचें मनोहारी चित्रण, सुंदर शब्दरचना, मोहक कल्पनाविलास हे त्यांच्या काव्याचे विशेष होत. इ. स. १९३८ मध्यें अजिंठ्यावर व १९४६ मध्यें वेरूळवर त्यांच्या सुंदर कविता प्रसिद्ध झाल्या. या दोन कवितांनीं सिकंदर अली यांना उर्दू वाङ्मयक्षेत्रांत विलक्षण प्रसिद्धि लाभली. आपला जन्म औरंगाबाद जिल्ह्यांत झाल्यामुळें त्या जिल्ह्यांतील अजिंठा व वेरूळच्या जगप्रसिद्ध कलाकृतीवर आपल्याला लिहिण्यास मिळालें याबद्दल सिकंदर अली वज्द यांना नेहमीं धन्यता वाटते. या सुंदर कवितांची मराठी वाचकांना ओळख व्हावी या हेतूनें त्या, मराठी अनुवादासहित खालीं देत आहें.

१

जहां .खूने जिगर पीते रहे अहले हुनर बरसों
जहां घुलता रहा रंगोंमें आहका असर बरसों
जहां ख़िंचता रहा पत्थरपे अक्से ख़ैर व शर बरसों
जहां कायम रहेगी जन्नते क़ल्बो नजर बरसों
जहां नग्मे जनम लेते हैं रंगीनी बरसती है
दकन की गोद में आबाद वह .ख्वाबोंकि बस्ती है

जेथें कलावंतांनीं कित्येक वर्षें आपल्या रक्ताचें अक्षरशः पाणी केलें, जेथें कित्येक वर्षें रंगांतून उत्कट निःश्वास कालवले जात होते, जेथें कित्येक वर्षें दगडावर शांति व क्रांतीचें चित्रण चालू होतें, जेथें हृदय आणि दृष्टि यांना पटणारी आणि दिसणारी स्वर्गसृष्टि चिरकाल टिकेल, जेथें गीतें जन्म पावतात, जेथें विविधतेचा आविष्कार होतो, तेथें, दख्खनच्या कुशींत, स्वप्नांची नगरी वसली आहे.

२

शराबे कुहना की तासीर है ठंडी हवाओं में
बहारे ज़िंदगी गुल्तां है सब्ज़े की अदाओं में
नवाये सरमदी आती है झरनोंकी सदाओं में
बयान मुमकिन नहीं वह लुत्फ़ आता है दुआवों में
यहां सदियोंसे रायज पुरसुकूं शीरीं मक़ाली है
यहां का ज़र्रा ज़र्रा मजहरे शाने जमाली है

येथें वाहणाऱ्या गार वाऱ्यांत जुन्या मदिरेचा प्रभाव आहे, येथील हिरवळीच्या हालचालींत जीवनाचा वसंत एकरूप झाला आहे, येथील निर्झरांच्या गीतांतून जगप्रसिद्ध सूफी सरमदाचे आलाप ऐकूं येतात, इतर ठिकाणीं केवळ अशक्यच वाटणारा सुखाचा अनुभव येथील प्रार्थनांतून जाणवतो, येथें शेंकडों वर्षांपासून चालत आलेली शांत, गंभीर व मधुर वाणी अनुभवास येते, येथील कणन् कण म्हणजे परमेश्वराच्या सुंदर स्वरूपाचा आविष्कारच होय.

३

तजल्ली राज़े उरफ़ां, शाहकारे इब्ने आदम है
सरे फ़ित्रत् अमलकी बारगाहे हुस्न में ख़म है
तमद्दुन मुनअकस हो जिसमें ऐसा सागरे जम है
जमाले जिंदगी रहने जलाले अज़मे गौतम है
उमीदे जान ताजा फिर दिले बिस्मिल में आयी थीं
तलाशे अमन में तहज़ीब इस मंजिल में आयी थी

हें स्थळ म्हणजे गूढ योगाचें तेजस्वी स्वरूप होय, हें स्थळ म्हणजे मानवाची सर्वोत्कृष्ट कृति होय, ज्यांत साऱ्या संस्कृतीचें प्रतिबिंब आहे असा सम्राट् जमशीदचा दारूचा प्याला म्हणजेच हें स्थळ होय. येथें जीवनाच सार्दय हें

गौतमाच्या दृढ निश्चयाच्या तेजासमोर नत झालें आहे. तळमळणाऱ्या हृदयांत पुन्हा नवजीवनाची आशा उत्पन्न झाली होती आणि शांततेच्या शोधांत संस्कृति या स्थळीं आली होती.

४

हरीमे काबाये फ़न माबिदे ना.जुक ख़ियालां है
जहाने नूरो निकहत मिस्किने आश.फ्लाहालां है
जुनूं अ.फ्शां फ़िजा में मास्तिये चश्मे ग़जालां है
लबे जूये कुहिस्तान् जलूवा गाहे .खुश जमालां है
मिला है ज़िंदगी को बांकपन इन कजकलाहों से
नज़रवालों पे शमशीरें बरसती हैं निगाहों से

हें स्थळ म्हणजे कलेचा काबा आणि तरल कल्पनांचें मंदिर होय. येथें तेज व सौंदर्य यांचा वास आहे. येथील उन्मादकारी वातावरणांत हरिणींच्या नेत्रांतील मादकता आहे. डोंगरावरून वाहत येणाऱ्या निर्झरांचे कांठ म्हणजे सौंदर्याच्या आविष्काराचीं स्थळेंच होत. येथील विभ्रमांनीं जीवनाला ऐट व नखरा यांचा लाभ करून दिला आहे. येथील नेत्रांतून रसिकांच्या नजरेवर जणू काय तरवारींचे वर्षाव होत आहेत.

५

बहाना मिल गया है अहले जुनूं को हुस्नकारी का
असासा लूट डाला शोक़ में फ़स्ले बहारी का
चटानों पर बनाया न.क्श दिल की बेक़रारी का
सिखाया गुर उसे ज.ज्बात् की आईनादारी का
दिले कुहसारमें मह.फूज अपनी दास्तां रख दी
जिगरदारोंने बुनियादे जहाने जाविदा रखदी

येथें कलेचें वेड लागलेल्या कलाकारांना सौंदर्यसृष्टि निर्माण करण्यास कारण सांपडलें. त्यांनीं आपल्या रसिकतेनें आपल्या कलेचा सगळा बहर येथें लुटून टाकला. आपल्या हृदयांतील तळमळीचें त्यांनीं खडकावर चित्रण केलें. त्या खडकांना त्यांनीं भावना व्यक्त करण्याचें रहस्य शिकविलें. या डोंगराच्या हृदयांत त्यांनीं आपली कृति सुरक्षित करून ठेवली. जणू काय या सहृदयांनीं एका चिरकाल टिकणाऱ्या सृष्टीचा पायाच येथें रचला.

६

हुनरमंदोंने तसवीरोंमें गोया जान भर दी है
तरा.जू दिल में हो जाती है वह काफ़र नजर दी है
अदाओं से अयां हैं लज्जते दर्दे जिगर दी है
खुलेंगे राज़ इस डर से दहन पर मुहर कर दी है
यहां तसवीरें बज़ाहिर साकितो खामूश रहती हैं
मगर अहले नज़र पूछें तो दिल की बात कहती हैं

कलाकारांनीं येथील चित्रणांतून जणू काय प्राण भरले आहेत आणि ज्यामुळें हृदय वर-खालीं होईल अशी सौंदर्यदृष्टि या चित्रांना दिली आहे. हाव-भावांतून व्यक्त होईल अशी हृदयींच्या भावनांची लज्जत या चित्रांना कलाकारांनीं दिली आहे. न जाणो, रहस्याचा स्फोट होईल या भीतीनें त्यांनीं या चित्राच्या ओठांवर गप्प राहण्याचें शिक्कामोर्तब करून ठेवलें आहे. हीं चित्रें वरवर पाहतां मूक वाटतात, पण रसिकांना विचारूं द्या, कीं आपल्या अंतरींच्या गोष्टी बोलूं लागतात.

७

कहीं पैदा है सारी कैफ़ियत सहने गुलिस्तांकी
कहीं रौनक़ नज़र आती है बाजारो शबिस्तां की
कहीं हैरत ज़बाने हाल है हाले परेशां की
लकीरे हैं के शिरयाने दिले इन्सान् व हैवां की
कहीं .जुल्मत् के पीछे रोशनी महेसूस होती है
कहीं तो मौतमें भी जिंदगी महसूस होती है

कोठें विशाल उपवन पाहिल्याचा प्रत्यय येतो, तर कोठें बाजारहाट व विलासस्थानें दिसून येतात. तर कोठें अचंब्यांत पाडतील अशीं दृश्यें दिसतात. या चित्रांच्या रेषा म्हणजे मानव व पशूंच्या हृदयांचें स्पंदनच होय. कोठें अंधारांतून प्रकाशाची जाणीव होते, तर कोठें मृत्यूमधूनहि जीवन अनुभवास येतें.

८

जिगर के .खून से खींचे गये है नक़्शे लासानी
तसद्दुक़ जिन के हर खत पर तहय्युरखानाये मानी
मुश्किल है शबाबो हुस्न में, तखय्युले इनसानी

तक़द्दुस के सहारे जी रहा है ज़ौक़े इरफ़ानी
गुलिस्ताने अजिंता पर जुनूं का राज है गोया
यहां ज़ज़्बात् के इज़हार की मेराज है गोया

कधीं नष्ट न होणारीं हीं चित्रें रक्तानेंच जणू काढण्यांत आलीं आहेत. या चित्रांतील प्रत्येक रेषेवरून उत्तम संग्रहालयें ओवाळून टाकावींत. मानवी कल्पनांचें सौंदर्याच्या द्वारें चित्रण हें कठीण काम आहे. मानवाचें विलासप्रेम हें सुद्धां धार्मिक कृतीमधूनच टिकून आहे. अजिंठ्यावर, या उपवनावर जणू काय कलासक्तीचेंच साम्राज्य आहे. या ठिकाणीं भावनांचा आविष्कार पराकोटीला पोहोंचला आहे.

९

किरिष्मा है यह अरबावे हिमम् की सयीये पैहमका
जिन्हे इहसास तक बाक़ी न था कुछ शादी व ग़म का
दिलोपर अक्स खिंच आया था जिनके हुस्ने आलमका
क़लमको न.क्श अज़बर हो गया था इस्में आज़्ज़मका
चटानोंपर शबावो हुस्न की मौजें रवां कर दीं
फ़सूं कारोंने रंगोंमें मुक़य्यद बिजलियां कर दी

कलाकारांच्या दृढनिश्चयाचा हा आविष्कार होय. सुख आणि दुःख, हर्ष आणि शोक यांच्याहि पलीकडे ते गेले होते. सृष्टिसौंदर्य त्यांच्या हृदयावर कोरलें होतें. त्यांच्या कुंचल्यांना जणू काय परमेश्वराचें स्वरूप पूर्णपणें उमगलें होतें. त्यांनीं खडकावर सौंदर्याच्या लहरी चालू केल्या आणि रंगामधून विजांना कोंडून टाकलें.

१०

जहां छोडा .खुशीसे जाविदां पैग़ामकी ख़ातिर
.खुशामद अहले दौलत की नहीं की नाम की ख़ातिर
न छानी ख़ाक दरदर की किसी इन् आम की ख़ातिर
जिये भी काम की ख़ातिर मरे भी काम की ख़ातिर
जमाने की जबीं पर अक्स छोडे हैं निगाहों के
रहेंगे न.क्श इनके नाम मिट जायेंगे शाहों के

आपला संदेश सांगण्याकरितां त्यांनीं जगाचा त्याग केला. नांव कमवावें म्हणून त्यांनीं धनवानांची खुशामत केली नाहीं किंवा कोण्या बक्षिसाच्या आशेनें ते दारोदार भटकले नाहींत. ते कामाकरितां जगले व कामाकरितां मेले. त्यांनीं

काळाच्या ललाटावर आपल्या दृष्टीचे ठसे उमटविले आहेत. बादशहांचीं नांवें नाहींशीं होतील, पण यांचीं चित्रें टिकून राहतील.

एलोरा

आतां वेरूळच्या शिल्पकलेबद्दल सिकंदर अलींची कविता पाहा.

१

मये ख़ियाल है संगीन आबगीनों में
दिलों का सोज़ निहां पत्थरोंके सीनोंमें
छिपाये नूरे अज़ल बुत हैं आस्तीनों में
हयात जज़्ब है बेशिकन जबीनों में
यहां जो सैर को फ़िकरे रसा निकलती है
वफूरे शौक़ में परवत की सांस चलती है

दगडाच्या पात्रांत कल्पनांची मदिरा ओतली आहे. या शिलांच्या हृदयांत अंतरींची तळमळ लपली आहे. या मूर्तींनीं परमेश्वरी तेजच जणू काय आपल्या अस्तनींतून धारण केलें आहे, या मूर्तींच्या सुरकुतीसुद्धां न पडलेल्या चेहऱ्यांत जीवन मुरलेलें आहे. येथें प्रतिभेचा विलास चालू होतो तेव्हां रसिकतेच्या आवेगानें पर्वताचे श्वासोच्छ्वास होऊं लागतात.

२

अयां हैं अरसये हस्तीके सब नशेबो फ़राज
हुई है रुये हक़ीक़त से दूर गरदे मजाज़
मिली जो ज़ौक़े अमलको ख़ियाल की परवाज़
निशाते कार ने कर दी हयाते कार दराज़
मंदे गर्दिशे अय्याम के असीर नहीं
नु.क्शे दस्ते अक़ीदत फ़िना पिज़ीर नहीं

येथें जीवनाचे सर्व उत्कर्षापकर्ष दिसून येतात. येथें वस्तुस्थितीच्या चेहऱ्यावरून कृत्रिमतेची धूळ नाहींशी झाली आहे. येथें कार्याच्या आसक्तीला प्रतिभेच्या भरारीची जोड मिळाली. या आसक्तीमुळें कलाकृतिहि दीर्घायु झाली आहे. या कलाकृति कालचक्राच्या बंधनांत नाहींत. निष्ठेनें घडविलेल्या कलाकृति नष्ट होत नाहींत.

३

अज़ीम अज़्म थे जानबाज़ न.क्शकरों के
ख़िज़ांकी फ़िक्र न अरमान थे बहारों के
दिलोंमें ख़्वाब थे बेदार कुहसारों के
नज़र अक़ावकी तीशे थे बर्क़पारों के
तसव्वुरात के पैकर तराश डाले हैं
दिये वह दिल जो हमेशा धडकने वाले हैं

या कलाकारांचीं ध्येयें उच्च होतीं. त्यांना हिंवाळ्याची काळजी नव्हती आणि वसंताच्या अपेक्षाहि त्यांना नव्हत्या. त्यांच्या हृदयांत पर्वतश्रेणींचीं स्वप्नें नांदत होतीं. त्यांची दृष्टि उज्ज्वल आणि त्यांच्या हातांतील अवजारें विजेचीं होतीं. त्यांनीं दगडांतून मूर्तिमंत कल्पना कोरल्या आणि त्यांतून जिवंत हृदयें भरलीं.

४

बनायी तीशावारोंने ख़्याल की दुनिया
खुली हुयी है उरूजो ज़वाल की दुनिया
जुनून् नवाज़ जलाल व जमाल की दुनिया
रहीने मेहनते माज़ी है हाल की दुनिया
नुजूम डूब गये जल्वये सहर के लिये
हुवा है .खूने दिल इस जन्नत नज़र के लिये

कलाकारांनीं कल्पनांची सृष्टि रचली, उदयास्ताची सृष्टि येथें उघडी करून दाखविली. वेड लावणाऱ्या सौंदर्याची आणि तेजाची सृष्टि रचली. सध्याचें जग भूतकाळाच्या या श्रमांचें ऋणी आहे. या प्रभातकालीन दृश्याकरितां रात्रीचे तारे अस्त पावले. ही स्वर्गसृष्टि निर्माण करण्याकरितां रक्ताचें पाणी करण्यांत आलें.

५

निगारखानाये आलम का अक्स यह वादी
हजार हशूर बदामान .खुमूरा आबादी
हुनर वरोंको भी अर्ज़े हुनर की आज़ादी
यहां नहीं है कोई न.क्श न.क्शे फरियादी
गुलाम मरज़ीये हालाते हुस्नकार नहीं
कमाले फ़िक्र के शाहकार इश्तिहार नहीं

हें खोरें म्हणजे जगाच्या चित्रशाळेचें प्रतिबिंब होय. येथील शांततेंत हजारों प्रलय आहेत. येथें कलाकारांना आपल्या कलेचें पूर्ण स्वातंत्र्य होतें. येथील मूर्ति सर्व दृष्टींनीं परिपूर्ण आहेत. त्यांत कांहीं उणें आहे म्हणून गाऱ्हाणें करण्यास कोणत्याहि प्रकारचा अवकाश नाहीं. कलाकृति ही परिस्थितीची गुलाम नाहीं. प्रतिभेच्या अत्युत्कट विलासांतून निघालेल्या ह्या कृति आहेत, जाहिराती नव्हेत.

६

सुकूने रूह इस आग़ोशे कुहसारमें है
यह ज़िंदा ख़्वाब किसी चश्मे इंतिजार में है
ज़मामे शामो सहेर दिल के इख़्तियार में है
ज़माना महव यहां जुस्तजूये यार में है
निगाह ढूंढ रही है निशां नहीं मिलता
.गुबार सामने है कारवां नहीं मिलता

या पर्वताच्या कुशींत आत्म्याला शांतीचा लाभ होतो. हें जिवंत स्वप्न कोणत्या तरी उद्दिष्टाची वाट पाहत आहे. येथें कालचक्र हृदयाच्या ताब्यांत आहे. कुणाची वाट पाहात काळ येथें मग्न होऊन उभा आहे? डोळे चहूंकडे शोधताहेत, पण उद्दिष्टाचा छडा लागत नाहीं. धूळ नुसती दिसते, कारवानाचा पत्ता लागत नाहीं....

सिकंदर अली वज्द यांच्या वरील दोन्ही कविता मराठी वाचकांना आवडतील अशी आशा आहे. मराठींत अजिंठा व वेरूळ यांवर काव्यरचना झाली नाहीं. नाहीं म्हणावयास मराठवाड्याचे कवि वा. रा. कान्त यांची एक कविता अजिंठ्यावर प्रसिद्ध आहे. सिकंदर अलींच्या काव्यकृतीच्या आस्वादानें साहित्यिकांचें लक्ष या विषयाकडे वळो अशीच कोणीहि इच्छा करील.

• • •

: २२ :

उर्दू गजल आणि गजलकार

गजलासंबंधीं सर्वसामान्य मराठी वाचकांत बरेच गैरसमज आढळतात. गजल म्हणजे उर्दू काव्यांतील एक वृत्त होय असा एक समज आहे. गजल म्हणजे केवळ प्रेमगीत होय असा दुसरा समज आहे. उर्दू काव्य म्हणजे गजलच असा तिसरा समज आहे. पण वास्तविक पाहतां गजल हें वृत्ताचें नांव नाहीं, तो एक पद्यप्रकार आहे. गजलांत प्रेमगीतांचा भरणा असला तरी धार्मिक तत्त्वज्ञानपर कविता गजलांतून असंख्य आढळतात. उर्दू कविता, विषय किंवा ओळीच्या संख्येनें ओळखल्या जातात, वृत्तांनीं नाहीं. उदाहरणार्थ, रुबाई म्हणजे चार ओळी; मस्नवी म्हणजे द्विपदी; मखम्मस म्हणजे पांच ओळी; मुसद्दीस म्हणजे तीन ओळी, आणि मर्सिया म्हणजे शोकगीत (विलापिका), कसीदा म्हणजे स्तुतिगीत, नातिया म्हणजे पैगंबराच्या स्तुतिपर गीतें, मदहा म्हणजे इतर खलीफा आणि संत यांचीं स्तुतिपर गीतें, सरापा म्हणजे स्त्री-शरीरवर्णनपर कविता, सेहरा म्हणजे विवाहप्रसंगींच्या कविता, असे विविध प्रकार उर्दू काव्यांतून रूढ आहेत.

गजल अमक्याच वृत्तांत लिहिली पाहिजे असें नाहीं. गालिबच्या गजला पाहा—

> **दिले नादान तुझे हुवा क्या है**
> **आखिर इस दर्द की दवा क्या है**

हें लहान वृत्त आहे. उलट—

> **‘ हजारों ख्वाहिशें ऐसी के हर ख्वाहिश पे दम निकले ’**

हें दीर्घ वृत्त आहे. मीर कवीनें तर हिंदींतील वृत्ताचाहि अंगीकार केला आहे. उदाहरणार्थ—

‘ हरिभगिनी ’ वृत्तांतील ही रचना पाहा—

> **“ पत्ता पत्ता बूटा बूटा हाल हमारा जाने है.**
> **जाने न जाने गुलही न जाने बाग़ तो सारा जाने है ”**

गजलांतील एका चरणाला मिसरा म्हणतात. दोन चरण मिळून एक शेर होतो. सुरुवातीचे दोन चरण सयमक पाहिजेत म्हणजे एकच क़ाफ़िया पाहिजे. गजलच्या सुरुवातीच्या या दोन चरणांना मतला म्हणतात. नंतरच्या चरणांपैकीं चौथा, सहावा, आठवा या क्रमानें चरणांचें यमक पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणांशीं जुळलें पाहिजे. गजलांतून शेरांची संख्या साधारणपणें पांचपासून पंचवीसपर्यंत असूं शकते. क्वचित् तिसरा आणि चौथा चरण सयमक रचतात. त्याला मतलासानी म्हणतात. पण सयमक नसेल तर तिसरा आणि चौथा चरण मिळून होणाऱ्या शेराला हुस्न मतला म्हणतात. गजलमधील अत्युत्कृष्ट शेराला बैतुलगजल अथवा शाहे बैत म्हणतात, आणि रद्दी व निकृष्ट शेरला बैत पुरकुन म्हणतात. गजलच्या उपान्त्य शेराला आख़री शेर म्हणतात, आणि शेवटच्या शेरला मक़्ता म्हणतात. मक़्त्यांत कवि आपलें नांव घालतो. वरील विवेचनाचें उदाहरण जौक़च्या खालील ओळींवरून दिसून येईल.

सुरुवातीचे दोन चरण म्हणजे **मतला.**

" इस तपिश का-है मज़ा दिलही को हासिल होता
काश मैं इश्क़ में सरता बक़दम दिल होता"

" विरहव्यथेची लज्जत फक्त हृदयच उपभोगूं जाणें. अरेरे, मी आपादमस्तक हृदय झालों असतों तर?"

सयमक असा तिसरा आणि चौथा चरण म्हणजे **मतलासानी.**

" आसमान दर्दे मुहब्बत के जो क़ाबि होता.
तो किसी सोख़्ताका आबला ये दिल होता "

" आकाशाला प्रेमव्यथेची संवेदना असती तर तें कुणा प्रेमदग्धाचें हृदयव्रण बनलें नसतें का?"

पण जेथें तिसरा आणि चवथा चरण सयमक नसतो अशा शेरला **हुस्न मतला** म्हणतात. उदाहरणार्थ--

" छोडता हाथसे हरगिज़ न कभी बिस्मिल शौक़्
दामने बर्क़ अगर दामने क़ातिल होता "

" वधकाचा पदर ही मूर्तिमंत वीज असती तर त्या विजेनें आसक्तीच्या घायाळ पक्ष्याला (प्रेमिकाला) हातचें जाऊं दिलें नसतें."

उपान्त्यशेर ज्याला **आख़री शेर** म्हणतात तो पाहा.

" सीनाये चर्ख़ में हर अख़्तर अगर दिल तो क्या
एक दिल होता मगर दर्दके क़ाबिल होता "

"आकाशांत प्रत्येक तारका हृदयरूप असली तर काय झालें. एकच हृदय, पण तें संवेदनाशील असतें तर बरें झालें असतें.

आतां शेवटचा शेर ज्याला **मक्ता** म्हणतात तो पाहा. यांत कवाचें नांव असतें.

" होती गर उक्दाकुशाई नयदल्लाह के हाथ
ज़ौक़ हल क्योंकर मिरा उक्दाये मुश्किल होता.

"हे ज़ौक़, संकट हरण करणें, परमेश्वराच्या हातीं नसतें तर माझ्या संकटांची निरगांठ कशी सुटली असती ?"

वर सांगितलेले नियम सर्वसाधारणपणें पाळले जातात, पण याला अपवादहि आहेत. उदाहरणार्थ, कांहीं कवि गजलांतील सगळे चरण सयमक रचतात. अशा गजलांना **जुवलमताले** म्हणतात. तसेंच गजलांतील शेरांची संख्या पांच सात, नऊ, अकरा अशी हवी. चार, सहा, आठ अशी असू नये. पण अलीकडील कवि या नियमांचें पालन करतांना आढळत नाहींत.

वृत्ताला उर्दूत **बहर** म्हणतात. गजलला अमकेंच वृत्त पाहिजे असें नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे.

गजलमध्यें एक शेरचा दुसऱ्या शेरशीं विषयाच्या दृष्टीनें संबंध असलाच पाहिजे असें नाहीं. उलट निरनिराळे विषय एकाच गजलांतून हाताळलेले आढळतात. त्यामुळें मराठी वाचक बुचकळ्यांत पडतो. गजलच्या पहिल्या दोनचार ओळी प्रेमभावना व्यक्त करणाऱ्या म्हणून रंगून जाण्याच्या तयारींत असावें, तों एकदम तत्त्वज्ञानपर शेर त्याला आढळला कीं, रसिकाचा रसभंग होतो. उदाहरणार्थ, गालिबची प्रसिद्ध गजल घ्या--

दिले नादान तुझे हुवा क्या है
आख़िर इस दर्दकी दवा क्या है

अशा दोनचार ओळी झाल्या कीं लगेच--

जब तुझ बिन नहीं कोई मौजूद
तो ये हगामा अय् .खुदा क्या है

"परमेश्वरा, तुझ्याशिवाय जर कोणीच नाहीं तर जगांत हा मतामतांचा गलबला काय आहे." अशा ओळी आढळतात.

गजलवर असा आक्षेप अनेकांनीं घेतला आहे. याला उत्तर हेंच कीं, गजलमधील प्रत्येक शेर स्वतंत्र समजून त्याचें रसग्रहण करावें. मुशाइऱ्यांतून अशा प्रकारें रसग्रहण केलें जातें. एक कल्पना एका शेरमधून मांडण्याचें आणि ती यशस्वीपणें मांडण्याचें कौशल्य हें उर्दूत उत्तम काव्याचें गमक आहे. टला ट जोडून शेर रचणारे कवि असंख्य आहेत. उर्दूत तर त्यांचें पेंवच फुटलें आहे, पण अर्थपूर्ण, प्रभावी आणि

परिणामकारक रचना आणि तीहि दोन ओळींत करणें अत्यंत अवघड आहे, आणि त्यांत कवीनें लहान वृत्त निवडलें असलें तर विचारावयालाच नको. पण चांगल्या कवींनीं यांतच कमाल करून दाखविली आहे. अकबर इलाहाबादीच्या ओळी पाहा.

ज़हन में जो घिरगया लाइंतिहा क्योंकर हुवा
जो समझ में आगया फिर वो .खुदा क्योंकर हुवा

" मेंदूत सामावला तर तो अनंत कसा, बुद्धीला उमगला तर तो परमेश्वर कसा."

जिंदगी क्या है अनासरमें .ज़ुहूरे तरतीब
मौत क्या है इन्हीं अजज़ाका परीशां होना

" जीवन काय आहे. पंचमहाभूतांचें एकत्र येऊन प्रकट होणें, आणि मृत्यु म्हणजे याच महाभूतांचें विखरणें."

वरील ओळी पंडित व्रजनारायण चकबस्त यांच्या आहेत. मीरच्या पुढील ओळी पाहा.

मर्ग इक मांदगी का व.क्फ़ा है
यानी आगे चलेंगे दम लेकर

" मृत्यु हें जीवनांतील मध्यंतर आहे. थोडी विश्रांति घेऊन आपल्याला पुढें जावयाचें आहे." किंवा मीरच्याच पुढील ओळी घ्या.

हस्ती अपनी हबाब की सी है
ये नुमाइश सराब की सी है

" आपलें जीवन पाण्यावरील बुडबुड्यासारखें आहे. हें दृश्य मृगजळवत् आहे."

मोजक्या शब्दांत, म्हणजे अवघ्या दोन ओळींत, कल्पना मांडावयाची असल्यामुळें प्रतिभाशाली कवीला कुंचल्याच्या एकदोन फटकाऱ्यानें चित्रकारानें चित्र निर्माण करावें, तसें शब्दचित्र निर्माण करावें लागतें. त्याचीं दोनच उदाहरणें पाहा.

हां वो नहीं वफ़ापरस्त जावो वो बेवफ़ा सही
जिनको हो जानोदिल अज़ीज़ उसकी गलीमें जाये क्यों

"आकाशांत प्रत्येक तारका हृदयरूप असली तर काय झालें. एकच हृदय, पण तें संवेदनाशील असतें तर बरें झालें असतें.

आतां शेवटचा शेर ज्याला **मक्ता** म्हणतात तो पाहा. यांत कवीचें नांव असतें.

" होती गर उक्दाकुशाई नयदल्लाह के हाथ
ज़ौक़ हल क्योंकर मिरा उक़दाये मुश्किल होता.

"हे ज़ौक़, संकट हरण करणें, परमेश्वराच्या हातीं नसतें तर माझ्या संकटांची निरगांठ कशी सुटली असती ?"

वर सांगितलेले नियम सर्वसाधारणपणें पाळले जातात, पण याला अपवादहि आहेत. उदाहरणार्थ, कांहीं कवि गजलांतील सगळे चरण सयमक रचतात. अशा गजलांना **जुवलमताले** म्हणतात. तसेंच गजलांतील शेरांची संख्या पांच सात, नऊ, अकरा अशी हवी. चार, सहा, आठ अशी असू नये. पण अलीकडील कवि या नियमांचें पालन करतांना आढळत नाहींत.

वृत्ताला उर्दूत **बहर** म्हणतात. गजलला अमकेंच वृत्त पाहिजे असें नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे.

गजलमध्यें एक शेरचा दुसऱ्या शेरशीं विषयाच्या दृष्टीनें संबंध असलाच पाहिजे असें नाहीं. उलट निरनिराळे विषय एकाच गजलांतून हाताळलेले आढळतात. त्यामुळें मराठी वाचक बुचकळ्यांत पडतो. गजलच्या पहिल्या दोनचार ओळी प्रेमभावना व्यक्त करणाऱ्या म्हणून रंगून जाण्याच्या तयारींत असावें, तों एकदम तत्त्वज्ञानपर शेर त्याला आढळला कीं, रसिकाचा रसभंग होतो. उदाहरणार्थ, गालिबची प्रसिद्ध गजल घ्या——

दिले नादान तुझे हुवा क्या है
आख़िर इस दर्दकी दवा क्या है

अशा दोनचार ओळी झाल्या कीं लगेच——

जब तुझ बिन नहीं कोई मौजूद
तो ये हगामा अय् .खुदा क्या है

"परमेश्वरा, तुझ्याशिवाय जर कोणीच नाहीं तर जगांत हा मतामतांचा गलबला काय आहे." अशा ओळी आढळतात.

गजलवर असा आक्षेप अनेकांनीं घेतला आहे. याला उत्तर हेंच कीं, गजलमधील प्रत्येक शेर स्वतंत्र समजून त्याचें रसग्रहण करावें. मुशाइऱ्यांतून अशा प्रकारें रसग्रहण केलें जातें. एक कल्पना एका शेरमधून मांडण्याचें आणि ती यशस्वीपणें मांडण्याचें कौशल्य हें उर्दूत उत्तम काव्याचें गमक आहे. टला ट जोडून शेर रचणारे कवि असंख्य आहेत. उर्दूत तर त्यांचें पेंवच फुटलें आहे, पण अर्थपूर्ण, प्रभावी आणि

परिणामकारक रचना आणि तीहि दोन ओळींत करणें अत्यंत अवघड आहे, आणि त्यांत कवीनें लहान वृत्त निवडलें असलें तर विचारावयालाच नको. पण चांगल्या कवींनीं यांतच कमाल करून दाखविली आहे. अकबर इलाहाबादीच्या ओळी पाहा.

ज़हन में जो घिरगया लाइंतिहा क्योंकर हुवा
जो समझ में आगया फिर वो .खुदा क्योंकर हुवा

" मेंदूंत सामावला तर तो अनंत कसा, बुद्धीला उमगला तर तो परमेश्वर कसा."

जिंदगी क्या है अनासरमें .ज़ुहूरे तरतीव
मौत क्या है इन्हीं अजज़ाका परीशां होना

" जीवन काय आहे. पंचमहाभूतांचें एकत्र येऊन प्रकट होणें, आणि मृत्यु म्हणजे याच महाभूतांचें विखरणें."

वरील ओळी पंडित व्रजनारायण चकबस्त यांच्या आहेत. मीरच्या पुढील ओळी पाहा.

मर्ग इक मांदगी का व.क्फ़ा है
यानी आगे चलेंगे दम लेकर

" मृत्यु हें जीवनांतील मध्यंतर आहे. थोडी विश्रांति घेऊन आपल्याला पुढें जावयाचें आहे." किंवा मीरच्याच पुढील ओळी घ्या.

हस्ती अपनी हबाब की सी है
ये नुमाइश सराब की सी है

" आपलें जीवन पाण्यावरील बुडबुड्यासारखें आहे. हें दृश्य मृगजळवत् आहे."

मोजक्या शब्दांत, म्हणजे अवघ्या दोन ओळींत, कल्पना मांडावयाची असल्यामुळें प्रतिभाशाली कवीला कुंचल्याच्या एकदोन फटकाऱ्यानें चित्रकारानें चित्र निर्माण करावें, तसें शब्दचित्र निर्माण करावें लागतें. त्याचीं दोनच उदाहरणें पाहा.

हां वो नहीं वफ़ापरस्त जावो वो बेवफ़ा सही
जिनको हो जानोदिल अज़ीज़ उसकी गलीमें जाये क्यों

यांत गालिब म्हणतो, " तिला निष्ठेची कदर नाहीं. ती बेवफ़ा (कृतघ्न, निष्ठारहित) असेल. असेना का, ज्यांना आपला जीव आणि हृदय हीं प्रिय आहेत. त्यांनीं तिच्या घराच्या परिसरांतच कां जावें ? "

किंवा सौदाच्या पुढील ओळी पाहा.

कैफियते चश्म उसकी मुझे याद है सौदा
साग़र को मिरे हाथसे लेना के चला मैं

" अरे साकी, माझ्या हातांतील मदिरापात्र घेऊन टाक बरें ! मला आतां येथें क्षणभरहि थांबवत नाहीं. ही लाल वारुणी पाहून मला प्रियेचे डोळे आठवतात आणि त्यामुळें मी विव्हळ झालों आहें."

अशा प्रकारच्या गजलांचें (म्हणजे एका शेरमध्यें एकच विषय हाताळला जात नाहीं. याला **गजले गैर मुसलसिल** म्हणतात.) समर्थन करणारे हेंच म्हणतात कीं, गजलामधून एखादा शेर स्वतंत्र म्हटला तरी विसंगति वाटत नाहीं. लोकांच्या जिभेवर असे फुटकळ शेर लगेच रूढ होतात. फार काय, असे शेर निरनिराळ्या प्रसंगीं म्हणण्याचा परिपाठ आहे. असे प्रासंगिक शेर उर्दूत अतिशय लोकप्रिय झाले आहेत. कांहीं शेरांचें मूळ कांहीं असो, निरनिराळ्या प्रसंगांना ते अनुसरून असले, कीं त्यांचा वापर करण्यांत येतो.

है ख़बर गरम उनके आनेकी
आजही घर में बोरिया न हुवा

" ती येणार, अशी वार्ता पसरली आहे. अरेरे, आजच आमच्या घरांत अंथरायला चटईसुद्धां नसावी ना ! "

हा शेर कोणी पाहुणा येणार असला आणि घरांत स्वागताची तारांबळ उडाली कीं वापरतात.

वो आयें घर में हमारे .खुदाकी .कुद्रत है
कभी हम् उनको कभी अपने घरको देखते हैं

प्रतिष्ठित पाहुणा आणि आपलें चंद्रमौळी घर यामुळें जी मनःस्थिति होते त्या वेळीं वरील शेर म्हणतात.

सरफ़रोशी की तमन्ना अब हमारे दिल में है
देखना अब ज़ोर कितना बा.ज़ूये क़ातिल में है

" आज शिर अर्पण करण्याचा आम्हीं निर्धार केला आहे. वधकाच्या बाहूंत तरी किती शक्ति आहे याची आज परीक्षा होऊं द्या. "

हा शेर रचतांना प्रेयसीच्या समोर आपलें शिर अर्पण करण्याचा प्रेमिकाचा निर्धार कवीला चित्रित करावयाचा होता.

वरील शेर १९२०–२१ च्या राजकीय चळवळींत अत्यंत लोकप्रिय झाला होता.

अशीं हवीं तितकीं उदाहरणें देतां येतील. पण गैरमुसलसिल, अशा गजलांचा सर्वसाधारणपणें प्रघात असला तरी एकच विषय घेऊन त्यावर संपूर्ण गजल रचण्याचीं उदाहरणें थोडीं-थोडकीं नाहींत. प्रिया अनेक दिवसांनंतर पुन्हा येणार या वार्तेनें प्रेमिकाच्या मनाची जी खळबळ उडाली त्याचें चित्रण एका पूर्ण गजलामध्यें झालें आहे, ती बहारदार गजल.

मुद्दत हुयी है यार को मेहमां किये हुये
जोशे क़दहासे बज़्में चिराग़ां किये हुये

या ओळींनीं सुरू होते. कवि आतिश (मृत्यु १८४७) ची पुढील गजल पाहा—

शबे वस्ल थी चांदनी का समां था
बग़ल में सनम था ख़ुदा मेहरबां था ॥ १ ॥
मुबारक शबे क़द्रसे भी वो शब थी
सहर तक महो मुश्तरी का क़िरां था ॥ २ ॥
वो शब थी के थी रोशनी जिस में दिन की
जमींपरसे इक नूर ता आसमां था ॥ ३ ॥
निकाले थे दो चांद उसने मुक़ाबिल
वो शब सुबहे जन्नत का जिसपर गुमां था ॥ ४ ॥
उरूसी की शब की हलावत थी हासिल
फ़रहनाक भी रुह दिल शादमां था ॥ ५ ॥
मुशाहिद जमाले परी की थीं आंखें
मकाने विसाल इक तिलिस्मी मकां था ॥ ६ ॥
हु.ज़ूरी निगाहों को दीदार से थी
खुला था वो पर्दा के जो दामियां था ॥ ७ ॥
किया था उसे बोसाबाज़ीने पैदा
कमर की तरहसे जो ग़ायब दहां था ॥ ८ ॥

हक़ीक़त दिखाता था इश्क़े मजाज़ी
निहां जिसको समझे हुये थे अयां था ॥ ९ ॥
बयां ख़्वाब की तरह जो कर रहा है
क़िस्सा है जबका के आतिश जवां था ॥ १० ॥

(१) मीलनाची रात्र होती. चांदणें पडलें होतें. कुशींत प्रेयसी होती आणि वरून परमेश्वराची कृपादृष्टि होत होती.

(२) शबेकद्रच्या सणापेक्षांहि मंगलमय अशी ती रात्र होती. सकाळपर्यंत जणू काय चंद्र आणि गुरूची युति झाली होती.

(३) ती रात्र तरी कशी ? तींत दिवसाचा प्रकाश होता आणि तो पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत पसरला होता.

(४) जी पाहून नंदनवनावरील प्रभातकाळींचा भास व्हावा अशी ती रात्र होती. त्या रात्रीनें दोन चंद्र निर्माण केले होते.

(५) त्या रात्रींत मीलनाची अवीट माधुरी मिसळली होती. आत्म्यांत उत्साह आणि हृदयांत आनंद भरला होता.

(६) त्या अप्सरेचे डोळे म्हणजे मूर्तिमंत सौंदर्य आणि मीलनाचें मंदिर म्हणजे जादूचा महालच भासे.

(७) डोळ्यांना त्या सुंदरीचें सारखें दर्शन घडत होतें, कारण आम्हां उभयतांच्या मधील आडपडदा नाहींसा झाला होता.

(८) कंबरेप्रमाणें जिव्हणीसुद्धां बारीक असणें सौंदर्याचें लक्षण समजतात. ती इतकी बारीक हवी कीं, ती जणू अदृश्यच आहे असें वाटावें. कवि म्हणतो कीं, प्रियेची जिव्हणी अदृश्यच होती. केवळ चुंबनाच्या आसक्तीमुळें ती प्रकट झाली होती.

(९) चराचर वस्तूवरील प्रेमाला बाह्यप्रेम ('इश्क़े मजाजी ') आणि 'परमेश्वरावरील प्रेमाला खरें प्रेम (इश्क़े हक़ीक़ी) म्हणतात. या मीलनाच्या रात्रीं इश्के मजाज़ीची हक़ीक़त् (वस्तुस्थिति) अनुभवास येत होती. ज्या हक़ीक़ी प्रेमाला आम्ही अनुभवूं शकत नव्हतों त्याची अनुभूति आज प्रत्ययाला येत होती.

(१०) स्वप्न पाहिल्यासारखें हें जें वर्णन आतिश (कवि) करीत आहे, तें त्याच्या तारुण्याच्या काळाचें आहे.

एकच विषय सबंध गजलेंतून हाताळलेला आहे, अशा गजले मुसलसिलचें उदाहरण वर दिलें. कधीं असें होतें कीं, गजल रचतांना परस्परविरोधी अगर भिन्न

कल्पनांचे शेर लिहून झाले कीं, एकच कल्पना घेऊन त्यावर गजलेचे शेर लिहिण्याची कवीला स्फूर्ति येते. अशा गजलांना गजल किताबंद म्हणतात. तसेंच, विषय एकच, पण प्रत्येक शेरमध्यें निरनिराळ्या पैलूनें तोच विषय हाताळावयाचा अशा गजलांना गजल मज्मूने वाहिद म्हणतात.

गजलांचा प्रमुख विषय प्रेम हा असला तरी गजलकारांनीं अनंत विषय हाताळले आहेत. अद्वैत तत्त्वज्ञान हा गजलकारांचा प्रेमाच्या खालोखाल आवडता असलेला विषय होय. जीवनाचें नश्वर स्वरूप, ऐहिक वैभवाचें क्षणभंगुरत्व, नीतिमत्ता इत्यादि विषय गजलांतून आढळतात. पैगंबरांच्या स्तुतिपर गजलांना नातिया गजला म्हणतात. विनोदप्रधान गजलांना हज़्ल म्हणतात.

जिन दिनों दिल में सियासी वल्वलोंका जोश था
वे तकल्लुफ़ हर हसीन शोख खद्दर पोश था

" राजकीय चळवळ जोरांत चालू होती तेव्हां प्रत्येक तरुण आणि नखरेल प्रेमिक खादीधारी बनला होता. "

तार घर में कौन सुनता आशिके नादार की
बैठ कर कुर्सी में हर बाबू सर आशूतोष था

" तार ऑफिसमध्यें दरिद्री प्रेमिकाचें कोण ऐकणार ? कारण प्रत्येक कारकुनाला असें वाटे कीं, आपण जणू सर आशुतोषच आहोंत."

डाकियोंमें था मुलाज़िम आपका आशिक़ ज़रीफ़
हश्रमें जिस वक्त पोहोंचा पार्सल बर दोश था

" तुझा प्रेमिक जरीफ (कवि) हा पोस्टांत नोकरीला होता. कल्पान्ताच्या दिवशीं तो न्यायनिवाड्याच्या मैदानावर पोहोंचला, त्या वेळीं त्याच्या खांद्यावर पार्सलाचें गाठोडें होतें."

स्त्रियांची बोलण्याची भाषा पुरुषवर्गापासून थोडीशी भिन्न असते, हा अनुभव सर्वांच्या परिचयाचा आहे. या भाषेंत गजलांची रचना करण्याचें श्रेय रंगीन आणि इन्शा या कवींच्याकडे जातें. अशा गजलांना रेख्ती म्हणतात.

रेख्ती कहनी अजी रंगींका ये ईजाद है
मूह चढता है मुवा इन्शा जिया किस वास्ते

यांत अजी, मूह चढाना, मुवा, किया हे शब्द स्त्रियांच्या तोंडीं नेहमीं येणारे असे आहेत.

थोड्याच शब्दांत भाव व्यक्त करणारे शेर मागें दिले आहेत. पण एखादें दृश्य हुबेहूब चित्रित करणाऱ्या ओळी कांहीं थोड्याथोडक्या नाहींत. तरुणीच्या यौवनाचें बहारदार चित्रण कवि दाग़ (मृत्यु १९०५) च्या तोंडून ऐका—

हर अदा मस्ताना सरसे पांव तक छाई हुयी
उफ़ तिरी काफ़र जवानी जोश पर आयी हुयी

"तुझे उन्मादक विभ्रम अंगाअंगांतून पसरलेले आहेत. तुझें मादक तारुण्य काय बहरांत आलेलें आहे."

रुष्ट मानिनीचें चित्र दाग़ यांच्या शब्दांत पाहा.

भवें तन्ती है ख़ंजर हातमें है तन्के बैठे हैं
ये किससे आज बिगडी है जो यौं बनठनके बैठे हैं

"भुवया वक्र झाल्या आहेत, हातांत कट्यार आहे आणि ती फणफणून बसली आहे. आज कुणाशीं कलह झाला म्हणून ती अशी तयार होऊन बसली आहे बरें !"

कवि मीर हसन (मृत्यु१७८६) च्या खालील ओळींतील मुग्ध शृंगार पाहा—

हाथ आया बस उसीके कुछ शबे राहत का लुत्फ़
जिसने अपना हाथ तेरी .ज़ुल्फ़ का शाना किया

"ज्या भाग्यवंताला तुझ्या केशकलापावरून हळुवार हात फिरविण्याची संधि लाभली त्याच्याच हातीं रात्रीचें सुख लाभलें हें निश्चित होय."

अथव गालिबच्या पुढील ओळी पाहा—

नींद उसकी है दिमाग़ उसका है रात उसकी है
जिसके शाने पर तिरी .ज़ुल्फ़ें परीशां हो गयीं

"ज्याच्या स्कंधावर तुझे अलकपाश खेळतात त्याचे कल्पनाविलास, त्याची सुखनिद्रा आणि त्याच्या रमणीय रात्री अवर्णनीय होत."

विशिष्ट भाव व्यक्त करण्यांत उर्दूतील श्रेष्ठ कवींनीं कमाल केली आहे. उत्कंठा, मीलन, विरह, रात्र सुखाची आठवण, दिवंगत प्रियेबद्दल शोक असे एक ना दोन कितीतरी विषयांमुळें गजलांना अवीट गोडी लाभली आहे. त्यांत एकाच विषयावर मुसलसिल (संपूर्ण) गजल असेल तर विचारायला नको. गालिबच्या गजलांचा उल्लेख वर आला आहे. आतिशची मीलन रात्रींवरील गजल ही वर आली आहे. आतां शेवटीं मोमीन (मृत्यु १८५१) या कविश्रेष्ठाची एक गजल

देत आहे. अनेक दिवसांनीं एका काळीं जिच्यावर प्रेम केलें तिची गांठ पडली. ती भेटली त्या वेळीं प्रियकरानें काढलेले उद्गार पाहा—

वो जो हम में तुम में करार था तुम्हें याद हो के न याद हो
वही यानी वादानिबाहका तुम्हें याद हो के न याद हो ॥ १ ॥
वो जो लुत्फ़ मुझपे थे पेश्तर वो करम के था मिरे हाल पर
मुझे सब हैं याद ज़रा ज़रा तुम्हे याद हो के न याद हो ॥ २ ॥
वो नये गिले वो शिकायतें वो मज़े मज़े की हिकायतें
वो हर एक बात पे रूठना तुम्हें याद हो के न याद हो ॥ ३ ॥
हुये इत्तिफ़ाक़से गर बहम तो वफ़ा जताने को दम्बदम
गिला मलामते अक़रबा तुम्हें याद हो के न याद हो ॥ ४ ॥
कभी हम में तुममें थी चाह थी कभी हम तुमसे भी राह थी
कभी हम भी तुम भी थे आशना तुम्हे याद हो
के याद न हो॥ ५ ॥
जिसे आप कहते थे आशना जिसे आप कहते थे बावफ़ा
मैं वही हूं मोमिने मुब्तिला तुम्हें याद हो के न याद हो ॥ ६ ॥

(१) आपल्यामध्यें ज्या आणाभाका झाल्या होत्या त्या तर कदाचित् आठवत असतील, परस्परांचें प्रेम निभावून नेण्याचीं वचनें तुला कदाचित् आठवत असतील.

(२) तुझी माझ्यावर पूर्वी कृपादृष्टि होती, माझ्याबद्दल तुला आपलेपणा वाटत होता. या गोष्टी मला आठवतात. तुला आठवोत अगर न आठवोत.

(३) तीं गाऱ्हाणीं, त्या गोड गोष्टी, गोष्टी–गोष्टीला तें तुझें रुसणें तुला कदाचित् आठवत असतील.

(४) आपण योगायोगानें एकत्र आलों कीं, परस्परांच्या प्रेमाच्या गोष्टी आणि आप्तेष्टांच्या निंदेबद्दल कागाळी करीत होतों. तें तुला कदाचित् आठवत असेल.

(५) कधींकाळीं आपण परस्परांवर अनुरक्त होतों. कधींकाळीं आपलें परस्परांकडे येणें जाणें होतें. कधींकाळीं आपण परस्परांवर प्रेम करीत होतों. हें तुला कदाचित् आठवत असेल.

(६) ज्याला तूं आपला प्रियकर म्हणून ओळखत होतीस, ज्याला तूं एक एकनिष्ठ म्हणून जाणत होतीस, तो हाच प्रेमविद्ध मोमिन होय. मग तुला स्मरण असो अगर नसो.

फुटकळ गजला चवदाव्या शतकापासून लिहिल्या जात होत्या. पण ज्याचा गजलसंग्रह उपलब्ध आणि प्रकाशित आहे असा पहिला गजलकार म्हणजे गोवळकोंड्याचा बादशहा आणि हैद्राबाद शहराचा संस्थापक महमदकुली कुतुबशहा हा होय. यानें इ. स. १५८० ते १६११ पर्यंत राज्य केलें. यानें रचलेल्या तीनशें-बारा गजलांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. दाक्षिणी उर्दूत गजला रचणारे कवि म्हणजे महमद कुली, कुतुबशहाचा नातू अब्दुल्ला कुतुबशहा (इ. स. १६२५–७३), विजापूरचा अली आदिलशहा दुसरा (१६२५–७१), काजी महमूद आणि वली (इ. स. १६६७ ते १७४१) हे होत. अब्दुल्ला कुतुबशहाच्या गजलांची संख्या सत्याण्णव, अली आदिलशहाची अठरा, काजी महमूद बहरीची एकशें दहा, वलीची चारशें त्र्याहत्तर आणि सिराज औरंगाबादी याची पांचशें सतरा आहे. काजी महमूद बहरी, वली आणि सिराज यांचे गजलसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत.

वली हा आधुनिक उर्दू काव्याचा जनक होय. दाक्षिणींतून गजल रचना करण्याचें त्यानें सोडलें आणि आधुनिक उर्दूत (दिल्लींत बोलली जाणारी) गजला करण्यास सुरुवात केली. गजल साहित्याचा दुसऱ्या कालखंडांतील प्रमुख नांव म्हणजे ख्वाजा मीर दर्द (इ. स. १६९५ ते १७८१) याचें होय. त्याच्या तत्त्वज्ञानपर गजला अतिशय लोकप्रिय आहेत. दर्दच्या गजलांची संख्या एकशेंनव्वद असून तो संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. सौदा आणि मीर हें गालिबच्या पूर्वीचे काव्यप्रांगणांत चमकणारे दोन देदीप्यमान तारे होत. मिर्जा महमद रफी सौदा (इ. स. १७१२ ते १७८१) च्या गजलांची संख्या पांचशें सदुसष्ट आणि शेरांची (गजलांतील ओळींची) संख्या चार हजार सातशें एकावन्न आहे. पण याहीपेक्षां जास्त गजला मीर (१७२६ ते १८१०) च्या आहेत. त्यांची संख्या सोळाशें चौऱ्याहत्तर आणि शेरांची संख्या चवदा हजार सहाशें एकूणचाळीस आहे.

यानंतर नांव घेण्यासारखे तीन गजलकार म्हणजे गालिब (१७९७–१८६९), मोमिन (१८०० ते १८५१) आणि ज़ौक़ (१७८९ ते १८५४) हे होत. गालिबनें एकशेंपंच्याऐशी, मोमिमनें दोनशें अठरा आणि ज़ौक़नें तीनशें पन्नास गजला लिहिल्या आहेत. नंतरच्या काळांत नांव घेण्यासारखा कवि म्हणजे दाग़ (१८३१–१९०५) हा होय. याच्या गजला संख्येनें एक हजाराच्या जवळजवळ भरतात.

विसाव्या शतकांतील प्रमुख गजलकार हसरत मोहानी व जिगर मुरादाबादी हे होत.

उर्दू गजल आणि गजलकार यांनीं उर्दू काव्यांत जें प्रभुत्व गाजविलें आहे, याची कल्पना मराठी वाचकांना वरील माहितीवरून येईल.

● ● ●

: २३ :

मीरपासून इक्बालपर्यंत गजल-शायरीची मुशाफरी

आले अहमद सरूर हे उर्दू वाङ्मयांतील सध्याचे प्रमुख टीकाकार आहेत. बरेच दिवस त्यांनीं लखनौ विश्वविद्यालयांत उर्दू व फारसी शाखेचे प्रमुख म्हणून काम केलें. आतां ते अलीगढ विश्वविद्यालयांत उर्दू संशोधन केन्द्राचे प्रमुख म्हणून काम करीत आहेत त्यांचा टीकाग्रंथ 'अदब और नज़रिया' म्हणजे वाङ्मय आणि दृष्टिकोण हा नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. उर्दू वाङ्मयांतील विविध प्रवृत्तींचा त्यांनीं या ग्रंथांत आढावा घेतला असून बऱ्याच प्रमुख साहित्यिकांच्या वाङ्मयाचें मूलग्राही परीक्षण केलें आहे. ग्रंथांतील अनुक्रमाणिकेवरून त्यांनीं हाताळलेल्या विविध विषयांची कल्पना येईल.

(१) उर्दू गजल–कवि मीरपासून इक्बालपर्यंत गजलची उत्क्रांति.
(२) सुधारणा व साहित्य यांत सर सैयद अहमदचा वांटा.
(३) कवि नजीर आणि जनता.
(४) अख्तर शिराणी यांचें काव्य.
(५) गालिबच्या प्रतिभेचा विकास.
(६) इकबालचें माहात्म्य.
(७) रशीद अहमद सिद्दिकींचें वाङ्मय.
(८) सुहैलचें काव्य.
(९) जोशची कविता.
(१०) डॉ. जियाउद्दीनचें चरित्र, परीक्षण.
(११) उर्दू वाङ्मयांतील परंपरा.
(१२) नवभारताच्या निर्मितींत उर्दूचा वांटा.
(१३) वाङ्मय आणि दृष्टिकोण.

वरील विषयांवरून ग्रंथाच्या विस्ताराची आणि विविधतेची कल्पना येईल. उर्दूतील गजल या पद्यप्रकारासंबंधीं मराठी वाचकाला नेहमींच कुतूहल वाटत आलें आहे. गजल म्हणजे प्रेमगीतें आणि म्हणून कोणतीहि गजल ऐकली कीं, खुर्शीत येऊन माना डोलावणारे मराठी रसिक किती तरी सांपडतील. त्यामुळें उर्दूंत गजल हा काय प्रकार आहे आणि मीरपासून इकबालपर्यंत निरनिराळ्या कवींनीं हा प्रकार कसा हाताळला आहे हें जाणण्याचें कुतूहल असणें साहाजिक आहे. श्री. आले अहमद सरूर यांनीं या विषयासंबंधीं जें लिहिलें आहे. त्याचा सारांश असा—

अनुकूल प्रतिकूल मतें

गजलसंबंधीं अनेक साहित्यिकांनीं निरनिरालीं मतें व्यक्त केलीं आहेत. रशीद अहमद सिद्दिकीच्या मतें गजल म्हणजे उर्दू काव्याचा प्राण होय. फिराक या लेखकाच्या मतें निसर्गाशीं समरस होण्यास गजल हा प्रकार परिणामकारक आणि उपयुक्त ठरतो. आणखी एका टीकाकाराच्या मतें मानव आणि मानवता हे गजलांचे विषय असल्यामुळें गजलांची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढतच जाईल यांत संशय नाहीं. गजलांमध्यें आपल्या अधिकांत अधिक भावना आणि संवेदना व्यक्त करतां येतात. त्या सर्वव्यापी असल्यामुळें गजलांचें महत्त्व सर्वमान्य आहे. हाली या कवीनेंहि गजलसंबंधीं ‘ गेय आणि म्हणून ध्यानांत ठेवण्यास सोपें ’ असें मत व्यक्त केलें आहे; परंतु विसाव्या शतकांत गजल या पद्यप्रकारावर उर्दूंत टीका होऊं लागली. अजमतुल्लाखान, वहीदुद्दीन सलीम आणि कलीमुद्दीन अहमद यांनीं गजलमधील एकसूत्रीपणाचा अभाव आणि ठरीव ठसा यावर सडकून टीका केली. अजमतुल्लाखानानें तर गजल हा प्रकारच नाहींसा केला पाहिजे असें मत व्यक्त करण्यास कमी केलें नाहीं.

टीकेचा पहिला मारा

गजलच्या पद्यप्रकारावर टीकेचा ओघ महंमद हुसेन आज़ाद आणि अल्ताफ हुसेन हाली यांच्यापासून सुरू झाला. गालिबलाहि गजलमध्यें सुधारणा व्हावी असें वाटत असावेंसें दिसतें. गालिबच्या समोर सरंजामी जीवनाची परंपरा होती. ज्या सरंजामी जीवनांत गजलांचा उदय झाला त्या काळच्या जीवनासंबंधीं कांहीं शिष्टाचार आणि संकेत ठरले होते. उर्दू काव्याचा संबंध त्या काळीं म्हणजे अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांत एकीकडे सूफी साधुसंतांच्या मठांपर्यंत पोहोंचत होता, तर दुसरीकडे राजेरजवाड्यांच्या दरबारांशींहि पोहोंचत होता. त्यामुळें एकीकडे अध्यात्म तर दुसरीकडे लौकिक या दोन्हींची छाप उर्दू काव्यावर पडूं लागली. सूफी पंथाच्या उत्क्रांतींत या काळांत भक्तिरसाचा अभाव हळूहळू होऊं लागून त्याची जागा तत्त्वज्ञानाच्या निष्फळ काथ्याकुटानें घेतली होती. अठराव्या शतकाच्या

प्रारंभीं सुप्रसिद्ध उर्दू कवि वली यानें गजलांचा प्रकार रूढ केला. गजलची लोकप्रियता ही लहानमोठ्या प्रमाणांत फारसीच्या प्रभावामुळें अस्तित्वांत आली; पण मोंगलांच्या पतन काळांत हे प्रकार रूढ झाल्यामुळें त्यांत शौर्य-धैर्यादि गुण, अंतरींची तळमळ, महान् ध्येयें यांचें आस्तित्व जाणवत नाहीं. उर्दू कवि जीवनाच्या धकाधकीपासून स्वतःला बचावीत अवास्तव आणि रंगीबेरंगी कल्पनांमध्यें गुंगून जाणेंच योग्य समजत सुंदर शब्दांची रचना आणि इंद्रधनुष्याप्रमाणें असलेल्या रंगीबेरंगी कल्पनांचा विलास हेच कवींचे विषय बनत. जीवनापासून दूर आणि त्याच्या मूलभूत प्रश्नाशीं कांहीं संबंध नसलेले संकेत हाताळण्यांत त्या वेळीं कवींना कृतार्थ वाटत असे. त्यांच्या समोर समाजजीवनाचें विराट् दर्शन, धार्मिक, सामाजिक व राजकीय क्रांतीचें स्वप्न, या गोष्टी नसल्यामुळें सरंजामी पद्धतीचें दरबारी जीवन, प्रणय-प्रणयिनींच्या कथा, आणि आवास्तव व कल्पित अशा आतिशयोक्तीच्या गोष्टी यांना हाताळण्यात कवींनीं आपली शक्ति खर्च केली. उर्दू काव्यप्रांतांत दिल्ली आणि लखनौ अशा दोन परंपरा समजल्या जातात. लखनौ परंपरेंत मीरचें नांव प्रमुख आहे. मीर हा सौंदर्य, निसर्ग आणि प्रेम यांकडे ' रोमँटिक ' भावनेनें पाहतो. याउलट दिल्लीचा कवि मुसहफी हा याच वस्तूंकडे विविध आणि रंगीबेरंगी पैलूंनीं पाहतो. पण मुसहफीच्या काव्यांत अंतरीच्या ओलाव्याचा अभाव दिसतो. मीरच्या काव्यांत भावनांचा आवेग, आंतरिक तळमळ आणि शब्दांचा साधेपणा, हीं उठून दिसतात; पण मीरचा सगळा दृष्टिकोण "शबनमी–निगाह" म्हणजे स्वप्नाळू असा म्हणतां येईल. पण अंतरीचा ओलावा आणि तळमळ असल्यामुळें मीरचें काव्य उर्दू वाङ्मयांत यशस्वी ठरलें आहे. भाषा साधी असूनहि त्यानें फारशी शब्द, शब्द-प्रयोग, उपमा आणि अलंकार यांचा मोठ्या खुबीनें आपल्या काव्यांत वापर केला आहे. त्याचीं गीतें हीं प्रामुख्यानें शोकगीतें असूनहि त्यांत अल्पसंतोष किंवा दैववाद दिसून येत नाहीं. गजलांचे विषय काय असावेत हें जरी त्यानें निश्चित ठरविलें नाहीं तरी गजलांची घडण आणि पद्धति त्यानें आखून दुसऱ्यांना अनु-करणाचा मार्ग मोकळा करून दिला. मीरच्या गजला म्हणजे एका कोमल भावनांच्या कवीची अनुभूति होय. या काव्यप्रकाराचा परिणाम दिल्लीचे कवि शाह नसीम, जौक आणि जफर यांच्यावर झाला.

गालिब आणि मोमीन यांच्या काव्यांत नाजूक ख्याली म्हणजे कल्पनेचा तरलपणा आपल्याला आढळूं लागतो. लखनौच्या परंपरेंत "दर्द– मंदी" म्हणजे संवेदनाशीलता व कारिगरी म्हणजे कलाकुसर हीं आढळतात. यांना दिल्लीच्या कवींनीं " नाजूक ख्याली " म्हणजे कल्पनेच्या तरलपणाची जोड दिली. गालिब आणि मोमीन यांच्या गजला म्हणजे झपाट्यानें नाहींशी होत चाललेल्या सरंजामी संस्कृतीचा शेवटचा

वसंतऋतु होय. मोमीनच्या कल्पनेचा तरलपणा हा गालिबच्या पद्धतीहून अगदींच भिन्न होय. प्रेम, प्रेयसी वगैरे विषयांत मोमीनची प्रतिभा गुंगली. गालिबनेंही ते विषय हाताळले पण त्याबरोबरच निर्धार, निश्चय, एकनिष्ठा इ. गुणांकडेहि त्यानें दृष्टि वळवली यांतच त्याचें व्यक्तिमत्त्व दिसून येतें. त्यानें गजलांना रोगट प्रेमिकांच्या तावडींतून काढून सुसंस्कृत माणसांच्या हृदयाचें प्रतिबिंब बनविलें. मीरच्या काव्यांत व्यथा आणि शोक यांची विलक्षण आसक्ति आढळते. मीरचें हृदय पोळलेलें आहे. तो सदा शोकमग्न आहे. त्याच्या डोळ्यांतील अश्रु कधींच थांबत नाहींत. त्यानें प्रेमालाच (इष्क) जीवनाचें उद्दिष्ट बनविलें आहे. गालिबचा आशिक (प्रियकर) हा प्रेम करीत असूनहि आपलें व्यक्तित्व, आपली बुद्धिमत्ता आणि आपली ऐट सोडीत नाहीं. गालिबच्या गजला मीरच्या मानानें उच्च कोटीच्या आहेत. त्यांत नवीन आणि उच्च विचारांना हाताळून गालिबनें पुढें येणाऱ्या कवींचा मार्ग मोकळा करून दिला. ठरीव परंपरेवर गालिबनें चांगलाच आघात केला. अनुकरणाच्या वृत्तीवर टीका केली. आपल्याच धुंदींत मस्त असणाच्या कवींना लौकिक गोष्टींचाहि विचार करण्यास शिकविलें. चिकित्सक दृष्टि, मानवता, इ. गोष्टींकडे त्यांनीं कवींचें लक्ष वेधलें. गालिबच्या पूर्वीं गजलांमधून सर्वसाधारण भावनांचा (ग्रुप फीलिंग्ज्) आढळ होता, पण गालिबनें त्यांत व्यक्तित्वाचा रंग भरला. गालिबच्या पूर्वीं गजल म्हणजे आले अहमद सरूरच्या शब्दांत "दर्द की पुकार और गह दुखकी आवाज" आहे. गालिबच्या गजलांत नवीन रंग आणि रसिकतेची "जिंदा दिली" यांचा प्रत्यय येतो. गालिबमध्यें जीवनाकडे, क्रांतीकडे व आपल्या परिस्थितीकडे हसतमुखानें पाहण्याची वृत्ति आहे; सरूरनें याला Thoughtful laughter म्हणजे चिंतनशील हास्य असें नांव दिलें आहे. यामुळें गालिबच्या हातून गजलेचें स्वरूप बरेंचसें बदलत गेलें आहे. उदाहरणें सरूरनें दिलीं आहेत. त्यासाठीं पुढील ओळी पहा—

जब नाम तेरा लीजिये तब चश्म भर आवे
इस ज़िंदगी करने को कहांसे जिगर आवे

'तुझें नांव घेतलें कीं डोळे पाण्यानें भरून येतात. अशा प्रकारच्या जीवना करितां लागणारें काळीज कोठून आणावयाचें ?'

चश्मे .ख़ूंबस्तासे कल रातको फिर लहू टपका
हम यह समझे थे कि बस अब तो यह आज़ार गया।

'काल रात्रीं रक्ताळलेल्या डोळयांत पुन्हा रक्त बाहेर पडलें. आम्हांला वाटत होते कीं, हा रोग आतां नाहींसा झाला.'

दिल तडपे है, हाल घुले है, हाले जिगर का क्या होगा
मजनूं मजनूं लोग कहे हैं मजनूं क्या हमसा होगा।

'हृदयाची तळमळ आहे, वृत्ति विरघळून गेली आहे. काळजाचें काय होईल लोक मजनूंचें नांव घेतात पण मजनूं आमच्यासारखा असेल काय ?'

आतां गालिबच्या ओळी पाहा.

हजारों ख्वाहिशें ऐसी कि हर ख्वाहिशपे दम निकले—
बहुत निकले मेरे अरमान लेकिन फिर भी कम निकले।

'मनांत हजारों इच्छा होत्या. त्यांतील एक एक इच्छा म्हणजे जीवघेणीच माझ्या पुष्कळ आकांक्षा पूर्ण झाल्या तरी पण ज्या झाल्या त्या अल्पच होत्या.'

क़ैदे हयात बंदे-ग़म अस्ल में दोनों एक हैं
मौत से पहले आदमी ग़म से नजात पाये क्यों ?

'जीवन आणि शोक हीं दोन्हीं वस्तुतः एकच होत. मग मृत्यूपूर्वी माणसाची शोकांतून सुटका कां व्हावी ?'

वरील ओळींवरून मीरच्या काव्यांतील भावना आणि गालिबच्या कवितेंतील विचारशीलता हीं दिसून येतात. गजल हा पद्यप्रकारच असा आहे कीं, जीवनाचें एकसूत्री तत्त्वज्ञान त्यांतून सतत व्यक्त होऊं शकत नाहीं. पण त्यांतून जीवनाचा दृष्टिकोण व्यक्त होऊं शकतो. मीरच्या जीवनाचा दृष्टिकोण म्हणजे जीवन ही एक शोककथा होय. मसहफीच्या काव्यांत भडक आणि मनोरम रंग दिसून येतात. जीवनाचा सुगंध आणि भोगप्रियता (Sensuous) यांचा आढळ त्याच्या काव्यांत आहे. लखनौच्या परंपरेंत लखनौच्या दरबारीं ऐषआरामाचें प्रतिबिंब पडल्यामुळें काव्यांतील अंतःप्रवाहाबरोबरच जीवनाचें बेगडी आणि नकली स्वरूपहि आपल्याला पाहावयास सांपडतें. लखनौच्या परंपरेंत कलेकरितां कला असें स्वरूप काव्यांत प्राप्त झालें. लखनौंतील कवींना सुस्थितीचे दिवस लाभले पण जीवनाचीं मूल्यें त्यांना लाभलीं नाहींत. खरी भक्ति किंवा खरें प्रेम याची जाणीव त्यावेळीं नाहींशी होऊन भक्ति आणि प्रेम या रसांचें कृत्रिम स्वरूप त्या काळांत वावरूं लागलें होतें. धर्म काय, जीवन काय, दोन्हींचें दांभिक स्वरूप व त्या स्वरूपाला चिकटून राहणें हाच शिष्टाचार समजला जाऊं लागला. लखनौचे नबाब प्रेमाच्या फेऱ्यांत सांपडले होते. पण त्या प्रेमांत सोज म्हणजे दाह नव्हता त्याला ऐषआरामाचे स्वरूप आलें होतें त्यामुळें त्या काळचीं प्रेम गीतें म्हणजे जुल्फ आणि रुखसार म्हणजे केशकलाप आणि कपोल व कंघई चोटी म्हणजे केशविरचना याचींच वर्णनें होत. रूक्ष

काथ्याकूट, शब्दाची चमत्कृति आणि ठरीव वाक्सम्प्रदायाचा वापर हींच त्या काळच्या लखनौच्या काव्याचीं वैशिष्ट्यें होत. त्याची हीं उदाहरणें पाहा–

वह मयख़ानानशीं गलियों में आवारा हुआ।
ऐ मुनज्जिम देखना साबित भी सय्यारा हुआ॥

'मद्यालयांत बसून राहणारी ती सुंदरी रस्त्यांतून भटकूं लागली. बा ज्योतिष्या, आतां बघ अचल असलेला ग्रहसुद्धां कसा फिरूं लागला तो!'

महफ़िले मय में जो आया तू बराए मयकशी
था जो शीशा जोशे मय से एक फ़व्वारा हुआ

'तूं मैफिलींत दारू पिण्याकरितां आलीस. बाटलींतील दारूच्या खळबळीमुळें त्या बाटलीचें फव्वाऱ्यांत रूपांतर झालें.'

सरतलक दस्ते सितम ज्योंही तेरा क़ातिल बढा!
.खूने जिसमें नातुवाँ तिलतिल घटा तिल तिल बढा

'मला मारण्याकरितां तुझे हात ज्या क्षणीं वर उठत होते तसतसें माझ्या अशक्त शरीरांतलें रक्त तिळतीळ घटत होतें अन् तिळतीळ वाढत होतें.'

ज़ख्मी मैं हुआ हूं तेरी दुज़दींदा नज़रसे।
जाने का नहीं चोर मेरे ज़ख्में जिगरसे॥

'तुझ्या चोरट्या नजरेनें मी जखमी झालों आहें. आतां हा चोर माझ्या काळजाची जखम सोडून कांहीं जात नाहीं.'

परंपरेंतील भिन्नता

दिल्लीच्या परंपरेंत वरील परंपरेहून थोडासा भिन्नपणा आहे. हा फरक विषयाची निवड आणि त्याची मांडणी यांमध्यें आढळतो. जौक, ज़फर आणि मोमिन यांच्या ओळी पाहा.

ऐ शमा! तेरी उम्रे तबई है एक रात।
रोकर गुज़ार या उसे हंसकर गुज़ार दे॥

'हे दिव्या! तुझें सारें आयुष्य एका रात्रीचेंच, मग तें रडून घालव किंवा हसून घालव.'

देखा दमे निज़ा दिलारामको
ईद दुई ज़ौक मगर शाम को ।

'ऐन मृत्यूपूर्वी प्रियेची भेट झाली म्हणजे आमचा सण आयुष्याच्या संध्याकाळीं साजरा झाला.'

लाई हयात आए क़ज़ा ले चली चलें
अपनी .खुशी न आये न आपनी .खुशी चले ।

'जीवनानें आम्हांला आणलें, आम्ही आलों. मृत्यूनें नेलें, आम्ही गेलों. आमच्या इच्छेनें आम्ही आलों नाहीं आणि इच्छेनें गेलों नाहीं.'

बरसों गुज़रे के हुई ख़ाक हमारी बरबाद
अब तो इस कूचे में ऐ बादे सहर ख़ाक नहीं.

'आमची मातीहि नाहींशी होऊन कैक वर्षे झालीं. हे प्रभातकाळच्या वाऱ्या, आतां प्रियेच्या घराभोंवतींची मातीसुद्धां नाहींशी झाली.'

ख़ंजर तू न तोड सख़्तजानी
फिर किसको गले लगायेंगे हम

'हे निर्दये ! तूं खंजीर मोडून टाकूं नकोस. नाहीं तर आम्ही गळ्याशीं कुणाला लावावें'

तोबा गुनाहे इश्क़से फ़र्माए है वाइज़
यह भी वहीं दिल दे के गुनहगार हुआ है

'प्रेमाच्या चुकीचें प्रायश्चित्त हा प्रवचनकार आम्हांस सांगत आहे. यानें-सुद्धां आपलें हृदय कुठें तरी गुंताविण्याचा अपराध केलाच असेल.'

गजलांचा 'रत्नाकर'

दिल्लीच्या कवींत गालिबच एक असा आहे कीं, ज्याच्या काव्यांत एकीकडे सरंजामी पद्धत तर दुसरीकडे नवीन जगाची झळक दिसून येते. कपोलकल्पित अशा स्वर्गाकरितां पृथ्वीवरचें जीवन सोडण्यास तो तयार नाहीं. ज्ञान आणि तत्त्व यांच्या आधारें या जीवनाचा पथ तो आक्रमूं इच्छितो. तत्कालीन संस्कृतींतील दोष गालिबला दिसत होते. उर्दू काव्यप्रांतांतील नवीन दिशा गालिबनें हेरल्या. त्यानें

गजलांची सृष्टि वाढविली. त्यांच्या पूर्वी गजल म्हणजे छंदाचें खेळणें होतें. यांत त्यानें नवविचार आणि आकर्षकपणा याची भर घातली. म्हणजे एका लहानशा कालव्याचें त्यानें विशाल समुद्रांत रूपांतर केलें असें म्हणतां येईल.

बुद्धिवाद व राष्ट्रप्रेम

एकोणिसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत सगळ्याच दृष्टीनें बदल होऊं लागला होता. सामाजिक व धार्मिक चळवळी सुरू झाल्या. फोर्ट विल्यीयम कॉलेज, दिल्ली ट्रान्सलेशन सोसायटी इत्यादि संस्था स्थापन होऊन वाङ्मयावर त्यांचा परिणाम होऊं लागला होता. पण उर्दू कवींवर प्रेमाची जबरदस्त पकड बसली होती. बाहेरच्या बदलत्या जगाकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धांत जुनी सरंजामी रचना मोडून पडली. तरीपण लखनौ आणि रामपूरच्या मैफिलींतून काव्यांतील प्रेमदेवतेची आराधना चालू होती. अमीर, दाग, जलाल, इ. कवींची काव्यरचना हेंच दाखवितें. या वेळेपासून मात्र गजलांच्या विषयांमध्यें हळू हळू फरक पडूं लागला. १८५७ पासून पुढें हा बदल जाणवूं लागला. अलताफ हुसेन हाली, इस्माईल, वहीदुद्दीन सलीम आणि ब्रीजनारायण चकबस्त यांच्या काव्यांत बुद्धिवाद, राष्ट्रप्रेम, समाजाचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष इ. विषयांचे उल्लेख आपल्याला आढळून येऊं लागतात. जणू काय काव्यप्रांतांतील मैदान त्यांनीं कष्ट झेलून साफसूफ करून ठेवलें.

दुआएं है मेरे बाद आनेवाले मेरी वहशत को
बहुत कांटे निकल आए मेरे हमराह मंज़िल से—

'माझ्यानंतर येणारे खात्रीनें माझ्या वेडाला दुआ देतील. कारण माझ्या प्रवासांत वाटेंतील कांटे पण अडकून बरोबरच आले आहेत.'

वरील ओळी या चकबस्त हाली इ. कवींच्या कामगिरीची यथार्थ कल्पना आणून देतात.

जीव नसलेलें काव्य

काव्यांतून अर्थबोध झाला पाहिजे असें गालिब म्हणत असे तर इतर कवींच्या मतें प्रासाला प्रास जुळवून कल्पनांची कसरत केली कीं झालें काव्य. त्यांत आकर्षकपणा असे, पण जीव नव्हता. जग बदलत चाललें होतें, पण त्यांच्या काव्यांत कट्टर धर्मप्रचारकांची तीच टिंगल, तींच मद्यालयें, प्रतिस्पर्ध्यांवर तोच रोष, जुलूम करणाऱ्या सुंदरींची तीच कथा, यांचीं त्या सुंदरींच्या दीर्घ केशकलापासारखींच दीर्घ वर्णनें केलेलीं असत. बरें, हें प्रेम स्त्री-प्रेम तरी होतें का ? काव्यांतून तरुण मुलावर प्रेम करण्याचे

प्रकार पुष्कळ आढळतात. हीं तरुण मुलें म्हणजे १५ वर्षांचीच हवींत. त्यांना दाढी-मिशा आलेल्या नसाव्यात. अशीं मुलें उर्दू काव्यांत माशूक म्हणून वर्णन केलीं आहेत.

हमने उनके सामने तो ख़ंजर रख दिया.
फिर कलीजा रख दिया. सर रख दिया.
वादे पे मेरे उनके क़यामत की है तकरार.
और बात है इनकी कि उधर कल है इधर आज.

' वचनासंबंधीं आमची कुरकुर एका युगापासून चालली आहे. फरक इतकाच कीं ती उद्या म्हणते आणि आम्ही म्हणतों आज. '

दिलमें हमारी हैं क़यामत की शाखि़यां
दो चार दिन रहा था किसीकी निगाहमें

' आमच्या हृदयांत क्षुब्ध भाव आणि नखरे वावरत आहेत. कारण म्हणाल, तर दोनचार दिवस तिच्या नजरेंत आम्ही फिरत होतों. '

न पूछिये मेरे रोजे़ सियाह की .ज़ुल्मत
चिराग़ लेके भी ढूंढा तो आफ़ताब न था

' माझ्या दुर्दैवी दिवसाचा अंधार काय वर्णावा! दिवा घेऊन पाहिलें तरी सूर्याचा पत्ता नव्हता. '

एक सी शोख़ी .ख़ुदाने दी है हुस्न और इश्क़को
फ़र्क़ इतना है कि वो है आंख में यह दिलमें है.

' परमेश्वरानें सौंदर्य आणि प्रेम यांची घडण एकाच मुशींतून केली आहे. फरक इतकाच कीं सौंदर्य डोळ्यांत आहे आणि प्रेम हृदयांत. '

हालीनें गजलांचें वरील स्वरूप बदलून टाकिलें. सुंदरीचा केशकलाप हा गजलांचा वर्ण्य विषय करण्याऐवजीं त्यानें गजलाचा उपयोग जीवनांची नवीन घडण करण्याकडे केला. त्याच्या कांहीं ओळी पाहा.

याराने तेज़गामने मंज़िल को जालिया
हम महवे नालाये फ़िरसे कारवां रहे

' आमच्या चपळ सोबत्यांनीं टप्पा गांठला. पण आम्ही कारवांसंबंधीं असूया दाखवून शोक करण्यांतच गुंगून राहिलों. '

है जुस्तजू कि .ख़ूबसे है .ख़ूबतर कहां–
अब ठहरती है देखिये जाकर नज़र कहां–

'उत्तमावरून अत्युत्तमाकडे आमची धडपड आहे. आतां बघावें आमची नजर जाऊन कुठें ठरते ती.'

चंकबस्तच्या खालील ओळी पाहा.

कोई मुहरम नहीं मिलता जहां में
मुझे कहना है कुछ अपनी ज़वां में

'काय करावें कोणी विश्वासू मनुष्य भेटत नाहीं. मला स्वतःचें कांहीं सांगावयाचें आहे.'

आगे बढे न किस्साये इश्क़े बुतांसे हम—
सब कुछ कहा मगर न खुले राज़दांसे हम

'सुंदर स्त्रियांच्या प्रेमवर्णनाच्या पुढें आम्ही सरकलोंच नाहीं. पुष्कळ सांगूनहि आमच्या मित्रापाशीं आम्ही खुललों नाहीं.'

एक सागर कि इनायत न हुआ याद रहे
साक़िया जाते हैं महफ़िल तेरी आबाद रहे

'तुझ्या मैफलींतून आम्हांला एक पेलाहि मिळाला नाहीं. साकी, आम्ही आतां जातों; तुझी मैफिल आतां आबाद राहो.'

तत्त्वज्ञानाची गुंफण

गजलांमध्यें असे नवीन प्रयोग चालू असतां, इकबालनें अत्युच्च अशा तत्त्वज्ञानाची आपल्या गजलांतून गुंफण करून एक नवीन विश्वच निर्माण केलें. म्हणून गालिबच्या नंतर इक़्बाल हा उर्दूतील कविश्रेष्ठ समजला जातो. त्याच्या प्रतिभेनें गजलांच्या दारूंत तीक्ष्ण तलवारीची धार आणि विजेचा लखलखाट या गोष्टी ओतल्या. आपल्या बाले जब्रेल या काव्यग्रंथांत त्यानें नवीन तत्त्वें, नवीन ध्येयें आणि नवीन मूल्यें यांचा आविष्कार आपल्या गजलांतून केला. त्याच्या कांहीं ओळी पाहा

बेख़तर कूद पडा आतिशे नमूदमें इश्क़
अक़्ल है महवे तमाशाए लबे बाम अभी

'कोणत्याच गोष्टीची परवा न करितां प्रेमानें आगींत उडी घेतली, तर बुद्धि अजून किनाऱ्यावर तमाशा पाहात उभी आहे.'

उरूजे आदमे ख़ाकीसे अंजुम सहमे जाते हैं।
के ये टूटा हुआ तारा माहे कामिल न बन जाये।

'मनुष्याच्या उन्नतीनें ग्रहोपग्रह चरकले आहेत. कारण हा आकाशांतून तुटून आलेला तारा एक दिवस पूर्ण चंद्र व्हायचा.'

मत्ताए बेबहा है दर्द व सोज़े आर.ज़ूमंदी ।
मुक़ामे बंदगी देकर न लूं शाने .खुदावंदी ।

'आकांक्षांची तळमळ आणि धडपड हा आम्हां मानवांचा बहुमोल ठेवा आहे. आम्हा दासांना यांच्या मोबदल्यांत परमेश्वराचें पद मिळालें तरी नको.'

सितारोंसे आगे जहां और भी हैं ।
अभी इश्क़ के इम्तिहा और भी हैं ।

'तारकांच्या पलीकडेहि अनेक विश्वें आहेत. आणि तुमच्या प्रेमाच्या (निष्ठेच्या) कसोट्याहि अनंत आहेत.'

•

गजलांचें स्वरूप बदललें

सारांश, इक्बालनें गजलांच्या विषयांत आणि शब्दसंपत्तींत विलक्षण बदल घडवून आणला. मानवाच्या आकांक्षा, त्याचें मोठेपण, त्याचा छंद, जीवनाची धडपड, अस्मितेचा विश्वास या सर्व गोष्टी आपल्या गजलांतून त्यानें हाताळल्या—गजल या नाजूक पद्यप्रकारांतून त्यानें नित्शे, बर्गसन्, रूमी, मार्क्स, गोएटे आणि मिल्टन इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांची शिकवण उर्दू वाचकांसमोर मांडली. यामुळें त्यानें उर्दू काव्यप्रांत अधिक समृद्ध अन् किती तरी अधिक उज्ज्वल करून सोडला. सूफींच्या अद्वैत-वादाच्या घटपटादि खटपटींतून इक्बालनें मानवाला सोडवून त्याला आपल्या अस्तित्वावर आणि दुर्दम्य उत्साहावर विश्वास ठेवण्यास शिकविलें. आणि यामुळें उर्दू गजलांचें स्वरूप इकबालच्या हातांत पार बदलून गेलें.

अशा प्रकारचें विवेचन श्री. आले अहमद सरूर यांनीं उर्दू गजल वाङ्मयाच्या परीक्षणांत केलें आहे. मराठी वाचकांना गजल म्हटलें कीं तें प्रेमगीतच असें जें वाटतें तें बरेंचसें सत्य असलें तरी तें पूर्ण सत्य नाहीं हें सांगणें नकोच.

• • •

: २४ :

दिल्लीचा शेवटचा मुशायरा

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत दिल्ली शहर हें गुणीजनांचें आगर बनलें होतें. दिल्लीच्या गादीवर शहाआलम् (मृत्यु १८०६), अगर नंतर अकबरशहा आणि त्यानंतर बहादुरशहा हे दोन सम्राट् होऊन गेले. बहादुरशहा हा शेवटचा मोंगल बादशहा होय.

अकबरशहा आणि बहादुरशहा यांची सत्ता नाममात्रच होती. राजवाड्याच्या म्हणजे लाल किल्ल्याच्या बाहेर त्यांचा अंमल नव्हता. इंग्रजांकडून मिळणाऱ्या पेन्शनीवर त्यांचा चरितार्थ चाले. पण राजकीयदृष्ट्या त्यांना महत्त्व नसलें, तरी हे बादशाहा विद्वानांचे चहाते होते. राजघराण्यांतील बरीच मंडळी ही साहित्यिक असून त्यांचा आश्रय शहरांतील बऱ्याच कवींना मिळत असे. बादशाहांच्या आश्रयाखालीं नेहमीं मुशायरे म्हणजे कविसंमेलनें होत. याच सुमारास फारसी भाषेचा प्रभाव कमी होऊं लागून, उर्दूचा प्रवेश राजघराण्यांत आणि इतरत्रहि होऊं लागला होता. उर्दू काव्यरचनेला बादशाहांचा आश्रय मिळूं लागल्यामुळें, फारसी साहित्यिकांनाहि उर्दू-तून काव्यरचना करणें भाग पडूं लागलें.

दिल्ली शहरांत त्या काळीं अनेक कवि, साहित्यिक व विद्वान् गोळा झाले असले, तरी काव्यप्रांतांत फक्त तिघांचाच बोलबाला जास्त होता. राजकवि ज़ौक, मोमीन आणि ग़ालिब हे ते तीन कवि होत. आपल्याविरुद्ध ज़ौकनें बादशाहाचे कान भरले आणि त्यामुळें आपली वर्णी दरबारांत लागत नाहीं, याचें ग़ालिबला वैषम्य वाटे. ग़ालिबच्या काव्यशैलींत कल्पनांचा तरलपणा (नाज़ूक खियाली) असला तरी भाषेवर फारसीची छाप असे. त्याउलट ज़ौकच्या काव्यांत हरघडी वापरांत असलेले उर्दू वाक्प्रचार आढळून येत असल्यामुळें ज़ौकच्या कविता बऱ्याच लोक-प्रिय झाल्या होत्या. 'जौक़ की ज़बान (भाषा) और ग़ालिब का खियाल (कल्पना-विलास)' अशी म्हणच त्या काळीं पडून गेली होती. मोमीन आणि ग़ालिब यांचे विचार एक दुसऱ्याशीं जुळते होते.

आपसांतील हेव्यादाव्यांमुळें अलीकडे मुशायरे बंद पडण्याची वेळ आला होती. ज़ौकच्या मागें त्याची किल्ल्यांतील शिष्यमंडळी असत. ग़ालिबचे चाहतेहि

थोडेथोडके नव्हते. त्यामुळें मुशायऱ्यांत मतभेद, टिंगल व उपहास इत्यादि प्रकार होऊं लागले. हें जरी असलें तरी, कांहीं प्रसंगीं मैफिली जमत आणि त्यांत सगळे श्रेष्ठ कवि आनंदानें भाग घेत. अशा एका मेळाव्याचें (मुशायऱ्याचें) १८४५ सालचें, उर्दूतील सुप्रसिद्ध लेखक पै. मिर्झा फरहतुल्ला बेग यांनीं 'दिल्लीचा शेवटचा मुशायरा' या नांवानें वर्णन केलें आहे. फरहतुल्ला बेग हे दिल्लीचे राहणारे, त्यांचे पूर्वज जीवन बेग आणि ग़ालिबचा आजा कौकान बेग हे एकाच वेळीं मध्य आशियांतून हिंदुस्थानांत आले. नंतरच्या दोन पिढ्यांत या घराण्यांत विवाहसंबंध घडून आले. ग़ालिबची धाकटी बहीण छोटी खानम् यांच्या घराण्यांत दिली होती. वरील कारणांमुळें फरहतुल्ला बेग यांना दिल्लींतील विद्वत्समाजाची परंपरेनें बरीच माहिती होती. आपल्या या माहितीचा उपयोग त्यांनीं आपल्या लेखांत केला आहे. करीमुद्दीन नांवाच्या मुद्रणालयाच्या मालकानें या मुशायऱ्याची कल्पना काढली. या मुशायऱ्याची व्यवस्था ग़ालिबच्या मेहुणीचा मुलगा आणि ग़ालिबचा दत्तक पुत्र जैनुल आबिदीन आरिफ यानें केली. मीरमुशायरा म्हणजे कविसंमेलनाचे अध्यक्ष शहाजादा मिर्झा फखरुद्दीन हे होते. या मुशायऱ्याच्या वर्णनांतील चटकदार भाग खालीं दिला आहे.

"छापखाना बरोबर चालेना म्हणून मीं (करीमुद्दीन) विचार केला कीं, एक मुशायरा घडवून आणावा म्हणजे प्रसिद्धि तरी होईल. या हेतूनें मी नबाब जैतुलाबदीन आरिफ यांचेकडे गेलों. हे ग़ालिबचे भाचे (मेहुणीचा मुलगा), यांचें घर लाल कुव्यापाशी आहे. उत्तमपैकीं कवि आहेत. त्यांची प्रकृति अगदीं खालावली होती. मीं त्यांना आपला उद्देश कळविला. तेव्हां एक दीर्घ निःश्वास सोडून ते म्हणाले, 'करीमुद्दीन, तुझा विचार चांगला आहे, पण तो अमलांत कसा याचा हा प्रश्न आहे. मागच्या मुशायऱ्यामुळें लोकांचीं मनें बिथरलीं आहेत. मलाहि वाटतें कीं, मरण्याच्या आधीं एक मुशायरा व्हावा आणि त्यांत सगळे कविश्रेष्ठ एकत्र यावेत. पण तें कसें व्हावें? पण थांब, हकीमसाहेब (मुख्य वजीर) आल्यानंतर त्यांच्या मार्फतीनें हें घडून येऊं शकेल काय हें पाहूं—' आम्ही बोलत होतों तोंच हकीम एहसानुल्ला तेथें आले. ओळख करून दिल्यानंतर नबाबसाहेबांनीं त्यांना म्हटलें कीं, कसेंहि करून करीमुद्दीनला बादशाहाच्या पायापर्यंत पोहोंचवा.

हें ऐकून हकीमसाहेबांनीं थोडा वेळ विचार केला आणि म्हटलें कीं, 'मी बादशाहापाशीं विनंती करीन. शिवाय शहाजादे साहेब आलम (राजपुत्रांना साहेबे आलम म्हणजे जगत्पति म्हणत) मिर्जा फतेउल्मुक यांचीहि गांठ घालून देतों. त्यांना अलीकडे काव्याची आणि मुशायऱ्यांची ओढ लागली आहे (हे बहादुरशहाचे मधले चिरंजीव). त्यांच्या प्रयत्नानें बादशाहा राजी होतील, याची

खात्री आहे. उद्यां करीमुद्दीनला दुपारीं एकच्या सुमारास लाल किल्ल्यांत येऊं दे.'

हकीमसाहेबांनीं म्हटल्याप्रमाणें मी दुसऱ्या दिवशीं लाल किल्ल्यांत गेलों. तों शहाजादे मिर्झा फखरुद्दीन बादशहापाशीं असून बादशाहांनीं माझी आठवण केली असें कळलें. चोपदाराच्या मागोमाग मी दिवाणेखासला लागून असलेल्या बादशाहांच्या हमामपाशीं गेलों. आंत जाण्यापूर्वी चोपदारानें म्हटलें, "अदबसे, निगाह रूबरू, हजरत जहांपनाह सलामत, आदाब बजा लाव" आंत जातांच मीं सात वेळेला झुकून कुर्निसात केली आणि नजर दिली. डोळा वर करून पाहिलें तों बहादुरशहा पलंगावर पडले असून शहाजादे फखरुद्दीन त्यांच्या पायाशीं बसले होते. मला पाहून बादशाहांनीं म्हटलें, "तूंच का करीमुद्दीन? मिर्झा फखरूनीं तुझ्यासंबंधीं आतांच बोलणें केलें. दिवाणे आममध्यें पहिल्याप्रमाणें मुशायरे व्हावेत अशी माझी इच्छा आहे. पण एकंदर वातावरण बिघडलें आहे. लोक आपल्या समव्यवसायिकांचा द्वेष करतात. दिवाणेआममध्यें मुशायरे कांहीं दिवस बरे चालले, पण मतभेद वाढूं लागले म्हणून ते बंद केले. तूं मुशायरा करायचा म्हणतोस, पण काव्यप्रांतांतील बड्या धेंडांना कसें सांभाळून घेशील? जौक तर एक शब्द बोलत नाहीं. पण त्याचा शिष्य हाफिज वीरान हा फार फटकळ आहे. जौकवर कुणी टीका केली कीं हा उठून कांहीं तरी करून बसेल.

मीं अर्ज केला "क़िबला आलम, माझी हिंमत ती काय! पण मुशायऱ्याची सगळी व्यवस्था करण्याचें नबाब जैनुलाबिदीन आरिफ़ यांनीं आपल्या अंगावर घेतलें आहे." हें ऐकून बादशाहा म्हणाले कीं, "मग ठीक आहे. तो ग़ालिब आणि मोमिन यांना संभाळून घेईल. मी जौकला सांगून ठेवतों. पण तूं आधीं त्यांना भेटून घ्यावें हें बरें. नाहींतर ते ऐनवेळीं नाहीं म्हणायचे. मी आपल्यातर्फे, मिर्जा फखरुद्दीनला पाठवून देईन आणि माझी गजल पण पाठवून देईन. हो, मुशायरा बतरह (समस्या नसलेला) ठेवा. म्हणजे भांडणें व्हायला नको. ज्याला जें वाचावेंसें वाटेल तें त्याला वाचूं द्या. १४ रजब (वीस जुलाईची तारीख) मुकर करा. चांदण्या रात्री आहेत. मैफलीला रंग येईल."

मीं कबूल करून पुन्हा बादशहांना तसलीमात करून परत आलों. आणि घडलेली हकीकत जैनुलाबिदीनना कळविली. त्यानंतर त्यांच्या सांगण्यावरून गालिब जौक़ आणि मोमिन यांना भेटून त्यांच्याकडून मुशायऱ्यांत येण्याचें कबूल करून घेतलें.

माझा छापखाना काजीच्या हौदापाशीं मुबारकुन्निसा बेगमच्या हवेलींत होता. मुशायरा तेथेंच करण्याचें ठरलें. सगळी व्यवस्था नबाब जैनुलाबिदीननीं आपल्याकडे घेतली होती.

एक आठवड्यानें मी हवेलींत गेलों. तेथील मुशायऱ्याची व्यवस्था पाहून मी थक्क होऊन गेलों. ही माझीच छापखान्याची इमारत आहे, यावर माझा विश्वास बसेना. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला तट्टयाचा आडोसा लावण्यांत आला होता. रंगीबेरंगी दिवे लावण्यांत आले होते. मुबारकुन्निसा बेगमच्या हवेलीच्या प्रवेशद्वारापाशीं रोशणाई केली होती. प्रवेशद्वारापासून आंतील उंबरठ्यापर्यंत दुतर्फा दिव्यांचा झगझगाट दिसत होता. आंतील दिवाणखाना पाहून मी अगदीं चकित झालों. चुन्यांत अभ्रक मिसळून, भिंतींना सफेदी केली होती. अंगण भरून काढून त्यांत लाकडी चौक्या शिस्तीनें मांडण्यांत आल्या होत्या. वर पांढरीशुभ्र फरशी घालण्यांत आली होती. त्यावर कालीनी, तक्के, लोड व्यवस्थित मांडण्यांत आले होते. वर छतांना हंड्या झुंबरें; भिंतींना जागजागीं ग्लासचे दिवे, कमूकमे लावण्यांत आले होते. समोरच्या रांगेंत हिरव्या मखमलीचा छोटासा मंडप उभारण्यांत आला होता. खांब गंगाजमनी आणि तणावे हिरव्या रेशमाचे होते. मंडपांत हिरव्या मखमलीची मसनद व त्याच रंगाचे लोड-तक्के ठेवले होते. खांबांना सुंदर दिवे लटकवण्यांत आले होते. ठिकठिकाणीं मोतियांचे गजरे आणि फुलांच्या माळा यांच्या विपुलतेमुळें शामियाना फुलांचाच आहे कीं काय, असा भास होत होता. दिवाणखान्यांत पाण्याच्या सुरया, फुलपात्रें व्यवस्थित रीतीनें मांडण्यांत आलीं होतीं. एका खोलींत पानाचे विडे तयार होत होते. दुसऱ्या खोलींत हुक्के सजाविण्यांत येत होते. जिकडे तिकडे कापूर, उदबत्त्या यांचा सुगंध दरवळत होता. दिवाणखान्यांतील कालिनीच्या फरशीवर थोड्या थोड्या अंतरानें हुक्के ठेवण्यांत आले होते. मध्यें पांढऱ्या शुभ्र तबकांत विडे ठेवण्यांत आले. दुसऱ्या तबकांत वेलदोडे, सुपारी, लवंगा आणि बडीशेप हीं ठेवण्यांत आलीं होतीं.

मुख्य मसनदीसमोर चांदीच्या दोन समया मांडण्यांत आल्या होत्या. त्यांत कापराच्या वाती होत्या. समईच्या खालीं चांदीचे छोटे चौरंग होते.

अशा रीतीनें झालेली ती व्यवस्था पाहण्यांत मी गुंग झालों तोंच आमंत्रितांची ये-जा सुरू झाली.

पहिल्या प्रथम मिर्जा करीमुद्दीन रसा (कवितेंतील नांव, याला तखल्लुस म्हणत) हे आले. राजवाड्यातील धाकट्या शाखेंतील मंडळींना सलातीन आणि त्यांच्या वंशजांना सलातीनजादे म्हणत. मिर्जा करीमुद्दीन हें सलातीनजादे होते. यांना काव्याचा नाद आहे. नबाब जैनुलाबिदीननीं त्यांना जमिनीपर्यंत झुकून सलाम केला आणि म्हटलें, "साहेबे आलम्, रहीमुद्दीन 'हया' (कवितेंतील नांव) आपल्याबरोबर आले नाहींत काय ?" रहीमुद्दीन हे करीमुद्दीनचे चिरंजीव. हे राजवाडा सोडून बनारसला राहायला गेले आहेत. मधून मधून दिल्लीला येत असत. करीमुद्दीननीं म्हटलें, 'नबाबसाहेब, आतां ते कशाला माझ्याबरोबर येतील. बनारसला जाऊन आल्यापासून आमच्या चिरंजीवांचा

रंग पालटला आहे. त्यांना लिहिण्यावाचण्यास शिकविलें, कवि बनविलें, बटेर पक्ष्यांना लढविण्याची विद्या शिकविली (राजवाड्यांत सर्वच मंडळींना या बटेरबाजीचा फार नाद असे); पण बनारसला गेल्यापासून हे आम्हांला विचारीनासे झाले आहेत.

नबाबसाहेबांनीं त्यांना आपल्या जागेवर नेऊन बसविलें, तोंच किल्ल्यांतील कित्येक शहाजादे आले. त्यांचें नेतृत्व कवि अब्दुर्रहमान एहसान यांच्याकडे होतें. यांना हाफिज् (कुराणाचें पठन करणाऱ्यास पाठक म्हणजे हाफिज म्हणत) म्हणतात. राजवाड्यांत यांचा कवि म्हणून पूर्वी बोलबाला असे. पण जौकचा उदय झाल्यापासून हे मागें पडले आहेत. शहा आलम् बादशाहा (मृत्यू इ. स. १८०६)च्या वेळेपासून हे नामांकित कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांचें वय सध्यां नव्वद वर्षांचें असून, अनेक कवि त्यांना उस्ताद (गुरु) समजतात. हे वर्णानें अतिशय काळे असल्यामुळें, कवि शहानसीरनें यांची टिंगल खालील शब्दांत उडविली होती.

अय ख़ाले रुखे़ यार, तुझे ठीक बनाता ।
पर छोड दिया हाफ़िज़े कुरान समझकर ॥

'हे प्रियेच्या गालावरील तिळा, मीं तुझा कधींच बंदोबस्त करून टाकला असता. पण तुला कुराणाचा हाफिज (पाठक) जाणून मीं सोडून दिलें ! '

नबाबसाहेबांनीं हाफिज् एहसानची बसण्याची व्यवस्था केली तोंच मुन्शी महंमद अली 'तिश्ना' आले. हे तरुण आहेत. कधीं हकीम आगाजान ऐशचें शिष्यत्व पत्करतात तर कधीं जोक़चें. यांना असंख्य कविता पाठ आहेत. तसे ते जवळ जवळ एकपाठी आहेत. कधीं कधीं असेंहि होतें कीं, एकाची गजल ऐकून ती आपलीच म्हणून दुसरीकडे म्हणत बसतात !

यानंतर मंडळी येऊं लागली. हकीम मोमिनखान 'मोमिन' आले. त्यांच्याबरोबर आजुर्दा, शीफ्ता, सहबाई, आणि मौलवी ममलूकुल् अली आले. ममलूकुल् अली हे दिल्ली हायस्कूलमध्यें उर्दू-फारसीचे अध्यापक आहेत. फार धार्मिक वृत्तीचा माणूस. स्वतः कविता करीत नाहीत, पण टीकाकारांत अग्रगण्य आहेत.

ही मंडळी अजून बसते न बसते तोंच, मिर्झा असदुल्लाखान ग़ालीब हे पालखींतून उतरले. त्यांच्याबरोबर लोहारूच्या नबाबांचे बंधु कवि नय्यर, लोहारूचे युवराज नबाब अलाउद्दीन 'अलाई' (हें कवितेंतलें नांव), कुरबान अली सालिक आणि कवि हर्जीन हे होते. ग़ालीब येतांच मोमीननें उठून त्यांचें स्वागत केलें, त्यांचें बोलणें होतें न होतें तोंच जौक़चे शिष्य हाफिज् वीरान आले. यांना जौक़चा निशाणीचा हत्ती म्हणत. स्वभाव भांडखोर असल्यामुळें जौक़ची कड घेऊन ज्याच्या त्याच्याशीं हे भांडत. यांच्याबरोबर सर्वांची टिंगल उडविणारे कवि

हद्‌हद् हे आले. यांना कवि आगाजान ऐशचा आंतून पाठिंबा होता. कवि हद्‌हदनी ग़ालीब–मोमिनसारख्या कवींची टिंगल उडविण्यास सुरुवात केल्यामुळें, दिल्लींत ते अप्रिय बनले होते.

इतक्यांत राजकवि जौक़ आले. त्यांच्याबरोबर राजवाड्यांतील कित्येक शहाजादे आले हे शहाजादे सगळेच सारखे वाटत. उंच बांधा, लांबट चेहरा, सरळ नाक, गालचीं हाडें किंचित् वर आलेलीं, मोठा जबडा, उंच मान असा त्यांचा थट असे. लखनौ–बनारसकडे फेरी मारून आलेले शहाजादे दाढ्या ठेवीत नसत. पोशाखांत ते लखनौची लहानशी दोपल्ली टोपी, उंच बाह्यांचा अंगरखा, मलमलीचें कुडतें आणि तंग पायजामा वापरीत. दिल्लीचा लाल किल्ल्यांतील मंडळी डोक्यावर चौकोनी टोपी आणि लांब बाह्यांचा अंगरखा वापरीत.

राजकवि जौक़ सर्वांना भेटून मसनदीच्या उजवीकडे बसले. मसनदीच्या उजवीकडे जौक़ आणि किल्ल्यांतील मंडळी बसली होती, आणि डावीकडे शहरांतील कविश्रेष्ठ ग़ालिब, मोमिन आणि त्यांची शिष्यमंडळी आणि इतर कवि बसले होते.

ही सर्व व्यवस्था झाली तोंच मीरे मुशायरा म्हणजे कविसंमेलनाचे अध्यक्ष, शहाजादा फखरुद्दीन फत्तेउल्मुल्क हे हवादार (उघडी पालखी) मध्यें बसून आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचा सावत्र मुलगा आणि सुप्रसिद्ध कवि मिर्जा खान 'दाग़' हा होता. दाग़चें वय त्या वेळीं सोळा-सतरा वर्षांचें असेल. त्याचा बाप नवाब शमसुद्दीन हा फेरोजपूर झरका या जहागिरीचा नबाब होता. रेसिडेन्ट फ्रेजर याचा खून करविण्याच्या आरोपावरून त्याला फांशीं देण्यांत आलें होतें. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या विधवेशीं मिर्जा फखरुद्दिननें लग्न केलें, आणि यामुळें तिचा मुलगा 'दाग़' हा राजवाड्यांत राहूं लागला. उर्दूतील नामांकित कवींत दाग़ची गणना होते.

हवादार पालखींतून शहाजादे उतरतांच दिवाणखान्यांतलि सर्व मंडळी उभी राहिली. चवऱ्या ढाळणारे मागें झाले आणि गंगाजमनी काठ्या हातांत घेतलेले चोपदार पुढें झाले तेथून शहाजादे शामियान्यापर्यंत आले. तेथें शहाजाद्यांनीं सर्वांना सलाम करून विचारलें "इजाजत है ?–परवानगी आहे ना ?" सर्वांनीं एक सुरानें उत्तर दिलें, "बिसमिल्ला, – परमेश्वराच्या नांवानें." अशा प्रकारें परवानगी मिळाल्यावर शहाजादे मसनदीवर जाऊन बसले. नंतर सर्व मंडळी बसली. नंतर शहाजाद्यांनीं नबाब जैनुलाबिदीन आरिफबरोबर थोडा वेळ बोलणें केलें. मग त्यांनीं दोन्ही हात वर करून फातेहाची प्रार्थना अदा केली. सर्व मंडळींनीं प्रार्थना केली. मग शहाजादे म्हणाले—

'दिल्लीच्या उपवनांतील मंजुळ गायकांनो, आपल्यासारखे कलावंत असतांना मी

मीरे मुशायरा व्हावें ही माझी योग्यता नाहीं. पण हजरत पीर मुर्शद (बहादुरशहा) यांनीं आज्ञा केल्यामुळें मी आपल्या सेवेस हजर झालों आहें. या मुशायऱ्यांत दोन वैशिष्ट्यें आहेत. एक म्हणजे यांत तरहा (समस्या) ठेवण्यांत आलेला नाहीं. त्यामुळें स्पर्धेचा प्रश्न उद्भवणार नाहीं. दुसरें असें कीं, दोन समया ठेवण्यांत आल्या आहेत. म्हणजे कविता म्हणण्याचा पहिला मान कोणाचा, याबद्दल वाद राहणार नाहीं. शेवटीं म्हणण्यास हवी ती सम्राटाची गज़ल सुरुवातीस म्हटली जाईल. नंतर माझी गज़ल होईल. म्हणजे कुणाची आधीं आणि कुणाची नंतर अशा प्रश्नांना जागा राहणार नाहीं."

इतकें म्हणून शहाजाद्यांनीं चोपदारांना खूण केली. त्यांनीं दोन्ही समया शहाजाद्यांच्या समोर आणिल्या. बिसमिल्ला म्हणून परमेश्वराच्या नांवाचा उच्चार करून, शहाजाद्यांनीं समयांवरचें फानूस म्हणजे आवरण काढलें आणि वाती पेट-विल्या. यानंतर चोपदारांनीं मोठ्यानें म्हटलें, "हजरत, मुशायरा शुरू होता है."

हें ऐकतांच मुशायऱ्यांत स्तब्धता पसरली. नोकरांनीं प्रत्येकाच्या समोर पानाचीं तबकें आणि पिकदाण्या ठेवल्या. इतक्यांत बादशहाची गज़ल घेऊन खास हरकारा किल्ल्यांतून आला. त्यानें तसलीमात करून गजल म्हणण्याची परवानगी मागितली. चोपदारांनीं म्हटलें––

"उपस्थित मंडळींनो, हजरत जिल्ले सुबहानी, साहेब किरानसानी, खल्दुल्ला मलिकहूची कविता म्हटली जात आहे. अत्यंत अदबीनें आणि मनःपूर्वक ऐका."

खास हरकाऱ्यानें बादशहाची खालील गज़ल म्हटली––

नहीं इश्क़ में इसका जो रंज हमे
कि करार व शिकीब ज़रा न रहा।
गमे इश्क़ तो अपना रफ़ीक़ रहा
कोई और बलासे रहा न रहा

"प्रेमांत मनःस्वास्थ्य नाहीसें झालें, याचा आम्हांला खेद वाटत नाहीं. आमची सोबत करण्यास इतर कोणी असो वा नसो, प्रेमशोक तर आहे!"

न थी हाल को जब हमें अपने खबर रहे देखते औरोंके ऐबो हुनर।
पडी अपनी बुराइयोंपर जो नज़र तो निगाह में कोइ बुरा न रहा॥

"आम्हांला आमच्या स्वतःच्या परिस्थितीची जाणीव नव्हती तेव्हां आम्हा दुसऱ्यांचे गुणदोष हेरीत होतों. आणि आमच्याच दोषांकडे जेव्हां आमचें लक्ष गल त्या वेळीं आम्हांला कोणीहि वाईट असा वाटेनासा झाला."

हमें साग़र बादा के देने में अब
करे देर जो साक़ी तो हाये ग़ज़ब ।
के यह अहदेनिशात्, यह दौरे तरब,
न रहेगा जहांमें सदा न रहा ॥

" मदिरा देण्यांत साकी विलंब लावील तर कहर होईल. कारण हा ऐष-आराम, हे मैफिलीचे रंग न टिकले आहेत, न टिकणारे आहेत."

'ज़फ़र' आदमी उसको न जानियेगा
हो वह कैसाही साहेबे फ़हमोज़का ।
जिसे ऐश में यादे .खुदा न रहे
जिसे तैश में खौफ़े .खुदा न रहा ॥

" जफ़र, मनुष्य कितीहि सुबुद्ध आणि हुशार असो, त्याला वैभवाच्या दिवसांत परमेश्वराची आठवण आणि क्रोधावस्थेंत परमेश्वराची भीति वाटत नसेल तर तो मनुष्यच नव्हे."

गज़ल संपल्यावर मंडळींपैकीं ममलूकुल् अलींनीं छातीवर हात ठेवून म्हटलें, " साहेबे आलम्, हजरत जिल्लेसुब्हानींच्या गजलेची यथार्थ स्तुति करण्याची आमची कुठली योग्यता. पण आपली गजल पाठवून हजरत पीरो मुरशदनीं मुशायऱ्यांतील मंडळींवर कृपा केली आहेत याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानतों. आमचे आभार जहांपनाहींमधें प्रविष्ट करून आमचा मान वाढवावा." हें ऐकून खास हरकाऱ्यानें शहाजाद्यांना म्हटलें, " किब्लाये दो आलम, मी जातांक्षणीच हा निरोप पेशगाहे आलीपाशी पोहोंचवीन."

यानंतर साहेबे आलम व आलमियान हजरत वलीअहद बहादुर (युवराज) यांची गज़ल खास हरकाऱ्यानें म्हटली—

दिलसे लुत्फ़ व मेहरबानी और है
मेहरबानी की निशानी और है ।
किस्साये फ़रहाद व मजनूं और था
इश्क़ की मेरे कहानी और है ॥
हमसे अये दारा वह कब हुये हैं ।
साफ़ उनके दिलमें बदगुमानी और है ॥

गज़ल साधारण होती. पण राजवाड्यांतील मंडळींनीं खूप स्तुति केली. ग़ालिब आणि मोमिन मात्र गप्प होते. लोकांना माहीत होतें कीं, ही मंडळी खुशामत करणारी नव्हेत. यानंतर शहाजादे मीरे मुशायरा (अध्यक्ष) यांनीं आपली गज़ल काढली. चोपदारांनीं दोन्ही समया त्यांच्यासमोर आणल्या. शहाजादे म्हणाले, आपल्यासारख्या महाकवींच्या समोर गज़ल पढण्याची माझी काय योग्यता. पण जें कांहीं वेडेंवांकडें लिहिलें आहे तें मांडीत आहे.

ग़म वह क्या है जो जांगुदाज़ न हुवा
दरद वह क्या जो लादवा न हुवा

" जो शोक जिवाचा निकाल लावीत नाहीं तो शोक कसला ? जो रोग उपचारानें बरा होऊं शकतो तो रोग कसला ? "

हाल खुल जाये गैर के सारे
पर करूं क्या तू मेरा न हुवा

" प्रतिस्पर्ध्याची चांगलीच फजिती झाली असती, पण काय करूं, तूं माझी झाली नाहींस. "

दरद क्या जिसमें कुछ न हो तासीर
बात क्या जिसमें कुछ मज़ा न हुवा

" ज्या व्यथेंत प्रभाव नाहीं ती व्यथा कसली ? आणि ज्या गोष्टींत रस नाहीं ती गोष्ट कसली ? "

वह तो मिलता पर अये दिले कमज़रफ़
तुझको मिलने का हौसला न हुवा

" ती तुला भेटली असती, पण नादान हृदया, तुला हिंमत पाहिजे ना "

शिकवये यार और ज़बान रकीब
खेल ठहरा कोई गिला न हुवा

" प्रियेचें गाऱ्हाणें आणि तेंहि प्रतिस्पर्ध्याच्या तोंडानें ! तें गाऱ्हाणें नव्हे. तो एक तमाशाच होय ! "

तुम रहो और मजमे अग़ियार
मेरा क्या है हुवा, हुवा न हुवा

' तूं आणि प्रतिस्पर्ध्यांचा घोळका ! माझें काय व्हायचें आहे तें होवो अगर न होवो. "

फिर तुम्हारे सितम् उठाने को
'रम्ज़' अच्छा हुवा बुरा न हुवा

" तुझा छळ सोसण्यांत रम्ज (शहाजाद्याचें कवितेंतील नांव), पुन्हा बरा झाला आहे. "

गज़ल ऐकून मुशायऱ्यांत चहूंकडून सुभानल्ला सुभानल्ला हे शब्द ऐकूं येऊं लागले. तिसऱ्या ओळीवर ग़ालिब आणि पांचव्या ओळीवर मोमिन हे सारखे माना डोलावीत होते. गजल संपल्यावर ग़ालिबनें म्हटलें, 'सुभानअल्ला, साहेबेआलम्, सुभानअल्ला, वाहवा.' कविता म्हणायची तर अशी म्हटली पाहिजे. वाहवा, वाहवा. शहाजाद्यानें सलाम केला आणि म्हटलें,"आपल्यासारख्या थोरामोठ्यांची 'कृपा' अ ो म्हणून आरण असें कौतुक करतां नाहींतर मन् आनम् के मन दानम् (माझी योग्यता काय आहे हें मला माहीत आहे). "

थोड्या वेळानें शांतता झाल्यावर समई कवि अब्दुल कादरपुढें ठेवण्यांत आली. हे कसलेले मल्ल होते. यांना लोक मिया यल् म्हणत. यांच्या कवितेंत पहिलवानीच दिसायची. यांच्या दोन ओळी पाहा.

कहदो रक़ीबसे के वह बाज़ आये जगसे
हरगिज़ नहीं है यार भी कम उस दबंगसे

" प्रतिस्पर्ध्याला म्हणावें, या लढ्यापासून मागें फीर कसा. कारण आम्हीहि कांहीं त्याच्यापेक्षां कोणत्याहि दृष्टीनें कमी नाहीं ! "

मियां यल्ची कविता वाचून झाल्यावर चोपदारानें दुसरी समई समोरच्या रांगेंतलि कवि मिर्जा अली बेगच्या समोर ठेविली. याचें कवितेंतील नांव नाज़नीन आहे. यांना बायकांच्या भाषेंत (रीख्ती) कविता करण्याचा नाद आहे. कवितेस अनुरूप वेष हवा म्हणून त्यांच्याकरितां ओढणी मागविण्यांत आली. ओढणीचा पदर डोक्यावर घेऊन खालील ओळी त्यांनीं म्हटल्या—

हुई उश्शाक़ में मशहूर यूसुफ़सा जवान ताका
बुवा हम औरतोंमें है बडा दीदा ज़ुलेख़ा का

" जुलेखानें युसुफसारख्या देखण्या तरुणाची निवड केली. आम्हा बायकांपैकीं सर्वांत जुलेखाचीच दृष्टि मार्मिक खरी. "

मुझे कहती है बाजी तूने ताका छोटे देवर को
नहीं डरनेकि मैं भी हां नहीं ताका तो हां ताका

" मला म्हणतात, "कां ग धाकट्या दिरावर दृष्टि लावून बसलीस?' मी डरतें काय, दिराकडे नाहीं पाहिलें तरी हो, हो, पाहिलें असेंच म्हणेन !"

या नंतर समई मियां आशक यांच्यासमोर आली. याचा एक शेर मंडळींना फार आवडला.

फ़क़त् तू ही मेरा अये बुते .खूनख़्वार दुश्मन है
तेरी कूचे में अपना हर दरो दीवार दुश्मन है ॥

" हे प्रिये, तूंच माझा द्वेष करतेस असें नाहीं, तर तुझ्या आळींतील प्रत्येक घर माझ्याशीं शत्रुत्व करीत आहे !"

यानंतर उजव्या रांगेकडची समई कवि अब्दुल्लाखां औज याच्यांसमोर आली. ते मोठ्या आवेशानें गजल म्हणतात आणि त्या भरांत रांगेच्या पुढें निघून येतात आणि कोणीं वाहवा केली नाहीं कीं चिडतात. त्यांची कविता साधारणच होती, पण त्यांना बनविण्याकरितां ग़ालिबनें म्हटलें, 'वाहवा, वाहवा, तुम्हांला उस्ताद (गुरु) म्हणणारे काफर आहेत. तुम्ही तर शब्दसृष्टीचे परमेश्वर आहांत !" मियां औजना हें ऐकून अतिशय आनंद झाला.

यानंतर उजव्या रांगेची समई महंमद युसूफ तमकींनच्या समोर आली. यांचें वय पंधरा-सोळा वर्षांचें. दिल्लीच्या शाळेंतील हा विद्यार्थी. पण अतिशय बुद्धिमान्. त्याच्या खालील ओळी पाहा.

दोज़ख़ भी जिससे मांगती हर दम् पनाह थी ।
किस दिल जले की बारे .खुदाया यह आह थी ॥

" दाहक नरकानेंहि घाबरून आसरा मागावा. इतके धगधगीत असे हे कोणत्या प्रेमभग्न मनुष्याचे निश्वास आहेत ?"

तूने जो दिलको मेरे सनम्ख़ाना कर दिया
रहता .खुदा था जिसमें यह वह बारगाह थी ॥

" हे प्रिये, तूं माझ्या हृदयाला आपलें मंदिर बनविलेस. तें तर परमेश्वराचें निवासस्थान होतें. त्याला बाजूला सारून तूं त्यांत स्थानापन्न झालीस."

तमकीन को एक निगाह में दीवाना कर दिया
जादू फ़रेब आह यह किसकी निगाह थी

" तमकीनला एका दृष्टिक्षेपांत वेड लावणारी ही जादूची नजर कोणाची होती बरें ?"

सगळ्यांनीं या बालकवीची स्तुति केली. उस्ताद एहसान यांनीं म्हटलें ' मियां युसूफ, वाहवा, वाहवा, छान कविता केली आहे ! '

यानंतर समई गुलाम महंमद तस्वरि यांच्यासमोर आली. त्यांनीं म्हटलें—

हिजर की शब तो सहर हो यारब
वह न आया तो क़ियामत ही सही

" परमेश्वरा, ही विरहाची रात्र तरी संपू दे. प्रिया येत नाहीं तर न येवो. प्रलय तरी उद्‌भवू दे."

जान बेकार तो अपनी न गयी ।
अये सितमगर, तेरी शोहरत ही सही ॥

" आमचें जीवन वायां थोडेंच गेलें. हे छळणाऱ्या प्रिये, माझ्यामुळें तुला कीर्ति मिळाली ना ? पुरे तर."

कवितेची स्तुति झाली. जौक़नें म्हटलें " मियां, मागें तूं कविता म्हटली होतास, ती पुन्हा एकदा म्हण पाहूं." कवि तस्वीरनें खालील ओळी म्हटल्या.

बरछी तेरी निगाह की पहलू में आलगी
पहलूये दिलमें दिलसे कलीजे में जालगी

" तुझ्या डोळ्यांची बर्छी कुशींत येऊन लागली, आणि कुशींतून हृदयांत आणि हृदयांतून काळजांत जाऊन भिडली."

दामन पे वह रखे न रुख़े दिलरुबा लगी
लेकिन हमारी ख़ाक ठिकाने से आलगी ।

" तिचें लक्ष आमच्याकडे जातें न जातें तोंच आमची माती योग्य ठिकाणीं (मृत्युमुखीं) जाऊन पोहोंचली."

यानंतर समई महंमद जाफर तावश यांच्याकडे आली. हे अलाहाबादचे राहणारे आहेत. बरेच दिवसांपासून दिल्लींत राहतात. यांच्या ओळी पाहा—

कभी बिन् याद रहे नहीं सकते
तोबा कुछ हमको साज़गार नहीं

" तिच्या आठवणीशिवाय राहणें आम्हांला शक्य नाहीं. परमेश्वरापाशीं पापक्षालनाची प्रार्थना (तोबा) केली. पण हा तोबा आमच्या प्रकृतीला अनुकूल दिसत नाहीं. "

यानंतर समई विरुद्ध दिशेच्या रांगेंतील कवि क़ल्क़ यांच्याकडे आली. यांचें नांव अब्दुल अली. हे मद्रासचे राहणारे. यांचें वय तीस वर्षांचें आहे. लहानपणीं घर सोडून हे हैद्राबादेस आले आणि तेथून दिल्लीला आले. लोकांना गंडेदोरे, ताईत इत्यादि देऊन चरितार्थ करतात. ते म्हणाले—

हममशरबोंमें चलके क़ल्क़ मैकशी करो ।
झगडे वह नहीं हैं हरामो हलाल के ॥

" हे कवे ! मद्यालयांत चलून मद्याचें सेवन कर बरें. ही वस्तु संमत, ही निषिद्ध अशा प्रकारचीं भांडणें तेथें मुळींच नाहींत. "

यानंतर मुन्शी महमूद जान ओजची पाळी आली. त्यांच्या कांहीं ओळी बऱ्यापैकीं होत्या.

आने में उस जानेजान के देर है
कुछ मुक़द्दर का हमारे फेर है

" प्रियेच्या येण्यास विलंब लागत आहे. हा आमच्या ग्रहदशेचा फेरा दिसत आहे. "

है यक़ीन वह जानेजान आता नहीं
मौत के आनेमें फिर क्यों देर है

" ती प्रिया येत नाहीं, याची खात्री झाली आतां मृत्यूला विलंब कशाचा आहे ? "

नंतरची पाळी मिर्जा कामिलची. हे शिपाईगडी आहेत. यांच्या कविताहि शिपाईगिरीच्या वळणाच्या आहेत. ते म्हणतात—

मिज़गांसे गर बचे है अबरू करे टुकडे है
यह बात मैंने कहकर जब उनसे दाद चाही ।
कहने लगा के तिरकश जिस वक़्त होये ख़ाली
तल्वार फिर न खींचे तो क्या करे सिपाही ॥

" नयनबाणापासून बचाव केला तोंच प्रियेच्या भ्रुकुटी आमचा निकाल

लावतात. प्रियेपाशीं याची दाद मागितली तर म्हणते काय, मग काय झालें ? भात्यांतील बाण संपले तर शिपाई तल्वार उपशीत नाहींत काय ?"

यानंतर हकीम सय्यद महंमद ताशुकनी खालील ओळी म्हटल्या. कविता साधारणच आहे.

तुझको मेरी इस आहोज़ारी पर
रहम अये फ़ितनागर नहीं आता

"माझ्या आक्रंदनावर, हे निष्ठुर प्रिये, तुला दया येत नाहीं."

तेरे बीमार का है यह आलम
होश दोदो पहर नहीं आता

"ह्या प्रेमरोग्याची ही स्थिति आहे कीं, दोनदोन तास तो शुद्धीवर येत नाहीं."

यानंतर मीर तकी मीरचे नातू मीर हुसेन तजल्ली यांची पाळी आली.

मेरी वफ़ा ये तुझे रोज शक था अये ज़ालिम
यह सर, यह तेग है, ले, अब तो एतिबार आया

"माझ्या निष्ठेबद्दल तुला शंका वाटत होती ना ? मग घे तर हें शिर आणि ही तलवार, आतां तरी खात्री पटली ना ?"

वह शौक देखो पसे मर्गके तजल्लीने
कफ़न में खोल दीं आंखे सुना जो यार आया

"तज्जलीच्या आसक्तीची हद्द झाली. मेल्यानंतरसुद्धां प्रिया आली असें ऐकतांक्षणींच त्यानें आपले डोळे उघडले."

यानंतर मोमिनचे शिष्य सुखानंद रकम यांनीं खालील ओळी म्हटल्या.

अदब से कूचये क़ातिल की राह मुलहक़ है
गया उधर जो गुज़र फिर इधर नहीं आता

"आमच्या वधस्थानाची वाट आणि स्वर्गाची वाट या दोन्ही एक दुसऱ्याला लागून आहेत. तिकडे गेलेला पुन्हा परत येत नाहीं."

बुझाना आतिशे दिल का भी एक हक़ीक़त है
ज़रा सा काम तुझे चश्मे तर नहीं आता

" हृदयाची आग शांत करणें हेंहि एक कामच आहे, पण माझ्या डोळ्यांतील अश्रूंनो हें तुम्हांला साधत आहेसें दिसत नाहीं."

यानंतर जौकचे शिष्य नियाज अहमद जोश यांनीं गजल म्हटली. यांचें वय अठराएकोणीस वर्षांचें आहे.

क्योंकर वह हात आये के यां ज़ोरोज़र नहीं
ले देके है एक आह सो उसमें असर नहीं

" ती कशी वश होणार ? आमच्यापाशीं शक्ति नाहीं आणि संपत्ति नाहीं. आहेत ते आमचे निश्वास आणि त्यांच्यांत प्रभाव नाहीं."

क़िस्मत से दरद भी तो हुवा वह हमें नसीबें
जिस दरदका के चारा नहीं चारागर नहीं

" नशिबानें आम्हांला व्यथा लाभली आहे. तिला औषध नाहीं, त्यावर इलाजहि नाहीं आणि वैद्यहि नाहीं."

क़िस्मत ही में नहीं है शहादत वगरना यां
वह ज़ख्म कौनसा है के जो कारगर नहीं

" आमच्या नाशिबांतच मरण दिसत नाहीं. नाहीं तर आमच्या जखमांपैकीं प्रत्येक जखम जीवघेणी आहे."

सिज्दे में क्यों पडा है अरे उठ शराब पी
ऐ जोश मैकदा है खुदा का यह घर नहीं

" अरे, नमाज पढल्यासारखा इथें डोकें जमिनीवर टेकून पडला आहेस. ऊठ, दारू पी. हें मद्यालय आहे, मशीद नाहीं !"

यानंतर कवि इमामबख्श सहबाईचे पुत्र अब्दुल अजीज यांची पाळी आली. त्यांच्या कविता लोकांना खूप आवडल्या. एक ओळ पाहा—

हम आसियोंका बारे गुनाहसे झुका है सर
और ख़ल्क को गुमान है हम पर ज़नमा का

" पापाच्या भारांनीं आमचीं डोकीं नत झालीं आहेत आणि लोकांना वाटतें, आम्ही नमाज़ पढत आहों म्हणून !"

यापुढील कवि मिर्जा हाजी बेग शोहरत यांच्या घरीं पूर्वी मुशायरे होत. हे मुफ्तीसदरुद्दीनचे शिष्य आहेत. यांच्या ओळी पाहा—

एक दिन दो दिन कहांतक
तू भी तो इन्साफ़ कर
यह भी तो जलना रोज़ का
अये सोज़े हिजर हो गया

" एक दिवस, का दोन दिवस, किती सहन करायचें ? हे विरहव्यथे, हें जळणें तर रोजचेंच होऊन बसलें आहे.)

कुफ़र व दीन में था न कुछ उक़्दा बजुज़ बंदे नक़ाब ।
उसके खुलतेही यह कारे मुश्किल आसां हो गया ॥

" सद्धर्म आणि काफिरी यांत फक्त एक बुरख्याची अडचण होती. तो बुरखा निघाल्याबरोबर हें काम सोपें झालें. "

पहले दावाये .खुदाई उस बुते काफ़र को था
कुछ दुरुस्तीपर जो आज आया तो इन्सां हो गया

" ती सुंदरी पहिल्यानें स्वतःला परमेश्वरच समजत होती. पण डोकें थोडें ताळ्यावर आलें, तेव्हां ती कुठें मानव बनली ! (माणसासारखें वागूं लागली !) "

ही शेवटची ओळ सर्वांना अतिशय आवडली; ग़ालिबनें तर 'सुभानल्ला, वाह मियां शोहरत, कमाल कर दिया' असे पुन्हा पुन्हा उद्गार काढले.

यानंतर, नवाजिशखां तनवीर, बहादूर अली हजीन, मियां बाकर अली जाफरी यांच्या कविता झाल्या. नंतर मुन्शी महंमद अली तिश्ना यांनीं आपली गजल म्हटली. गजलांतील अद्वैत तत्त्वज्ञान पाहा —

आंख पडती है कहीं पांव कहीं पडता है
सबकी है तुम को ख़बर
अपनी ख़बर कुछ भी नहीं।
शमा है गुल भी है, बुलबुल भी है, परवाना भी
रात की रात यह सब कुछ है
सहर कुछ भी नहीं ॥

गजल संपल्यानंतर 'कुछ भी नहीं, कुछ भी नहीं, कांहीं नाहीं, कांहीं नाहीं' असें म्हणत कवि तिश्ना मैफिलींतून निघून गेले. या कवितेचा मैफिलीवर परिणाम होऊन बराच वेळपर्यंत गांभीर्याचें वातावरण पसरलें होतें.

यानंतर एकामागून एक महंमद हुसेन बिसमिल, मीर हुसेन तसकीन, ख़ाजा गुलाम हुसेन बेदिल, महंमद हुसेन नायब, गुलाम रसूल शौक, अलेक्जांडर, हेडले 'आजाद' (कवितेंतील नांव) मीर शुजाअत अली तसल्ली, जॉर्ज पीस, महंमद अस्करी नालां, मीरसाहब, जमियत शहा माहर यांनीं कविता म्हटल्या. काजी नजमुद्दीन यांच्या खालील ओळी पाहा--

हरम व् दैर के झगडे तेरे छिपने से पडे ।
वरना तू परदा उठा दे तो तूहीं तू हो जाये

"परमेश्वरा, तूं लपला आहेस म्हणून मशीद आणि मंदिर यांचीं भांडणें लागलीं आहेत. तूं आपला पडदा बाजूला सारलास कीं तुझें स्वरूप दिसून येईल."

यानंतर मिर्झा मंझले, लाला बालमकुंद हुजूर, गुलाम मुहियुद्दिन अश्की, साहेबजादा अब्बास अलीखान बेताब, मिर्जा हशमत, कुरबान अली सालिक, मिर्जा रहीमुद्दीन ईजाद, अलाउद्दीन अलाई, मिर्जा करीमुद्दीन रसा, जियाउद्दीन नय्यर दरख़शां, मिर्जा प्यारे रफत, नबाब जैनुलाबिदीन आरिफ, मिर्जा गुलाम नसीरुद्दीन किनाअत यांनीं कविता म्हटल्या. यानंतर हकीम आगाजान ऐशची पाळी आली. ग़ालिबच्या कविता दुर्बोध असतात म्हणून यांनींच प्रखर टीका केली होती आणि त्यामुळें सुबोध आणि सुटसुटीत कविता करण्याचें गालिबनें सुरू केलें. हकीम ऐशच्या त्या ओळी खालील होत--

अगर अपना कहा तुम आप समझे तो क्या समझे
मज़ा कहनेका जब है एक कहे और दूसरा समझे ॥
कलामे मीर समझे और ज़बाने मीर्ज़ा समझे ।
मगर इनका कहा यह आप समझे या .खुदा समझे ॥

"तुम्ही आपलें काव्य स्वतः समजूं शकलां तर काय झालें? एकानें कविता करावी आणि दुसऱ्याला त्याचा अर्थबोध व्हावा यांतच खरी मौज आहे. आम्ही कवि मीर आणि कवि सौदा (मिर्जा) यांच्या कविता समजूं शकलों. पण यांची कविता एक यांना तरी समजावी नाहीं तर परमेश्वराला."

हकीम आगाजाननें या प्रसंगीं म्हटलेली कविता बोंचक नव्हती. खालील कांहीं ओळी पाहा--

सुलाह उनसे कियेही बनी
दिल पे झगडा दिल दियेहि बनी

.ज़ुहद व तक़्वा धरे रहे सारे
हातसे उसके मय् पियेंहि बनी ॥

"तिच्याशीं तडजोड करावी लागली. भांडण हृदयाबद्दल होतें. तें तिला देऊन टाकून तडजोड करावीच लागली."

"जपजाप्य, पूजाअर्चा हीं सारीं कोपऱ्यांत राहिलीं. तिच्या हातून दारू प्यावीच लागली."

या गजलेची चांगलीच स्तुति झाली. आणि हकीमसाहेबांच्या मागच्या टीकेन वातावरण कडू झालें होतें तें निवळून गेलें.

नंतर रहीमुद्दीन ह्यांची कविता झाली. यानंतर सहबाईनीं फारसी कविता म्हटली. फारसींचा अभ्यास आतां हळूहळू कमी होऊं लागला होता, त्यामुळें पुष्कळांना कविता समजली नाहीं. पण खालील दोन ओळींची खूप स्तुति झाली.

नीस्त सहबाई चू जामेजम नसीबम गो मबाद
मय् अज़ .खूने दिल कशीदम खीशरा जम साख़्तम्

"सम्राट् जमशीदचा दारूचा पेला आणि दारू हीं आमच्या नशिबीं नाहींत. हरकत नाहीं. आम्ही आमच्या हृदयांतील रक्तांतून दारू गाळूं आणि आमच्या शरीराचे पेले बनवूं."

नंतर जहीरुद्दीन हुसेन जहीर, मुस्ताफा खां, शीफ्ता (यांनीं उर्दू कवींवर फारसींत परीक्षणात्मक ग्रंथ लिहिला) शहाजादा मिर्जा कादर बख्श, मुफ्ती सदरुद्दीन आज़ुर्दा यांच्या कविता झाल्या.

तोंपर्यंत रात्र बरीच झाली होती. मंद मंद वारा वाहूं लागला होता. बाहेर चांदणें पडलें होतें. आतां मिर्जा दाग़ची पाळी आली. यांनीं पुढें उर्दू कवींत श्रेष्ठ स्थान पटकाविलें. या वेळीं त्यांचें वय सोळा-सतरा वर्षांचें होतें. विषय आणि म्हणण्याची ढब यामुळें त्यांच्या कवितेनें मैफिलीला गुंगवून टाकलें, यांत काय नवल आहे. खालील ओळी पाहा—

साज़ यह कीनासाज़ क्या जाने
नाज़वाले नियाज़ क्या जाने

"संगीतांत दोष शोधणाऱ्यांना संगीत काय माहीत, नखरा करणाऱ्यांना निष्ठेची कदर काय असणार?"

शमारू आप गो हुये लेकिन
लुत्फ़े सोज़ व गुदाज़ क्या जाने

"दिव्याच्या समोर ती प्रिया येऊन बसली, पण दिव्याची अंतरींची तळमळ आणि पेटलेली आग याची तिला काय जाणीव आहे?"

कब किसी दरकी जबासाई की
शेख़ साहब नमाज़ क्या जाने

"या शेखसाहेबांनीं कुणाच्या उंबरठ्यावर आपलें कपाळ झिजविलें आहे काय (प्रेम केलें आहे काय)? मग त्यांना नमाज कशी पढावी हें काय माहीत?"

जो राहे इश्क़ में ,दम रखे
वह नशेब फ़राज़ क्या जाने

"प्रेमाच्या वाटेवर ज्यानें पाऊल ठेवलें त्याला वाटेंतल्या स्थित्यंतराची काय कल्पना."

पूछिये मयूकशोंसे लुत्फ़े शराब
यह मज़ा पाकबाज़ क्या जाने

"मदिरेची चव मद्यप्यांना विचारा. सोंवळ्या कर्मठांना ती काय समजणार?"

जिनको अपनी ख़बर नहीं अबतक
वह मेरे दिलका राज़ क्या जाने

"तिला स्वतःचीच जाणीव नाहीं. तिला माझ्या हृदयांतील रहस्याची काय कल्पना?"

हज़रते ख़िज़र जब शहीद न हो
लुत्फ़े उमरदराज़ क्या जाने

"मुस्लीम दंतकथेंतील दैवी वाटाड्या, खिजर (चिरंजीव) ला मृत्यु येत नाहीं, मग दीर्घायुष्याची मौज काय असते हें त्याला कसें कळणार?"

जो गुज़रते है दाग़ पर सदमे
आप बंदा नवाज़ क्या जाने

"दाग़वर जीं संकटें कोसळताहेत, त्यांची जाणीव हुजूरांना कशी येणार?"

दाग़च्या या गीताचा मैफिलीवर विलक्षण परिणाम झाला. सगळी सभा मुग्ध

होऊन गेली. प्रत्येकाच्या तोंडून सुभानल्लाचे उद्गार निघत होते. शहाजादे फख-रुद्दीन (दाग़ त्यांचा सावत्र मुलगा) मीरे मुशायरा यांचा आनंद तर ओसंडून वाहत होता.

यानंतर समई हकीम मोमीनखान मोमीन यांच्यासमोर आली. ते तर कवींचे कवि. त्यांच्या खालील ओळी पाहाः--

मांगा करें अबसे दुवा हिजरे यार की
आख़िर तो दुश्मनी है असर को दुवा के साथ

"आतां प्रियेचा आणि माझा विरह घडून येवो, अशीच प्रार्थना करावी. कारण माझ्या प्रार्थनांना फळ मिळत नाहीं; उलटच घडतें. मग विरहाची प्रार्थना केली तर उलट फळ म्हणजे मीलन लाभण्याचा संभव आहे"

उसकी गली कहां यह तो कुछ बाग़े .खुल्द है
किस जाये मुझ को छोड गयी मौत लाके साथ

"हें प्रियेचें निवासस्थान कुठें आहे हा तर स्वर्ग आहे. अरेरे ! मृत्यूनें मला कुठें आणून सोडलें?"

अल्लाहरे गुमरही बुत व बुतख़ाना छाडकर
मोमिन चला है काबे (मक्क्याची) को यक पारसा के साथ

"अरेरे ! मोमिनचा हा काय बुद्धिभेद झाला आहे! प्रिया आणि तिचें मंदिर सोडून हा कर्मठांच्या बरोबर काब्याची वाट काय चालू लागला आहे."

सर्वांनीं मोमीनची स्तुति केली. ते हसून म्हणाले, "तुम्ही लोक कदर करतां घ्यांतच आमच्या श्रमाचें सार्थक झालें."

यानंतर कवि एहसान याची कविता झाल्यावर, मिर्जा असदुल्लाखान ग़ालिब यांची पाळी आली.

तोंपर्यंत पहाटेचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. गालिबनें म्हटलें,'मित्रांनो, माझें गीत भैरवीच समजा.' असें म्हणून त्यांनी खालील ग़जल म्हटली. कांहीं ओळी पाहा--

दिले नादान तुझे हुवा क्या है
आख़िर इस दर्द की दवा क्या है

"अरे दुबळ्य हृदया, तुला झालें आहे तरी काय? शेवटीं या रोगावर औषध तरी कोणतें?"

हम हैं मुश्ताक़ और वह बेज़ार
इलाही यह माजरा क्या है

" आम्हांला तिची ओढ आणि तिला आमचा कंटाळा ! परमेश्वरा, हा प्रकार तरी काय आहे ? "

मैं भी मुंह में ज़बान रखता हूं
काश पूछो के मुद्दवा क्या है

" म्हटलें, माझ्याहि तोंडांत जीभ आहे. पण मला काय म्हणायचें आहे, मुद्दा काय आहे, हें तरी विचारशील कीं नाहीं ? "

जब के तुझबिन नहीं कोई मौजूद
फिर यह हंगामा अये .खुदा क्या है

" परमेश्वरा, एक तुझ्याशिवाय दुसरें कोणीं नाहीं, तर जगांत ही सारी भानगड कशाची आहे ? "

हमको उससे वफ़ा की है उम्मीद
जो नहीं जानते वफ़ा क्या है

" आम्हांला तिच्याकडून निष्ठेची अपेक्षा आहे आणि तिला निष्ठा हा काय शब्द आहे हें माहीत नाहीं. "

हां भला कर तेरा भला होगा
और दरवेश की सदा क्या है

" दुसऱ्याचें भलें कर, तुझेंहि भलें होईल. फकीर झाला तरी यापेक्षां जास्त काय प्रार्थना करणार ? "

जान तुम पर निसार करता हुं
मैं नहीं जानता दुवा क्या है

" तुझ्यावरून मी प्राण ओवाळून टाकतों. प्रार्थना, विनवणी हें कांहीं मला ठाऊक नाहीं. "

वरील ग़ज़ल म्हणून ग़ालिबनें म्हटलें, 'आतां यावरहि कुणाला माझ्या काव्याचा अर्थबोध नाहीं झाला तर परमेश्वरच वाली आहे !' हा टोमणा ऐकून हकीम आगाजाननें म्हटलें, 'मिर्जासाहेब, बरें झालें. आतां सुबोध शैलीची जाणीव तुम्हांला होऊं लागली !'

शेवटीं समई राजकवि ज़ौकच्या समोर आली. त्यानीं म्हटलें,' काल रात्रीं झोप आली नाहीं. मी तळमळत होतों. विरहरात्रीचा अनुभव आला म्हणानात. सकाळीं उठून या मनःस्थितीवर कविता केली आहे. ती म्हणूं का गजल म्हणूं? ' शहाजाद्यानें म्हटलें, ' उस्ताद, आजच्या मुशायऱ्यांत वृत्ताचें बंधन नाहीं. गजल, कसीदा, रुबाई हवें तें म्हणा'. मग ज़ौकनीं आपली कविता म्हटली. रात्रीच्या तळमळीचें वर्णन करून त्यानें म्हटलें, ' मला वाटलें कीं, आतां ही रात्र संपत नाहीं आणि मी कांहीं जगत नाहीं. ' तोंच जवळच्या मशिदींतून मोअज्जनने अज़ां (नमाजाची हांक) दिली—

हुयी ऐसी .खुशी अल्लाहु अकबर
के .खुश होकर कहा यह .खुद खुशीने !
मोअज़्ज़न मरहबा बरवक़्त बोला
तेरी आवाज मक्के और मदीने ॥

या ओळी ज़ौकनें संपविल्या तोंच जवळच्या मशिदींतून सकाळच्या अजांचा -नमाजाच्या हांकेचा) ध्वनि कानांवर आला 'अल्लाहु अकबर! अल्लाहु अकबर !'

मैफिलींतील सर्व मंडळी उठली आणि सर्वांनीं प्रार्थना म्हटली. शहाजाद्यानें म्हटलें, " सज्जनांनो, आपला मुशायरा सुखरूप पार पडला. " इतकें म्हणून त्यांनीं समोर आलेल्या दोन्ही समया विझविल्या. चोपदारांनीं खड्या आवाजांत म्हटलें,

" हज़रात, मुशायरा ख़तम् हुवा ! "

बहादुरशहाच्या अमदानींत दिल्लींत नांवाजलेले कवि एकत्र आले असतां मुशायरे कसे होत, त्यांचा थाट आणि वैभव हीं कशीं असत याचें मोठें चटकदार वर्णन मिर्जा फरहतुल्ला बेग यांनीं केलें आहे. मूळ लेख छापील ऐंशी पानांचा आहे. त्यांतील (शब्दशः भाषांतर नव्हे) हृद्य आणि आकर्षक मजकूर मराठी वाचकां-करितां वर दिला आहे, तो आवडेल अशी आशा आहे.

• • •

: २५ :

उर्दू काव्यांतील श्रीशिवाजी महाराज

विजापूरचा अली अदिलशहा (इ. स. १६५६–१६७२) आणि त्याचा मुलगा शेवटचा आदिलशहा सिकंदर (इ. स. १६७२ ते १६८५) यांच्या काळांत मुल्ला नुसरती हा दक्षिणी उर्दूचा मोठा कवि होऊन गेला. इ. स. १७३० पर्यंत दक्षिणी उर्दूतून उत्तम साहित्य निर्माण झालें. सध्यां महाराष्ट्रांतील ग्रामीण भागांत लोक जी उर्दू बोलतात तीच दाक्षिणी उर्दू होय असें सर्वसाधारण-पणें म्हणतां येईल. आज तिला लोक हसत असले तरी एकेकाळीं तीच उर्दू साहित्याची भाषा होती हें कित्येकांना ठाऊक नाहीं. इ. स १७३० पर्यंत दिल्ली-आग्रा प्रांतांतील लोक घरींदारीं उर्दू बोलत असले तरी लिहिण्यावाचण्याचे सगळे व्यवहार फारसींतून करीत. त्यानंतर मात्र उर्दूतून गद्य-पद्य वाङ्मय निर्माण होऊं लागलें. पण अनेक पिढ्यांपासून फारसीचा पगडा बसल्यामुळें दिल्ली-आग्रा इकडील उर्दूत फारसी शब्द, फारसी काव्यसंकेत इत्यादींचा प्रवेश होऊन उर्दूला आधुनिक स्वरूप प्राप्त झालें.

विजापूर आणि गोवळकोंडा येथील सुलतानांनीं दाक्षिणी उर्दूचा पुरस्कार केला. इब्राहीम आदिलशहा दुसरा, अली आदिलशहा दुसरा, महंमदकुली कुतुबशहा हे स्वतः उत्तमपैकीं कवि होते. इब्राहीम आदिलशहाचा कवितासंग्रह नवरस आणि महंमदकुली कुतुबशहाचा काव्यसंग्रह हे प्रसिद्ध झाले आहेत.

मुल्ला नुसरती हा अली आदिलशहा दुसरा याच्या काळांत उदयास आला. त्याचें घराणें शिपाई पेशाचें होतें. त्याचा बाप शिलेदार होता. नुसरतीला अली आदिलशहा युवराज असल्या वेळेपासूनच, त्याच्या सहवासाचा लाभ झालेला दिसतो. अली आदिलशहा गादीवर आल्यानंतर (इ. स. १६५६) नुसरती हा त्याच्या दरबारचा प्रमुख कवि बनला.

औरंगजेबानें विजापूर खालसा केल्यानंतरहि (इ. स. १६८५) नुसरती हयात होता असें दिसतें. त्याचा मृत्यु नक्की कोणत्या वर्षीं झाला हें कळण्यास मार्ग नाहीं. त्याला पुत्रसंतति नव्हती, पण मुलीचा वंश मात्र विजापुरास आहे.

नुस्रतीच्या काव्यसाहित्यांत प्रमुख म्हणजे गुल्शने इश्क़, अलीनामा आणि तारीखे सिकंदरी हीं दीर्घ काव्यें आणि गजला, रुबाया, कसीदे इत्यादि फुटकळ काव्यें यांचा समावेश होता. गुल्शने इश्क ही मस्नवी म्हणजे दीर्घ काव्य असून तींत राजपुत्र मनोहर आणि राजकन्या मधुमालती यांची प्रणयकथा वर्णिली आहे.

अलीनामा म्हणजे विजापूरचा अली आदिलशहा [इ. स. १६५६ ते १६७२] याचें चरित्र होय. शिवाजीचा उदय याच काळांत होऊन विजापूरच्या आदिलशाहाशीं त्याचीं सारखीं युद्धें चालू होतीं. यामुळें नुस्रतीच्या या काव्यांत अफजलखान वध, पन्हाळगडावरून प्रयाण, शाइस्ताखानावरील हल्ला इत्यादि प्रसंगावर काव्यमय वर्णनें आहेत. मोगलांचा सेनापति जयसिंग यानें विजापूरवर स्वारी केली तेथपर्यंत नुस्रतीनें आपली हकीकत आणून सोडली आहे. हे काव्य त्यानें इ. इ. स. १६६६ मध्यें लिहून संपविलें.

शिवाजीच्या चरित्रांतील कांहीं प्रसंगांवरील नुस्रतीच्या ओळी खालीं दिल्या आहेत. नुस्रती हा विजापूरचा राजकवि होता. अर्थात् शिवाजीबद्दल त्याचे विचार हे शत्रुपक्षांतील माणसाचे आहेत हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

' शिवाजी नांवाचा एक कलहप्रिय, युद्धपिपासू आणि लोकांना त्रास देणारा माणूस होता. '

शिवा कर जो एक फ़ितना अंगेज़ था
वडा चोर मूज़ी व खूंरेज़ था

' दक्षिणच्या भूमींत प्रथम कलहाचें बीजारोपण करणारा हाच होता, '

दखन की ज़मीं बीच तुख़्मे फ़िसाद
जो पेऱ्या सो अव्वल, यही बदनिहाद

' देशांतील लहानमोठ्यांना त्याच्याकडूनच बंडखोरीचे धडे मिळाले. '

जो बद असल था सो बडा हौर था
सिखा इस थे साहबसे बाग़ीपना

' विजापूर आणि मोगलाई यांच्या सीमेवर डोंगराळ मुलखांत त्याचें राहण्याचें ठिकाण होतें. '

दखन हौर मुगलाइ के दरमियान
वतन दहर कुहिस्तान में था निहान्

'त्याच्यांत कौटिल्य पूर्णपणें भरलें होतें. तो दिसावयाचा माणसाप्रमाणें पण होता वृत्तीनें सैतान."

भऱ्या था सब उस जात में मक्रो देख
दिसे आदमी रूप पर नस्ल देव

'त्याला मारलें तर मक्केची यात्रा केल्यानें पुण्य लागेल. तो धर्ममंदिरांत सांपडला तरी तेथेंहि त्याला मारणें योग्य झालें असतें.'

नउस कत्ल हज थी इबादत नन्हीं
हरम में भी संपडे तो था कुश्तनी

—शाइस्ताखानावरील हल्ल्याचें हें वर्णन पाहा, 'शाइस्तखान आपल्या जनान्य-बरोबर विलासांत मग्न होता. वाड्याभोंवतीं पहारेकरी होते. ज्या बंदोबस्तांत सैतानहि जाऊं शकला नसता तेथें शिवाजीनें हल्ला करून कापाकापी केली.'

जो शायिस्ताखां तब सहेलियामें था
कर निहार सुख .खुश रंगीलियां में था
के थे घर के चौधर निगहबान किते
हर यक ठार अंगे बका दरबां किते
न उस ठार इब्लीस को था मजाल
किया वहां तलक भेस लहू का खि़लाल

'शाइस्ताखानाला जाग आली. त्यानें तोंडावर पाणी शिंपडलें आणि आपली तलवार उचलली. पण शिवाजीनें त्याला हत्यारावर हात ठेवूं दिला नाहीं, कीं त्याला पुढें येऊं दिला नाहीं. त्यानें शाइस्ताखानाला वारावर वार करून जखमी केलें.'

सोता था सो तिस नींद जाने उचट
उचाया खड्ग आब अत मूह पे सट
न उसको मुकाबिल पे आने दिया
न हत्यार पर हात वहाने दिया
खपाखप किये चंद वारां पे वार
के घावा पे घावा लागे तन मंझार

'शाइस्ताखान जखमी होऊन का होईना वांचला खरा, पण शेवटपर्यंत त्याच्या हृदयांत या गोष्टीचें शल्य डाचत होतें.'

बहोत गर्चे घायल हो वाच्या जिया
जिय लग व ले जीव की जखमा किया

'शाइस्ताखानाला आपले प्रियजन आपल्या समोर मारले गेलेले पाहावे लागले. शिवाजीनें खानाची सगळी अब्रू घेतली आणि मग आपली वाट धरली. शाइस्ताखानाला शरमेनें जिवंतपणीं मृत्यु आल्यासारखें वाटलें. शिवाजीनें क्षणांत त्याचा मान हिरावून घेतला आणि आपली इच्छा पूर्ण केली. हां हां म्हणतां ही गोष्ट पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत पसरली.'

के तिस सामने तिस के प्याज्याको काट
चल लूट सब शर्म फिर अपनी बाट
गया देक युं दाग शर्मिंदगी
के जीता हैं लग मौत हुयी जिंदगी
गया पल में ऐसे का ल नंगा नाम
किया सब बिचाऱ्या जो था दिल में सब काम
वही शर्क ते गरब तक दम मने
पर हुयी बात मशहूर आलम मने

सुरतेच्या लुटीसंबंधीं नुसर्ती म्हणतो कीं——सुरत म्हणजे गुजरात प्रांतांतील भरभराटीचें बंदर होतें.

के सुरत ककर मुल्क गुजरात में
बंदर एक अथा खूब सब बातमें
रहवें बहर वे खुश्काक तज्जार त्रहा
मिले बस्त जे नहीं सो आलम में वहां

'त्यांतील एकेक पेठ म्हणजे समृद्ध शहरेंच जणू. प्रत्येक घरांतून सर्व सामान भरपूर होतें. समुद्राच्या पाण्यानें मेघांना जल मिळावें त्याप्रमाणें या बंदरामुळें साऱ्या हिंदुस्थानला समृद्धीचा लाभ होई. स्थापन झाल्यापासून सुरतरूपी बागेवर कधींच हेमंत आला नव्हता.'

यक यक कूचा यक शहर मामूर अछे
हर एक घर में कयी गंज भरपूर अछे
लेवे हिंद नित फ़ैज़ इस थे नवल
के ज्यु अब्र को आब दरया ते बल
उपज जग हुयी जब ते वा बूस्तान
न देखी थी चक तब ते बादेखिज़ा

'सुरत लुटून शिव जीनें तें शहर उद्ध्वस्त केलें. आग लागून नुसती राख राहावी असें झालें. तरुण स्त्रीची जख्ख म्हातारी बनावी तशी त्यानें सुरतेची सुरत करून टाकली.'

किया लुट यूं पल में बंदर को पाक
के चू आग लगते न रहे बाज राक
फेरी खूब सुरत की सूरत ने यूं
जवानी थे महबूब पीरी में ज्यूं

'सुरतेची लूट झालेली एकून औरंगजेबानें आश्चर्यानें तोंडांत बोट घातलें. तो रागानें आपले ओंठ चावूं लागला.'

पकड अपने दांतोंमें हैरत सों बोंट
कह्या चावता सख्त गुस्से सों होंट

'अली आदिलशहाच्या मदतीशिवाय हें संकट निवारणें अशक्य आहे असें दिसतें.'

दिस आता हैं ना होवे हमन ने इलाज
अली की तरफ से मदद पाये बाज

'त्याप्रमाणें औरंगजेबानें मदतीची मागणी केली. अलीनें तल्वारीवर हात ठेवून मदतीचें आश्वासन दिलें आणि म्हटलें कीं तुम्ही लवकर या. लढेन मी, तुम्ही फक्त तमाशा पाहा.

कह्या नरपती तब खड्ग लेके हात
मदत मेहूं मूजी पे चल वेग आव
लढो मत तमाशा व ले देख आव

'पुरंदरच्या तहानें [इ. स. १६६५] शिवाजीनें जयसिंगाला विजापूरवरील आक्रमणांत मदत करण्याचें कबूल केलें. आतां मोंगल आणि शिवाजी मिळून आपल्यावर चालून येणार हें पाहून अली आदिलशहानें लढण्याची तयारी केली. विजापूर आणि मोंगल हे दोघेहि प्रबळ होते. त्यांत शिवाजी म्हणजे तराजूला असलेला पासंगाचा दगड होता. तो कधीं एकीकडे झुके तर कधीं दुसरीकडे.'

दोनों भार हमताल थे यू अगर
शिवा उनमें पासंग का था पथर
जो यक दल खडा रहे पे ये यकटुक चले
नवे यक तरफ यक तरफ डलमले.

विजापूर आणि जयसिंग यांच्या युद्धाचें तपशीलवार वर्णन नुस्रतीनें दिलें आहे. विजापूरकरांनीं जयसिंगाचा मोठ्या निकरानें प्रतिकार करून विजापूर वांचविलें. जयसिंगाला मोठ्या नामुष्कीनें परत जावें लागलें हें प्रसिद्ध आहे.

येथें नुस्रतीनें आपला काव्यग्रंथ अलीनामा संपविला आहे.

त्याचा दुसरा ग्रथ तारीखे सिकंदरी हा आहे. सिकंदर अदिलशहाच्या काळांत विजापूरचा सरदार बहलोलखान आणि प्रतापराव गुजर यांच्यांत इ. स. १६७३ मध्यें उमराणी येथें युद्ध झालें. त्याच्यावर हें काव्य आधारलें आहे.

अली आदिलशहाचा मृत्यु २४ नोव्हेंबर १६७२ रोजीं झाला. त्याच्यामागून त्याचा चार वर्षांचा मुलगा सिकंदर हा गादीवर बसला. राज्याचा कारभार खवासखान सिद्दी याच्याकडे होता. विजापूर राज्यांत या वेळीं खवासखान, अब्दुलमहंमद, बहलोलखान आणि मुजफ्फरखान हे प्रमुख सरदार होते. राज्याचा पूर्व भाग अब्दुल महंमदकडे, पश्चिम भाग (पन्हाळगडासहित) बहलोलखानाकडे आणि मुजफ्फरखानाकडे कारवार प्रांत अशी योजना होती. खवासखानानें विजापूर राजधानी आपल्या ताब्यांत ठेवावी असें ठरलें होतें. पण वरील सरदारांचें आपापसांत वैमनस्य होतें. याचा लाभ शिवाजीनें घेतला. ६ मार्च १६७३ रोजीं कोंडाजी फर्जंद यानें पन्हाळगडचा किल्ला घेतला. एक एप्रिल रोजीं परळी आणि २७ जुलाईला सातारा हे किल्ले हस्तगत झाले.

वरील घटनांमुळें विजापूर दरबार जागें झालें. सर्व सरदार आपले मतभेद विसरून एक झाले. पन्हाळगडचा किल्ला परत जिंकून घेण्याचें काम बहलोल खानाकडे देण्यांत आलें. इतर सरदारांना त्याच्या मदतीस जाण्याची आज्ञा करण्यांत आली.

पण शिवाजीनें विजापुरी सरदारांना एक होण्याची संधिच दिली नाहीं. इ. स. १६७३ मध्यें शिवाजीनें पंधरा हजार सैन्य प्रतापराव आणि आनंदराव यांच्या नेतृत्वाखालीं बहलोलखानाचा मोड करण्यास पाठविलें. रातोरात कूच करून मराठ्यांचें सैन्य विजापूरच्या पश्चिमेस छत्तीस मैलांवर असलेल्या उमराणी या गांवीं आलें. तेथें बहलोलखानाचा तळ पडला होता. मराठ्यांनीं बहलोलखानाला कोंडला. त्याच्या सैन्याला पाण्याचा एक थेंब मिळेनासा झाला. अशा परिस्थितींत मराठ्यांनीं दिवसभर बहलोलच्या सैन्यावर हल्ले करून त्याला हैराण केलें. बहलोलखान हा पठाण होता. त्याच्या सैन्यानें निकराचा प्रतिकार केला. रात्रीं उभय सैन्यें आपापल्या तळाला परतलीं. बहलोलखानानें आपल्या सैन्याला सुरक्षित जाऊं द्यावें म्हणून प्रतापरावाला विनंती केली. ती त्यानें मान्य केली. त्याप्रमाणें बहलोलखानाचें सैन्य तिकोट्याला पोंहोंचलें (१५ एप्रिल १६७३).

प्रतापराव गुजरानें बहलोलखान तावडींत आला असतांना त्याला सोडलें, याबद्दल शिवाजीनें प्रतापरावची कडक शब्दांत कानउघाडणी केली. यामुळें प्रतापरावानें ही गोष्ट मनाला फार लावून घेतली. त्यानें नेसारी येथें बहलोलखानावर हल्ला केला (२४ फेब्रुवारी १६७४). मागें पुढें विचार न करतां अवघ्या सहा स्वारांनिशीं तो बहलोलच्या सैन्यावर चाल करून गेला आणि त्वेषानें लढत असतां तो मारला गेला.

उमराणीच्या युद्धप्रसंगावर नुस्रतीनें तारीखे सिकंदरी हें काव्य लिहिलें आहे. यांत बहलोलचा जय झाला असें त्यानें वर्णन केलें आहे. तें अर्थात्‌च खरें नाहीं. दिवसभर लढल्यानंतर प्रतापरावाच्या नरमपणामुळें त्याचें सैन्य तिकोट्याला सुरक्षित पोहोंचलें. नुस्रतीच्या या काव्यांतील हाताळलेले खालील विषय मोठे मनोरंजक आहेत. उमराणीच्या युद्धानंतर कांहीं महिन्यांतच म्हणजे इ. स. १६७३ संपण्याच्या आधींच नुस्रतीनें हें काव्य लिहून काढलें.

अली आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर शिवाजीनें पुन्हा डोकें वर काढलें. त्यानें अनेक दुर्गम किल्ले जिंकून घेतले एक एक किल्ला म्हणजे आकाशाचें पिल्लूंच. पण शिवाजीनें विविध उपायांनीं ते आपल्या ताब्यांत घेतले.

बच्चे आसमां के जो गड थे बुलंद
लिया चढसमल्य वाँ सौ फ़न का कमंद

'समुद्रावर त्यानें आरमाराच्या द्वारें चढाई करून फिरंग्याचीं बंदरें लुटलीं.'

कन्या चढ जहाजां जो दरिया पे दूर
किया लूट बंदर फिरंग्यां के चूर

'शिवाजीमुळेंच समुद्र सदा अस्वस्थ आणि पृथ्वी उद्‌ध्वस्त झालेली दिसतात.'

सदा तिस ते दरिया में तूफां दिसे
जमीं तहस तिस पग ते वीरां दिसे

'जे जे सेनापति शिवाजीबरोबर लढले ते सर्व पराभूत होऊन त्याच्या हातीं सांपडले.'

जो उसमें जित्ते फौजदारां लढे
लूटे के बुते या संपड बंद पडे

'तो विजापुरच्या मुलखांत घुसून आला'

वहीं मुल्क सब मार करले तलफ
बिठाया हजारां सों दल हर तरफ

'खवासखानानें शिवाजीचा प्रतिकार करण्यासाठीं बहलोलखानाची योजना केली. त्याप्रमाणें तो मराठ्यांवर चाल करून निघाला. मराठ्यांच्या घोड्यांचीं वर्णनें पाहा. त्या घोड्या म्हणजे नागिणीच, त्या पऱ्या नव्हत्या पण पऱ्याप्रमाणें दिसत. त्या त्वेषांत येत त्या वेळीं आगीपेक्षांहि भयंकर असत. गतीमध्यें त्या वाऱ्यापेक्षांहि जास्त होत्या.'

अथियां मादवानचा नागन भरियां
परियां त्यूं नथियां पन दिसे ज्यूं परियां
चहने गरम होवें तो आतिश से ताव
सुबकीन में करतियां पवन पर पडाव

'मराठ्यांनीं आदिलशाही फौजेला चहूंकडून घेरलें आणि ती गारद करण्याचें ठरविलें.'

कहया यूं के चौंधर ते फौजां चलावूं
जजीरा कर अव्वल पीछे सब डुबावूं

'हें पाहून बहलोलखानानें सैन्याच्या भोंवतीं तोफांच्या अराबा रचिल्या.'

जो है सब अराबा पर आतिश का मोट
बंदी फौज के गिरद सब ओस की कोट

लढाईचें मोठें तपशीलवार वर्णन नुस्रतीनें केलें आहे. 'बहलोलखानाचे पठाण मोठ्या शौर्यानें लढले. पण मराठेहि त्वेषानें युद्ध करीत होते. तोफांच्या अराबा पठाणांच्या भोंवतीं असल्यामुळें पठाण केवळ बचावाची लढाई लढत राहिले.'

दिसे एन अजल पन देखत ने डरे
के नामोस कां बेश अंगे जीव करे
रोशन है अरावे सो लढना सोंधूर
खेद पडे पे दुश्मन को ना जाये दूर

'बहलोलखानाच्या सैन्याला नदीच्या पाण्याचा पुरवठा होत होता. मराठ्यांनीं नदीवर ताबा मिळवून शत्रुसैन्यांचें पाणी तोडलें. अतां विजापुरी सैन्याचे अत्यंत हाल होऊं लागले. पाण्यावांचून हाल होऊन शत्रु शरण येईल हें मराठ्यांना माहीत होतें.'

के जाने थे चलता तो नहीं कुछ इलाज
च ले होयेंगे आजिज तो पानी के बाज

'मराठे सारखे हल्ले करीत होते. जणू सैतानांची फौजच. एकाला समोरून घालवावा तों दहा शत्रु सैनिक समोर दिसत.'

शिवा का था लश्कर तो सूरत हराम
मगर नेस्ल शतान का था तमाम
के यक पेश आते को करने को बस
दिसे फिर उसी यक की जाये दस

नुस्रती म्हणतो कीं, 'बहलोलखानानें मराठ्यांवर निकराचा हल्ला करून त्यांना रेटलें. हा जय मिळाला म्हणून विजापुरांत आनंदी आनंद झाला. वस्तुस्थिति काय होती हें वर दिलें आहे.' पण नुस्रतीचीं युद्धाचीं वर्णनें बहारीचीं आहेत. 'युद्धांत शूर वीरांनीं कशी उडी घेतली म्हणाल तर जळत्या आगींत सती उडी घेते तशी.'

लहू या पर घसे कर दिलेरी यती
पडे ज्यूं के जलती अगन में सती

'तलवारी सोडून वीरांनीं भाले हातांत घेतले. त्यामुळें युद्ध आणखी भडकलें.'

खड्‌ग हिल रहे जब पर भाले पडे
धडक आग उठी जब दटा ले पडे

'चिलखताचा भाल्यासमोर कांहीं उपयोग नव्हता. कोळ्याचें जाळें सापासमोर काय टिकणार?'

जरा ना रखी तन की भाले न झाप
के अंकडे न मकडी के जाले ते सांप

'भाले छातीच्या पलीकडे निघून जात.'

भाला आके झलक्या साजिक तने के आर
वादी रख उधर जा रह्या तन के पार

उर्दू भाषेंत युद्धगीतें फार कमी आहेत. त्या दृष्टीनें पाहतां नुस्रतीचीं वरील दोन काव्यें अलीनामा आणि तारीखे सिकंदरी हीं महत्त्वाचीं ठरतात. याशिवाय शिवाजीच्या चरित्राभ्यासकांना वरील काव्यांतून आदिलशाही दरबारच्या घडामोडींची माहिती मिळते तीहि महत्त्वाची आहे.

नुस्रतीने 'गुल्शने इश्क़' नांवाचें दीर्घ काव्य लिहिलें आहे. यांत मनोहर व मधुमालती यांच्या प्रणयकथेचें वर्णन आहे. कथानक थोडक्यांत असें आहे.

एक राजा होता. त्याचें नांव विक्रम. तो कनकगिरी येथें राज्य करीत असे. त्याला सर्व सुखें होतीं, पण संतति नसल्यामुळें तो फार कष्टी असे. एके दिवशीं तो भोजनास बसला असतां एक साधु त्याच्याकडे आला. राजानें त्याला भोजन करण्याची विनंती केली. पण पुत्रहीनाकडे मी जेवत नसतो असें सांगून साधु निघून गेला. मग राजा त्या साधूच्या शोधांत रानेमाळ भटकूं लागला. एके ठिकाणीं तो एका पुष्करिणीच्या तीरीं पोहोंचला. तेथें कांहीं पऱ्या स्नान करीत होत्या. राजानें त्यांचे कपडे चोरले. मग त्यांनीं गयावया केल्यावरून ते परत केले. त्यांनीं त्याला साधूच्या आश्रमांत नेऊन सोडलें. साधूनें त्याला जवळच्या झाडावरून एक फळ काढून दिलें आणि म्हटलें कीं, 'हें फळ तूं राणीला दे म्हणजे तुम्हांला पुत्रसंतति होईल.' त्याप्रमाणें केल्यावर राणी योग्य काळीं प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला. त्याचें नांव मनोहर ठेवण्यांत आलें. ज्योतिषांनीं भविष्य वर्तविलें कीं, पंधराव्या वर्षी राजपुत्रावर मोठें संकट येणार आहे. हें ऐकून राजानें ह्याला चांगल्या बंदोबस्तांत ठेविलें, पण भवितव्यापुढें कुणाचें काय चालणार? राजपुत्राला १५ वें वर्ष लागत होतें. एके रात्रीं राजपुत्र झोपला असतां कांहीं पऱ्या आकाशांतून उतरून आल्या. मनोहरचें सौंदर्य पाहून त्या विस्मित झाल्या. सप्तसमुद्रांपलीकडे महारसनगरचा राजा धर्मराज नामेंकरून होता. त्याची कन्या मधुमालती ही अत्यंत लावण्यवती होती. पऱ्यांनीं राजपुत्राचा पलंग उचलून तिच्या महालांत पोहोंचविला. राजपुत्र जागा झाला तों ती सुंदर राजकन्या त्याला दिसली. तीं एकमेकाच्या प्रेमांत सांपडतात, अंगठ्यांची अदलाबदल करतात आणि कांहीं काळ क्रीडा करून झोंपीं जातात. मग पऱ्या येऊन राजपुत्राचा पलंग त्याच्या महालांत पोहोंचवितात.

दुसऱ्या दिवशीं मनोहर जागा होऊन पाहतो तों राजकन्या जवळ नाहीं. नुसतीनें त्याच्या विरहव्यथेचें वर्णन प्रभावीपणें केलें आहे. राजपुत्र म्हणतो कीं, मला दिवस रात्रीपेक्षांहि जास्त अंधकारपूर्ण वाटत आहे, आणि रात्र नरकापेक्षांहि भयानक वाटते. माशासारखी माझी स्थिति झाली आहे. तोंड बंद आणि डोळे सदा उघडे.

> **दिसे दीस तो निस अंधारी मुझे**
> **रन काले दोजख थे कारी मुझे**
> **पड्या आह माही नमन मुझ रहना**
> **गंवाना ज़बां हौर न चुक मूंचना**

राजपुत्राची हौस पुरावण्याकरितां राजानें त्याला बरोबर लवाजमा देऊन मधुमालतीच्या शोधार्थ पाठविलें. त्याचें जहाज प्रवासांत बुडालें. राजपुत्र एकटाच जिवंत राहिला. तो भटकत असतां एका साधूनें त्याला एक मंतरलेलें चक्र दिलें.

नंतर मधुमालतीची मैत्रीण चंपावती हिला त्यानें एका राक्षसाच्या तावडींतून सोडविली. तिच्या मार्फतीनें त्याची आणि मधुमालतीची गांठ पडली. त्यांच्या चोरून होत असलेल्या मुलाखतींचा मधुमालतीची आई सुरेखा हिला राग आला. तिनें मंतरलेलें पाणी मधुमालतीवर शिंपडलें. त्याबरोबर मधुमालती मैना बनून उडून गेली. ती चंद्रसेन नांवाच्या राजपुत्राच्या हातीं सांपडली. तिनें त्याला आपल्या प्रेमाची कहाणी सांगितली. ती ऐकून चंद्रसेनाचें हृदय कळवळलें. तो तिला घेऊन महारसनगरला आला. तेथें आल्यावर तिच्यावरील जादूचा प्रभाव सरला आणि ती परत राजकन्या बनली. मग मनोहर आणि मधुमालती व चंपावती आणि चंद्रसेन यांचे विवाह होऊन तीं आनंदानें राहूं लागलीं.

असें हें कथानक आहे. त्यांतील उतारे देणें स्थलाभावीं अशक्य आहे. या काव्यांतील निसर्ग, चंद्र, सूर्य, बागा, नौकांतील सफरी, विरह-मीलनादि प्रणयावस्थांचीं वर्णनें बहारीचीं आहेत.

वर सांगितल्यांप्रमाणें दक्षिणी उर्दू काव्यांत हिंदी आणि मराठीचे कितीतरी शब्द आढळतात. मराठी वाचकांना या दृष्टीनें दक्षिणी उर्दूतील साहित्य जवळचें वाटेल, हें नुस्रतीच्या काव्याचें विवेचन वर केलें आहे त्यावरून दिसून येईल.

• • •

पेपर छपाई व्ही. राजेन्द्र आर्ट प्रेस पुणें २